ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2026/№5

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-МЕТОДИК ЖУРНАЛ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODICAL JOURNAL

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№05/2026
MAY

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta’lim MChJ

Bosh muharrir: Ma’murov Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori

Mas’ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko‘chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan **PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI** bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
29.05.2026y.
Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0524
«FAN VA TA’LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar https://interscience.uz/ saytida joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O‘zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro‘yxatidan o‘tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko‘chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to‘g‘riligi uchun muallif mas’uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	
Тимур Хўжаўғли. Совет мусулмон республикаларида давлат хавфсизлик қўмиталари (КГБ) раислиги (1955–1984)	8
Раҳмонова М. “Иброҳимбек Қўрбоши” – Турон мустақиллиги учун курашган сиймонинг жасорати ёритилган асар.	23
Джураев Ҳ. Х. Ўрта асрларда Бухорода кутубхоналарнинг ривожланиши тарихи.	26
Kenjayev S. N. QAM(Shomoniylik) dini vakillarining mo‘g‘ullar va temuriylar sulolasi davrida o‘troqlashuvi	34
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Ahmadova G. A. XX asr boshlari va mustaqillik davri she'riyatida shaxs talqinining qiyosiy tahlili	39
Ahrorova N. A. “Linguocultural Features of Mythologemes in English and Uzbek: A Comparative Approach”	44
Axmedova G. N. “Yumor” konseptining ingliz va o‘zbek (rus) diskurslaridagi talqini va uni yondosh kategoriyalardan ajratish tamoyillari	48
Karimova F. M. Xalq og‘zaki ijodi namunalari taraqqiyotida chertma va zarbli cholg‘u ijrochiligining o‘rni	54
Mamanova D. Hozirgi o‘zbek romanchiligida janr poetikasi va badiiy tafakkur	57
Menglibayeva A. Ingliz, rus va o‘zbek siyosiy nutqida “hokimiyat” tushunchasining lingvomadaniy tadqiqi	62
O‘tkirova L. A. The Concept of Freedom in Uzbek, Russian, British, and American Linguocultures	68
Panayeva Q. S. O‘zbek tilidagi jamoatchilik va individuallik mavzusidagi maqollarning tranzaksion xususiyatlari	74
Samandarova S. M., Jurayeva M. Y. Sinxron tarjimaning o‘zbek tili lug‘at boyligiga ta’siri	79
Xasanova Q. O., Xudoyqulova D. S. Fentezi janri qahramonlari nutqida stilistik vositalarning idrok jarayoniga ta'siri	83
Nasrullayeva U. B. Qahramonlik eposidan kurtuaz adabiyot sari	90
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Abdullayev R. N. “Dasturiy ta’minot arxitekturasi” fanini o‘qitish tamoyillar tavsifi	98
Abdullayeva F. N. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning sinergetik modeli va uning didaktik imkoniyatlari	104
Abdullayeva F. N., Pinyozova N. B. Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatishning o‘ziga xos pedagogik va metodik xususiyatlari	110

Azizov O. E. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning mantiqiy funksiyalar tuzilmasi	114
Badalova R. B. Oila, maktab va mahalla hamkorligida sun’iy intellektning ahamiyati: yangi davr talablari	123
Chorshanbiyev R. X. Xorijiy tajribada talabalarning ta’lim ehtiyojlarini diagnostika qilish tizimlari: qiyosiy tahlil	127
Ernazarov Z. N. “Intellektual-axborot tizimlari asosida oliy ta’lim boshqaruvini tizimlashtirish mexanizmlari”	135
G‘ulomxo‘jayeva M. E. Etnomadaniyat tushunchasining mazmun-mohiyati	139
Karomova D. Z. Ta’lim jarayonida virtual laboratoriyalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari	144
Kasimov F. M., Qurbonova A. N. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida 4K modeli asosida kompetensiyalarni shakllantirish: topshiriqlar mazmuni va ular ustida ishlash metodikasi	149
Norqulov U. E. Elektrotexnika fanidan laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etish va o‘tkazish metodikasi	154
Olamova M. U. Pedagogik loyihalash asosida talabalarda axborot-konstruktiv kompetensiyani shakllantirish	160
Parmonova L. I. Maktabgacha yoshdagi bolalar sensomotor rivojida montessori texnologiyasining ahamiyati	165
Pinyozova N. B. Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalar o‘rgatish metodikasining umumiy xususiyatlari	170
Qahramonova X. Q. Axborot jamiyatida ong manipulyatsiyasi va undan himoya qilishning pedagogik asoslari	174
Qahramonova X. Q. Texnika yo‘nalishi talabalarida informatsion kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik asoslari va sun’iy intellekt texnologiyalari	179
Raxmatov O. U. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda pedagogik improvizatsiyaning o‘rni	183
Sultonova G. Sh. Milliy madaniy merosni raqamlashtirish asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning etno-estetik kompetensiyasini rivojlantirish	191
Tilavova M. M., Jo‘rayeva U. A. Maktabgacha va boshlang‘ich ta’limda uzviylikni ta’minlashda xalqaro baholash dasturlarining o‘rni	197
Tog‘ayeva U. Sh. O‘quvchilarning neyrolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning amaldagi holati	201
Umarova S. M. Hamkorlikdagi o‘rganish faoliyati mazmuni va uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati	207
Xamroyev S. S. Sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan raqamli tizimlar asosida sport to‘garaklari mashg‘ulotlarining samaradorligi hamda kontinuitetini ta’minlash	212
Karimova G. Q. Jadidlarning ijodiy merosi orqali yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga yordam beradigan didaktik-pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirish	221

Teshaboyev A. Y. Pedagogik diagnostika kompetentligini baholashning kriteriyal-darajali tizimi	225
Atamurodova S. J. Forming critical thinking skills among linguistics students through the analysis of media texts in english	231
Abbosova N. B. Elektromagnetizm fanidan virtual laboratoriya ishlarini ishlab chiqish va ularni ta’lim jarayonida qo‘llash	238
Davlatova D. N. Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarida deontologik kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari	244
Xalikov S.S. Raqamli platformalar va oliy ta’lim muassasasasidagi gibrid modellar	250
Xaydarova M. Dj., Ergashova G. R. Texnologiya darslarida o’quvchilarga qo’l mehnatiga o’rgatish metodikasi	258
Xasanova M. T. Yoshlar submadaniyati: pedagogik yondashuv va profilaktik imkoniyatlar	263
Yuldashev B. N. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga matematika darslarida nostandart masalalarni yechish usullarini o‘rgatish metodikasi	267
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Нурымбетова Э. Ж. Эффективность социально-психологического тренинга в развитии профессионально-важных качеств будущих психологов	270
Eshpulatova M. M. Noto’liq oilalarda qizlarning nikoh va oila haqidagi tasavvurlarni shakillantirishning pedgogik omillari	275
Odinayev T.T. O‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi va ularning ijtimoiy-psixologik omillarga bog‘liqligi	281
Odinayev T. T. Pedagog faoliyatida emotsional holatlarning shakllanishi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	286

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A’ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

Shamsutdinov Rustambek Temirovich, *Andijon davlat universiteti professori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori*

Majidov Inom Urushevich, *texnika fanlari doktori, professor. O‘zbekiston milliy universiteti*

Olimov Qahramon Tanzilovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali*

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, *texnika fanlari doktori, professor*

Musurmonova Oyniso*, pedagogika fanlari doktori, professor*

Safarova Rohat G‘aybulloyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti*

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, *pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

TAHRIRIYAT KENGASHI A’ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, *pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti*

Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Kuzmenko Galina Anatolevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti*

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi*

Kulishov Vladimir Vasilevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

Lazarenko Irina Rudolfovna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya*

Filippova Oksana Gennadevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Xristo Kyuchukov, *pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya*

Kumskov Mixail Ivanovich, *fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti*

Padalka Oleg Semenovich, *pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina*

Hazretali Tursun, *tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori*

Mamedova Irada, *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i*

Timur Xo‘jao‘g‘li, *tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)*

Nurettin Hatunoğlu *Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)*

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, *tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti*

Gushko Sergey Vladimirovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

O‘ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Azamat Ziyo, *tarix fanlari doktori, akademik, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori*

Rajabov Qahramon Kenjayevich, *tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi*

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra’no Urishevna, *filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Sharipova Laylo Frunzeyevna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Yusupova Hilola O‘ktamovna, *filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Akramova Surayo Renatovna, *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Saidova Muxayyo Umediloevna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat universiteti

Nizamova Umida Sandjarovna, ***filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD),*** *Andijon davlat texnika instituti dotsenti*

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O‘tkir Qarshiyevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.*

Olimov Shirinboy Sharofovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti*

Dilova Nargiza Gaybullaevna, *pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti*

Tilavova Matlab Muxammadovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Sohibov Akram Rustamovich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti*

Umarov Baxshullo Jo‘rayevich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Hasanova Gulnoz Qosimovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Davronov Nurzod Ismoilovich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, *psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, *psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti*

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori*

Mamanazarov Abduxakim Bozorovich, *pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali*

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, *falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

***Джураев Рисбой Хайдарович**, доктор педагогических наук, академик АНРУз*

***Шамсутдинов Рустамбек Темирович**, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук*

***Мажидов Ином Урушевич**, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека*

***Олимов Кахрамон Танзилович**, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*

***Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович,** доктор технический наук, профессор*

***Мусурмонова Ойнисо,** доктор педагогический наук, профессор*

***Сафарова Рохат Гайбуллоевна,** доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи*

***Ибрагимов Холбой Ибрагимович,** доктор педагогических наук, академик АНРУз*

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ

ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

***Артамонова Екатерина Иосифовна,** доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук*

***Емельянова Ирина Евгеневна,** доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Кузьменко Галина Анатольевна**, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья*

***Сафаралиев Бозор Сафаралиевич**, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии*

***Кулишов Владимир Васильевич,** доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина*

***Лазаренко Ирина Рудольфовна**, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия*

***Филиппова Оксана Геннадьевна**, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Христо Кючуков,** доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия*

***Кумсков Михаил Иванович**, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

***Падалка Олег Семенович, д**октор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина*

***Хазретали Турсун,** доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави*

***Мамедова Ирада**, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана*

***Тимур Хужаугли,** лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)*

***Nurettin Hatunoğlu,** Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)*

***Муллоджанов Сайфулло Кучакович,** доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана*

***Гушко Сергей Владимирович**, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина*

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

***Азамат Зиё,** доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана*

***Раджабов Кахрамон Кенжаевич,** доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана*

Филология

***Маджидова Рано Уришевна,** доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков*

***Шарипова Лайло Фрунзеевна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Нигматова Лолахан Хамидовна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Юсупова Хилола Уктамовна,** кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Акрамова Сураё Ренатовна,** доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Саидова Мухайё Умедилоевна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Низамова Умида Санджаровна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент Андижанского государственного технического института

Педагогика

***Толипов Уткир Каршиевич,** доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.*

***Олимов Ширинбой Шарофович,** доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет*

***Тилавова Матлаб Мухаммадовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Дилова Наргиза Гайбуллаевна,** доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет*

***Сохибов Акрам Рустамович,** кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет*

***Умаров Бахшулло Джураевич,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Хасанова Гулноз Касимовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Иноятов Абдулло Шодиевич,** доктор философских наук (PhD) по педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет*

***Давронов Нурзод Исмоилович,** PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Психология

***Умаров Бахриддин Мингбаевич,** доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет*

***Бафаев Мухиддин Мухамадович,** PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами*

Экономика

***Куролов Кобулжон Кулманович,** доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова*

***Маманазаров Абдухаким Бозорович,** доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

Философия

***Намозов Бобир Багриевич,** доктор философских наук. Бухарский государственный университет*

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Risboy Haydarovich Djuraev, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, *professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences*
Inom Urushevich Majidov, *doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.*
Kahramon Tanzilovich Olimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen*
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, *doctor of Technical Sciences, Professor*
Oyniso Musurmonova, *doctor of pedagogical sciences, professor*
Rohat Gaybulloevna Safarova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.*
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

MEMBERS OF EDITPRIAL COUNCIL

Ekaterina Iosifovna Artamonova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences*
Irina Evgeneevna Emelyanova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia*
Galina Anatolevna Kuzmenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health*
Bozor Safaralievich Safaraliev, *doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy*
Vladimir Vasilevich Kulishov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine*
Irina Rudolfovna Lazarenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia*
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Azamat Ziyo, *doctor of Historical Sciences, Academician, director of the of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, *doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

Philology

Majidova Rano Urishevna, *doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages*
Sharipova Laylo Frunzeyevna, *professor, Doctor of Philology. Bukhara State University*
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *doctor of Philology. Bukhara State University*
Yusupova Khilola Oktamovna, *candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute*
Akramova Surayo Renatovna, *doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Saidova Mukhayyo Umediloevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Nizamova Umida Sandjarovna, Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, associate professor at Andijan institute of engineering and technology.

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, *doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.*
Olimov Shirinboy Sharofovich, *doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University*
Tilavova Matlab Muhammadovna, *candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Dilova Nargiza Gaybullayevna, *doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University*
Sohibov Akram Rustamovich, *candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University*
Umarov Bakhshullo Djurayevich, *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Khasanova Gulnoz Kasimovna, *candidate of pedagogical sciences, associate professor.Bukhara State Pedagogical Institute*
Inoyatov Abdullo Shodievich, *doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*
Davronov Nurzod Ismoilovich*, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*

Psychology

Umarov Bakhriddin Mingbayevich, *doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University*
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, *PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

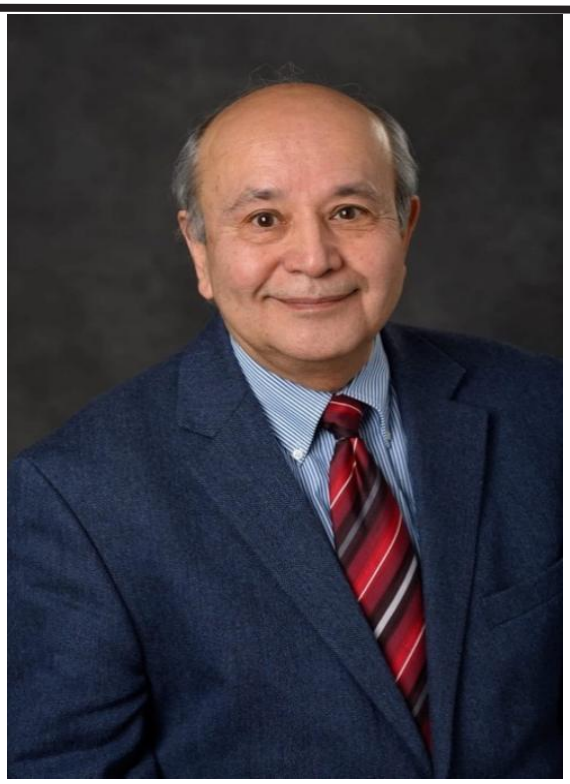
Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov*
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, *doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov*

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich*, doctor of Philosophy. Bukhara State University*

07.00.00 – TARIX FANLARI

ТАҲРИРИЯТДАН

Профессор Темур Хўжаўғлининг “Озодлик” радиосида 1984 йили чиққан иккита мақоласи

Темур Хўжаўғли – 1947 йил 31-майда Истанбулда туғилган. У Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси раиси жадид Усмон Хўжа билан Қўқон хони Худоёрхоннинг жияни Саййид Акрамхон Тўранинг қизи Ҳакима Тўранинг ўғли, ҳамда БХСР ва Ўзбекистон ССРнинг раҳбари Файзулла Хўжаевнинг жияни бўлади. Ўзбекистоннинг таниқли тарихчи олими профессор Сулаймон Иноятов (1938-2024) эса Темур Хўжаўғлининг жияни эди.

Темурхўжа 4-9 ёшларини оиласи билан энди кўчиб борганлари Покистонда ўтказди. У бошланғич таълимининг илк уч синфини Пешовар шаҳридаги Convent High School номли ингилиз мактабида тамомлади; 1957 йилдан бошлаб таълимини Истанбулдаги Бостонжи Аҳмад Росим бошланғич мактабида давом эттириб, 4–5-синфларни шу ерда ўқиди. Ўрта таълимини Картал ўрта мактаби ва Пендик лицейида якунлаганидан сўнг, 1965–1971 йилларда Истанбул университети Филология факультетининг Турк тили ва адабиёти бўлимида бакалавр даражасини олди.

Темур Хўжаўғлининг 1971 йили Истанбул университети Туркология бўлимида ёқлаган бакалавриёт тезиси: “Чиғатой шоири Шайбонийхон ҳаёти, санъати ва девонидан ғазаллар” (турк тилида).

Олий таълимдан кейинги ўқишини Америка Қўшма Штатларида давом эттирган Хожаоғли Columbia University (Нью-Йорк) Яқин Шарқ тиллари ва маданиятлари факультетининг Марказий Осиё бўлимида иккита магистерлик (бири филология фанларı магистрлиги 1976-йилда ва фалсафа фанлари магистрлиги 1977-йилда) олиб, фалсафа фанлари докторлик диссертациясини 1982-йилда ҳимоя қилди. Темурхўжанинг АҚШдаги

магистрлик ва докторлик таълими олишига америкалик таниқли советшунос ҳамда ўзбекшунос олим проф. Эдвард Олворд (Edward Allworth) [1920-2016] илмий раҳбарлик қилган.

Темур Хўжаўғлининг 1977 йилда АҚШнинг Колумбия университети Яқин Шарқ халқлари ва маданиятлари бўлимида ёқлаган Адабиёт Магистураси ва Магистура тезиси: “1960-1970-йиллар қозоқ шеъриётида миллий ўзига хослик ва идеология масаласи” (инглиз тилида).

Темур Хўжаўғлининг 1978 йилда АҚШнинг Колумбия университети Халқаро муносабатлар тадқиқотлари Факультети Совет миллатлар муаммоси кафедрасида Фалсафа Магистураси (тезис йўқ).

Темур Хўжаўғлининг 1982 йилда АҚШнинг Колумбия университети Яқин Шарқ халқлари ва маданиятлари бўлимида ёқлаган Марказий Осиё тадқиқотлари кафедрасида Ph.D (докторантура) ва докторлик диссертацияси: “Совет Марказий Осиё адабиётида миллий ўзига хослик: Сталиндан кейинги давр қозоқ ва ўзбек роман ва насрий адабиёти (1953-1982)” (инглиз тилида).

Темур Хўжаўғли академик фаолияти давомида Истанбулдаги Мармара университетида (1985–1989), Коч университетида (1994–2011), АҚШ-даги Мичиган давлат университетида (2011–2021) дарс берди; 2018 йилдан буён Тошкентдаги Ўзбекистон Миллий университетида ўқитувчилик фаолиятини давом эттирмоқда.

Илмий фаолияти билан бир қаторда радио журналистикаси билан ҳам шуғулланган Темурхўжа Германиянинг Мюнхен шаҳридаги Озодлик радиоси (Radio Liberty)-нинг ўзбек бўлимида 1977–1985 ва 1989–1994 йиллар орасида мақола ёзувчиси, диктор, муҳаррир, бош муҳаррир ҳамда тадқиқот таҳлилчиси бўлиб фаолият олиб борди.

Темурхўжнинг турк, инглиз, ўзбек, қозоқ, рус ва француз тилларида турли мамлакатларда нашр этилган 200-та илмий мақоласи мавжуд.

Темурхўжанинг жадидчилик мавзуига ҳамда Туркистон тарихи, адабиёти ва тил-маданиятига чуқур қизиқишига олдин дадаси Усмон Хўжа сабабчи бўлган. Усмон Хўжа 5-20 ёшлари орасидаги ўғлига ҳардоим Туркистон ва жадидчилик мавзуларида маълумотлар бериб турган. Дадасининг вафотидан кейин Туркия, Германия ва АҚШдаги турли туркистонлик кекса шахслар, айниқса Наим Ўктам, Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Тоҳир Чиғатой, Иброҳим Ёрқин ва бошқалар билан Темур Хўжаўғли махсус суҳбатлар олиб борган.

Қуйида профессор Темур Хўжаўғлининг “Озодлик” радиосининг Тадқиқот маркази томонидан 1984 йилда инглиз тилида эълон қилган иккита мақоласи ўзбекчага муаллиф томонидан таржима қилиниб, ҳеч қандай ўзгаришларсиз босилмоқда. Мақолаларни журналимиз таҳрир ҳайъати аъзоси, профессор Қаҳрамон Ражабов нашрга тайёрлади.

Темур Хўжаўғлининг 2021-2025 йилларда эълон қилган китоблари:

Хўжаўғли, Темур. (Муҳаррир) Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари халқаро конференция материаллари [Тўплам]. Тошкент: Маданий мерос фонди, 2024; 516 бет.

Шамсиддин Камолиддин & Тимур Косаоглу, Ўзбек давлатчилиги тарихидан: Сомонийлар сулоласи (ИХ – Х асрлар) [Олий ўқув юртларининг тарих факультетлари талабалари учун ўқув қўлланмаси]. Тошкент: «Фан зиёси» нашриёти, 2024; 156 бет.

Timur Kocaoğlu, Türkistan’da Türk Subayları, 1914-1923: Raci Çakıröz’ün Anıları [Туркистонда Турк Офтсерлари, 1914-1923: Рожи Чокирўзнинг Эсдаликлари]. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2023; 112 бет.

Жулибой Элтезеров, Тимур Косаоğлу (Муҳаррирлар), Бухоро жумҳурияти 101 яшида.

Ташкент, Узбекистан: Мумтоз Нашриёти, 2022; (эдитор), 120 бет.

Norman Graham, Timur Kocaoğlu, Folke Lindahl, Making Russia and Turkey Great Again: Putin and Erdogan in Search of Lost Empires and Autocratic Power [Rossiya va Turkiyani yana buyuk qilish: Putin va Erdogan yo'qolgan imperiyalar va avtokratik hokimiyatni izlashda]. New York: Lexington Books, 2021, 268 бет.

Shamsiddin Kamoliddin, Timur Kocaoglu, Proekt Kulturnoy Avtonomii Turkestana Maxmudxodji Bexbudi. Saarbrücken, Germany: LAP, 2021; 292 бет .

Timur Kocaoğlu, Tülay Gençtürk Demircioğlu, Akartürk Karahan. Kurtuluş Savaşı'nın Unutulmuş Şairi Doktor Şerafettin Bey (1889-1922) Toplu Şiirleri. [Туркия мустақиллик урушининг унутилган шоири, доктор Шерафеттин Бей (1889-1922): Шеърлар тўплами]. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2021; 280 бет.

Timur Kocaoglu (Муҳаррир). Türk Söz İle Kültür Varlıklarının İzinde [Туркий сўз ва маданий меросни кузатиш]. Istanbul: Kutlu yayınevi, 2021; 230 бет.

Мақолалари (2021-2025):

Timur Kocaoglu. Türk Dilleri Ailesine Sosyo-politik Bir Bakış [Туркий тиллар оиласига ижтимоий-сиёсий нуқтаи назар] Bir Dili Bilmek Ne Demek? (Editörler: Dinçay Köksal / Gamze Bulgan / Aslı Fişekçioğlu). İstanbul: Nobel Yayınları, 2025; Б.105-127.

Timur Kocaoğlu. Karay (Karaim) Language Online Conversational Courses for Foreigners [Чет элликлар учун карай (караим) тили онлайн суҳбат курслари] Karaim Language in Use: A Collection of Scholarly Articles (Edited By Dr. Karina Firkavičiūtė, Natela Statkienė, Dr. Šarūnas Rinkevičius). Vilnius (Lithuania): Vilnius University Press, 2024. Б. 80-89.

Хўжаўғли, Темур. Жадидчилик ҳаракатининг давлатчилик ғояси: Беҳбудийнинг Туркистон маданий мухторияти лойиҳасидан Бухоро халқ шўролар жумҳурияти асосий қонунигача Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари халқаро конференция материаллари [Тўплам]. Тошкент: Маданий мерос фонди, 2024. Б. 411-421 .

Timur Kocaoğlu, Uli Schamilogli. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Kanada'da Türkoloji [АҚШ ва Канадаъда Туркология] Dünya'da Türkoloji / Turkology In The World (Editörler: Prof. Öztürk Emiroğlu, Doç. Bağdagül Mussa) Ankara: Türktav Türkoloji Akademisi, 2024; 1-3. Cild (1-cild, s. 20-32).

Timur Kocaoglu. Identity and Ideology: The Beginnings of Modern Kazakh and Uzbek Prose Fiction (1910-1953) [O'ziga xoslik va mafkura: Zamonaviy qozoq va o'zbek nasriy badiiy adabiyotining boshlanishi (1910-1953)] A Long Scholarly Journey From New York to Eurasia: A Festschrift in Honor of Uli Schamiloglu (Edited by Funda Güven and Fatma Şahan Güney. Madison, Wisconsin: Turko-Tatar Press, 2023. Б. 57-88.

Timur Kocaoğlu and Uli Schamiloglu, "Eurasian Turkic Literature" [Евросиё туркий адабиёти], Literature A World History: 1500-1800; Vol. 3. pp. 857-861; "Eurasian Turkic Literature", Literature A World History: 1800-2020; Vol. 4, pp. 1310-1321. New York: Wiley-Blackwell, 2022.

Тимур Хўжаўғлу. Ўзбек тилидаги унли товушлар ва унли уйғунлиги муаммоси ҳақида Адабий Мерос (Илмиı журнал), Тошкент: Ўзбекистон Республикаси, Фанлар Академияси Алишер Навоий Номидаги Давлат Адабиёт Музейи: 2022-йил 1-Сон (5), Б. 31-50.

Timur Xo'jao'g'lı. Qo'qon Xoni Xudoyorxonning Jiyani Sayyid Akramxon To'raning Turkiston va Afg'onistondagi Faoliyatlarini Izlash Jarayonida. Türk Halklarının Devletçiliği Ve Kültür Mirasının Gelişiminde Hokand Hanlığının Yeri: Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı [Қўқон хонлигининг туркий халқлар давлатчилиги ва маданий меросининг ривожланишидаги ўрни: Халқаро симпозиум материаллари] (Editörler: Dr. Zebuniso Kamalova, Dr. Aitmamat

Kariev, Dr. Saidbek Boltabayev). İstanbul: Akademik Kitaplar, 2022. Б. 217-224.

Timur Kocaoğlu. Türk Topluluklarında Dil ve Ulusal Kimlik Politikaları [Турк жамоаларида тил ва миллий ўзига хослик сиёсати] VIII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (2-5 Haziran 2021, Niğde). Niğde (Türkiye): Kesit Yayınları, 2021; 880 s. (Б. 1-8).

Timur Kocaoğlu. Türkistanlı Göçmenlerin Siyasi Faaliyetleri Tarihine bir Bakış [Туркистонли муҳожирларнинг сиёсий фаолияти тарихига назар] Türk Dünyası Ve Göçler: Vatandan Yeni Vatanlara. Doç. Dr. Çağla Gül Yesevi (Editor). İstabul: Küre Yayınları, 2021); Б. 191-202.

СОВЕТ МУСУЛМОН РЕСПУБЛИКАЛАРИДА ДАВЛАТ ХАВФСИЗЛИК ҚЎМИТАЛАРИ (КГБ) РАИСЛИГИ

(1955–1984)

ТИМУР ХЎЖАЎҒЛИ

Кириш. Совет Иттифоқи кўп миллатли давлат сифатида расман «миллатлар тенглиги» тамойилини илгари сурган бўлса-да, амалда сиёсий ҳокимият ва стратегик аҳамиятга эга лавозимларни тақсимлашда демографик омил ҳал қилувчи роль ўйнамаган. Айниқса, хавфсизлик тизими бўлган Давлат хавфсизлик қўмитаси (КГБ) — марказий ҳокимият учун энг сезгир ва назоратга муҳтож тузилмалардан бири бўлган.

Ушбу мақолада 1955–1984 йиллар оралиғида олти совет мусулмон республикаси (Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон)-да КГБ раислари лавозимини эгаллаган шахсларнинг миллий таркиби таҳлил қилинади. Асосий эътибор титул миллат вакилларининг мазкур лавозимдаги иштирокига, шунингдек демографик кўрсаткичлар билан кадр тайинловлари ўртасидаги муносабатга қаратилган.

СССРда мусулмон фуқаролар сони бошқа ҳар қандай миллатга нисбатан тезроқ ўсиб бораётган бўлса-да, уларнинг ўз иттифоқдош республикалари доирасида айрим соҳалардаги, қолаверса, бутун Совет Иттифоқи миқёсидаги ҳукмрон лавозимлардаги улуши бу ўсиш даражасини акс эттирмайди. Сталиндан кейинги даврда Марказий Осиёнинг беш республикаси ҳамда Озарбайжонда Давлат хавфсизлик қўмитаси (КГБ) раисларининг миллий таркибини кўздан кечириш, мусулмонларнинг иттифоқдош республикалардаги энг қудратли лавозимлардан бири бўлган мазкур мансабда тенгсиз тарзда ва кам даражада намоён бўлганини яққол кўрсатади.

Совет Иттифоқидаги мусулмон бўлмаган республикаларнинг аксариятида, одатда, КГБ раислиги лавозимини титул миллат вакили эгаллаган бўлса*, олти нафар совет мусулмон республикаларида бунга мутлақо тескари ҳолат кузатилади. Ушбу республикалардан учтасида — Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистонда — 1955 йилдан буён бирорта ҳам мусулмон шахс КГБ раҳбари этиб тайинланмаган. Қолган учта республикада — Озарбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистонда эса бундай тайинловлар жуда пароканда ва номутавозинли характерга эга бўлган. Ҳозирги кунда фақат Озарбайжон ва Қозоғистондагина КГБ раиси республика титул миллатининг вакили ҳисобланади. Қолган мусулмон республикаларида эса бу лавозим ҳозирча рус ёки бошқа мусулмон бўлмаган миллат вакиллари томонидан эгаллаб турилмоқда (1-жадвалга қаранг).

Шунингдек, эътиборга молик жиҳат шундаки, олти нафар совет мусулмон республикасида мусулмон бўлмаган миллат вакилларидан тайинланган барча КГБ раислари, мазкур республикадан ташқари ҳудудлардан келиб лавозимни эгаллаган. Бу ҳолатдан фақатгина Левон Николаевич Мелкумов (1924 йилда туғилган) мустасно бўлиб, у 1978–1983 йилларда Ўзбекистон КГБ раиси бўлган. Самарқандлик арман миллати вакили бўлган Мелкумов, ушбу лавозимга тайинланишидан олдин, Ўзбекистон КГБ тизимида узоқ йиллик хизмат фаолиятини олиб борган.

Озарбайжон, Қозоғистон ва Қирғизистонда мусулмон келиб чиқишига эга КГБ раисларининг лавозимда бўлган муддатларини солиштириш катта фарқларни намоён қилади. Қирғизистон бу борада етакчи ҳисобланади, чунки 1955 йилдан буён республика КГБсида фақат бир нафар қирғиз раиси бўлганига қарамай, у мазкур лавозимни ўн бир йил давомида эгаллаган; қолган ўн саккиз йил мобайнида эса КГБга қирғиз бўлмаган (мусулмон бўлмаган келиб чиқишли) шахслар раҳбарлик қилган.

Озарбайжонда икки нафар озарбайжонлик (жумладан, ҳозирги раиси) умумий ҳисобда беш йилу етти ой давомида КГБга раҳбарлик қилган, ҳолбуки, йигирма уч йилу беш ой давомида бу лавозим озарбайжонлик бўлмаган шахслар қўлида бўлган. Қозоғистондаги ҳолат ҳам шунга ўхшаш: 1955 йилдан буён икки нафар қозоқ (жумладан, амалдаги КГБ раиси) умумий ҳисобда беш йилу беш ой мобайнида республика КГБсини бошқарган, қолган йигирма уч йилу етти ой давомида эса КГБ раҳбарлиги қозоқ бўлмаган шахслар қўлида бўлган.

Олти нафар мусулмон республикасида КГБ раҳбариятида титул миллат вакилларининг қай даражада намоён бўлганини тушунтириб берувчи ягона омил мавжуд эмасдек туюлади. На муайян мусулмон миллатининг умумий сони, на титул миллатнинг республика аҳолиси таркибидаги нисбий улуши ҳал қилувчи омил бўлиб кўринади. Масалан, сони тахминан ўн тўрт миллионга етадиган ўзбеклар Совет Иттифоқида руслар ва украинлардан кейинги учинчи энг йирик миллий гуруҳ ҳисобланади.

Улар Ўзбекистон аҳолисининг учдан икки қисмидан ортиқ қисмини ташкил этади, ҳолбуки қозоқлар Қозоғистон аҳолисининг фақат учдан бир қисмини ташкил қилади (3-жадвалга қаранг). Шунга қарамай, Қозоғистонда икки нафар қозоқ КГБ раиси этиб тайинланган, Ўзбекистонда эса бирорта ҳам ўзбек бундай лавозимга кўтарилмаган. Айни пайтда, 1979 йилда титул миллат аҳолининг 78,1 фоизини ташкил этган Озарбайжонда икки нафар озарбайжонлик КГБ раиси бўлган.

Эҳтимол, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистонда бирорта ҳам анъанавий мусулмон миллат вакили КГБ раиси этиб тайинланмаганининг сабаби, ушбу уч республика бошқа мусулмон давлатлари билан чегарадош бўлганидир. Бироқ, агар мазкур омил КГБ раҳбарларини танлашда асосий мезон бўлган бўлса, Эрон билан чегарадош бўлган Озарбайжонда нега икки нафар мусулмон миллат вакили КГБ раиси бўлганини изоҳлаш қийин. Демак, географик омил муайян роль ўйнаши мумкин бўлса-да, у ҳар бир совет мусулмон республикасида КГБ раҳбарларини тайинлашда ягона ҳал қилувчи омил эмас.

Гарчи мусулмон республикаларининг учтасида КГБ раҳбарлигига мусулмон келиб чиқишига эга шахслар тайинланган бўлса-да, ҳатто бу республикаларда ҳам бундай ҳолат қоида эмас, балки истисно ҳисобланади. 1955 йилдан буён олти нафар мусулмон республикасида амалга оширилган мазкур тайинловлар тарихи, Москва ҳали ҳам бундай ўта сезгир лавозим учун маҳаллий мусулмон кадрларга етарли даражада ишонч билдирмаётганини кўрсатади.

КГБ раислари таркиби: умумий манзара

1955–1984 йилларда КГБ раисларининг республика кесимидаги рўйхати 1-жадвалда келтирилган. Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, аксарият ҳолларда КГБ раҳбарлиги лавозимига маҳаллий титул миллат вакиллари эмас, балки республикадан ташқарида шаклланган кадрлар тайинланган.

Жадвал 1

1955–1984 йилларда олти совет мусулмон республикасида
Давлат хавфсизлик қўмитаси (КГБ) раислари
Изоҳ: Юлдузча (*) билан белгиланган шахслар:
республика титул миллатининг вакиллари.

Ф.И.Ш.	Лавозимга кириш санаси	Лавозимдан кетиш санаси
Гуськов, А. М.	1955	27.10.1956
Копылов, Ф. И.	27.10.1956	01.09.1959
Кардашев, А. В.	01.09.1959	22.10.1963
Цвигун, С. К.	22.10.1963	21.06.1967
* *Алиев, Г. А.*	21.06.1967	14.07.1969
Красильников, В. С.	01.10.1969	06.1980
* *Юсиф-заде, З. М.*	06.1980	ҳозиргача

Озарбайжон ССР

Қозоғистон ССР

Ф.И.Ш.	Лавозимга кириш санаси	Лавозимдан кетиш санаси
Губин, В. В.	1955	10.10.1959
Лунев, К. Ф.	10.10.1956	09.03.1960
* *Арстанбеков, А. А.*	09.03.1960	27.11.1963
Евдокименко, Г. С.	27.11.1963	04.11.1975
Шевченко, В. Т.	04.11.1975	15.02.1982
* *Камалиденов, З.*	15.02.1982	ҳозиргача

Қирғизистон ССР

Ф.И.Ш.	Лавозимга кириш санаси	Лавозимдан кетиш санаси
Терещенко, А. В.	1955	20.02.1956
Ермолов, Н. Г.	20.02.1956	22.05.1961
Чвертко, П.	03.07.1961	02.03.1967
* *Асанкулов, Дж.*	02.03.1967	04.1978
Ломов, Н. П.	04.1978	ҳозиргача

Тожикистон ССР

Ф.И.Ш.	Лавозимга кириш санаси	Лавозимдан кетиш санаси
Кочетов, Д. Д.	1955	27.10.1956
Цвигун, С. К.	27.10.1956	01.09.1959
Милютин, М. М.	01.09.1959	22.10.1963
Сазонов, С. Г.	22.10.1963	21.06.1967
Шевченко, В. Т.	21.06.1967	14.07.1969
Первенцев, Е. И.	01.10.1969	ҳозиргача

Туркманистон ССР

Ф.И.Ш.	Лавозимга кириш санаси	Лавозимдан кетиш санаси
Васькин, В. И.	1955	27.10.1956
Банников, С. Г.	27.10.1956	01.09.1959
Пищулин, Д. И.	01.09.1959	22.10.1963
Коробов, Л. И.	22.10.1963	21.06.1967
Киселев, Я. П.	21.06.1967	14.07.1969
Бойко, А. С.	01.10.1969	06.1980

Ўзбекистон ССР

Ф.И.Ш.	Лавозимга кириш санаси	Лавозимдан кетиш санаси
Бызов, А. П.	1955	27.10.1956
Наймушин, Г. Ф.	27.10.1956	01.09.1959
Киселев, С. И.	01.09.1959	22.10.1963
Бесчастнов, А. Д.	22.10.1963	21.06.1967
Нордман, Э. Б.	21.06.1967	14.07.1969
Мелкумов, Л. Н.	01.10.1969	06.1980
Головин, В. А.	06.1980	ҳозиргача

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, айрим республикаларда (масалан, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистонда) ўрганилаётган давр мобайнида бирорта ҳам титул миллат

вакили КГБ раиси лавозимига тайинланмаган.

Титул миллат вакилларининг иштироки

КГБ раҳбариятида титул миллат вакилларининг сони ва уларга қарши қўйилган титул миллатга мансуб бўлмаган раҳбарлар нисбати 2-жадвалда умумлаштирилган ҳолда берилган.

Жадвал 2

1955–1983 йилларда совет мусулмон республикаларида КГБ раисларининг миллатга мансублиги

Республика	Титул миллат вакиллари	Титул миллатга мансуб бўлмаганлар
Озарбайжон ССР	2	5
Қозоғистон ССР	2	5
Қирғизистон ССР	1	4
Тожикистон ССР	0	6
Туркманистон ССР	0	6
Ўзбекистон ССР	0	6

2-жадвал маълумотлари КГБ раҳбариятида маҳаллий миллат вакилларининг иштироки истисноий ҳолат бўлганини тасдиқлайди. Ҳатто титул миллат вакиллари тайинланган республикаларда ҳам уларнинг хизмат муддати қисқа ва узлуксиз бўлмаган.

Демографик таркиб ва кадр сиёсати

Аҳолининг этник таркиби билан сиёсий-кадрий қарорлар ўртасидаги муносабатни кўриш учун 1979 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари асосида тузилган 3-жадвал муҳим аҳамиятга эга.

Жадвал 3

1979 йилда совет мусулмон республикалари аҳолиси таркибида титул миллат ва рус аҳолисининг улуши (фоиз ҳисобида)

Республика	Титул миллат (%)	Руслар (%)
Озарбайжон ССР	78,1	7,9
Қозоғистон ССР	36,0	40,8
Қирғизистон ССР	47,9	25,9
Тожикистон ССР	58,8	10,4
Туркманистон ССР	68,4	12,5
Ўзбекистон ССР	68,7	12,5

3-жадвалдаги маълумотлар айрим республикаларда титул миллат аҳолининг мутлақ кўпчилигини ташкил этганини кўрсатади. Бироқ бу демографик устунлик КГБ раҳбариятида акс этмаган. Демак, аҳоли таркиби кадр тайинловларида ҳал қилувчи омил бўлмаган.

Аналитик шарҳ

Юқоридаги жадваллардан кўриниб турибдики, КГБ раҳбариятини шакллантиришда Москва томонидан марказлаштирилган ва эҳтиёткор кадр сиёсати юритилган. Мусулмон республикаларида маҳаллий элитага ишонч чекланган бўлиб, стратегик аҳамиятга эга бўлган лавозимлар асосан «ташқаридан келган» кадрларга топширилган.

Айрим ҳолларда титул миллат вакилларининг КГБ раиси лавозимига келишига йўл қўйилган бўлса-да, бу ҳолатлар барқарор сиёсат эмас, балки истисно сифатида намоён бўлган. Шу жиҳатдан, КГБ раҳбариятидаги миллий таркиб совет миллий сиёсатининг амалий кўринишини акс эттиради.

Хулоса. Ушбу мақолада кўриб чиқилган маълумотлар 1955 йилдан кейинги даврда совет мусулмон республикаларида КГБ раҳбариятини шакллантириш сиёсатида марказга

садоқат ва назорат устувор бўлганини кўрсатади. Демографик кўрсаткичлар, ҳатто титул миллат аҳолининг мутлақ кўпчилигини ташкил этган ҳолларда ҳам, кадр тайинловларида ҳал қилувчи аҳамият касб этмаган.

КГБ каби ўта сезгир тузилмада маҳаллий мусулмон кадрларга нисбатан ишончнинг чеклангани Совет Иттифоқида эълон қилинган миллатлар тенглиги тамойили билан амалдаги сиёсий амалиёт ўртасида жиддий тафовут мавжуд бўлганини кўрсатади. Бу ҳолат, ўз навбатида, иттифоқдош республикаларда маҳаллий элитанинг сиёсий имкониятлари қанчалик чекланган бўлганини очиб беради.

Умуман олганда, КГБ раҳбариятидаги миллий таркиб совет давлатининг ички назорат механизмлари ва марказлаштириш сиёсатини таҳлил қилишда муҳим эмпирик материал бўлиб хизмат қилади.

Манбалар

1. Hodnett, Grey; Ogareff, Val. Leaders of the Soviet Republics: 1955–1972. Canberra: Australian National University, 1973.

2. Ogareff, Val. Leaders of the Soviet Republics: 1971–1980. Canberra, 1980.

3. Directory of Soviet Officials. Vol. III: Union Republics. Washington, D.C.: Central Intelligence Agency, 1975–1979.

4. Население СССР. 1979 йилги Бутуниттифоқ аҳолини рўйхатга олиш материаллари. Москва, 1980.

5. “The All-Union Census of 1979 in the USSR”, Radio Liberty Research Bulletin, September 1980.

СОВЕТ РЕСПУБЛИКАЛАРИ АДАБИЙ ЖУРНАЛЛАРИНИНГ ТИРАЖЛАРИ: Дискриминация ҳолатими?

ТЕМУР ХЎЖАЎҒЛИ

Қисқача мазмун

1981 йилдан буён Совет Иттифоқидаги етакчи адабий журналларнинг аксариятида нашр этилган адади сони (тиражи) камайиб бормоқда. Айни пайтда айрим журналларнинг тиражи эса ошиб бормоқда. Айрим адабий журналлар тиражининг кескин қисқаришини на қоғоз танқислиги, на ўқувчилар сонининг камайиши билан тўлиқ изоҳлаб бўлмайди. Бундан ташқари, турли иттифоқдош республикалардаги адабий журналлар тиражларини қиёсий таҳлил қилиш қўшимча изоҳ талаб этувчи саволларни келтириб чиқаради. Ушбу саволлар айрим совет республикаларида маҳаллий тиллардаги адабий журналларга нисбатан атайлаб амалга оширилган дискриминация эҳтимолини кўрсатади. Ушбу мақоланинг 1984 йилдаги илк нашридан сўнг, унинг якуний қисмига 2026 йилга мансуб қўшимча изоҳлар ва таҳлилий мулоҳазалар илова қилинди.

Умумий кузатувлар

Иттифоқ миқёсидаги ва республика даражасидаги етакчи адабий журналларнинг маълум бир қисмини қамраб олган тиражлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳолатларнинг кўпчилигида 1981 йилдан бери нашр нусхалари сони қисқариб бормоқда. Айрим ҳолларда тираж ўзгаришсиз қолган, бошқа баъзи журналларда эса аксинча ўсиш кузатилган (1-жадвалга қаранг).

Журналларнинг турли тақдирини осонгина изоҳлаб бўлмайди. Албатта, қоғоз танқислиги ёки ўқувчилар сонининг камайиши айрим ҳолларда тиражни қисқартиришга олиб келган омиллар бўлиши мумкин. Бироқ агар масала фақат қоғоз етишмовчилиги билан боғлиқ бўлганида, барча журналлар бир хил даражада зарар кўрган бўлар эди. Шунингдек, ўқувчилар сонининг пасайиши шунчалик кенг кўламли бўлиб, барча қисқаришларни изоҳлаб бериши қийин.

Республикалар кесимидаги қиёсий таҳлил эса айрим миллатлар бошқаларига нисбатан яхшироқ ҳолатда бўлганини кўрсатади. Бу фарқлар демографик жараёнлар билан боғлиқ эмас.

Марказий Осиё

Марказий Осиёдаги беш мусулмон республикаси орасида Қирғизистон ССР алоҳида ҳолатни ташкил қилади. Қирғиз тилидаги «Ала-Тоо» адабий журнали тиражи 1981–1983 йилларда 54 минг нусхада барқарор сақланиб, 1984 йил январь ойида 2 минг нусхага ёки 3,7 фоизга ошган.

Қолган тўрт республикада маҳаллий тиллардаги адабий журналлар тиражи қуйидагича камайган:

- туркман тилидаги «Совет адабиёти» – 24,2 %
- қозоқ тилидаги «Юлдиз» – 24,0 %
- ўзбек тилидаги «Шарқ юлдузи» – 20,6 %
- тожик тилидаги «Садои шарқ» – 20,0 %

Шу билан бирга, Марказий Осиёдаги барча беш республикада рус тилидаги адабий журналлар тиражи ошган. Энг катта ўсиш Туркманистон ССРда чоп этилган рус тилидаги «Ашхабад» журналида кузатилган: 1984 йил январь–февраль сонида 2000 нусха бўлган тираж март–апрель сонида 4783 нусхага етган. Бу 149 фоизли ўсиш тадқиқ этилган барча журналлар ичида энг юқори кўрсаткичдир.

Ўзбекистон ССРдаги рус тилидаги «Звезда Востока» журнали тиражи 25,6 фоизга ошган. Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ССРларидаги рус тилидаги журналлар эса мос равишда 10,0 %, 5,2 % ва 4,0 % ўсиш кўрсатган (1-жадвал).

Кавказ

Озарбайжон ССР географик жиҳатдан Кавказда жойлашган бўлса-да, маҳаллий тилдаги адабий журнали тиражи масаласида у Грузия ва Арманистондан кўра мусулмон республикалар тақдирига яқинроқдир.

Озарбайжон тилидаги «Азербайжан» журнали тиражи 29,2 фоизга камайган бўлиб, бу ҳатто

Марказий Осиёдаги маҳаллий тилдаги журналлар камайишидан ҳам юқори кўрсаткичдир. Айни пайтда рус тилидаги «Литературный Азербайджан» журнали тиражи 25,8 фоизга ошган.

Грузин тилидаги «Мнатоби» (47,0 %) ва «Цискари» (45,7 %) журналларининг тиражи кескин ўсган, рус тилидаги «Литературная Грузия» эса 1981–1984 йиллар орасида 19,3 фоизга камайган.

Арман тилидаги «Советаган граганутюн» журнали тиражи 8600 нусхада барқарор қолган, рус тилидаги «Литературная Армения» эса 4,5 фоизли пасайишни қайд этган.

Украина ССР ва Белоруссия ССР

Украина ва Белоруссия ССРларида ҳам маҳаллий тилдаги, ҳам рус тилидаги адабий журналлар 1980-йилларда тираж камайишини бошдан кечирган.

Украина ССРда ўрганилган етти журналдан олтитаси украин тилида, биттаси — «Донбасс» — украин ва рус тилларида икки тилли тарзда нашр этилган. Барча ҳолатларда 1981 йил январидан 1984 йил апрелигача тираж пасайган: «Дніпро» журналида 45,8 фоиздан **«Прапор»**да 3,9 фоизгача. Шу билан бирга, «Прапор» ва «Всесвіт» журналларида 1982–1983 йиллардаги энг паст кўрсаткичлардан сўнг 1984 йил бошида мос равишда 6,5 ва 8,6 фоизли озгина ўсиш кузатилган.

Белоруссия ССРда ҳам барча учта журнал тиражи камайган, аммо бу камайиш белорус тилидаги «Маладосць»(42,6 %) ва «Полымя» (34,9 %) журналларида рус тилидаги **«Неман»**га (10,7 %) нисбатан анча катта бўлган. Қизиғи шундаки, рус тилидаги «Неман» журнали тиражи икки маҳаллий тилдаги журналлар йиғиндисидан ҳам юқори бўлган.

Болтиқбўйи республикалари

Учта Болтиқбўйи республикасининг барчасида маҳаллий тилдаги адабий журналлар тиражи 1980-йилларда ошган. Энг катта ўсиш литва тилидаги **«Пергалэ»**да (32,5 %) кузатилган, ундан кейин эстон тилидаги «Лооминг» (5,5 %) ва латиш тилидаги «Карогс» (2,3 %) келади.

Рус тилидаги журналлардан «Литва Литературная» янги нашр бўлиб, фақат 1983 йил январь сони мавжуд бўлган. Эстонияда чоп этилган «Таллин» журналида ўзгариш бўлмаган, Латвиядаги «Даугава» эса 3,7 фоизга ўсган.

РСФСР

РСФСРдаги етакчи рус тилидаги журналлардан «Октябрь» тиражи 19,7 фоизга, «Наш современник» эса 30,9 фоизга камайган.

Автоном республикалардан фақат Татаристон ва Бошқирдистон АССРларидаги маҳаллий тилдаги журналлар ўрганилган. Татар тилидаги «Қазан утлари» журнали 1981 йил декабрида 102 минг нусха билан энг юқори кўрсаткичга етган, аммо 1982 йилдан кейин тез камайиб, 1984 йил апрелига келиб 64 184 нусхага тушган (37,0 % пасайиш). Бошқирд тилидаги «Агидел» журнали эса фақат 6,3 фоизли камайишни кўрсатган.

Хулосалар (1984). Таҳлил шуни кўрсатадики, олти мусулмон республикадан бештаси — Озарбайжон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон — бошқа республикаларга нисбатан анча ёмон аҳволга тушган. Бу республикаларда маҳаллий тилдаги адабий журналлар тиражи сезиларли даражада камайган бир пайтда, айнан шу республикалардаги рус тилидаги журналлар тиражи ошган.

Демографик жараёнлар эса аксинча бўлишини тахмин қилар эди: маҳаллий миллатлар сони тез ўсиб, рус аҳолиси қисқариб бораётган эди. Ўзбекистонда 1982 йилда ёш ижодкорлар учун «Ёшлик» журнали ташкил этилган бўлса-да, бу «Шарқ юлдузи» тиражининг кескин камайишини изоҳлаб бера олмайди. 1982 йил бошида «Шарқ юлдузи» 215 минг нусха билан «Звезда Востока»дан деярли икки баравар кўп эди; 1984 йилга келиб бу фарқ 16 мингдан ҳам камайиб кетди.

1-жадвал

Совет адабий журналлари тиражларидаги

ўсиш ва пасайишларни қиёсий таҳлили кўрсаткичлар

1981 йил январь — 1984 йил апрель

Абсолют Ўсиш ёки пасайиш (фоизда)

M: *Миллий тилда* / **P:** *Рус тилида*

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ССРлари

Республикалар		***Журналлар***	***Январ 1981***	***Феврал 1984***	***Абсолют Ўсиш ёки пасайиш***	***Фоизда***
Қозоқ ССР	**M**	Жулдиз	222,919	169,233*	-53,686	-24.0
	P	*Простор*	60,000	68,127*	+3,127	+5.2
Қирғиз ССР	**M**	Ала-тоо	54,000	56,000	+2,000	+3.7
	P	*Литературнйи Киргизстан*	10,000	10,400	+400	+4.0
Тожик ССР	**M**	Садои шарқ	35,000	28,223*	-7,000	-20.0
	P	*Памир*	8,400	9,300	+900	+10.0
Туркман ССР	**M**	Совет адебияти	38,836	29,427*	-9,409	-24.2
	P	*Ашқабад*	1,916	4,783*	+2,867	+149.0
Ўзбек ССР	**M**	Шарқ юлдузи	210,109	166,684*	-43,425	-20.6
	P	*Звезда Востока*	120,000	150,726*	+30,726	+25.6

КАВКАЗОРТИ ССРлари

Республикалар		***Журналлар***	***Январ 1981***	***Феврал 1984***	***Абсолют Ўсиш ёки пасайиш***	***Фоизда***
Азербаижан ССР	**M**	Азербаижан	71,743	50,725*	21,018	29.2
	R	*Литературнйи Азербаидзҳан*	6,070	7,638*	+ 1,568	+ 25.8
Армения ССР	**M**	Советаган граганутиун	8,600.	8,600	0,000	0.0
	R	*Литературная Аррнения*	7,700	7,350	+350	+ 4.5
Георгия ССР	**M**	Mnatobi	23,800	35,000	+11,200	+ 47.0
	M	Tsiskari	40,150*	58,500	+ 18,350	+ 45.7
	R	*Literaturnaya Gruziya*	7,500	6,050	1,450	- 19.3

УКРАИНА ВА БЕЛАРУССИЯ ССРлари

Республикалар		*Журналлар*	*Январ 1981*	*Феврал 1984*	*Абсолют Ўсиш ёки пасайиш*	*Фоизда*
Украиня ССР	**М**	Праеор	10,200*	9,800	-400	-3.9
	М	Зҳовтень	18,800	15,000	-3,800	- 20.2
	М	Кйив	30,131*	21,282	8,849	- 29.3
	М	Дниеро	76,800	41,600	- 35,200	- 45.8
	М	Витчизна	24,669*	17,173	- 7,496	- 30.3
	М	Всесвит	62,900	41,595	- 21,305	- 33.8
	М/Р *2 tilli*	*Донбас*	17,400*	15,580*	- 1,820	- 10.4
Беларус ССР	**М**	Поліммиа	11,000*	7,153*	- 3,847	- 34.9
	М	Маладостсь	18,248*	10,474*	- 7,774	- 42.6
	Р	*Неман*	140,000*	125,000	- 15,000	- 10.7

БОЛТИҚБЎЙИ ССРлари

Республикалар		*Журналлар*	*Январ 1981*	*Феврал 1984*	*Абсолют Ўсиш ёки пасайиш*	*Фоизда*
Эстония ССР	**М**	Лооминг	18,000	19,000*	1,000 *	+ 5.5
	Р	*Таллин*	8,000*	8,000*	0	0.0
Литва ССР	**М**	Пергале	23,150	30,680	+ 7,530	+ 32.5
	Р	*Литва литературная*	---	6,870*	?	?
Латвия ССР	**М**	Карогс	42,000*	43,000*	+ 1,000	+ 2.3
	Р	*Даугава*	13,500*	14,000	500	+ 3.7

РСФСР

Республикалар		*Журналлар*	*Январ 1981*	*Феврал 1984*	*Абсолют Ўсиш ёки пасайиш*	*Фоизда*
Татар АССР	**М**	Казан утлари	102,000*	64,184	- 37,816	- 37.0
	Р	?				

Бошқирд АССР	**М**	Агидел	57,665	54,000	- 3,665	- 6.3
	Р	?				
Россия ФСР	**Р**	*Октабр*	218,000	175,000*	43,000	- 19.7
	Р	*Наш современник*	333,000	230,000	- 103,000	- 30.9

? *Татар ва Башкир АССРъда Рус тилидаги адабий журналлар тиражи ҳақида маълумот топилмади. // РСФСР-даги бошқа АССРлар адабий журноллари ҳақида маълумот топилмади.*

СССР

		Журналлар	***Январ 1981***	***Феврал 1984***	***Абсолют Ўсиш ёки пасайиш***	***Фоизда***
СССР	**R**	*Дружба народов*	238,000	158,000*	- 80,000	- 33:6
	R	*Литературная учеба*	25,000	13,460*	- 11,540	- 46.1
	R	*Новий мир*	345,000	380,000*	+ 35,000	+ 10.1
	R	*Юность*	2,950,000*	3,340,000*	+ 390,000	+ 13.2

2026 ЙИЛДАН ҚАРАБ ҚЎШИМЧА ТАҲЛИЛ

1984 йилда Германияда эълон қилинган ушбу мақоладан 42 йил ўтиб, 2026 йилдан туриб XX аср 80-йилларида совет республикаларидаги миллий тиллар билан рус тилли адабий журналлари тиражидаги нотекис ўзгаришлар маъмурий тасодиф эмас, балки Совет Иттифоқида тил ва маданий таъсирни қайта тарозилашга қаратилган кенгроқ маданий сиёсатнинг бир қисми экани яққол кўринади. Камайтирилган нарсалар кўпинча сифат жиҳатдан сақланиб қолди, маъмурий тарзда кенгайтирилганлар эса кўп ҳолларда вақтинчалик бўлиб чиқди.

42 йил нимани қўшди? Кеч совет даври маданий стратегияси (1980–1986) энди стагнация эмас, балки кечки империал қайта мослашув сифатида кўринади. Москва маҳаллий миллий тиллардаги адабий журналларни “юмшоқ миллийлик” инкубатори деб баҳолаб, уларни тақиқлаш орқали эмас, балки тиражни қисқартириш орқали назорат қилишни танлади. Бу — тақиқ орқали эмас, суюлтириш орқали бошқариш эди.

Арманистон, Грузия ва Болтиқбўйи республикаларининг нисбатан эркин қолиши тарихий нуфуз, сиёсий харажат ҳисоб-китоби ва хавфни турлича идрок этиш билан боғлиқ эди. Болтиқбўйи миллатчилиги ташқи ва ошкора деб кўрилган бўлса, мусулмон республикалардаги тилли миллийлик ички ва демографик жиҳатдан хавфли деб баҳоланган.

Татаристон ва Бошқирдистон — сукутли огоҳлантириш: 1980-йилларда қаттиқроқ “қайчи” қўлланган жойларда 1990-йилларда товуш баландроқ чиққанини кейинги воқеалар тасдиқлади. Татар тили ва маданияти атрофидаги фаоллик бунга ёрқин мисолдир.

Энди нима дейиш мумкин?

Бу дискриминация эдимикан? Ҳа, аммо очиқ душманлик шаклида эмас — стратегик дискриминация шаклида.

У иш бердими? Фақат вақтинча. Тиражлари камайтирилган журналлар рамзий қиймат касб этиб, 1991 йилдан кейинги адабий уйғонишларнинг асосига айланди.

Ирония шундаки, қўллаб-қувватланган рус тилидаги кўплаб журналлар 1991 йилдан

кейин ўз аҳамиятини йўқотди.

«Шарқ юлдузи», «Юлдиз», «Совет адебияти», «Садои Шарқ» журналлари 1980 йилларда яраланган, қисқартирилган, аммо ўчириб ташланмаган ҳолда — узлуксизлик архивларига айланди. Тарих, охир-оқибат, Москва режалаштирганидан секинроқ ўқийди.

Албатта, совет даврида ҳам айрим совет республикаларидаги тадқиқотчилар миллий тиллардаги адабий журналларнинг тиражи камайиб, рус тилидаги адабий журналлар сони ортиб бораётганини сезгандирлар. Бироқ улар бу ҳолатни ўша йилларда совет газеталари ва журналларида очиқча баён эта олмасдилар. Мен эса Совет Иттифоқидан ташқарида яшаганим сабабли, бу масалани 1984 йилда бир мақола орқали кўтаришга муваффақ бўлдим. Ўша пайтда мазкур мақолам дунёнинг кўплаб жойларидаги тадқиқотчиларнинг эътиборини тортган эди.

“ИБРОҲИМБЕК ҚЎРБОШИ” – ТУРОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН КУРАШГАН СИЙМОНИНГ ЖАСОРАТИ ЁРИТИЛГАН АСАР

Мавлуда Раҳмонова
Ўзбекистон ФА Тарих институти
Кичик илмий ходими

Россия империясининг Туркистонга нисбатан олиб борган босқинчилик сиёсати 1917 йилда ҳокимият тепасига келган большевиклар ҳукмронлиги даврида янада ўзининг авж нуқтасига чиқди. Бу даврда шаклланган миллий истиқлолчилик ҳаракати фаолиятининг пировард мақсадлари ўлкани мустамлакачилик зулмидан озод қилиш ва мустақилликка олиб чиқиш эди. Афсуски, совет ҳокимияти ўз ҳукмронлигининг дастлабки йиллариданоқ тоталитар тузумга қарши қаратилган ҳар қандай чиқишларга жавобан аёвсиз қонли кураш олиб борди.

Тарихчи олим профессор Қаҳрамон Ражабов муаллифлигида 2025 йилда “Фан” нашриётида чиқарилган “Иброҳимбек қўрбоши” (256 бет) монографиясида ўлкамиз тарихининг энг оғриқли даври ва қонли саҳифалари акс эттирилган бўлиб, унда Туркистон минтақасидаги миллий истиқлолчилик ҳаракати раҳбарларидан бири Иброҳимбек қўрбоши (1889-1932) ва унинг мард сафдошлари фаолияти ҳақида сўз боради. Ушбу асар Шарқий Бухоро ҳудудида совет давлати ва унинг ҳарбий қўшинига қарши фидокорона курашган Иброҳимбек қўрбоши жасоратларини намаён қилувчи мукаммал китоб бўлиб, унга муаллифнинг 35 йилдан ортиқ давр мобайнида олиб борган илмий изланишлари ва тадқиқотлари натижаси киритилган.

Китобни ёзиш жараёнида муаллиф томонидан Ўзбекистон, Тожикистон ва Россия Федерациясида сақланаётган ўнлаб архив фондлари синчиклаб ўрганилган. Тўпланган маълумотлар бошқа тарихий манбалар, хусусан даврий матбуот материаллари ҳамда Туркистон ва Бухоронинг давлат, сиёсат арбобларининг хотиралари, қўрбошиларнинг авлодларидан ёзиб олинган оғзаки тарих материаллари билан танқидий солиштириб, қиёсий таҳлил қилинган.

Қаҳрамон Ражабов томонидан ёзилган “Иброҳимбек қўрбоши” (144 бет) ҳамда “Иброҳимбек қўрбоши ва сафжошлари жасорати” (400 бет) номли асарлар монография шаклида 2022 йили “Фан” нашриётида минг нусхада нашрдан чиқарилган эди. Бу китоблар Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати тарихи ҳамда қўрбошилар фаолияти билан қизиқувчи китобхонлар орасида тезда тарқалиб, оммалашиб кетгач, билдирилган таклиф ва талаблар асосида муаллиф 2025 йили юқорида номи келтирилган китобларнинг ихчамлаштирилган вариантини битта китоб ҳолига келтириб, 2 000 нусхада қайта нашрдан чиқаришга муваффақ бўлди.

Асарнинг иккинчи нашри муаллиф сўзбошиси билан бошланган бўлиб, жами 5 та боб, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда илова қисмларидан таркиб топган.

Биринчи бобда совет ҳокимияти ва қизил армиянинг Бухоро давлатига ҳарбий тажовузи ва унинг оқибатлари масалалари ўрин олган бўлиб, унда асосан Бухорога қизил армиянинг ҳужуми, амирлик ҳокимиятининг ағдарилиши ҳодисалари ҳамда Ҳисор экспедициясининг Шарқий Бухорога тажовузи ва совет ҳокимиятининг ўрнатилиши жараёнлари таҳлил этиб ўтилган. Хусусан, асарда келтирилган маълумотларга кўра, Бухорода советларнинг қуролли тажовузи билан амирлик ҳокимияти ағдарилгач, 1921 йилда бошлаб Шарқий Бухоро ҳудудидаги қўрбошилар гуруҳида умумий раҳбар сифатида Иброҳимбек босқинчи қизил армия ва совет режимига қарши мустақиллик ва озодлик курашига бел боғлайди.

Иккинчи бобда тўлиқ “бутун Шарқий Бухородаги марказий сиймо - Иброҳимбек”

фаолияти ва унинг совет режимига қарши жанглардаги жасоратли тақдири ўз ифодасини топган. Чунончи, 31 ёшидан совет давлатига қарши кураш майдонига кириб, 1921-1926 йилларда Шарқий Бухоро ва Ўрта Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатининг Олий бош қўмондони даражасига кўтарилган Иброҳимбек қўрбоши ўз олдига Бухоро тупроғини қизил аскарлардан тозалашни мақсад қилиб олган эди. “У қисқа муддат ичида 10 минг нафардан ортиқ аскар тўплаб, Кўлоб, Балжувон, Қоратегин, Дарвоз, Ҳисор вилоятларини қизил аскарлардан озод қилишга муваффақ бўлган”лиги асарда келтириб ўтилади. Бобда Иброҳимбек ва Салим Пошшо муносабатлари, Иброҳимбек қўшинининг ҳарбий стратегияси ва тактикаси масалалари, советлар ва қизил армияга қарши олиб борилган жанглар тафсилотлари тарихий манбалар, архив ҳужжатлари асосида очиб берилган.

Учинчи бобдан 1921 йил сентябрда бўлган Бухоро қўрбошиларининг қурултойида “Ислом лашкарбоши” унвонига сазовор бўлган Иброҳимбек қўрбошининг жасур сафдошлари ҳақидаги маълумотлар ўрин олган. Жумладан, қизил армияга қарши жангларда мардонавор курашган сафдошлар орасида ёши улуғ оқсоқол Абдуқаюм Парвоначи (1885-1932), Иброҳимбекнинг пири ва ўринбосари бўлган Исохон Эшон (1884-1932), Шарқий ва Ўрта Бухородаги советларга қарши қуролли ҳаракатнинг ғоявий раҳнамоси Сулаймон Салоҳиддинов [Эшони Судур] (1878-1932), Иброҳимбек қўрбошининг шахсий котиби Мирзақаюм Шеров (1898-1932), Иброҳимбекнинг сафдоши сифатида қуролли ҳаракатларда қатнашган Алимардон Додхоҳ (1888-1932), Мулла Ниёз Парвоначи Ҳакимов (1879-1932), Мулла Аҳмадбий Саидов (1878-1932), Азим Марқа Остонақулов (1881-1932), Тошмат Хўжабердиев (1894-1932), Арлот Полвон Элмирзаев (1890-1932), Эшон Полвон Баҳодирзода (1888-1932), Ортиқ Додхоҳ Аширов (1892-1932), Шоҳасан Имомқулов (1894-1932), Кўганбек Шералиев (1898-1932), Кўган Кенжаев (1904-1932)ларнинг аянчли тақдири тарихий маълумотлар ва манбаларга асосланиб ёритиб берилган. Бобда келтирилган маълумотга кўра, Иброҳимбек қўрбоши ва унинг 15 нафар мард сафдошлари СССР ОГПУнинг 1932 йил 13 апрелдаги ҳукми билан уларнинг барчаси бир кунда – 1932 йил 10 августда отиб ташланади.

“Иброҳимбек қўрбоши” асарининг 2-нашрига тегишли тўртинчи бобда 1921-1926 йилларда Шарқий Бухорода Иброҳимбек қўрбоши бошчилигида истиқлол жанглари ва ҳаёт-мамот кураши тасвирланган бўлиб, унда Шарқий ва Ўрта Бухорода қизил армияга қарши қуролли ҳаракатларда эришилган ғалабалар, истиқлолчилар курашининг умумхалқ ҳаракатига айланиши, Иброҳимбекнинг Сурхон воҳасидаги издошлари фаолияти ҳақида сўз боради.

Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати архивида сақланаётган 577051-ишдаги Иброҳимбек қўрбоши ҳақидаги архив ҳужжатлари очиқланиши масаласи ҳамда 2021 йилда 25 августда ўтказилган очиқ суд қарорига кўра, совет даврида қатағон қилинган машҳур қўрбоши Иброҳимбек Чақабоев ва унинг 15 нафар сафдошлари оқланиши масалалари ушбу асарнинг бешинчи бобида тасвирлаб берилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 октябрдаги “Қатағон қурбонларининг меросини янада чуқур ўрганиш улар хотирасини абадийлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони ижросини таъминлаш мақсадида Республика ишчи гуруҳи ҳамда тарихчи олимлар олиб борган катта ва машаққатли меҳнат, амалга оширилган илмий изланишлар натижаси ўлароқ, 2021 йилнинг 25 августида Иброҳимбек қўрбоши ва унинг сафдошларига совет даврида қўйилган айбловлар олиб ташланиб, тарихий адолат тикланди.

Асарнинг илова қисми алоҳида тарихий аҳамияга эга бўлиб, унда муҳим манбалар ҳисобланган Иброҳимбек ҳақидаги архив ҳужжатлари, Иброҳимбек сиймоси улуғланган

шеърлар, халқ қўшиқлари, достонлардан парчалар ўрин олган. Аввалги нашрдан фарқли жиҳат шундаки, Иброҳимбек қўрбоши ва унинг сафдошларининг 1931-1932 йилларда ҳибсда бўлган вақтдаги тергов ҳужжатлари қисми олиб ташланиб, уларнинг ўрнига Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик хизмати архивидан олинган 577051-сонли “Иброҳимбек иши” даги айрим материаллар ва суратлар биринчи марта илмий муомалага киритилган. Бундан ташқари, Сурхон воҳасидаги қизил армияга қарши шиддатли жангларда қатнашган Хуррамбек ва Ўтамбек каби Иброҳимбекнинг сафдош қўрбошилари фаолияти ҳақидаги янги маълумотлар акс эттирилган.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, профессор Қаҳрамон Ражабов ушбу илмий асар орқали тарих ихлосмандларига мустақиллик ва миллий истиқлол йўлида жон берган қаҳрамон юртдошларимиз ҳақидаги ҳақиқатларни етказиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бунга эриша олган. Бу жиҳатдан асарнинг тарихий аҳамияти ва қиммати, юрт ўтмиши олдидаги вазифаси ва ўрни ниҳоятда беқиёсдир. Китобнинг 2-нашри ихчамлаштирилган ҳолатда нашр қилинганлиги ҳам ўқувчи учун қулайликларни яратади. Тавсия ва таклиф нуқтаи назаридан асарнинг нашр ададини кўпайтириш ва юртимиз кечмишида ўз жасоратлари билан из қолдирган Иброҳимбек қўрбоши ҳамда унинг сафдошлари каби бошқа истиқлолчилик ҳаракати намояндаларига оид монографиялар ва ҳужжатлар тўпламларининг сонини ошириш ҳақида фикрларни келтириб ўтиш лозим кўрилди.

ЎРТА АСРЛАРДА БУХОРОДА КУТУБХОНАЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИ

Ҳусен Хайруллоевич ДЖУРАЕВ,
Бухоро давлат университети "Ислом тарихи ва манбашунослиги, фалсафа" кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
ORCID.ORG 0009-0006-9223-4980

Аннотация: мазкур мақолада Бухоро қадимдан Марказий Осиёнинг йирик илм-фан ва маърифат марказларидан бири ҳисобланган. Ўрта асрларда шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар ва саройлар қошида бой кутубхоналар фаолият кўрсатган. Бу кутубхоналар нафақат китоб сақлаш жойи, балки илмий тадқиқотлар олиб бориладиган марказ вазифасини ҳам бажарган. Шуларни инобатга олиб, ҳозирда ўсиб келаётган авлодга уларнинг тарихини ўрганиш далзарб мавзу бўлиб қолмоқда.

Калит сўзлар: Бухоро, Марказий Осиё, китоб, китобдор, хаттот, китобатчилик иши, кутубхона, шахсий кутубхоналар.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ БИБЛИОТЕК В БУХАРЕ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Аннотация: В данной статье описывается, как Бухара долгое время считалась одним из крупнейших центров науки и образования в Центральной Азии. В Средние века город располагал богатыми библиотеками в мечетях, медресе, ханокахах и дворцах. Эти библиотеки служили не только местом хранения книг, но и центром научных исследований. Учитывая это, изучение их истории представляет интерес для подрастающего поколения.

Ключевые слова: Бухара, Центральная Азия, книга, библиотекарь, каллиграф, библиотекарь, библиотекарь, частные библиотеки.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF LIBRARIES IN BUKHARA IN THE MIDDLE AGES

Abstract: This article describes how Bukhara was long considered one of the largest centers of science and education in Central Asia. During the Middle Ages, the city boasted rich libraries in mosques, madrassas, khanoqahs, and palaces. These libraries served not only as storage spaces for books but also as centers for scholarly research. Given this, studying their history is of interest to the younger generation.

Keywords: Bukhara, Central Asia, book, librarian, calligrapher, librarian, librarian, private libraries.

Муқаддима: (введение: introduction:)

Ўрта асрлар даври Марказий Осиё, хусусан Бухоро шаҳрининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётида муҳим ўрин тутган тарихий босқич ҳисобланади. Бу даврда Бухоро нафақат йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази, балки илм-фан, таълим ва маънавиятнинг муҳим ўчоғи сифатида ҳам танилган. Шаҳарда фаолият юритган мадрасалар, масжидлар ва илм аҳли жамланган муҳит китобатчилик, хаттотлик ва кутубхоначилик анъаналарининг ривожланишига кенг имконият яратган.

Кутубхоналар ўрта асрлар жамиятининг маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб, илм-фан тараққиёти, маданий меросни сақлаш ва авлоддан-авлодга етказишда

асосий воситалардан бири бўлган. Бухорода ташкил этилган сарой, мадраса ва хусусий кутубхоналарда турли соҳаларга оид қўлёзма асарлар жамланган бўлиб, улар олимлар, мударрислар ва талабалар учун муҳим билим манбаи вазифасини ўтаган. Айниқса, сомонийлар, қорахонийлар, темурийлар ва шайбонийлар даврида кутубхоначилик анъаналари янада такомиллашиб, китоб тўплаш, сақлаш ва кўчириш ишлари юқори даражага кўтарилган.

Бухорода кутубхоналарнинг ривожланиши шаҳарнинг илмий нуфузини ошириш билан бирга, бутун мусулмон Шарқидаги маърифат марказлари билан маданий ва илмий алоқаларнинг мустаҳкамланишига ҳам хизмат қилган. Кутубхоналар қошида хаттотлар, мусаввирлар ва мутахассис китобдорлар фаолият юритиб, қўлёзма китобларни яратиш ва безаш санъатининг юксалишига ҳисса қўшганлар.

Мазкур мавзуда Бухорода ўрта асрлар даврида кутубхоналарнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни, илмий-маърифий жараёнларга таъсири ҳамда қўлёзма меросни сақлаш ва тарқатишдаги аҳамияти таҳлил қилинади. Шунингдек, турли тарихий манбалар асосида Бухоро кутубхоналарининг фаолияти ва уларнинг Марказий Осиё маданияти тараққиётида тутган ўрни ёритилади.

Кутубхона – бу ғоялар маскани, унга ҳаммани таклиф қилиш мумкин.

А. Герцен.

Асосий қисм: (Основная часть: Main part:)

Марказий Осиёда кутубхоналар қадим замонлардан бери инсоният таълими маркази бўлиб келган ва одамлар доимо китобларга эҳтиёж билан яшаб келишган. Кутубхоналар жамоат ҳаётининг ажралмас қисми бўлган.

Бухорода китобатчилик иши, китоб савдоси, кутубхоначилик, хаттотлик ва ноёб қўлёзмаларнинг бой тарихи билан ҳам машҳур бўлган. Буни Сомонийлар кутубхонаси мисолида кўришимиз мумкин. Сомонийлар даврида (IX-X асрлар) Бухоро давлат пойтахти сифатида юксалди. Бу даврда амирлар саройида катта кутубхона ташкил этилган бўлиб, унда турли илм соҳаларига оид қўлёзмалар жамланган. Машҳур Шарқ файласуф олими ҳамда тиббиёт илмининг султони Абу Али ибн Сино ўз таржимаи ҳолида Бухоро ҳумдорлари кутубхонасида ишлагани ва у ерда бошқа жойларда учрамайдиган ноёб китобларни кўрганини таъкидлайди. Абу Али ибн Сино сомонийлар давридаги Нуҳ ибн Мансур сарой кутубхонасини тавсифлаб, унинг беқиёс бойлигини алоҳида қайд этган. Тарихий манбаларга кўра, у кутубхона ҳақида қуйидагича маълумот берган.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети таянч докторанти Ҳабибжон Олимжонов тадқиқотларида: “Кутубхона бир нечта алоҳида хоналардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида китоблар солинган сандиқлар устма-уст тахланган ҳолда сақланган. У ерда шундай китоблар сақланганки, уларнинг номларини кўпчилик эшитмаган, баъзиларини эса олим умри давомида фақат шу ердагина кўрган.”[8. Б. 70-73.] Арк қалъасидаги ушбу кутубхона ўша даврнинг энг бой илм масканларидан бири бўлган. Ҳозирги кунда ушбу бой тарихий анъаналарни давом эттирувчи Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят Ахборот-кутубхона маркази мавжуд бўлиб, у тарихий ва замонавий адабиётларни ўзида жамлаган.

Ўша даврда Бухоро сомонийлар ҳукмронларининг кутубхонаси жуда бой нодир қўлёзмаларга эга эди ва Марказий Осиёнинг сиёсий ҳамда маданий маркази ҳисобланарди. Сомонийларнинг куч-қудрат ва шон-шуҳратга тўлган даврлари IX аср охирларида бошланиб, у қандай кечганини биз юқорида кўриб ўтдик. Улар, айтиб ўтилганидек, минтақалик бошқа бир сиёсий куч — қорахонийлар билан курашга дош беролмай инқирозга юз тутганлар.

Қорахонийлар ва сажуқийлар (XI-XII асрлар) ҳукмронлиги даврида Туркистонда

миграцион жараёнлар ниҳоятда кучайган. Қорахонийларнинг кўчманчи туркий қабиладан келиб чиқиши, кўплаб шаҳарларни эгаллаши ҳамда Хитой ва бошқа ислом дунёси ўртасидаги савдо-сотиқдаги муҳим мавқеи минтақанинг тоғ тизмаларида бир қанча шаҳарларнинг барпо этилишига олиб келди.

XI – асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса қорахонийлар шу юз йилликнинг 40-йилларидан буён кучга кира бошлаган бошқа бир туркий тилли сулола-салжуқийлар билан кескин муносабатда бўла бошлайдилар. Маълумки, салжуқийлар XI – асрнинг 40 – йили ғазнавийларни мағлубиятга учратиб, 50-йиллардан эса Хуросондан Бағдодгача бўлган ҳудудни ўзларига бўйсундиришга эришган эдилар. Минтақада ҳукмронликка интилиш борасидаги бу икки сулола ўртасидаги курашнинг амалий кўриниши сифатида 1089 йил воқеаларини келтириш мумкин. Чунончи, ўша йили салжуқий ҳукмдор Маликшоҳ (1072-1092) Бухоро, Самарқанд, Ўзганд каби шаҳарларда ўз сиёсий ҳукмини ўрнатиб, қорахонийларга қаттиқ зарба беришга муваффақ бўлади. Гарчи тез орада қорахонийлар ўз мавқеларини қайта тиклашга муваффақ бўлсалар-да, аммо 1130 йили бошқа бир салжуқий ҳукмдор султон Санжар (1118-1157) томонидан Самарқанднинг ишғол қилиниши қорахонийларнинг жиддий ҳарбий-сиёсий куч сифатида бундан буёнги тақдирларини ҳал этди, деса бўлади. Чунки энди салжуқийлар Самарқанд тахтига қорахонийлардан кимни ўтқазиш ё ўтқазмасликни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилардилар. Яъни қорахонийлар сиёсий куч сифатида бутунлай йўққа чиқмасдан, салжуқийларнинг иродаси доирасида фаолият кўрсатар эдилар. Кўп ҳам ўтмасдан — 1137 йили қорахонийлар шарқдан келган бошқа янги сиёсий куч — қорахитойлар (киданлар) томонидан Хўжанд атрофида юз берган урушда мағлубиятга учрайдилар. Қорахитойлар қудрати нечоғлик бўлганини шундан ҳам билиб олса бўладики, 1141 – йили улар энди қорахонийлар ва салжуқийларнинг бирлашган лашкарларига ҳам зарба беришга муваффақ бўладилар. Қизиғи шу ердаки, қорахитойлар ҳам қорахонийларни сиёсий сулола сифатида бутунлай йўқ қилиб ташламай, аксинча, уларни ўз қарамликларида тутиб қоладилар. Қорахонийлар фаолиятига чек қўйиш эса 1213 йилга келиб юз беради. Буни хоразмшоҳ Султон Муҳаммад (1200-1220) амалга оширади[1.].

Бу даврда Бухорода диний ва дунёвий илмлар ривожланиб, мадрасалар қошида кутубхоналар ташкил этилди. Қуръон карим тафсири, ҳадис, фиқҳ, тилшунослик, тарих ва фалсафага оид асарлар кўпайтирилди. Китоб кўчириш ва хаттотлик санъати тараққий этди.

Мўғиллар истилоси арафасида Марвда ўнта йирик кутубхона бўлган, биргина Азизия мадрасаси кутубхонасида 12 минг жилдга яқин китоблар сақланган.

Мўғуллар истилосидан кейинги давр (XIII-XV асрлар) 1219-1220 йиллардаги мўғуллар истилоси натижасида Бухородаги кўплаб маданий бойликлар қатори кутубхоналар ҳам катта зарар кўрди. Аммо кейинчалик шаҳар қайта тикланиб, илм-фан анъаналари давом эттирилди. Темурийлар даврида Бухоро яна муҳим илмий марказ сифатида ривожланди.

Шайбонийлар (XVI аср) ҳукмронлиги даврида мадрасалар тармоғи кенгайиб, улар қошидаги китобхоналар сони ортди. Китобат, хаттотлик ва қўлёзма безакчилиги юқори даражага кўтарилди. Айрим давлат арбоблари ва уламолар шахсий кутубхоналарга эга бўлган. Масалан, Кўкалдош каби давлат арбоблари китобхоналар ва илм аҳлига ҳомийлик қилганлар.

Шайбонийлар даврида кутубхона маданияти юксалиб, йирик ҳукмдорлар ва сарой аъзолари ўз саройлари ҳамда мадрасалар қошида ноёб қўлёзмалар сақланадиган мажмуалар ташкил этишган. Китоб ва илмга бўлган эътибор туфайли бу давр кутубхоначилиги ўзига хос хусусиятларга эга эди:

Султон Муҳаммад Шайбонийхон кутубхонаси: Ҳукмдор нафақат саркарда, балки

шоир ҳам бўлган. У ҳарбий юришларга чиққанда ҳам ўзи билан бирга кичик, лекин ноёб асарлардан иборат кўчма кутубхонасини олиб юрган.

Убайдуллахон кутубхонаси: Шайбонийхоннинг амакиваччаси Убайдуллоҳхон (Убайдий) ҳам ўзининг улкан кутубхонасига эга бўлган. Унинг шахсий асарлар тўплами шу қадар мустаҳкам ва гўзал безатилганки, улардан айримлари бизгача етиб келиб, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти фондларида сақланмоқда.

Абдулазизхон сарой кутубхонаси: Тарихий манбаларда Абдулазизхоннинг жуда катта кутубхонаси бўлгани қайд этилган. Хуросонга қилинган юришларнинг бирида қўлга киритилган Ҳусайн Бойқаро китобхонаси бу марказнинг асосини ташкил қилган. Бу кутубхонада Мир Али Ҳаравий сингари замоннинг энг моҳир хаттотлари фаолият юритган.

XVII аср охирларида қўлёзма китобларни безаш ишлари анча ривожланди, шунингдек, шахсий кутубхоналар ва китоб йиғиш кучайди. Шуни таъкидлаш лозимки, Самарқанд ва Бухорода бу даврда ёзув қоғози юқори сифатли бўлиб, бу айниқса Абдулазизхон (1645-1680) ҳукмронлиги даврига тўғри келади[5.].

Абдуллоҳхон II даври: Бу даврга келиб сарой кутубхоналарида нафақат асарларни сақлаш, балки турли тиллардан ўзбек тилига таржима қилиш ишлари ҳам кенг йўлга қўйилган.

Мадраса кутубхоналари Шайбонийлар даврида қурилган йирик мадрасаларнинг ҳар бирида масжид, дарсхона билан бир қаторда алоҳида кутубхона (китобхона) хоналари барпо этилган. Бундай кутубхоналар талабалар ва олимлар учун муҳим илм маскани ҳисобланган. XVI асрда Бухородаги энг катта кутубхона Қулбобо Кўкалдошга (Қулбобо Кўкалдош — ўзбек давлат, жамоат ва ҳарбий арбоби, саркарда ва шоир, Турон тарихида кўкалдош мансабидаги энг қудратли шахс.) тегишли бўлган.

Аштархонийлар(Жонийлар)сулоласиҳукмронлигидаврида(1601-1757)Мовароуннаҳрда илм-фан, жумладан, кутубхоначилик ва китобат санъати анъанавий равишда юқори поғонада ривожланди. Давлат ва сарой миқёсида махсус кутубхоналар фаолият юритган бўлиб, уларда китобларни тайёрлаш, кўчириш, сақлаш ва тарқатиш кенг йўлга қўйилган эди[2. Б. 34].

Аштархонийлар даврида кутубхона ва китобатчилик ишининг асосий хусусиятлари:

Маълумки, Бухорода қадимги қўлёзма китобларни йиғишда Абдулазиз ва укаси Субхонқулихон (1680-1702) ларнинг хизмати катта бўлиб, Субхонқулихон ёзувчи ва табобатга қизиқувчи шахс эди. Унинг ҳукмронлиги даврида Бухорода машҳур “Бухоро шифохонаси” (дору шифо) қурилган ҳамда шу ерда катта кутубхона ҳам ташкил этилган эди. Кутубхона фондида илмий ва тиббиётга оид адабиётлар сақланар эди. Яна шу даврда шахсий қўлёзма китоблардан ташкил топган, барча фойдаланиши мумкин бўлган жамоа кутубхонаси юзага келган. Кутубхона қошида қўлёзма китобларни безовчи рассомлар, хаттотлар ва эскирган китобларни таъмирловчи мутахассислар учун устахона бўлган[5.].

Хонлик кутубхоналари, Бухоро ва Самарқанддаги йирик мадрасалар, масжидлар ёнида кутубхоналар ҳамда махсус китоб бозорлари фаолият кўрсатди. Хон саройларида алоҳида сарой кутубхоналари бўлган. Масалан, Абдулазизхон ва Субҳонқулихонлар даврида кутубхоналарга, илм-фанга алоҳида эътибор берилиб, кўплаб ноёб асарлар тўпланган[7. Б. 103.].

Кутубхоналарнинг ўз раҳбарлари бўлган. Манбаларда Аштархонийлар кутубхонасида турли йилларда хизмат қилган Мирза Мўмин Мунший каби таниқли китобдорларнинг номлари сақланиб қолган.

Бухоройи шарифда китоб ёзиш, тўплаш, безаш соҳасидаги анъаналар XVI-XVIII асрларда ҳам давом этгани, айрим хонлар махсус кутубхоналар яратгани ва унда кўплаб қўлёзмалар тўпланганлиги ҳақида маълумотлар сақлангандир. Масалан, шайбонийлардан

Абдуллоҳхон II, Абдулазизхонлар, аштархонийлардан Субҳонқулихон ўз саройларида — Бухорода катта кутубхоналар ташкил этганлар. Умуман китобат санъати, ҳуснихат — хаттотлик, миниатюра соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бухоро китобат санъати ҳамда хаттотлик ва миниатюра мактаблари фаол равишда ўзини танитди.

Китобат ҳамда хаттотлик санъати ҳақида Қарши давлат университети Ахборот-ресурс маркази кутубхоначиси Гулҳаё Исоқулова маълумотига қараганда: “Китоб кўчириш юқори даражадаги санъат ҳисобланган. Ҳар бир қўлёзма мукаммал хуснихат (настаълик, сулс, насх), наққошлик ва безаклар билан ажралиб турган. Китобни тайёрлаш жараёни бир неча мутахассислар — варроқ (қоғоз тайёрловчи), хаттот, мусаввир (миниатюрачи) ва саҳҳоҳ (муқовалаловчи) томонидан бажарилган.”[4. Б 75-77.]

Шахсий кутубхоналарнинг кўпайиши, бу даврда сарой амалдорлари, тарихчилар ва уламолар ҳам ўзларининг шахсий кутубхоналарига эга бўлишган. Бундай хазиналар нафақат маърифат манбаи, балки авлоддан-авлодга ўтадиган бебаҳо мерос ҳисобланган.

Кутубхона фондлари асосан дин, фалсафа, тарих, тиббиёт, нужум (астрономия), математика ва адабиётга оид асарлардан иборат бўлган. Қўлёзмалар маҳаллий муаллифлар асарлари ва шарқ мумтоз адабиёти намуналари билан бойитилган.

Бухоро амирлигида ҳам кутубхоначилик тизими яхши ривожланган бўлиб, мамлакатда давлат ҳамда шахсй кутубхоналар бўлган. Ўзбекистоннинг биринчи профессори, фан арбоби Абдурауф Фитратнинг маълумот беришича: “Бухоро шаҳрида масжид ва мадрасалар қошида 11 та кутубхона бўлган. Уларга ажратилган вақфларнинг бир йиллик даромади 43100 танга (1 тилла танга 22 кумуш тангага, 1 кумуш танга 44-64 мис тангага тенг бўлган. Мис танганинг кумуш тангага нисбати тез-тез ўзгариб турган.) миқдорида бўлган.”[11. Б. 13.]

Кутубхоналарнинг номи:

1. Жаъфархўжа
2. Говкушон
3. Хожаниҳол
4. Кўкалдош
5. Абдулазизхон
6. Мирзо Улуғбек
7. Бадалбек
8. Дорушшифо
9. Бозори Гўсфанд
10. Болои ҳавз
11. Жўйбор.

Бу кутубхоналардан ташқари мамлакатда, шахсий кутубхоналар ҳам бўлиб, бу кутубхоналар амалдорларга тегишли бўлган. Бухорода учта энг йирик кутубхона (китобхона) борлиги аниқланган. Улардан бири Бурҳониддин Садр қози калон кутубхонаси (китобхона), иккинчиси Мирсиддиқхонтўра ибн Музаффархон (Ҳашмат) кутубхонаси (китобхона). Учинчиси Муҳаммад Шарифжон махдум Садр Зиё кутубхонаси. Бу илмий хазинани ўз кўзи билан кўрган ва фойдаланган зуллисонайн (икки тилда ижод этувчи) адиб Садриддин Саидмуродзода Айний (1878-1954) ўз эсдаликларида: “Муҳаммад Шарифжон махдум Садр Зиё кутубхонаси Бухородаги энг яхши ва бой шахсий кутубхоналарнинг биридир” – деб ёзган эди[9. Б. 87.].

Улардан энг машҳури Муҳаммад Шарифжон махдум Садр Зиё кутубхонаси эди. Муҳаммад Шарифжон махдум Садр Зиё илмий-марифий фаолияти китобсеварлик ва нодир

қўлёзмалардан иборат бой кутубхонани ташклил этганлигида намоён бўлади. Бухоро илмий жамиятининг энг бой шахсий кутубхоналаридан бири ҳисобланган.

Унинг кутубхонасида сақланган ёзма ёдгорликларнинг энг қадимийси IX асрга оиддир. Муҳаммад Шарифжон махдум Садр Зиё кутубхонасида сақланган қўлёзмаларнинг 300 га яқини ҳозир ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Улардан бир қанчаси нодир қўлёзмалардир[3. С. 11.].

Бухоро давлат университети доценти, тарихчи олим, Фаррух Умидович Темиров тадқиқотларида шундай маълумот келтиради: Бухоро мадрасаларида кутубхона ва уларда хизмат кўрсатадиган махсус китобдор лавозими мавжуд бўлиб, у кутубхонада сақланаётган китобларнинг сони ва сифати учун жавоб берган. Бухоро мадрасаларида кутубхоналар махсус биноларда жойлашган бўлиб, уларда ҳарорат ва ҳаво намлиги кузатиб борилган, китоблар аъло сифатли қоғозларга ёзилиб, чарм муқовалар билан муҳофаза қилинган ҳамда махсус чарм сандиқларда сақланган. Кутубхоналардаги китобларни сақлаш, шунингдек кутубхонани бойитиб бориш учун ҳам вақфлар таъсис этилган[10. Б. 266.].

Бухоро қадимдан илмий бир марказ сифатида ном чиқариб келгани боис мадрасаларда ислом оламида машҳур бўлган китобларнинг барчасини топиш мумкин эди. Мадраса кутубхоналариинг китобдори зиммасига китоблар сонини кўпайтириш, таркибини кенгайтириш билан бир қаторда уларни асраш, эскирганларини таъмирлаш каби вазифалар ҳам юклатилган.

Мамлакатнинг китоб бойлиги чет эллардан келтирилган нодир асарлардан ҳам таркиб топган. XX – асрда китоблар келгиндилар томонидан сотиб олиб келтирилган. 1915-1916 йилларда қатор мутахассис шарҳшунослар Бухорога келиб, қўлёзмалар харид қилиб Россияга олиб келганлар. Ўрта Осиёдан кетилган мингга яқин қўл ёзмаларнинг кўп қисми Бухорога харид қилинган.

Туркистон тарихини ўрганиш ва оммалаштиришга катта ҳисса қўшган машҳур ўзбек тарихчиси, публицист ва тадқиқотчи Мажид Ҳасаний тадқиқотларида, Бухородаги қушбегилар, қозикалонлар, раис, муфтий аълам, девонбеги, додҳо, қоровулбеги ва бошқа амалдорлар хонадонидаги ҳамда маърифатпарвар зиёлилар, китобсеварларнинг шахсий кутубхоналаридаги қўлёзма китобларни рус савдогарлари ва шарқшунос миссионерлари савдо йўли билан қўлга киритган бўлсалар ҳам, лекин Бухоро амирлигининг бой кутубхонасига хорижлик шахслар киритилмай, ундаги асарлар узоқ вақт рус ва чет эл шарқшунослари кўзидан йироқ тутилди. Бироқ чет эллар, жумладан Россия билан олиб борилган савдо-сотиқ ишлари бир қадар ривож топгач, Бухоро бозорларида, айниқса Бухородаги бозори шаб — тунги бозорда турли-туман тангалар, тақинчоқлар, қўлёзма китоблар, гиламлар, заргарлик буюмлари, уй безаклари бемалол сотиларди. Бухорода қоракўл тери, сувсар, мўйна билан савдо қилишдан ташқари, ноёб қўлёзма китоблар савдоси кенг авж олганди. Бухоролик китоб савдогари Мулла Нажмиддиннинг Бухоро ва Қаршида китобфурушлик дўконлари бўлиб, уларда араб, форс-тожик, туркий тиллардаги ноёб қўлёзма китоблар сотиларди[6.].

Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарларда бозорлар, китоб дўконларидан арзон-гаровга олинган дурдона буюмлар за қўлёзма китоблар рус шарқшунос олимлари томонидан сотиб олиниб, хориждаги китобсеварларга ошириб пулланган. Садриддин Айний “Қисқача таржимаи ҳолим” (1940) ва “Эсдаликлар” (1941-1954) номли асарларида инқилобдан аввал Бухоро, Қарши, Самарқанд, Каттақўрғон, Шаҳрисабз каби шаҳарларда бир қанча китоб дўконлари бўлиб, бозордаги китобфурушлардан ташқари ажойиб ва ғаройиб китоблар ва ойномаларни савдогарлар ҳам сотганликларини ёзади. Ёзувчининг ўзи Бухородаги китоб бозорларидан Ҳофиз Шерозий, Сойиб, Бедил ва Навоий девонларини сотиб элганлигини ҳикоя қилади. Садриддин Айнийнинг 1920-1921 йилларда ўзбек тилида ёзилиб, Назир

Тўрақулов сўз бошиси билан Москвадаги СССР халқлари нашриётида 1926 йилда чоп этилган “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” номли тарихий асарида ёзилишича, Бухорода амир Абдулаҳад ва Сайид Олимхон ҳукмронлиги даврида кўпгина қимматбаҳо буюмлар, нодир қўлёзма китоблар амирзодаларнинг қимор ўйнашлари эвазига рус ва чет эл савдогарлари қўлига ўтиб кетган. Бухоро, Самарқанд, Ўратепа, Хўжанд ва бошқа шаҳарларда нодир китоблар борлигини сезган хорижликлар турли йўллар билан уларни қўлга киритишга ҳаракат қилганлар. Туркистон ўлкаси бутунлай Россия тасарруфига ўтгач, Ўрта Осиё ер ости ва ер усти бойликлари ўзини иккинчи подшоҳ деб ҳисоблаган Туркистон генерал-губернатори ихтиёрига ўтади. Маҳаллий халқлар қўлидаги қимматбаҳо буюмлар, ноёб қўлёзма китоблар, чинни идишлар, кошинлар коллекциясини осонликча қўлга киритиш ниятида Туркистон генерал-губернатори вақти-вақти билан Тошкент шаҳрида кўргазмалар уюштириб туради. Ана шундай кўргазмалардан бири 1890 йили Тошкентда (ҳозирги “Меҳрижон” истироҳат боғида) қишлоқ хўжалик, санъат, ҳунармандчилик маҳсулотларига бағишлаб ўтказилди.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёга тижорат баҳонасида, экзотика излаб келган сайёҳлари, шарқшунослари Бухоро ва Хива шаҳарларида бўлиб, Осиё музейи учун XII-XIII асрлар тарихидан ҳикоя қилувчи ноёб қўлёзма ва босма китобларнн ўлжа оладилар. Масалан, филолог, шарқшунос ва турколог олим Александр Николаевич Самойлович 1902, 1806, 1808 ва 1916 йиллари Туркистонга сафар қилиб, кўпгина қўлёзма китоблар, этнографик ёдгорликлар ва қимматбаҳо тангаларни ўз ватанига олиб кетади. Рус шарқшуносларидан яна бири (эроншунос, арабшунос ва исломшунос) Владимир Алексеевич Иванов 1915-1916 йилларда Бухорода икки маротаба бўлиб, 1057 жилддан иборат араб, форс-тожик за туркий тилларда ёзилган нодир китобларни Петербургдаги Осиё музейига олиб бориб топширади ва Санкт-Петербургда “Бухоро коллекциясини” ташкил қилган.

Умуман, Санкт-Петербург музейларининг Ўрта Осиё бўлимларини томоша қилар экансиз, Туркистон халқлари минг йиллар давомида яратган маданий меросимизнинг ноёб намуналарини, нодир қўлёзмалар, қадимий меъморчилик, ҳунармандчилик ёдгорликлари, олтин, кумуш, ёқут, гавҳар, олмос ва қимматбаҳо тошлардан ясалган буюмларни, турли-туман безаклар берилган патгиламлар, турли даврларга доир қурол-аслаҳаларни кўриб бир жиҳати қалбимизни қадимий бой маданиятимиздан ғурурланиш туйғуси эгалласа, иккинчи томондан, борлиғимизни ачиниш, алам туйғуси қамраб олади.

Юртимизда ягона маънавий макон барпо этишнинг стратегик йўналишларини муҳокама этилганда, Янги Ўзбекистонда Бухоро Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилояти Ахборот-кутубхона маркази жами 94 минг 592 номдаги 297 минг 940 дан зиёд нусхада китоб фондига эга. Мазкур зиё маскани фондининг бойлиги жиҳатидан мамлакатда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

Ахборот-кутубхона маркази 1921 йил Бухоро амирлиги ҳузуридаги мусулмон ҳуқуқи ўрганиладиган мадраса кутубхонаси негизида ташкил этилган бўлиб, марказий шаҳар кутубхонаси сифатида фаолият кўрсатган. Дастлаб кутубхона 1 минг 187 нусха китоб ва 350 нафар китобхонга эга бўлган. Йиллар ўтиб, 1938 йилда маскан номи Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси сифатида ўзгартирилган[13.].

Ушбу кутубхонанинг Шарқ қўлёзмалар фондидаги нодир коллекциялар асосини Бухоронинг сўнгги амири Саййид Олимхоннинг манғит кутубхонаси ва амирликнинг Садри Зиё, Қози Бурхониддин, Абдулфаттоҳ Маҳдихон котиб сингари зиёли ҳамда мансабдор шахсларнинг кутубхоналарида тўпланган ва сақланган китоблар ташкил этади. Шунингдек, VIII асрдан XX асргача бўлган даврларни ўз ичига олувчи қадимий қўлёзма нусхалар ҳамда

XIX-XX асрларда Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Саудия Арабистони, Миср каби мамлакатларда чоп этилган литографик нусхалар ҳам сақланади. Шарқ қўлёзмалар фондида хорижий босмахоналарда чоп этилган китоблардан ташқари, мамлакатимизнинг Бухоро, Хоразм, Тошкент, Самарқанд каби шаҳарлари босмахоналарида чоп этилган тошбосма нусхалар ҳам ўрин олган. Мазкур фондда жами 872 та китоб мавжуд бўлиб, шулардан қўлёзмаларнинг умумий сони 216 та, тошбосма китоблар 656 тани ташкил этади.

Хулоса:

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта асрларда Бухоро кутубхоналари Марказий Осиё маданий ҳаётининг муҳим қисми бўлиб, илм-фан, адабиёт, тарих ва диний билимларнинг ривожланишида катта аҳамият касб этган. Сомонийлар саройи кутубхонасидан тортиб мадрасалар қошидаги китобхоналаргача бўлган муассасалар Бухорони ислом оламининг йирик маърифат марказларидан бирига айлантирган. Кутубхоналар нафақат нодир қўлёзмалар сақланадиган жой, балки илм-фан, маънавият ва тадқиқотлар ўчоғи сифатида ҳам аҳамияти бениҳоя катта. Аждодларимиз бундай масканларни масжидлар, мадрасалар ва саройларда жойлаштирганликлари ҳам бежиз бўлмаса керак. Ўз даврининг илмли, маърифатли кишилари кутубхона қуриб, китоблар билан бойитишга интилган. Мўғуллар истилоси каби оғир синовларга қарамай, кутубхоначилик анъаналари кейинги асрларда ҳам давом этган ва китобат санъатининг ривожланишига замин яратган.

Ёнғинлар натижасида қадимий кутубхоналар доимий равишда йўқ қилинишига қарамай, жамоат ва хусусий кутубхоналарда сақланиб қолган жуда кўп исломий қўлёзмалар қадимги кутубхоналарнинг кўплиги ва бойлиги фойдасига ишончли далилдир. Ушбу даврда китобчилик иши ва кутубхоналар миллатнинг маънавий ҳаёти, маданий меросини сақлаб қолиш ва кейинги авлодларга етказишда муҳим пойдевор вазифасини ўтаган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Азамат Зиё. Қорахонийлар. Таворих Туркистон тарихи. Декабр 06, 2010 йил.
2. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи. 1994.
3. Вохидов Ш.Х., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека: из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века, Том 1. – Т.: Янги аср авлоди. 2007 – С. 11., ISBN 9943080612, 9789943080614.
4. Исоқулова Г. Темурийлар даврида кутубхона сандиқларида сақланган қўлёзмалар. / №1 (25) 2021. Информационно-библиотечный журнал «INFOLIB». – Б 75-77.
5. Кутубхона – нурхона. Ўрта Осиёнинг қадимги кутубхоналари. Ўрта Осиёнинг қадимги кутубхоналари. Методик библиографик справочник Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2004. 07.06.2015. https://shosh.uz/kutubhona-nurhona-orta-osiyoning-qadimgi-kutubhonalari/
6. Мажид Ҳасаний. Юрт бўйнидаги қилич ёки истило. – Т.: Адолат. 1997 китобидан олинди. // Маънавиятимиз ва маданиятимизнинг дунёга сочилган дурдоналари. 02.03.2012. Автор Ziyouz.uz.
7. Муҳаммад Амин Бухорий. Муҳит ат-таворих. – Т.: Fan. 2020. – Б. 103. (284)
8. Олимжонов Ҳ. Туркистонда маҳаллий аҳоли вакилларининг шахсий кутубхоналари тарихидан. / INFOLIB Axborot-Kutubxona Jurnali e-ISSN 3093-902X 10.47267/2181-8207/2021/3-079 – Б. 70-73.
9. Садриддин Айний. Асарлар. 8 жилдлик. 5-жилд. Эсдаликлар. 1—2-қисм. (Ред. Р. Комилов) — Т.: Тошкент. 1965. – Б. 87.
10. Темиров Ф.У. Бухоро амирлигида кутубхоначилик. // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. Республика XIV илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: 2022. - Б. 266.
11. Фитрат А. Ҳинд сайёҳи қиссаси. // Шарқ юлдузи. – Т.: 1991. - №8. – Б. 13.
12. Khusen Djuraev. Analysis of Philosophical Dimensions in the Context of the Problem of Equality and Justice in Society. https://ijchr.net/journal/article/view/348
13. https://uza.uz/posts/661058

QAM (SHOMONIYLIK) DINI VAKILLARINING MO‘G‘ULLAR VA TEMURIYLAR SULOLASI DAVRIDA O‘TROQLASHUVI

Kenjayev Sardor Nurmurod o‘g‘li
Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrasi mustaqil izlanuvchisi tarix fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent.

Anotatsiya: Mazkur maqolada shomoniylik vakillarining Temuriylar imperiyasi davridagi aholi tarkibiga qo‘shilish va assimilyatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Unda shomoniylik an’analarining islomiy madaniyat bilan o‘zaro ta’siri, turli etnik va ijtimoiy guruhlarning madaniy uyg‘unlashuvi hamda diniy qarashlardagi o‘zgarishlar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: shomoniylik, assimilyatsiya, Temuriylar imperiyasi, islomlashuv, madaniy integratsiya, etnik jarayonlar, diniy transformatsiya.

Abstract: This article analyzes the processes of assimilation and integration of Shamanic representatives into the population during the Timurid Empire. It highlights the interaction of shamanic traditions with Islamic culture, the cultural integration of various ethnic and social groups, and changes in religious views.

Keywords: shamanism, assimilation, Timurid Empire, Islamization, cultural integration, ethnic processes, religious transformation.

Kirish. Folklorshunos Ye.S.Novikning yozishicha, “Shomon afsonalari” atamasi faqat qahramoni shomon bo‘lgan hikoyalarni bildiradi. Ularning janr xususiyatlariga kelsak, ular memuarlar va blichkalar, miflardan tortib afsonalar va rivoyatlarga qadar keng ko‘lamli voqealarni bayon qilish uslubi bilan ifodalanadi. Bu matnlar korpusini qulay laboratoriya materialiga aylantiradi, chunki janr kategoriyasi og‘zaki hikoya sohasida katta rol o‘ynaydi”.

Afsonalar xalq og‘zaki badiiy ijodiyotining eng ommalashgan va qadimiy epik janrlaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ajdodlarimiz epik tafakkurini aniqlash, epik syujet badiiy evolyutsiyasini oydinlashtirish, epik syujetdagi turli mifologik motivlar genezisi borasida aniq xulosaga kelish, mifologik tasavvurlar va qadimiy e’tiqodlar bilan bog‘liq qarashlarni tadqiq etish kabi dunyoviy ilmning ko‘plab masalalarini aniqlashda afsonalar muhim tadqiqot ob’yekti sifatida qaraladi.

Folklor nazariyasiga doir ilmiy qarashlarning zamonaviy-madaniy antropologiya darajasiga ko‘tarilishi natijasida xalq ijodining tarkibiy qismi hisoblangan marosim folklori poetik tafakkurning so‘z san’ati vositasida ifodalangan ko‘pfunksiyali va ko‘pqirrali badiiy matnlar tizimidan iboratligi borasida yangicha ilmiy qarashlar shakllandi. Bu esa turkiy xalqlar marosim folklori, jumladan, o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi so‘z magiyasi bilan aloqador folklor asarlarini o‘zlikni ifoda qilishning og‘zaki shakllaridan biri sifatida har tomonlama chuqur o‘rganib, bu badiiy matnlar qadimgi e’tiqodiy qarashlar va shomoniylik rituallari bilan bevosita bog‘liq holda shakllanganligini asoslash, xalq tafakkuri tadrijiy takomilini aniqlash imkonini beradi. Dunyo folklorshunosligida eng qadimgi mifopoetik tasavvurlar bilan bog‘liq arxetiplar tizimini aniqlash va ularning poetik tafakkur rivojida tutgan o‘rnini belgilashga doir yangi ilmiy xulosalari shomoniylik e’tiqodi bilan bog‘liq marosim aytimlari arxaik folklorning tarkibiy qismi ekanligini ko‘rsatdi. Muayyan hayotiy maishiy ehtiyoj mavjudligi tufayli tarixiy-folkloriy jarayonda saqlanib kelayotgan so‘z magiyasi bilan bog‘liq folklor asarlarini poetik matn namunasi sifatida filologik jihatdan tahlil qilish natijasida shomon marosimlari folklorining badiiy so‘z, ritual mohiyat kasb etuvchi xatti-harakatlar va musiqiy-dramatik kompozitsiyadan iborat murakkab sinkretik

etnofolkloriy hodisa sifatidagi mohiyati oydinlashtirildi. Ayniqsa, xalq og‘zaki ijodining qadimiy qatlamiga mansub shomon marosim folklorini semiotika, ruhiy-tahlil va badiiy matn nazariyasi aspektida tahlil qilish tufayli so‘zning badiiy matndagi mifopoetik funksiyalari aniqlandi. Ana shunday yangi izlanishlarning natijalari o‘zbek shomon afsonalarini so‘z san’atining sakral mohiyat kasb etuvchi o‘ziga xos namunalari sifatidagi xossalarini belgilash hamda shomoniylik an’analarining badiiy tafakkur taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’sirini oydinlashtirishga asos bo‘ldi.

Adabiyotlar sharhi. Mintaqada shomoniylik vakillarining temuriylar imperiyasi aholisiga assimilyatsiya jarayonlariga oid bo‘lgan manbalar, manbaviy ahamiyatga ega asarlar ilmiy jihatdan tahlillangan.

Metodologiya. Shomoniylik vakillarining temuriylar imperiyasi aholisiga assimilyatsiya jarayonlari mavzusini ilmiy jihatdan tahlil qilish, pedagogik metodlar orqali talabalarga yetkazishda zamonaviy interfaol, multimedia, xronokross usullaridan foydalangan holda mavzuni yoritishdan iborat.

Muzokara. Shomoniylik vakillarining temuriylar imperiyasi aholisiga assimilyatsiya jarayonlari mavzusida manbaviy ahamiyatga ega asarlar tizimli tahlili qiyosiy jihatdan klassifikatsiya qilingan.

Natijalar. Mazkur mavzuda fikr bildirilgan tarixiy, dalillangan faktlar ilmiy jihatdan o‘zining natijaviyligi va amaliyotga joriylanganligi bilan izohlanadi.

Turkiy xalqlar folklorshunosligida shomon marosim folklorini to‘plash va o‘rganish borasida muayyan ishlar bajarilgan. Jumladan, XI asrning mashhur tilshunosi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida “shomon” ma’nosidagi “qam” so‘zi ishtirokidagi “qam arwash arwadï”, ya’ni “shomon avrash vositasida davoladi” birikmasi keltirilgan.

“Samarqand viloyati ma’lumotnomalari kitobi”ning 1894-yilgi nashrida L.Simonova (Xoxrakova)ning samarqandlik folbinlarning “chorchiroq” marosimi haqidagi maqolasi bosilgan. O‘zbekiston davlat ekspeditsiyasida ilmiy-tekshirish qatnashgan institutining L.P.Potapov xorazmlik 1930-yilgi porxonlar, Xorazm ya’ni shomonlarning marosim aytimlarini, xususan, shomon afsonalaridan namunalarni yozib olgan. Bu materiallar 1995-yilda Ya.Taube tomonidan nashr etilgan.

Rossiya FA Etnologiya institutining 1954-1961-yillarda o‘tkazilgan Xorazm etnografik ekspeditsiyasiga boshchilik qilgan G.P.Snesarevning tadqiqotlarida xorazmliklarning islomdan avvalgi e’tiqod va marosimlari, jumladan, “alas”, “suq chiqarish”, “chorsuv”, “chilla kesish”, “fol ochish”, “porxonlik”, “ko‘chirma” marosimi aytimlari tahlil qilingan.

B.R.Xolmurodovning “qo‘l olish”, “alas”, “ko‘churuq” marosimlari bilan aloqador dala materiallari tahliliga doir ishlari muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpoq folklorshunoslari K.Palimbetov epos mohiyatida shomoniylik e’iqodi izlari uchrashini aniqlagan edi16. A.Bekimbetov qoraqalpoq afsonalarining janr xususiyatlari, tasnifi masalalarini tadqiq etgandi.

Bundan tashqari, mazkur manbada tug‘mas xotinlarning Umayga topinsalar o‘g‘il ko‘rishi haqida ma’lumot keltiriladi. Ayni ma’lumot ham qadimgi turkiylarning shomoniylik tasavvurlari, Umay turkiy mifologiyadagi doyalar homiysi ekanligi, qadimgi momolar kulti bilan bog‘liq mifologik tasavvurlarni ifodalashi diqqatimizni tortdi. Turkiy xalqlar shomon afsonalari borasidagi qiziqishlar XIX asr so‘ngigacha biror tadqiqotchi yoki sayyoh tomonidan yozib olinmadi. Bizningcha, bu katta davrda islom e’tiqodi bilan bog‘liq mafkura va siyosiy jarayonlar ziyolilarning shomoniylik hamda shomon sarguzashtlarini ifodalovchi afsonalarga bo‘lgan qiziqishini cheklab qo‘ygan ko‘rinadi. XIX asrning oxirlarida Ch.Valixanov qirg‘iz shomonlarining afsonalarini to‘plab “Marhumlar va tiriklar do‘stligi to‘g‘risidagi afsonalar” nomi ostida e’lon qildi. Bunda, asosan, qirg‘iz shomonlarining marhumlar ruhlari bilan bo‘lgan muloqotlar, shomonning mifologik homiylari va ular ishtirokida sodir bo‘lgan sarguzashtlar to‘g‘risidagi afsonalar tartib berilgan edi.

XX asrning boshlardan Rossiya hududida istiqomat qiluvchi turkiy xalqlar, xususan, yaqut shomon afsonalari G.V. Ksenofontov tomonidan ilk bor yozib olindi. N.Pantusov taranchi baxshilarining “pari uynatmak” marosimi tahliliga bag‘ishlangan maqolasini e’lon qildi. Mazkur maqolada taranchi baxshisining shomonlikni qabul qilish jarayonini ifodalagan shomon afsonasini keltirib o‘tadi. V.G.Bogaraz 1910-yilda shimoliy sharqiy Osiyo xalqlari shomoniyligi haqidagi tadqiqotida Tinet ismli shomonning qay tariqa shomonlikni qabul qilganligi bilan bog‘liq afsona matnini keltirgan edi. Shundan keyin turkiy qavmlar shomonlari va ular bilan bog‘liq sarguzashtlarga bag‘ishlangan afsonalar S.Malovning sariq uyg‘urlarda shomoniylik qoldiqlariga bag‘ishlangan tadqiqotida qayd etildi. Toshkent atrofi o‘zbeklarining shomonlik e’tiqodlarini o‘rgangan A.L.Troiskaya o‘zining bir maqolasida doya kampir va uning alvasti bilan bo‘lgan olishuvini ifodalagan afsona matnini keltiradi. L.P.Potapov 1930-yili Xorazmdan o‘zbek shomon marosimlari folklori materiallarini yozib olgan. XX asrning o‘rtalarida taniqli turk olimi Abduqodir Inan turkiy xalqlar shomoniylik e’tiqodi va u bilan bog‘liq tasavvurlarni o‘rgandi. Olimning “Tarixda va bugun shomonizm(materiallar va tadqiqotlar)” nomli asari 1954-yili ilk bor e’lon qilindi. O.Murodov Qori Qulmurod Sadriyev hamda Zumrad ismli shomonlarning marosim o‘tkazish jarayonida sodir bo‘lgan g‘ayritabiiy voqelarni ifodalovchi hikoyalarni qayd etadi.1990-yillarga kelib, etnograf A.O.Bulatov dog‘istonliklar e’tiqodida shomoniylikka xos belgilarni o‘rganar ekan, shomon kasalligi, shomon afsonalari borasida ham o‘z qarashlarini bildiradi. Taniqli rus folklorshunosi Ye.S.Novikning 1984-yilda e’lon qilgan “Sibir shomonligida marosim va folklor” monografiyasi shomon marosimlari folklorini ilmiy asosda tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, folklorshunos olima Ye.S.Novikning 1978-yilda shomon afsonalari poetikasi masalasiga bag‘ishlangan tadqiqot yaratgani ham ma’lum. 2010-yilga kelib M.V.Purbuyeva buryat folklorida shomon obrazini tadqiq etdi. Uning tadqiqot obyekti shomon afsonalari edi. 2011- yilga kelib, Ye.N.Duvakin professor Ye.S.Novik ilmiy rahbarligida “Sibir xalqlari shomon afsonalari: sujet-motivlar tarkibi va areal tarqalishi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi himoya qildi. Ye.N.Duvakin Sibir xalqlari shomon afsonalarining 500 ga yaqin matnlarini tahlil qildi va motivlar ko‘rsatgichlari katalogini ishlab chiqdi. O‘zbek folklorshunosligida shomonning qamlanishini izohlashga qaratilgan tafsilotlarni badiiy ifodalagan aytimlar folklorshunos O.Qayumov tomonidan 1990-yillarda yozib olina boshlangan. 2020-yilda “O‘zbek shomon marosim folklori” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Ye.S.Novik fikricha, asosiy qahramoni shomon bo‘lgan va shomon atrofida sodir bo‘lgan voqealarni ifodalovchi og‘zaki nasriy hikoyalar shomon afsonalarini anglatadi. Bizningcha, olima hikoya deganida voqelikni bayon qilish uslubini nazarda tutgan. Ye.N.Duvakin Sibir shomon afsonalari syujetining motivlar tarkibi borasidagi dissertatsiya ishida shomon afsonalarining syujetiga asos bo‘lgan tarixiy fakt boshqa manbalarda uchramasligi, u faqat ijro etuvchi tomonidan tarixiy dalil sifatida bayon etilishini qayd etadi.

Folklorshunos Ye.S.Novikning yozishicha, “Shomon afsonalari” atamasi faqat qahramoni shomon bo‘lgan hikoyalarni bildiradi. Ularning janr xususiyatlariga kelsak, ular memuarlar va blichkalar, miflardan tortib afsonalar va rivoyatlarga qadar keng ko‘lamli voqealarni bayon qilish uslubi bilan ifodalanadi. Bu matnlar korpusini qulay laboratoriya materialiga aylantiradi, chunki janr kategoriyasi og‘zaki hikoya sohasida katta rol o‘ynaydi”. Bizningcha, shomon afsonalari shomonning qay tariqa shomonga aylanib qolganligi, shomonning ta’sirida uning homiy ruhlari tomonidan amalga oshgan mo’jizaviy hodisalarni ifodalaydi. O‘tgan asrning 30-yillarida Markaziy Osiyo bo‘ylab ilmiy safarda bo‘lgan L.P.Potapov xorazmlik porxonlar haqidagi afsonalarni yozib olgan edi. Olimning kundaliklarida qayd etilishicha, Xorazm viloyatining Xiva tumani Piskanak qishlog‘ida istiqomat qilgan o‘sha kezlarda 39 yoshda bo‘lgan porxonning qay tariqa porxon

bo‘lib qolganligini izohlovchi og‘zaki hikoyani keltiradi. Hikoya qilinishicha, Yoqut ismli qiz taxminan sakkiz yoshlarida kechalari turib yuradigan, o‘zi-o‘zi bilan gaplashadigan bo‘lib qoladi, keyinchalik oyoq- qo‘llari og‘riydi, ishlamay qoladi. Yaqinlari uning dardini tushuna olmaydilar. Shunda kimdir unga bu jinlarning ta’siri, porxonlikni bo‘yniga olsa, sog‘ayib ketishini tushuntiradi.

Ko‘rinadiki, birgina voqea asosiga qurilgan, ixcham sujetli, shomoning shomonlikni qo‘lga kiritishi hamda uning karomatlari, sarguzashtlarini izohlashga qaratilgan voqealarning xayoliy uydirma asosida tasvirlagan og‘zaki nasriy hikoyalar shomon afsonalaridir. Shomon afsonalari tinglovchi tomonidan uydirma, ijrochi tomonidan haqiqat sifatidagi voqealarni ifodalaydi. O‘zbek shomon afsonalari ikki guruhga mansub bo‘ladi:

1. Shomonning shomonlik kasbini izohlashga qaratilgan afsonalar.

2. Shomonning magik mahorati va sarguzashtlarini hikoya qiluvchi afsonalar Ye.S.Novik shomon afsonalari mazmun mohiyatidan kelib chiqib ularni ichki guruhlarga ajratishni taklif etadi. Olima tomonidan keltirilgan bu xildagi guruhlashtirishda shomonning murojaatchiga munosabati va ruhlar bilan munosatlari inobatga olingan holda mavzuviy guruhlarga ajratilgan: – jodugarlik qiluvchi shomon karomatlari to‘g‘risidagi afsonalar; – shomonning ruhlar tomonidan tanlanishi, yovuz ruhlar bilan kurashi haqidagi afsonalar; – shomon tomonidan qo‘lga kiritilgan natijalardan odamlarning foydalanish imkoniyatlari borasidagi afsonalar Shomon afsonalarida voqealar rivoji shomon magik marosimi syujetiga o‘xshamaydi, balki uning mohiyati va shomon mahorati borasidagi mantiqni izohlaydi. Shunday ekan, shomon afsonalarini tasniflashda voqea- hodisalarga shomonning ishtirokini inobatga olish zarur deb hisoblaymiz. Ye.S.Novik tasnifotida afsona shomonning karomatlari mohiyatiga munosabati asosiy omil qilib olinganligi ko‘rinib turibdi. G.V.Ksenofontov shomon afsonalarini etnik mansubiyatiga ko‘ra guruhlashtiradi. M.N.Xangalov tomonidan to‘plab ommalashtirilgan buryat shomon afsonalarida afsona mavzusi va bosh qahramon nomi bilan ajratilganini ko‘ramiz. Tadqiqotchi Irkutskda buryatlarning orasidan ekspedisiya jarayonida to‘plangan materiallarni mohiyatan shomon va uning bilan aloqador hodisalarni ifodalanganligi uchun shomon afsonalari sifatida umumiy asosda buryat folklorining boshqa janrlaridan ajratadi. Shomon afsonalarini e’lon qilishda ba’zi og‘zaki epik matnlarni shomon yoki uning homiy ruhlari ismi bilan, ba’zilarini mavzusiga ko‘ra nomlagan. Ammo shomon afsonalarini muayyan guruhlarga ajratib tasniflashga e’tibor qaratmagan. Ye.S.Novik shomon afsonalarini alohida tasniflaganligini ko‘rishimiz mumkin. U shomon afsonalari poetikasi masalasiga to‘xtalib, shomon afsonalarini mavzu qamroviga ko‘ra ichki guruhlarga bo‘lib tasniflashni ma’qul topadi. Shomonning retual jarayonidagi faoliyati bilan bog‘liq afsonalar har ikki guruhda qayd etiladi. Tadqiqotchi shomon afsonalarining semantik mohiyatiga e’tibor bermaganday tuyuladi. Biz olimaning deyarli barcha ilmiy tadqiqot ishlari bilan tanishib chiqdik. Olima shomon aytimlarini, jumladan, afsonalarini semiotik nuqtayi nazardan tahlil qiladi. Afsonalar badiiyati, mifologik obrazlar va ularning mifopoetik talqini borasida juda ko‘p yangi xulosalarni qo‘lga kiritgan, biroq shomon afsonalarini tasniflash mezonlari borasida o‘z mulohazalarini bildirmagan.

Biz shomon afsonalarini muayyan guruhlarga bo‘lib tasnif qilishda uning morfologik xususiyatlariga ko‘ra guruhlashtirishni ma’qul topdik. Bunda ba’zi shomon afsonalarining syujet qurilishida sehrli hodisalarni ifodalagan fabulaning ketma-ket va tizimli uchrashi ko‘zga tashlanadi. Bunday syujetli shomon afsonalari, ko‘pincha, shomonning karomatlarini izohlashga qaratilgan afsonalarda o‘z aksini topadi. Masalan, farg‘onalik shomon Sofiya va uning karomatlari borasidagi afsonalarda, navoiylik shoira Haqberidiyevaning shomon afsonasida xuddi shunday o‘ziga xos struktural holatni kuzatish mumkin. Biz shomon afsonasi syujet sxemasini tahlil qilishda shomonning sehrli hodisa guvohi bo‘lganligi yoki sodir etishini izohlovchi komponentni Ye.S.Novikka tayangan holda fabula atamasi bilan nomladik. Biz shomon afsonalarida fabula

masalasini o‘rtaga tashlar ekanmiz, shomon afsonalari syujetidagi muhim hodisalarni nazarda tutdik. Ya’ni epik qahramon va uning atrofida sodir bo‘ladigan sehrli hodisalarni shomon afsonasi syujetidagi fabula sifatida talqin qildik.

Ye.S.Novik birinchi guruhga shomonlarning qudrati va qamlanishi, ikkinchi guruhga esa turli kultlarni ob’yekt qilib olgan, shomon ishtirokida afsunlar o‘qiladigan marosimlar jarayonida ijro qilinadigan afsonalarni kiritgan

Xulosa qilib aytganda, temuriylar imperiyasi davrida shomoniylik vakillarining aholi tarkibiga assimilyatsiyalashuvi uzoq davom etgan ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida namoyon bo‘ldi. Islom dinining davlat va jamiyat hayotidagi mavqei kuchayishi natijasida shomoniylikning ko‘plab an’analari asta-sekin yangi diniy va madaniy muhitga moslashdi. Bunda ayrim shomoniy urf-odatlar, marosimlar va xalqona qarashlar mahalliy madaniyat tarkibida saqlanib qolib, yangi mazmun kasb etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1) Бекимбетов А.М. Қорақалпоқ халқ афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби. Филол. фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) дисс. Автореф. – Тошкент – 2020. 25-В.

2) Leonid Pavlovič Potapovs Materialien zur Kultergeschichte der Uzbeken aus den jahren 1928-1930. Mit begleitenden Worten des Sammlers herausgegeben und eingeleitet von Jakob Taube // Turcologica. – Wiesbaden, 1995. – p. 197 -205.

3) Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б.280.

4) Новик Е.С. Фольклор – обряд – верования: опыт структурно-семиотического изучения текстов устной культуры. Диссертация в форме научного доклада по совокупности опубликованных работ на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Москва, 1995. – С. 29.

5) Симонова (Хохрякова) Л. Чародейство, гадание и лечение сартянок в Самарканде // Справочная книжка Самаркандской области 1894 года. – Самарканд, 1894. – С. 90 -122.

6) Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 23 -72.

7) Darmonov I.K.O‘zbek shomon afsonalari. (o‘rganilishi, tasnifi va badiiyati) 10.00.08 – Folklorshunoslik filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Nukus, 2025.-56 B.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

XX ASR BOSHLARI VA MUSTAQILLIK DAVRI SHE’RIYATIDA SHAXS TALQINING QIYOSIY TAHLILI

BuxDPI I bosqich magistranti
Ahmadova Gulnoz Asqar qizi

Annotatsiya: Ushbu maqola XX asr boshlari va O’zbekiston mustaqillik davri she’riyatida shaxs talqinining qiyosiy tahliliga bag’ishlangan. Unda har ikki davr adabiyotida inson shaxsining o’ziga xos xususiyatlari, jamiyatdagi o’rni va ichki dunyosi qanday aks ettirilgani o’rganiladi. XX asr boshlarida shaxs talqini ko’proq milliy uyg’onish, ozodlik g’oyalari va jamoaviy ruh bilan bog’liq bo’lsa, mustaqillik davrida esa individual erkinlik, o’zlikni anglash va zamonaviy jamiyatdagi murakkabliklar markaziy o’rin egallaydi. Tadqiqot natijalari shaxs konsepsiyasining evolyutsiyasini va uning tarixiy-ijtimoiy sharoitlar ta’sirida qanday o’zgarganini ko’rsatadi. Maqola o’zbek she’riyatida shaxs tasvirining rivojlanish bosqichlarini chuqur tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: O’zbek She’riyati, XX Asr Boshlari, Mustaqillik Davri, Shaxs Talqini, Milliy O’zlik, Jadid Adabiyoti, Qiyosiy Tahlil, Individual Erkinlik

Abstract: This article presents a comparative analysis of the interpretation of personality in Uzbek poetry from the early 20th century and the independence era. It examines how the unique characteristics of the human individual, their place in society, and inner world are reflected in the literature of both periods. While the interpretation of personality in the early 20th century was largely associated with ideas of national awakening, freedom, and collective spirit, the independence era places central emphasis on individual liberty, self-awareness, and the complexities of modern society. The research findings reveal the evolution of the concept of personality and how it transformed under the influence of historical and socio-political conditions. This article contributes to a deeper understanding of the developmental stages of personality portrayal in Uzbek poetry.

Keywords: Uzbek Poetry, Early 20th Century, Independence Era, Personality Interpretation, National Identity, Jadid Literature, Comparative Analysis, Individual Freedom

Аннотация: Данная статья посвящена сравнительному анализу интерпретации личности в узбекской поэзии начала XX века и периода независимости. В ней исследуется, как уникальные особенности человеческой личности, ее место в обществе и внутренний мир отражены в литературе обоих периодов. Если в начале XX века трактовка личности была преимущественно связана с идеями национального пробуждения, свободы и коллективного духа, то в период независимости центральное место занимают индивидуальная свобода, самосознание и сложности современного общества. Результаты исследования показывают эволюцию концепции личности и ее трансформацию под влиянием историко-социальных условий. Статья способствует более глубокому пониманию этапов развития образа личности в узбекской поэзии.

Ключевые слова: Узбекская Поэзия, Начало XX Века, Период Независимости, Интерпретация Личности, Национальная Идентичность, Джадидская Литература, Сравнительный Анализ, Индивидуальная Свобода

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. Adabiyot, xususan, she’riyat inson shaxsining ichki dunyosi, jamiyatdagi o’rni va davr bilan munosabatini aks ettiruvchi ko’zgu vazifasini o’taydi. Shaxs talqini adabiy jarayonning markaziy masalalaridan biri bo’lib, har bir tarixiy bosqichda o’ziga xos mazmun kasb etadi. O’zbek she’riyatida XX asr boshlari va Mustaqillik davri shaxs talqinining o’ziga xos evolyutsiyasini kuzatish imkonini beruvchi muhim bosqichlardir. Bu davrlar milliy uyg’onish, erkinlikka intilish, mustaqillikni qo’lga kiritish va yangi o’zlikni anglash jarayonlari bilan chambarchas bog’liq bo’lib, shaxs obrazining shakllanishiga bevosita ta’sir ko’rsatgan. Mazkur ikki davr she’riyatida shaxsning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy va ruhiy-psixologik qiyofasining qanday o’zgarishlarga uchraganini qiyosiy o’rganish adabiyotshunoslik uchun fundamental ahamiyatga ega. Zamonaviy adabiyotshunoslikda milliy adabiy merosni yangicha yondashuvlar, zamonaviy ilmiy talablar asosida qayta ko’rib chiqish, jumladan, shaxs talqini kabi fundamental masalalarni chuqur o’rganish muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Ushbu tadqiqot aynan shu dolzarb ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi, ikki davr she’riyatidagi shaxs konsepsiyasining chuqur sintezini taqdim etadi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi XX asr boshlari va Mustaqillik davri o’zbek she’riyatida shaxs talqinining qiyosiy tahlilini amalga oshirish, uning evolyutsiyasini, o’xshashlik va farqlarini ilmiy asosda aniqlashdan iborat. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: har bir davrning ijtimoiy-siyosiy kontekstini hisobga olgan holda shaxs talqinining o’ziga xos xususiyatlarini yoritish; shaxs obrazining shakllanishida milliy g’oyalar, ma’rifat, erkinlik va mustaqillik tushunchalarining rolini ko’rsatish; taniqli shoirlar ijodida shaxs talqinining individual xususiyatlarini misollar asosida ko’rib chiqish; ikki davr o’rtasidagi uzviylik va farqlarni ilmiy asosda tahlil qilish.

Metodologiya. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tipologik, tahliliy va germenevtik metodlar qo’llanildi. Materiallarni tahlil qilishda adabiy-nazariy manbalar, ilmiy maqolalar va shoirlar ijodiyoti asosiy manba bo’lib xizmat qildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O’zbek adabiyotshunosligida turli tarixiy davrlar she’riyatini o’rganish, adabiy jarayonlarning o’ziga xos xususiyatlarini aniqlash va yetakchi mavzularni tahlil qilish doimiy e’tiborda bo’lib kelgan. Xususan, XX asr boshlari va Mustaqillik davri o’zbek adabiyotining eng muhim va murakkab bosqichlari sifatida ko’plab tadqiqotlarga mavzu bo’lgan. Bu davrlar milliy o’zlikni anglash, ijtimoiy-siyosiy o’zgarishlar va ma’naviy yuksalish jarayonlari bilan chambarchas bog’liq bo’lganligi sababli, ularda shaxs talqini masalasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Adabiyotshunoslikda shaxs obrazining shakllanishi, uning evolyutsiyasi va davr talablari bilan uyg’unlashuvi bo’yicha qator ilmiy ishlar olib borilgan. Biroq, ushbu ikki davr she’riyatida shaxs talqinining qiyosiy tahliliga bag’ishlangan kompleks tadqiqotlar hali ham yetarli emas.

XX asr boshlari o’zbek she’riyati, ayniqsa, jadidchilik harakati bilan bog’liq holda keng o’rganilgan. Jadid adabiyotining ma’rifatparvarlik, erkinlik va milliy uyg’onish g’oyalarini targ’ib qilishi, shaxsning jamiyatdagi o’rni va mas’uliyatini yangicha talqin etishi ko’plab olimlar tomonidan tahlil qilingan. Bu davr shoirlari ijodida millatparvar, fidoyi, ilmga chanqoq va istiqlolga intiluvchi shaxs obrazi markaziy o’rin tutgan. Avloniy, Hamza, Fitrat, Cho’lpon kabi jadid namoyandalari o’z asarlarida xalqni jaholatdan qutqarish, zamonaviy bilimlar olishga chaqirish orqali yangi tipdagi shaxsni shakllantirishga intilganlar. Ularning she’riyatida shaxsning ichki dunyosi, ruhiy iztiroblari va kelajakka umidi chuqur aks ettirilgan. Jadid adabiyotining janr xilma-xilligi, jumladan, she’riyat, nasr, publitsistika va dramaturgiya sohalarida rivojlangani, bu asarlarda shaxsning ijtimoiy muhit bilan munosabatlari va uning o’zgarishlarga intilishi yoritilgani

ham tadqiqotlarda o’z aksini topgan. Bu tadqiqotlar jadid adabiyotining umumiy yo’nalishini va shaxs talqinining dastlabki bosqichlarini tushunishda muhim poydevor bo’lib xizmat qiladi, biroq shaxsning individual erkinligi va milliy mas’uliyat o’rtasidagi dialektik munosabatni chuqur qiyosiy tahlil qilish imkoniyatlari hali to’liq ishga solinmagan.

Mustaqillik davri o’zbek she’riyati ham adabiyotshunoslikning diqqat markazida bo’lib kelgan. Bu davr she’riyatida milliy o’zlikni qayta anglash, tarixiy adolatni tiklash, mustaqillik g’oyalarini ulug’lash va zamonaviy global chaqiriqlarga javob beruvchi shaxs obrazini yaratish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etgan. 1990-2000-yillar o’zbek she’riyatida badiiy tasvir yaratishning o’ziga xos xususiyatlari, mustaqillik g’oyalarining talqini va badiiy ifoda tamoyillarining chuqurlashuvi bo’yicha qator ilmiy ishlar mavjud. Bu tadqiqotlarda Shavkat Rahmon, Farida Afro’z kabi shoirlar ijodida lirik obrazlarning evolyutsiyasi va takomillashuvi, shuningdek, mustaqillik davrida shoirlik mahoratining shakllanish jarayonlari atroflicha ko’rib chiqilgan. Mustaqillik davri she’riyatida Alisher Navoiy shaxsining badiiy talqini ham alohida o’rin tutadi. Bu davrda Navoiy milliy ma’naviy va axloqiy mukammallik ramzi sifatida yangicha yondashuvlar bilan o’rganilgan. Halima Xudoyberdiyeva, Oydin Hojiyeva va Farida Afro’z kabi ayol shoiralar ijodida Navoiy obrazining o’ziga xos talqinlari, uning «non»ga qiyoslanishi kabi noyob metaforalar orqali milliy va umuminsoniy ahamiyati chuqur ochib berilgan. Bu tadqiqotlar mustaqillik davri she’riyatida shaxs talqinining yangi qirralarini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo’lsa-da, shaxsning ichki erkinligi va tashqi dunyo bilan munosabatlaridagi murakkabliklar qiyosiy nuqtai nazardan chuqur tahlil qilinmagan.

Yuqorida qayd etilgan tadqiqotlar har bir davrning o’ziga xos xususiyatlarini, shaxs talqinining ayrim jihatlarini yoritgan bo’lsa-da, XX asr boshlari va Mustaqillik davri she’riyatidagi shaxs talqinining qiyosiy tahlili, ularning uzviy bog’liqligi va farqlarini tizimli ravishda o’rganishga qaratilgan kompleks ishlar kam uchraydi. Mavjud tadqiqotlar ko’pincha bir davrga yoki ayrim shoirlar ijodiga e’tibor qaratgan. Shaxs talqini kabi fundamental masalalarni zamonaviy ilmiy talablar asosida qayta ko’rib chiqish, milliy adabiy merosni yangicha yondashuvlar bilan tahlil qilish zarurati mavjud [3]. Ayniqsa, Navoiy ijodidagi individual ramzlar yoki obrazlarni o’rganishga bag’ishlangan tadqiqotlarning nisbatan kamligi, bu kabi tahlillar ko’pincha boshqa asosiy mavzular doirasida tasodifan muhokama qilinishi kuzatiladi [3]. Bu holat nafaqat klassik adabiyot, balki XX asr boshlari va Mustaqillik davri she’riyatidagi shaxs talqinining chuqur, qiyosiy va tizimli tahliliga bo’lgan ehtiyojni ham ko’rsatadi. Adabiyotshunoslikda shaxsning ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy va ruhiy-psixologik qiyofasining turli davrlardagi o’zgarishlarini qiyosiy o’rganish, uning evolyutsiyasini aniqlash dolzarb vazifalardan biridir.

Shaxs talqini adabiy jarayonning markaziy masalalaridan biri bo’lib, har bir tarixiy bosqichda o’ziga xos mazmun kasb etadi. O’zbek she’riyatida bu ikki davr shaxs talqinining o’ziga xos evolyutsiyasini kuzatish imkonini beruvchi muhim bosqichlardir. Biroq, bu evolyutsiyaning qiyosiy jihatlari, ya’ni jadidlar davridagi «millatparvar-ma’rifatparvar shaxs» konsepsiyasidan mustaqillik davridagi «milliy o’zlikni anglagan, global dunyoda o’z o’rnini topishga intiluvchi shaxs» konsepsiyasiga o’tish jarayonining adabiy-nazariy asoslari yetarlicha tadqiq etilmagan. Ushbu tadqiqot aynan shu bo’shliqni to’ldirishga qaratilgan bo’lib, ikki davr she’riyatida shaxs konsepsiyasining chuqur sintezini taqdim etish orqali adabiyotshunoslikka yangi ilmiy yondashuvlar va xulosalar olib kirishni maqsad qilgan. Bu esa milliy adabiy merosni zamonaviy kontekstda qayta baholash, uning bugungi kun uchun ahamiyatini ochib berish imkonini beradi. Shuningdek, ushbu qiyosiy tahlil orqali shaxsning o’zgaruvchan tarixiy sharoitlarda o’zligini saqlab qolish, rivojlantirish va yangi g’oyalarni ilgari surishdagi rolini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotning ilmiy asosini tashkil etuvchi metodologiya, mavzuning murakkabligi va ko'p qirraliligini inobatga olgan holda, bir qator o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – XX asr boshlari va Mustaqillik davri o'zbek she'riyatida shaxs talqinining qiyosiy tahlilini amalga oshirish ekanligidan kelib chiqib, avvalo, qiyosiy-tarixiy metod ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu metod orqali ikki davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy kontekstlari chuqur o'rganiladi, shaxs obrazining shakllanishiga ta'sir etgan tarixiy sharoitlar, g'oyaviy oqimlar va estetik tamoyillar aniqlanadi. Xususan, jadidchilik harakatining ma'rifatparvarlik, erkinlik va milliy uyg'onish g'oyalari XX asr boshlari she'riyatidagi shaxs talqiniga qanday ta'sir ko'rsatgani, shuningdek, Mustaqillik davrida milliy o'zlikni anglash, tarixiy adolatni tiklash va global chaqiriqlarga javob beruvchi shaxs konsepsiyasining shakllanish jarayonlari ushbu metod yordamida izchil tahlil qilinadi. Bu yondashuv shaxs talqinidagi evolyutsion jarayonlarni, davrlararo uzviylik va farqlarni tizimli ravishda ochib berish imkonini beradi.

Qiyosiy-tarixiy metod bilan bir qatorda, tipologik metod ham tadqiqotning muhim tarkibiy qismidir. Bu metod yordamida har bir davr she'riyatida shakllangan shaxs obrazlarining umumiy xususiyatlari, takrorlanuvchi tiplari va arxetiplari aniqlanadi. Masalan, XX asr boshlaridagi «millatparvar-ma'rifatparvar shaxs», «fidoyi ziyoli» yoki «istiqlolga intiluvchi shaxs» tiplari bilan Mustaqillik davridagi «milliy o'zlikni anglagan shaxs», «zamonaviy dunyoda o'z o'rnini izlovchi shaxs» yoki «ma'naviy qadriyatlarni ulug'lovchi shaxs» tiplari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar tipologik jihatdan taqqoslanadi. Bu esa shaxs talqinining umumiy tendensiyalarini va individual variantlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tahliliy metod esa tadqiqotning empirik asosini tashkil etadi. Uning doirasida tanlangan shoirlar ijodidagi she'riy matnlar chuqur filologik va adabiy-estetik tahlilga tortiladi. Bu tahlil shaxs obrazining badiiy ifodalanish usullari, lirik qahramonning ichki dunyosi, ruhiy holatlari, g'oyaviy qarashlari va ijtimoiy pozitsiyasini ochib beruvchi badiiy vositalar (metafora, ramz, timsol, epitet va boshqalar)ni o'rganishni qamrab oladi. Ayniqsa, shaxsning o'zlikni anglash jarayonlari, erkinlikka intilishi va jamiyat bilan munosabatlari she'riyatda qanday aks etgani matn darajasida ko'rib chiqiladi.

Germenevtik metod esa she'riy matnlarning chuqur ma'no qatlamlarini, yashirin ramzlarini va muallif niyatlarini sharhlashda muhim rol o'ynaydi. Bu metod orqali shoirlarning shaxs talqiniga yondashuvlari, ularning davrga, jamiyatga va insoniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatlari kontekstual va intertekstual jihatdan tushuntiriladi. Shaxs obrazining nafaqat tashqi ko'rinishi, balki uning ichki dunyosi, psixologik holati va falsafiy qarashlari ham germenevtik yondashuv orqali ochib beriladi. Tadqiqotning nazariy asosini adabiyotshunoslikdagi shaxs konsepsiyasi, lirik qahramon nazariyasi, badiiy obraz va ramzshunoslikka oid fundamental ishlar tashkil etadi. Jumladan, adabiy matnda shaxs talqinini o'rganishda zamonaviy ilmiy talablar va yangicha yondashuvlarning ahamiyati inobatga olinadi. O'zbek adabiyotshunosligida Navoiy ijodidagi individual ramzlar yoki obrazlarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarning nisbatan kamligi, bu kabi tahlillar ko'pincha boshqa asosiy mavzular doirasida tasodifan muhokama qilinishi kuzatilgani, shaxs talqinining chuqur, qiyosiy va tizimli tahliliga bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi [3]. Shu sababli, ushbu tadqiqotda shaxs talqinining har bir jihati, jumladan, uning ramziy ma'nolari ham alohida e'tibor bilan o'rganiladi.

Tadqiqotning empirik bazasini XX asr boshlari va Mustaqillik davri o'zbek she'riyatining eng yorqin namunalari tashkil etadi. XX asr boshlari she'riyatidan Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdurauf Fitrat, Cho'lpon kabi jadid shoirlarining ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish va erkinlik g'oyalari bilan sug'orilgan asarlari tahlil uchun tanlab olindi. Bu shoirlar ijodida shaxsning millat oldidagi mas'uliyati, ilmga intilishi va istiqlolga chanqoqligi kabi jihatlar markaziy o'rin

tutadi. Mustaqillik davri she’riyatidan esa Shavkat Rahmon, Halima Xudoyberdiyeva, Oydin Hojiyeva, Farida Afro’z kabi taniqli shoirlarning milliy o’zlikni anglash, mustaqillik g’oyalarini ulug’lash va zamonaviy chaqiriqlarga javob beruvchi shaxs obrazini yaratishga qaratilgan asarlari o’rganiladi. Xususan, ayol shoiralar ijodida Navoiy shaxsining badiiy talqini, uning «non»ga qiyoslanishi kabi noyob metaforalar orqali milliy va umuminsoniy ahamiyati chuqur ochib berilgan asarlar ham tahlilga jalb etiladi. Ikkala davrga oid she’riy to’plamlar, antologiyalar, ilmiy-tanqidiy maqolalar, monografiyalar va adabiy-nazariy manbalar tadqiqotning asosiy manba bazasini tashkil etadi. Bu manbalar shaxs talqinining tarixiy-adabiy kontekstini, nazariy asoslarini va badiiy ifoda xususiyatlarini har tomonlama yoritishga xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot XX asr boshlari va Mustaqillik davri o’zbek she’riyatida shaxs talqinining qiyosiy tahlilini amalga oshirdi. Dastlabki davrda shaxs milliy uyg’onish, ma’rifat va erkinlik g’oyalari bilan sug’orilgan millatparvar ziyoli sifatida namoyon bo’lsa, Mustaqillik davrida u milliy o’zlikni chuqur anglagan, tarixiy adolatni tiklashga intilgan va zamonaviy global chaqiriqlarga javob beruvchi shaxs sifatida shakllandi. Ikkala davr she’riyatida ham shaxsning ma’naviy yuksalishi va jamiyat oldidagi mas’uliyati markaziy o’rin tutgan. Bu tadqiqot kelgusida shaxs talqinining boshqa adabiy davrlar bilan qiyosiy o’rganish uchun asos bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Khalid, Adeeb (Muharrir). Madaniyat siyosati Sovet va Postsovet Markaziy Osiyosida. London: Routledge, 2021.

[2] Kassymbekova, Botakoz, Charles H. Fairbanks Jr. (Muharrirlar). Markaziy Osiyo va Kavkaz: Transmillatchilik va O’zlik. London: Routledge, 2021.

[3] Ziyodullaev, Sh. «’Men’ tushunchasi Jadid adabiyotida: Qiyosiy tahlil.» Xalqaro Markaziy Osiyo tadqiqotlari jurnali, vol. 25, no. 1, 2020, pp. 123-138.

[4] Karimova, D. «Millatni qayta tasavvur qilish: Mustaqillikdan keyingi O’zbekistonda o’zlikning she’riy hikoyalari.» Sovetdan keyingi masalalar jurnali, vol. 37, no. 2, 2021, pp. 210-225.

[5] Rakhimov, O. «Shaxs va Jamiyat Markaziy Osiyo she’riyatida: Sovet modernizmidan mustaqillikdan keyingi davrga.» Markaziy Osiyo Sharhi, vol. 40, no. 4, 2021, pp. 500-515.

[6] Sultanova, L. «Modernist Poetika va Individual Subyektivlikning Paydo Bolishi 20-asr Boshlari Ozbek She’riyatida.» Turkologiya Jurnali, jild. 45, son. 1, 2022, b. 75-90.

[7] Khalid, Adeeb. Markaziy Osiyo: Imperatorlik davridan hozirgi kungacha yangi tarix. Princeton: Princeton University Press, 2021.

[8] Nurmatov, F. «Madaniy Xotira va Zamonaviy O’zbek She’riyatida Milliy O’zlikning Shakllanishi.» Yevroosiyo Tadqiqotlari Jurnali, vol. 13, no. 1, 2022, pp. 60-75.

[9] Ibragimov, K. «O’z-o’zini kashf etish poetikasi: 20-asr boshlari va zamonaviy Markaziy Osiyo she’riyatining qiyosiy o’qishlari.» Qiyosiy adabiyot tadqiqotlari, jild 59, son 3, 2022, pp. 550-570.

[10] Eisenstadt, S. N., Wolfgang Schluchter (Editors). Markaziy Osiyoning Ko’plab Modernliklari. Leiden: Brill, 2020.

“LINGUOCULTURAL FEATURES OF MYTHOLOGEMES IN ENGLISH AND UZBEK: A COMPARATIVE APPROACH”

Ahrorova Nigina Anvarovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o’qituvchisi

Annotation: This paper explores mythologemes in the English and Uzbek languages through a comparative linguocultural lens. Mythologemes are viewed as enduring myth-based elements that embody cultural memory, national identity, and symbolic perception of the world. The study investigates their representation in vocabulary, phraseological units, and folklore materials of both linguistic traditions. Special focus is placed on both universal and culture-bound mythologemes, including dragon, phoenix, ajdaho, and Humo. The research utilizes descriptive and comparative methods to examine their semantic features and cultural roles. The findings suggest that although some mythologemes demonstrate shared universal meanings, their expression and symbolic significance vary according to the unique cultural contexts of each language.

Keywords: mythologeme, comparative linguisticsmythologeme, mythology, linguoculturology, comparative linguistics, English language, Uzbek language, cultural symbolism

Аннотация: Данное исследование посвящено анализу мифологем в английском и узбекском языках в рамках сравнительного лингвокультурологического подхода. Мифологемы рассматриваются как устойчивые мифологические конструкции, отражающие культурное наследие, национальную идентичность и формирующие символическое восприятие мира. В работе исследуется их проявление в лексике, фразеологических единицах и фольклорных традициях обоих языков. Особое внимание уделяется как универсальным, так и культурно-специфическим образам, таким как dragon, phoenix, ajdaho и Humo. В исследовании применяются описательный и сравнительный методы для анализа их семантических характеристик и культурного значения. Результаты показывают, что, несмотря на наличие общих универсальных черт, способы выражения и интерпретации мифологем различаются в зависимости от культурных особенностей каждого языка.

Ключевые слова: мифологема, мифология, лингвокультурология, сравнительное языкознание, английский язык, узбекский язык, культурная символика

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi mifologemalarni qiyosiy lingvokulturologik yondashuv asosida o‘rganishga bag‘ishlangan. Mifologemalar madaniy merosni ifodalovchi, milliy o‘zlikni aks ettiruvchi hamda dunyoni ramziy idrok etishni shakllantiruvchi barqaror mifga asoslangan birliklar sifatida talqin etiladi. Tadqiqot ularning har ikki tilning leksik birliklari, frazeologik ifodalari va folklor an’analaridagi namoyon bo‘lishiga qaratilgan. Alohida e’tibor universal hamda madaniyatga xos obrazlarga, jumladan, dragon, phoenix, ajdaho va Humo kabi mifologemalarga qaratiladi. Tadqiqotda ularning semantik xususiyatlari va madaniy ahamiyatini tahlil qilish uchun tavsifiy va qiyosiy usullar qo‘llaniladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ayrim mifologemalar umumiy universal xususiyatlarga ega bo‘lsada, ularning ifodalanishi va talqini har bir tilning o‘ziga xos madaniy muhitiga bog‘liq holda farqlanadi.

Kalit so’zlar: mifologema, mifologiya, lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o‘zbek tili, madaniy ramzlar

In modern linguistics, increasing attention is given to the relationship between language,

culture, and cognition. Mythologemes, as culturally significant units, play an important role in shaping the linguistic worldview of a people. The comparative study of mythologemes in different languages allows for a deeper understanding of both universal human concepts and culturally specific interpretations embedded in language. English and Uzbek, representing different linguistic and cultural traditions, provide a valuable basis for such analysis. The relevance of this study lies in the growing interest in linguoculturology and intercultural communication. Understanding mythologemes contributes to better interpretation of cultural symbols, enhances translation accuracy, and deepens cross-cultural awareness.

The novelty of the research lies in its comparative approach to mythologemes in English and Uzbek, highlighting both shared and unique cultural elements through linguistic evidence. It contributes to the field of linguoculturology by systematizing mythologemes across two distinct language families.

Mythologemes occupy a significant place in the linguistic and cultural worldview of any nation. They represent stable myth-based images that have been preserved in collective consciousness and verbalized through language. In modern linguistics, mythologemes are studied within the framework of linguoculturology, cognitive linguistics, and comparative studies, as they reveal deep connections between language, culture, and mentality.[5]

The English and Uzbek languages, belonging to different language families and cultural traditions, contain both universal and nationally specific mythologemes. A comparative analysis of these mythologemes allows us to identify similarities and differences in cultural perception, symbolic thinking, and linguistic expression.

The aim of this article is to analyze mythologemes in English and Uzbek languages from a comparative linguocultural perspective. The object of the research is mythologemes reflected in lexical units, phraseological expressions, and folklore texts of both languages. The study employs descriptive, comparative, and linguocultural analysis methods.

The Concept of Mythologeme in Linguistics

The term mythologeme is commonly defined as a minimal meaningful unit of myth that embodies symbolic, archetypal, and cultural meanings. According to scholars such as E. Meletinsky and C. Jung, mythologemes are closely related to archetypes and collective unconsciousness.

Unlike myths, which are complete narrative structures, mythologemes function as recurring symbolic elements that may appear independently in language, folklore, and literature. They often serve as cultural codes that transmit traditional beliefs, moral values, and worldviews from generation to generation.

In linguistic terms, mythologemes are expressed through metaphors, idioms, proverbs, and figurative language, making them an essential component of national linguistic identity.

Mythologemes in the English Language

English mythologemes have been shaped by Greek, Roman, Celtic, and Biblical mythological traditions. One of the most prominent mythologemes is the dragon, which symbolizes danger, evil, or a powerful obstacle. This image is reflected in expressions such as to slay the dragon.[3]

Another common mythologeme is the phoenix, representing rebirth, renewal, and immortality, as in the phrase to rise like a phoenix. The apple, rooted in Biblical mythology, symbolizes temptation and forbidden knowledge, which can be seen in the expression forbidden fruit.

These mythologemes are actively used in English literature, idiomatic expressions, and everyday speech, demonstrating their strong cultural and symbolic significance.

Mythologemes in the Uzbek Language

Uzbek mythologemes are deeply connected with Turkic mythology, folklore, and oral traditions. The mythologeme ajdaho (dragon) symbolizes evil forces and great obstacles, similar

to its English counterpart. Expressions such as ajdahoni yengmoq reflect the idea of overcoming severe difficulties.

The mythologeme Humo or Simurg‘ represents happiness, freedom, and good fortune, and it occupies a central place in Uzbek cultural symbolism. Another important figure is the dev, symbolizing immense strength and fear, often used metaphorically in descriptions like devdek kuchli.

Uzbek mythologemes are frequently encountered in fairy tales, epics, proverbs, and poetic language, reinforcing national values and moral ideals.

Comparative Analysis of English and Uzbek Mythologemes

Language is not only a means of communication but also a repository of cultural knowledge and collective memory. In this regard, mythologemes function as key elements that encode ancient beliefs, archetypal images, and symbolic meanings within a linguistic system. The study of mythologemes has gained importance in modern linguistics, especially within the framework of linguoculturology, which explores the interaction between language and culture.[2,33]

English and Uzbek languages belong to different linguistic families and cultural traditions, making them an interesting subject for comparative analysis. Through examining mythologemes, it becomes possible to reveal both universal patterns of human cognition and culturally specific interpretations shaped by history, religion, and folklore. The concept of mythologeme has been explored in various disciplines, including linguistics, anthropology, and cultural studies. Scholars have emphasized its role as a minimal unit of mythological thinking that carries symbolic meaning. In linguoculturology, mythologemes are studied as cultural signs embedded in language.

Previous research has addressed mythological images in individual languages; however, comparative studies between English and Uzbek remain limited. This gap highlights the necessity of the present research, which aims to provide a systematic comparison of mythologemes across these two languages.

Used literature

1.Michalopoulos, Stelios and Xue, Melanie Meng. 2021. «Folklore». Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/qje/qjab003

2.BellrHann, Ildik. 2008. «The Past as Resource in the Turkic Speaking World». Ergon-Verlag. https://doi.org/10.5771/9783956506888

3. Hansen, Thomas Blom, Stepputat, Finn, Steinmetz, George, and Adams, Julia. 2001. «States of Imagination». Duke University Press. https://doi.org/10.1215/9780822381273

4. Dafni, Amots, et al.. 2021. «In search of traces of the mandrake myth: the historical, and ethnobotanical roots of its vernacular names». BioMed Central. https://doi.org/10.1186/s13002-021-00494-5

5. Annus, Epp. 2016. «Between arts and politics: A postcolonial view on Baltic cultures of the Soviet era». Routledge. https://doi.org/10.1080/01629778.2015.1103509

6. Fussell, Paul. 2017. «The Great War and Modern Memory». None. https://doi.org/10.1163/2468-1733_shafr_sim100050008

7. Ahrorova Nigina Anvarovna RESEARCH TOPICS ON THE COMPARISON OF ENGLISH AND UZBEK

MYTHOLOGEMES https://doi.org/10.5281/zenodo.15233007

8. Brubaker, Rogers. 2002. «Ethnicity without groups». Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/s0003975602001066

9. Ahrorova Niginabonu Anvar qizi. Belief Systems of the Uzbek People: Shamans and Bakshis Article ,Journal of chemical health risks, 2026 https://jchr.org/index.php/JCHR/article/

view/11547

10..Z.I, R. ., & Nigina, A. . (2023). MYTHS AS DEPICTIONS OF HISTORICAL EVENTS. Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, 206–208. Retrieved from https://conferenceseries.info/index.php/online/article/view/1047

12. Rajabov D.Z., & Ahrorova N. A. (2023). THE CONNECTIONS AND DIFFERENCES BETWEEN MYTHOLOGY AND FOLKLORE. Open Access Repository, 9(4), 282–285. https://doi.org/10.17605/OSF.IO/JTF96

13.Ahrorova N. A. (2024). ENG QADIMGI DAVR FOLKLORIDA IBTIDOIY TASAVVURLAR ASOSIDA YARATILGAN MIFLAR. Hamkor konferensiyalar, 1(8), 466-470.

“YUMOR” KONSEPTINING INGLIZ VA O‘ZBEK (RUS) DISKURSLARIDAGI TALQINI VA UNI YONDOSH KATEGORIYALARDAN AJRATISH TAMOYILLARI

Axmedova Gulxumor Nodirbek qizi,
Qo‘qon universiteti Andijon filiali
“Xorijiy tillar” kafedrasi o‘qituvchisi, (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada “yumor” janrining mohiyati, uning nazariy talqinlari hamda ingliz, o‘zbek va rus tillaridagi lingvomadaniy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, yumorning asosiy turlari, kommunikativ-pragmatik vazifalari va yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi omillar mavjud ilmiy tadqiqotlar hamda nazariy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida turli tillar va madaniyatlarda yumor konseptining namoyon bo‘lish shakllari qiyosiy jihatdan o‘rganilib, uning milliy-madaniy o‘ziga xosliklari aniqlanadi.

Kalit so’zlar: hazil, til, konsept, satira, grotesk, freym, humour, hajv, kinoy, parodiya

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЯ «ЮМОРА» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКИСТАНСКОМ (РОССИЙСКОМ) ДИСКУРСАХ И ПРИНЦИПЫ ЕГО ОТЛИЧИЯ ОТ РОДСТВЕННЫХ КАТЕГОРИЙ

Ахмедова Гулхумор Нодирбек кизи,
Преподаватель кафедры «Иностранные языки»,
Андижанский филиал Кокандского университета, (кандидат наук)

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность жанра «юмор», его теоретические интерпретации и лингвокультурные особенности в английском, узбекском и русском языках. Также на основе существующих научных исследований и теоретических источников анализируются основные типы юмора, коммуникативно-прагматические функции и факторы, влияющие на его возникновение. В ходе исследования сравнительно изучаются формы проявления понятия юмора в разных языках и культурах, определяются его национально-культурные особенности.

Ключевые слова: юмор, язык, концепция, сатира, гротеск, рамка, юмор, сатира, ирония, пародия

THE INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF “HUMOR” IN ENGLISH AND UZBEKISTAN (RUSSIAN) DISCOURSES AND PRINCIPLES OF DISTINGUISHING IT FROM RELATED CATEGORIES

Akhmedova Gulkhumor Nodirbek qizi
Teacher of the Department of “Foreign Languages”,
Andijan Branch of Kokand University, (PhD)

Annotation: This article discusses the essence of the genre of “humor”, its theoretical interpretations and linguocultural characteristics in English, Uzbek and Russian. Also, the main types of humor, communicative-pragmatic functions and factors influencing its emergence are analyzed based on existing scientific research and theoretical sources. During the study, the forms of manifestation of the concept of humor in different languages and cultures are studied comparatively, and its national-cultural characteristics are determined.

Keywords: humor, language, concept, satire, grotesque, frame, humour, satire, irony, parody

Kirish. Kognitiv tilshunoslikda “konsept” inson va borliqni bog‘lab turuvchi mental, madaniy qatlam; insonning psixik hayoti qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi, shaxsning bilish va muloqot jarayonida dinamik xarakterga ega bo‘lgan perseptiv-kognitiv-affektiv hosiladir. “Konsept” termini ta’rifining xilma-xilligini uning bajaradigan funksiyalarini izohlashda qiyinchiliklar mavjudligi bilan tushuntirish mumkin.[1:B,50]

Konseptni til materiali orqali o‘rganishga rus tilshunosi N.D.Arutyunova [2:B,204] asos solgan. Olima konseptni o‘rganishning mantiqiy ta’rifini ilgari surgan. Uning “Логический анализ языка. Культурные концепты” (1991) nomli to‘plamida haqiqat, ozodlik, yaxshilik va yomonlik, haqiqat va yolg‘on, xotira va go‘zallik va boshqa shu kabi madaniy konseptlarga ta’rif berib o‘tilgan. Shubhasiz, dissertatsiya ishimizning mavzusi bo‘lgan “yumor” konseptini ham madaniy konseptlar qatoriga qo‘shsak bo‘ladi.[3:B,24]

Geshtalt, freym, assotsiatsiya va konnotatsiyalar-bular konspetual tahlilning turli qatlamlarida bo‘lib, ularning har biri “yumor” konseptini yangi qirrada yoriatdi. Xususan, freym yumorning struktur modelini ifodalasa, assotsiatsiyalar uning ongimizda tarmoqlanish jarayonini ko‘rsatadi, gestalt idrokdagi yumorning yaxlit manzarasini beradi, konnotatsiya esa unga hissiy bo‘yoqdorlik baxsh etadi. Ushbu vositalarni birgalikda tahlil etish “yumor” tushunchasining to‘liq va har tomonlama anglanishiga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Rus va nemis tilshunosi M. Fasmer o‘zining “Этимологический словарь русского языка” (Rus tilining etimologik lug‘ati) nomli ishida “yumor” (юмор) atamasining kelib chiqishi haqida fikr bildirib, ushbu atamaning ilk bor XVIII asrda paydo bo‘lganligi, shuningdek uning eski nomi “гумор” (kayfiyat) deb atalganligi haqida ma’lumot berib o‘tadi. [4:C,530]

Jahon va o‘zbek tilshunosligida yaratilgan ko‘plab izohli lug‘atlardagi “yumor” leksemasiga berilgan quyidagi ta’riflarni ko‘rib chiqsak:

O‘zbekiston milliy ensiklopediyasida “yumor” so‘ziga shunday ta’rif berilgan: “Yumor” so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, keng ma’noda badiiy adabiyotda “yengil kulgi, hazil-mutoyiba” sifatida qo‘llaniladi. Bunda ijodkor ayrim nuqsonlar ustidan kinoya, kesatiqsiz do‘stona, xayrixohlik bilan kuladi. [5:B,22]

Oksford inglizcha lug‘ati (Oxford English Dictionary)da esa “Yumor” (Humour) atamasiga berilgan ta’rif quyidagicha: “ Hazil – bu xursandchilikni keltirib chiqaradigan harakat, nutq yoki adabiy asarning sifati; qiziquvchanlik, komediya, o‘yin-kulgi yoki kulgili narsalarni idrok etish. Shuningdek, nutqda, yozma yoki boshqa shaklda ifodalash qobiliyati”. [6]

Merriam-Webster izohli lug‘ati (The Merriam-Webster Dictionary)da esa “yumor” (humour) the amusing quality or element in something – kulgili sifat yoki nimaningdir tarkibiy qismi deya izohlangan.[6]

Ingliz tilida “humour” leksemasi ko‘p ma’noli bo‘lib, uning semantik tarkibi bir necha qirralarni o‘z ichiga oladi. Asosiy ma’nosi – kulgi uyg‘otadigan, kishi kayfiyatini ko‘taradigan kulgililik xususiyati. Masalan, “try to appreciate the humor of the situation” jumlasida “humor” so‘zi vaziyatning kulgili jihatini ifodalaydi.[6]

Shuningdek, “humor” so‘zi insonning kulgini anglash va yaratish qobiliyati ma’nosida ham qo‘llaniladi. Misol uchun, “a woman with a great sense of humor”-hazilni juda yaxshi tushunadigan ayol”. [6]

Mazkur leksemaning yana bir ma’nosi – kayfiyat, ruhiy holat. Misol tariqasida ingliz tilidagi “in no humor to listen-eshitishga kayfiyati yo‘q” iborasini ko‘rsatishimiz mumkin. Tarixiy nuqtayi nazardan esa, “humor” so‘zi tananing to‘rt suyuqligi (qon, balg‘am, sariq va qora safro) bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lib, o‘rta asrlarda insonning fe’li va sog‘ligi ana shu termin ya’ni “humors” balansi bilan tushuntirilgan. Keyinchalik esa “good humor” iborasi “yaxshi kayfiyat” ma’nosini,

va asta-sekin “humor” so‘zining hozirgi kulgili ma’nosini shakllantirgan.

O‘zbek tilida “yumor” leksemasi mazmun jihatidan torroq va xoslashgan.

O‘zbek tilining izohli lug‘atida esa “yumor” leksemasining etimologiyasi “hajv” leksemasi bilan birgalikda shuni ko‘rsatadi:

1)“Hajv” leksemasi (arabcha so‘z bo‘lib, “birovning ustidan kulish”, “masxara qilish”) ayrim shaxs yoki ijtimoiy hayotdagi nuqsonlarni kulgi ostiga olib, masxaralab aytilgan (yozilgan) gap, jumla, bayt, asar. [7:B,477]

2)“Yumor” leksemasi (inglizcha“humour” – xulq, fe’l-atvor, kayfiyat; lotincha “humor” – namlik, xo‘llik) kamchiliklar, ayrim voqea va hodisalarni kulgili qilib, hazilomuz tasvirlay bilish, ularni beg‘araz hajv qilish. [8:B.84]

Demak, “hajv” leksemasi, asosan, tanqidiy kulgi, satira ma’nosini anglatadi. Masalan, adabiyotda hajviya janri kamchiliklarni nozik yondashuv ila kulgiga olish orqali oshkor etadi: “Avaz ayrim munofiq, nodon kimsalar xususida hajv aytdi” misolida hajv leksemasi satirik asarni anglatib turibdi.

Tahlil va natijalar. Shuningdek, yumor va unga yondosh hodisalar (kinoya, satira, grotesk, hazil, parodiya, kulgu)ning mushtarak va farqli jihatlarini izohlari bilan birga yoritib o‘tishni maqsadga muvofiq deb topdik.

1.1-jadval

Yumorning yondosh tushunchalar bilan mushtarak va farqli jihatlari

Xususiyatlar	Kinoya	Satira	Grotesk	Hazil	Parodiya	Kulgu
Sotsial keng doirada	+	+	+	+	+	+
Sotsial tor doira	+	+	+	+	+	+
Ijobiy effekt				+	+	+
Salbiy xususiyat	+	+	+		+	
Yangililik yoki zamonaviylik		+		+	+	
Qisqa / bardavomlik	+/-	+	+	+	+	+/-
Yuqori chastota	+	+		+		+
Kommunikativ-pragmatik xususiyat	+	+	+	+	+	+
Kasbiy ehtiyoj				+	+	
Erkin ifoda	+	+	+	+	+	+
Ijtimoiy-hududiy chegaralangan	+	+	+	+	+	+
Leksik-frazeologik qatlam	+	+	+	+	+	
Kognitiv vazifa	+	+	+	+	+	+
Umumxalq ifoda	-	+	+	+		+
Chegaralangan leksika (ayol va erkak ifodasi)	+	+	+	+	+	+

Ushbu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, yumor va unga yaqin tushunchalar jamiyatda quyidagi o‘ziga xos kommunikativ-pragmatik, ijtimoiy va kognitiv vazifalarni bajaradi:

1) Sotsial keng doirada: kinoya – xalq orasida keng qo‘llanadi; satira –jamiyatni tanqid qilishda; grotesk – adabiyot va san’atda; hazil – kundalik hayotda; parodiya – ommaviy madaniyatda; kulgu– barcha ijtimoiy qatlamlarda;

2) Sotsial tor doirada: kinoya – tor guruhlar o‘rtasida (yoshlar, kasbdoshlar,erkaklar va ayollar va h.k); satira – muayyan guruhlar yoki sohalarda; grotesk – adabiy yoki teatr muhitida; hazil – do‘stlar orasida norasmiy muloqotda; parodiya – muayyan madaniy guruhlarda; kulgu– individual shaxslararo munosabatda;

3) Ijobiy effekt: kinoya, satira va grotesk yondosh tushunchalarida yo‘q; hazil – kayfiyatni ko‘tarishda; parodiya – asl asarga qiziqish uyg‘otishda; kulgu– xursandchilik va zavq bag‘ishlashda;

4) Salbiy xususiyat: kinoya – mazax yoki yashirin tanqid qilishda; satira –tanqid va masxaralashda; grotesk – tanqidiy bo‘rttirish orqali kamchiliklarni ko‘rsatishda; parodiya – asl asarni yoki uslubni masxaralashda; hazil va kulgu tushunchalarida esa yo‘q;

5)Yangilik yoki zamonaviylik: kinoya, grotesk va kulgu yondosh leksemalarida yo‘q, satira – dolzarblik; hazil – zamonaviy uslublarni ifodalashda; parodiya – zamonaviy ommaviy madaniyat

bilan hamnafas;

6) Qisqa/bardavomlik: kinoya-vaziyatga qarab; satira-kontekstual muammolar bilan bog‘liq; grotesk-muayyan asar yoki voqea bilan bog‘liq; hazil-lahzalik kulgi hosil qiladi; parodiya-asl asarga vaqtinchalik bog‘liq; kulgu-vaqtinchalik shodlik uyg‘otadi;

7) Yuqori chastota yoki kundalik faollik: kinoya – kundalik muloqotda yashirin tanqid shaklida; satira – jamiyatdagi kamchiliklarni ochiq aytishda; hazil –kundalik vaziyatlarda faol; kulgu – kundalik hissiyotlarni ifoda etishda; grotesk va parodiyada esa yo‘q;

8) Kommunikativ-pragmatik xususiyat: kinoya – yashirin ma’no orqali fikr ifodalashda; satira – ochiq tanqidiy fikr bildirishda; grotesk – bo‘rttirish orqali ta’sir qilishda; hazil – muloqotni yumshatib, do‘stona muhit yaratishda; parodiya – asl asarga qiziqishni kuchaytirishda; kulgu-ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashda;

9) Kasbiy ehtiyoj: kinoya, satira, grotesk va kulgu yondosh leksemalarida yo‘q; hazil – muomala madaniyatida muhim; parodiya – madaniy va san’at sohalarida muhim;

10) Erkin ifoda: kinoya – yashirin tanqid uchun imkoniyat; satira – ochiq tanqid qilish uchun imkoniyat; grotesk – ijodiy bo‘rttirish uchun qulay; hazil – norasmiy va erkin muloqot uchun; kulgu – emotsional va samimiy ifoda uchun, parodiyada – asliyatga taqlid, o‘xshatish uchun;

11) Ijtimoiy-hududiy chegaralanganlik: kinoya – muayyan guruhlar ichida keng; satira – aniq ijtimoiy muhitlarga xos; grotesk – adabiy va teatr doiralari bilan chegaralangan; hazil – norasmiy ijtimoiy guruhlarga xos; parodiya – aniq madaniy yoki adabiy guruhlarga xos; kulgu– shaxslararo munosabatlarda ko‘p;

12) Leksik-frazeologik qatlam: kinoya – majoziy ifodalarni keng qo‘llashda; satira-tanqidiy ifodalar va atamalarni keng ifodalashda; hazil – xalqona so‘z va iboralarni keng ifodalashda; parodiya-taqlidiy ifodalarni keng qo‘llashda; grotesk-adabiy iboralarni ifodalashda; kulgu yondosh leksemasiga tegishli emas;

13) Kognitiv vazifa: kinoya – fikrlash va tahlil qilishda; satira – ijtimoiy tanqid va mulohazani rag‘batlantirishda; grotesk – tasavvurni rivojlantirishda; hazil – ijobiy va mantiqiy fikrlarni rag‘batlantirishda; parodiya – tanqidiy va ijobiy fikrlashni rivojlantirishda; kulgu-hissiyotlarni ifodalashda;

14) Umumxalq ifoda: kinoya – yashirin tanqid shakli sifatida; satira – ommaviy tanqid shakli sifatida; grotesk – san’at va madaniyatda; hazil – xalq orasida; kulgu – barcha qatlamlarda.

15) Chegaralangan leksika (ayol va erkak ifodasi): kinoya – ayollarda bilvosita, erkaklarda esa keskin ohangda namoyon bo‘ladigan yashirin tanqid shakli; satira – erkaklarda bevosita, ayollarda madaniy chegaralarda qo‘llaniladigan ommaviy tanqid shakli; grotesk – erkaklarda mubolag‘ali jismoniy tasvirlar, ayollarda psixologik yoki ijtimoiy holatlar orqali ifodalanadigan san’at va madaniyatdagi estetik vosita; hazil – ayollarda yumshoq, erkaklarda esa bevosita va qo‘polroq tusga ega bo‘lgan xalq orasida qo‘llaniladigan nutqiy vosita; kulgu – ayollarda jamoaviylikni, erkaklarda esa raqobat va ustunlikni aks ettiruvchi, barcha qatlamlarda uchraydigan emosional ifoda.

Xulosa. Yuqorida berilgan izohlardan anglashiladiki, kinoya va satira ko‘proq tanqidiy, grotesk va parodiya esa adabiy-badiiy shakllarda ishlatiladi. Hazil va kulgu umumxalq xususiyatlarga ega bo‘lib, kundalik hayotda erkin va samimiy ifoda shakllarini ta’minlaydi. Bu tushunchalarning har biri o‘zining maxsus leksik-frazeologik qatlamiga ega bo‘lib, turli ijtimoiy guruh va kontekstlarda samarali qo‘llaniladi. Umuman olganda, bu hodisalar tilda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, jamiyatning tanqidiy tafakkurini shakllantirish va hissiy munosabatlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, eng ko‘p o‘xshashlik yumor va satira tushunchalari o‘rtasida uchraydi. Yumoristik asarlarda yozuvchi insonlardagi kamchiliklar kulgi yordamida tanqid qilayotganda,

tanqid qilinayotgan holatni butunlay yo‘q bo‘lib ketishini nazarda tutmaydi, balki bu kamchiliklar to‘g‘rilanishini xohlaydi. Satirik asarlarda esa bu kabi kamchiliklarga nisbatan qattiq kulgi namoyish etiladi va shu jihati bilan yumordan farq qiladi. Ammo, satirada yumor elementi bo‘lgani kabi, yumorda ham satira elementi mavjuddir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Agzamova D.B. Xotira konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari: Filol. fan.b.fals.d-ri. (PhD) … diss. – Toshkent, 2000. – B. 180

2. Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Л 69 Наука, 1991. – 204 с

3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1987. – С. 530.

4. Ўзбекистон миллий энсиклопедияси. – Тошкент, 2004. – 8-том. – Б. 22.

5. Definition of Humour. Oxford Dictionaries, https://en.oxforddictionaries.com/definition/humour.

6. Merriam-Webster Dictionary. Merriam-Webster,https://www.merriam-webster.com. 7.

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006. – Б. 477.

XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARI TARAQQIYOTIDA CHERTMA VA ZARBLI CHOLG'U IJROCHILIGIN

Karimova Feruza Mo'minovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti.F.f.f.d.dotsent

Annotatsiya:Ushbu maqolada xalq og'zaki ijodi namunalari taraqqiyotida chertma va zarbli cholg'u ijrochiligining o'rni, cholg'u ijro musiqa asarlarini cholg'uchilikning g'oyasi, uslubini hisobga olib, o`z talqini bilan uyg'unlikda bir butun, yorqin ta'sirchan ruhni talqin qiluvchi ahamiyati ilmiy – nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: xalq, og'zaki ijod, badiiy ijod, millat, poetik tafakkur, o'ziga xoslik, qadriyatlar tizimi, asrlar mobaynida, yosh avlod, xalq ta'limi tizimi, ta'lim-tarbiya, insonparvarlik, ta'limda umuminsoniy va milliy-ma'naviy qadriyatlar, ustuvorlik va hokazo.

KIRISH :Tarixiy taraqqiyotning asosiy sabog'i shundan iboratki, insoniyat qo'lga kiritgan barcha moddiy, ma'naviy boyliklar avloddan-avlodga o'tganda vorislik ehtiyojiga bo'ysungan holda o'zlashtiriladi va undan fikriy quvvatlangan shaxslar tomonidan rivojlantiriladi. Hayotda va jamiyatda yuz beradigan barcha taraqqiyot omillarini shusiz tasavvur qilish qiyin. Shunday ekan, yosh avlodda ajdodlarimiz an'analari va folklor namunalari asosida fikriy quvvatlanish vazifasini amalga oshirish lozim.

Xalq og'zaki badiiy ijodi nafaqat millatimizning poetik tafakkurining o'ziga xosligini aks ettiruvchi qadriyatlar tizimi sifatida xizmat qiladi, balki uning ma'naviy va ruhiy kamolotga erishmog'ida muhim manba sifatida ham ahamiyatga ega. Folklor asarlarida mujassamlashgan ulug'vor g'oyalar ichidagi hayotsevarlik tuyg'usi asrlar davomida xalqimiz taraqqiyotining eng kuchli va o'ziga xos jihatlaridan biri bo'lib kelgan.

Adabiyotlar tahlili :Uch ming yillik tarixga ega bo'lgan « Avesto » yashtlari va vandidodlarini Zardusht zarbli cholg'u asbobini chalib, ijro qilgan va xalqning ongiga singdirgan(1.B-13). « Xalq og'zaki ijodi namunalarining paydo bo'lishida Avesto alohida ahamiyat kasb etadi »(2.B-23).

O'zbek mumtoz musiqiy merosi turli cholg'ularga boy va ularning har biri uzoq o'tmish, tarkibiy rivojlanish va texnikaviy takomillashish jarayonidan o'tganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ijro mezonlariga ko'ra o'zbek xalq cholg'ulari ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga barcha an'anaviy xalq cholg'ulari kiradi. Ikkinchi guruh XX asr madaniy rivoji bilan bog'liq bo'lib takomillashgan, ya'ni qayta ishlangan (rekonstruktsiya qilingan) cholg'ular kiradi.

An'anaviy xalq cholg'ulari tarkibidan joy olgan cholg'u sozlar: tanbur, dutor, sato, rubob, ud, nay, surnay, qo'shnay, karnay, g'ijjak, chang, qonun, doyra, nog'ora. Xalq ijodiyotida qo'llaniladigan sozlarga changqo'biz, sibizg'i, safoil kiradi.

Qayta ishlangan cholg'ular asboblariga - rubob, g'ijjak, dutor va chang sozlarinig musiqaning saprano, alt, tenor, bas ovozlar mezonlariga ko'ra qayta ishlangan namunalari kiradi (3.B – 5).

Karnay, surnay, nog'ora va doyra tarkibidagi damli va urma cholg'ular guruhi qadimdan ijro amaliyotida shakllanib, xalqimizning barcha ommaviy tadbirlarining faol ishtirokchisiga aylangan.

O'zbek folklori xalqimiz badiiy faoliyatining ajralmas qismi bo'lib, so'z san'atining og'zaki shakli sifatida rivojlangan. U uzoq va murakkab tarixga, taraqqiyot bosqichlariga ega. Inson nutqi shakllanishi bilan og'zaki ijod ham paydo bo'lgan. Xalq poetik ijodining dastlabki bosqichi ibtidoiy inson faoliyatining turli shakllari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, qadimiy kishilarning diniy va mifologik qarashlari, boshlang'ich ilmiy bilimlari, tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari orqali xarakterlanadi.

Folklor namunalarining eng yirik janri bo'lgan dostonlarni baxshilar an'anaviy xalq cholg'u

asbobi bo’lgan tanbur, dutor kabi chertma sozlar bilan ijro etishgan.Xorazm vohasi baxshilari xalqimizning qalbiga ushbu nodir ma’naviy merosning tobora singib borishini hisobga olib, zarbli cholg’u asbobi bo’lgan doira jo’rligida kuylashni afzal bilishgan.

Hozirgi davrga kelib o‘zbek musiqa ijrochiligini uchta yirik yo‘nalishga ajratish mumkin. Xalq folklor musiqa yo‘nalishi, xalq mumtoz musiqa yo‘nalishi va kompozitorlik musiqa ijodiyoti yo‘nalishi. Xalq folklor yo‘nalishida ommaviylik xususiyatga ega bo‘lgan, ovoz va texnik jihatlari mos bo‘lgan cholg‘ulardan ko‘proq foydalaniladi. Masalan: rubob, nay, g‘ijjak, chang va doyra cholg‘u asboblari. Qayd etish joizki xalq folklor musiqa ijrochiligida ijro sharoiti, joyi ham o‘ziga xos bo‘ladi.

Shuning uchun cholg‘ular ham tez moslasha oladigan va har qanday sharoitda ijro eta oladiganlik xususiyat kasb etishlari taqozo etiladi.

Cholg‘u ijrochiligi fani talabalarni milliy musiqiy merosimizga chuqur ehtirom ruhida tarbiyalash bilan birga kelajak avlodga shu musiqiy merosni yetkazishdan iboratdir.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – folklor namunalarini ijroetishda xalq sozandachiligi merosini atroflicha o‘rganib, ustozlarning ijro uslublari, mumtoz kuylarning shaklan tuzilishi, milliy bezaklar, usul va o‘lchovlarining o‘ziga xos ijro yo‘llarini o‘rganishdir.

Mustaqillik yillarida xalqning uzoq yillik orzusi ro‘yobga chiqdi. Ilm, ijod va mehnat sohalarida milliy hurlik va ijodiy erkinlik ta’minlandi. Azaliy urf-odatlar va milliy qadriyatlar tiklana boshladi. Shu jumladan, xalq marosimlari va xalq ijodi namunalariga e’tibor kuchaytirildi, ularni to‘plash, o‘rganish va ommalashtirish ishlari yanada jonlantirildi.

Xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida mehnat bilan to‘plangan, turli sinovlardan o‘tgan va insonlarga doimo madad bo‘lgan noyob xazinadir. Bizning vazifamiz esa shu xazinani ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylash va uning boyliklarini kelajak avlodlarga yetkazishdir.

Kutilayotgan natija:Jahon xalqlari, shu jumladan o‘zbek xalqi bolalar adabiyoti ham ko‘plab tadqiqotlarda ta’kidlanganidek, tez aytish, topishmoq, o‘yin qo‘shiqlari, rivoyat, afsona, ertak, matal, masal va doston kabi xalq og‘zaki ijodi namunalaridan boshlanishi tabiiydir. Bolalar adabiyotini bevosita bolalar uchun yaratilgan, lekin aslida kattalar adabiyotiga xos bo‘lsa-da, keyinchalik bolalar adabiyotiga o‘tgan asarlar sifatida ham turlarga ajratish mumkin.

Darhaqiqat, musiqiy cholg‘ular insoniyat ma’naviyatini ohanglarda tarannum etuvchi vosita, ya’ni xalq ijodiyoti mahsuli bo‘lib, azal -azaldan omma orasida shakllanib, mohir soz ustalari tomonidan yasalib, tobora mukammallashib kelayotgan mo‘jizaviy va ifodaviy asboblardir.

Cholg‘ularda har bir xalqning milliy g‘ururi, an’anasi, qadriyatlari o‘z ifodasini topganki, ulardan taraladigan ovoz ham shunga moslashgan. Zamonaviy jarayonda o‘tmish an’analariga yangicha qarash, ilg‘or rivojlangan texnikadan munosib foydalanish hamda komil insonni tarbiyalash kabi omillarga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Zero, komil inson tarbiyasida musiqa va xalq og’zaki ijodi namunalari eng muhim, ya’ni insonlarni ruhiy hamda ma’naviy tarbiyasiga asos bo‘la oladigan omil sifatida qaraladi. O‘quv-ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida bunga e’tibor berilishining sababi ham shunda ekanligi shubhasizdir. Qolaversa, ta’limda alohida-alohida standartlar tarzida ishlangan dasturlar asosida faoliyat olib borish yo‘lga qo‘yilmoqda.

Natijada, o‘qitish mezonida qo‘llanilayotgan adabiyotlar va mavjud barcha nashrlar zamonaviy talab darajasidagi yangi qarashlar bilan boyitish, shaklan hamda mazmunan yaxlit bir o‘quv adabiyoti ko‘rinishiga keltirilib takominlashtirishni taqozo etmoqda.

Ma’lumki, musiqiy cholg‘ular va ular bilan bog‘liq namunalar xalq musiqa ijodiyotining ahamiyatga ega bo‘lgan tarkibiy qismini tashkil etadi. Hozirgi davrgacha yuzaga kelib, amaliyotda o‘z o‘rnini egallagan va ijrochilik amaliyotini yuqori saviyaga erishib borayotganligi,

umumbashariyat madaniyatida alohida nufuzga ega ekanligi ham bundan dalolat beradi.

O‘zbek xalq cholg‘ularining har biri texnik jihatdan va tarannum darajasidan ilg‘or cholg‘ular darajasiga kiritish mumkin.

Musiqiy cholg‘ular xalqlarning moddiy hamda ma’naviy boyligidir. Chunki, har bir xalq o‘z milliy merosi, davrlar osha yuzaga kelgan an’analarini milliy ohanglar orqali tarannum etuvchi va xalqning milliy ma’naviyatiga xos yaratilgan amaliy san’at namunalari orqali ularga mos keluvchi cholg‘u asboblariga egadirlar.

Ma’lumki, xalq og‘zaki ijodi insoniyat tarixida yozuv paydo bo‘lmasdan oldin yuzaga kelgan. Xalq og‘zaki ijodiga mansub asarlarda har bir xalqning turmush tarzi, ijtimoiy-maishiy hayoti, mehnat faoliyati, e’tiqodi, olam va inson haqidagi qarashlari o‘z ifodasini topadi. Shu bois, muayyan xalqqa mansub badiiy asarlar o‘sha millatning o‘zligini namoyon qiladi. Qadimdan qardosh bo‘lgan bu xalqlar poetik ijodida sharqona an’analar, urf-odatlar, orzu-istaklar aks etgan. Insoniyat tarixi ilk davrlaridanoq, uning hayot kechirishi va jismoniy faoliyati moddiy ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Keyinchalik esa jamiyatlarning rivojlanishi, insonlarning o‘zaro muloqoti, turli marosimlar, mehnat va jang davrlarida ma’naviy ehtiyojlar ortib borgani namoyon bo‘la boshladi. Ammo bundan xulosa qilib, ma’naviy ehtiyojlar faqat moddiy ehtiyojlarning natijasi deb hisoblash noto‘g‘ri bo‘ladi. Zero, birinchi Prezidentimiz Islom Karimov aytganidek, “Moddiy va ma’naviy hayot bir qushning ikki qanoti kabi bo‘lib, uning parvoz qilishi uchun har ikkalasi ham o‘ta muhimdir”.

Xulosa: Ma’naviyat haqida gap ketganda, san’at va madaniyatning, xususan, qadimdan rivojlanib kelayotgan folklor-etnografik merosimizning o‘rni naqadar beqiyos ekanligi hammamizga ma’lum. Nomoddiy va madaniy merosimizning ajralmas qismi bo‘lgan xalq ijodi, folklor qo‘shiqlari va ijro san’ati O‘zbekistonimizning har bir hududida o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Har bir hududning folklor qo‘shiqlari, urf-odatlari, milliy kiyimlari, milliy raqslari va hunarmandchiligi, tarixi va yashash tarzi o‘ziga xos.

Folklor ijroshiligi xalqning turmush tarzi, odob-axloqi, urf-odatlari, dini e’tiqodi, orzu-umidlari, mehnatga va Vatanga bo‘lgan muhabbati, ahdga sadoqat va erkinlik uchun kurashdagi mardonavorligi kabi jihatlarni tarannum etadi. Folklorning asosini xalq og‘zaki ijodi tashkil qiladi.

Xalq og‘zaki ijodi – bu mehnatkash xalqning ijodidir. Uning tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi, hatto insoniyat tarixi ilk bosqichlaridan. U og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga, davrdan-davrga o‘tib, xalqning iste’dodli vakillari ijrosida shakllangan.

Ma’lum xalqning folklori uning madaniy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tarixini o‘rganishda tarixshunoslar uchun samarali manba hisoblanadi. Zero, folklor ajdodlarimizning tafakkuri va dahosini namoyon etuvchi ma’naviy xazina hisoblanadi. Demak, asosiy maqsad va vazifa – ana shu ma’naviy xazinani asrab-avaylash va uni kelasi avlodga yetkazishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avesto.Toshkent.Movarounnahr. 2015.B – 13.
2. M.Jo’rayev. O’zbek xalq folklori.Darslik.Toshkent.Fan.2011.
3. R.Nosirov. Cholg’u ijrochiligi. Toshkent. 2008.B – 5.

HOZIRGI O‘ZBEK ROMANCHILIGIDA JANR POETIKASI VA BADIIY TAFAKKUR

Dilnoza Mamanova,
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti
https://orcid.org/0009-0006-8350-4950

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotida roman janrining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va nazariy asoslari tahlil qilinadi. Roman janrining badiiy xususiyatlari, roman shakllari hamda zamonaviy o‘zbek romanchiligidagi tendensiyalar yoritilgan. Mustaqillik yillarida yozilgan Murod Mansurning besh kitobdan iborat “Judolik” diyori” va Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” birinchi o‘zbek geptologiyasi haqidagi mulohazlar keltirilgan. Adabiyotshunoslik nazariyasi va tadqiqotlarda roman janrining badiiy xususiyatlar haqida tahliliy qarashlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar. Roman, epik janr, o‘zbek adabiyoti, sujet, obraz, tarixiy roman, psixologik roman, badiiy tafakkur, roman shakllari, seriyali romanlar.

GENRE POETICS AND ARTISTIC THOUGHT IN CURRENT UZBEK NOVEL

Dilnoza Mamanova,
Doctoral student at Navoi State University

Abstract. This article analyzes the formation, stages of development and theoretical foundations of the novel genre in Uzbek literature. The artistic features of the novel genre, novel forms and trends in modern Uzbek novelism are highlighted. Comments are made on the five-book “Judolik diyori” by Murod Mansur, written during the years of independence, and “Tanazzul” by Sa’dikhon Eshonjonov, the conditionally first Uzbek heptology. Analytical views on the artistic features of the novel genre are expressed in the theory and research of literary criticism.

Keywords: Novel, epic genre, Uzbek literature, subject, image, historical novel, psychological novel, artistic thought, novel forms, serial novels

ЖАНРОВАЯ ПОЭЗИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ РОМАНЕ

Дилноза Маманова,
Докторант Навоийского государственного университета

Аннотация. В данной статье анализируются формирование, этапы развития и теоретические основы жанра романа в узбекской литературе. Выделены художественные особенности жанра романа, формы романа и тенденции в современном узбекском романизме. Приведены комментарии к пятитомному произведению «Джудолик диёри» Мурода Мансура, написанному в годы независимости, и к «Таназзулу» Саадихона Эшонжонова, условно первому узбекскому гептологу. Аналитические взгляды на художественные особенности жанра романа выражены в теории и исследованиях литературной критики.

Ключевые слова: Роман, эпический жанр, узбекская литература, тема, образ, исторический роман, психологический роман, художественная мысль, формы романа, серийные романы.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O‘zbek adabiyoti taraqqiyotida roman janri alohida o‘rin egallaydi. Roman – hayotning murakkab jarayonlarini, inson ruhiy olamini, jamiyatdagi

ijtimoiy munosabatlarni keng qamrovda aks ettira oladigan yirik epik janr hisoblanadi. Ushbu janr o‘zining ko‘lamdorligi, sujet murakkabligi va obrazlar tizimining kengligi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. O‘zbek adabiyotida roman janrining shakllanishi va rivojlanishi XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Ayniqsa, ma’rifatparvarlik davri adabiyoti bu janrning yuzaga kelishida muhim bosqich bo‘ldi. Roman janrining nazariy asoslarini o‘rganish esa adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Roman janrining mohiyati va nazariy asoslari to‘laqonli ma’lum qolipga solinmagan. Chunki ijodiy-badiiy tafakkur mahsuli bo‘lgan bu janr, umuman adabiy-badiiy manbalar fizik yoki matematik formula asosida yuzaga kelmasligi barcha adabiyot ahliga ma’lum. Lekin ma’lum bir adabiy teoremalar, nazariy qarashlardan yig‘ilib adabiyotshunoslikda tanqidiy nuqtayi nazardan shakllangan kategoriya va asoslar yuzaga kelgan.

“Hozirgi o‘zbek romanlari o‘z taraqqiyotining sintetizm bosqichida. Janr doirasidagi differensiatsiya va sintez jarayonlarining yuzaga chiqishi Sharq islom ma’rifati va badiiy-estetik tafakkur prizmasi negizida kechmoqda. Bashariyat poetik tafakkurining barcha namunalari keng epik doirada qamralib, muayyan badiiy umumlashmalar chiqarishga urinish kuchaygan hozirgi bosqichda janr va uning ichki shakllari poetik strukturasida namoyon bo‘layotgan xronotop ko‘lami, kompozisiya, sujet, obraz, motiv, uslub singari poetik birliklarga xos belgi sifatlar ham muayyanlashmoqda”[1]. Bu hozirgi kunda o‘zbek adabiyotidagi romanlar negizida adabiy tanqidchilik ko‘z o‘ngida paydo bo‘lib, yanada rivojlanib borayotgan holat hisoblanadi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib ushbu maqolada obyekt sifatida Murod Mansurning “Judolik diyori” va Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” romanlarida mavzu va go‘yasidagi ba’zi poetik jihatlarni tahlil qilamiz.

ADABIYOT TAHLILI VA METODLAR (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Romanlarni tahlil qilishda biografik, struktural, sotsiologik tahlil metodida Murod Mansurning “Judolik diyori”, qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik metodda Sa’dixon Mavlavixon o‘g‘lining “Tanazzul” romanlari tahlil obyektiga olingan. Bu ikki roman ham mustaqillik yillarida yozilgan bo‘lib, yozuvchilarning badiiy g‘oyasi va asardan anglashiladigan ma’no-mazmundan ham davr nafasini, yozilgan vaqtdagi makon-zamondagi yangicha qarashlarni ilg‘ash mumkin.

Roman – bu epik turga mansub bo‘lib, unda hayot voqealari keng ko‘lamda, ko‘p qirrali tarzda tasvirlanadi. Lekin lirik shakldagi sujet asosidagi lirik romanlar ham uchraydi. Adabiy turning bu ikki ko‘rinishidagi holat nazariy jihatdan bir xil nom – roman deb yuritilsa-da, lekin asarda ifodalanishi kerak bo‘lgan badiiylik ikki xil bo‘lishi mumkin. Adabiyotshunoslikda roman quyidagi asosiy belgilar bilan tavsiflanadi:

- voqealar tizimining murakkabligi;
- obrazlarning ko‘pligi va rivojlanishi;
- vaqt va makonning keng qamrovi;
- inson ruhiyati va ijtimoiy muhitning chuqur tasviri.

She’riy romanda qofiyalanish lirik turga xos unsurlar ishtiroki ba’zan yozuvchini cheklab qo‘yishi mumkin. Epik shaklda esa ma’lum qolib yoki saj ya’ni lirik turdandan farqli ravishda yozuvchi imkoniyatlari keng bo‘ladi va voqealar ham batafsil tasvirlanadi. O‘quvchida esa ikki xildagi bu ko‘rinishlardan epik shakl ustunlik qiladi. Chunki voqeaband makromatnni o‘qish, ba’zi joylarida inversiyaga uchragan matnni tushunishdan oson kechadi. Boshqa jihatdan qaraganda lirik romanni har qanday yozuvchi yoza olmaydi. Shu jihatdan ham gohida yozuvchi ilg‘agan ma’noni shoir, shoir aks ettirgan tasvirni yozuvchi tushunishi turfa bo‘lishi mumkin. Kitobxon ommasida ham ko‘pchilik roman, qissa, hikoyalarni she’riy asarga nisbatan ko‘proq o‘qiydi. “Adabiyotda ham yozuvchi asar janri, mazmun-mohiyati va mavzusiga qarab ma’lumotlar bazasini to‘plab asar yozishga kirishadi. Lekin inson tafakkuri mahsuli bo‘lgan asar uchun ma’lum bitta formulaga

tayanib, qoliplashtirilmaydi. Yozuvchi ijodkorning asar yozayotgan vaqtdagi kayfiyati, hissiyoti, atrof-muhit, odamlar va boshqa narsalar o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi”[2].

Ustozimiz Z.Pardayeva mustaqillik davri o‘zbek romanchiligini har o‘n yillikka bo‘lib o‘rganish kerak deya “Birinchi bosqich – 1990-2000-yillar, ikkinchi bosqich – 2000-yillardan hozirgacha” kabi o‘rganishni taklif qilganlar. Bugungi kunda ma’lum bir ma’noda uchinchi bosqich ham boshlangan; shartli ravishda 2020-yildan keyingi davr romanlari, tendensiyalar va ularning badiiy xususiyatlari asarda aks ettirilayotgan voqealarning ham mustaqillikda keyingi va bugungi kun kishilariga tanish voqea-hodisalardan olinayotganligi bilan xarakterlidir. Tahlildagi “Judolik diyori” va “Tanazzul” asari ham ikkinchi bosqichda yaratilgan ijod namunasi bo‘lib, romanlarda tarixiy davr, tarixiy voqea-hodisalar yoritilgan. “Tanazzul”da Qo‘qon xonligi Xudoyorxon davri jarayonlariga bag‘ishlangan bo‘lsa, “Judolik diyori”da sho‘rolar davrida yurtimiz erki yo‘lida harakat qilganlar va majburan muhojir bo‘lib, yurt tuprog‘i va havosini sog‘inib yashaganlar taqdiri yoritilgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O‘zbek adabiyotida roman janrining nazariy jihatdan shakllanishida jahon adabiyotshunosligining ta’siri katta bo‘lgan. Dastlab g‘arbda paydo bo‘lgan bu janr va uning namunalari, janr unsurlari o‘zbek adabiyotida makon-zamondagi ijtimoiy-siyosiy holatlar ta’sirida o‘zbekona shakl-shamoyilda yozilib, taqdim etilgan. Shu asnoda realizm, romantizm va modernizm oqimlari ham o‘zbek adabiyotida roman janri bilan yanada keng ko‘lamdorlik kasb etib, janriy-badiiy rivojlanishga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Roman janri epik asar sifatida hayotning keng manzarasini yaratishga xizmat qiladi. Unda muallif voqealarni faqat tasvirlabgina qolmay, balki ularni tahlil qiladi, baholaydi va umumlashtiradi. Shu jihatdan roman badiiy asar sifatida keng doiradagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur mahsuli hisoblanadi. O‘zbek adabiyotida roman janri XX asr boshlaridagi jarayonlarda jadid adabiyoti bilan chambarchas bog‘liq. Jadid yozuvchilari jamiyatni isloh qilish, xalqni ma’rifatga chorlovchi asarlar yaratishda roman janridan samarali foydalandilar. O‘zbek adabiyotidagi dastlabki romanlardan biri Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asari hisoblanadi. Ushbu asar nafaqat o‘zbek, balki butun turkiy adabiyotda roman janrining yuksak namunasi sifatida e’tirof etiladi. Juda ko‘p dunyo tillariga tarjima qilingan. Keyingi bosqichda Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” asari roman janrining rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Bu asarda ijtimoiy muammolar, inson ruhiyati va davr ziddiyatlari chuqur yoritilgan. Yuqoridagi asarlarda ijtimoiy hayot va xalq turmushi tasvir markazida bo‘lgan, 1942-yilda Oybek tomonidan yozilgan “Navoiy” romani tarixiy roman janrining yorqin namunasi sifatida alohida o‘ringa ega. Tuzumning turli qoraliklari, qarama-qarshilik, Navoiy dahosi ijodi va uning asarlariga qo‘yilgan cheklanishlarga qaramay yozilgan tarixiy roman sifatida tarixiy shaxs uning hayoti, ijod yo‘li, siyosiy va ijtimoiy vaziyatdagi rolini aks ettirishi yuqoridagi romanlardan tubdan farq qilar edi. Prototipi mavjud bo‘lgan tarixiy shaxsni badiiy obraz sifatidan tarixiy romanda tasvirlash adabiy jamoatchilik orasidagi yangilik edi va bu asar orqali tarixiy shaxs obrazi badiiy talqin etilgan. Bunday mavzudagi romanlarda tarixiy haqiqat badiiy to‘qimaga mos bo‘lishi asosiy omil hamda badiiy jihatdan yozuvchi ijodiy maqsadini qorishtirish mashaqqatli jarayon hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda roman janri mavzu jihatidan bir necha turlarga bo‘linadi. Ularning har biri o‘ziga xos badiiy xususiyatlarga ega:

- Tarixiy roman – bunday romanlarda o‘tmish voqealari badiiy talqin qilinadi. Bu turdagi asarlarda tarixiy shaxslar va voqealar asos qilib olinadi.
- Ijtimoiy roman – jamiyatdagi muammolar, sinfiy kurashlar va ijtimoiy ziddiyatlar tasvirlanadi.
- Psixologik roman – bu turda inson ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari markaziy o‘rinni

egallaydi.

• Sarguzasht roman – voqealar tezkor rivojlanadi, qiziqarli va kutilmagan hodisalarga boy bo‘ladi.

O‘zbek adabiyotida bu turlarning turli davrlarda rivojlanib, bir-biri bilan uyg‘unlashib ketgan holatlari ham uchraydi. Har bir mavzu ichida boshqa bir mavzu sinkretlashuvi tabiiydir, chunki yozuvchining ijodiy poetikasida voqealar tasviri, qahramonlar harakati va mavzu hamda g‘oyani to‘laqonli ochib berib, katta ijtimoiy xalq dardini qorishiq holda ifodalaydi. Ammo ularning ichida qaysidir biri ustunligi bilan o‘sha mavzu roman uchun asos qilib olinadi. Masalan, Murodjon Mansurning “Judolik diyori” tugallanmagan romani besh kitobdan iborat asar hisoblanadi [3]. Mavzu jihatidan ijtimoiy hayot elementlari yuqori hisoblanib, asar bosh qahramoni Sultonmurodning boshdan kechirganlari asosiga qurilgan sarguzasht roman deyish ham mumkin. Taqdir taqozosi bilan o‘zga yurtlarda turli sinovlarni ko‘rib, musofirlikda hayot kechirib, o‘zi kabi insonlarga yordam berishi, Afg‘oniston, Hindiston, Turkiya davlatlari, Makka va Madina shaharlaridagi bosh qahramon bilan bog‘liq voqealarni sarguzashtga mengzashimiz mumkin. Qolaversa, yurtimizning o‘tgan asr boshidagi sho‘rolar tuzumi va xalq hayoti: erk degan kishilarning achinarli ahvoli hamda asr o‘rtalaridagi vaziyat, xususan 1966-yilda Toshkentdagi yuqori balli zilzilaning shahar aholisi, hududning o‘zgarishiga ta’siri tasvirlarida tarixiy mavzuning yoritilganini ko‘rishimiz mumkin. Sultonmurodning vatanidan, oilasi va yaqinlaridan ayro holatda ichki o‘y-kechinmalarini o‘z-o‘zi bilan suhbati, hayotidagi unga berilgan taqdir “tuhfalari” haqida fikr yuritishi orqali psixologik yondashuvga xos jihatlarda ham mavzuning har tomonlama yoritilganligini ko‘rishimiz mumkin. Binobarin, roman mavzu xususiyatlarida uyg‘unlashgan bu kompleksdan katta qismga ega bo‘lgan ustunlik sifatida ijtimoiy mavzudagi roman-pentologiya deyish to‘g‘ri yondashuv bo‘ladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Roman janrining badiiy komponentlari, bu janrini to‘liq tushunish uchun uning asosiy tarkibiy qismlarini ko‘rib chiqish muhim. Uning asosiylaridan sujet va kompozitsiyadir. Roman sujeti murakkab bo‘lib, bir nechta voqealar chizig‘idan iborat bo‘ladi. Kompozitsiya esa bu voqealarning tartibga solinishini ta’minlaydi. Obrazlar sistemasida ko‘plab qahramonlar ishtirok etadi. Har bir obraz muayyan g‘oya va ijtimoiy qatlamni ifodalaydi hamda qarib barcha obrazlar bosh qahramonlar atrofida birlashtiriladi. Qaysidir tomondan aloqadorlik hosil qiladi.

Konfliktning yuzaga kelishida esa har qanday roman markazida ziddiyat turadi. “Judolik diyori”da bu ziddiyat o‘lkalar miqyosida olinganda qaram bo‘lgan xalq vakillari hayoti, vatan ozodligi, hurligi yo‘lidagi insonlarning harakatlariga to‘sqinlik qilish, oxir-oqibatda jon saqlash uchun bo‘lsa-da boshqa yurtlarga ketishga majbur bo‘lganlar. O‘z yurtiga yashirincha qora hindi, soqov kamerachi qiyofasida kirgan Sultonmurod o‘z tug‘ilgan makoniga dushman sifatida ko‘rilgan. Lekin yurtdan tashqarida turli hududlarda yashay olishi, mazlum muhojir yurtdoshlariga yordam berishi, o‘z yurtidagi bosqinchilarning ta’siridan holi bemalol yashashi – bu yurt erkin bo‘lishi va qaramligi o‘rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi. Obrazlararo Sultonmurod va uning tug‘ishgan ukasi Olimning harakatlarida: biri qishloqdoshlariga yordam berib, yurtidagi halovatni saqlashga urinsa, ikkinchisi xoinlarcha akasining ortidan ish qilib, uni sho‘ro hukumatiga tutib berish mas’uliyatini olgan. Bu insonlarning o‘z manfaatlari yuzasidan qon-qarindosh, yor-birodar, vatandosh kabi rishtalarga tashqi ta’sir oqibati va unga qarshi immunitet paydo qila olmagan zamonamiz tarixidagi kishilarga qaratilgan ko‘zgudir. Bu ziddiyat voqealarning rivojlanishiga turtki beradi. Konflikt voqealar, obrazlar, umumiy kompozitsiyani qarama-qarshilik, to‘siqlar orqali rivojlantirib, badiiylikni oshiradi.

“Roman hayotning qaysi tomoniga – ijtimoiy turmush muammolarigami yoki mayishiy masalalargami – bag‘ishlanishidan qat’i nazar, zamonning jiddiy, odamlarni o‘ylantirayotgan

jihatlarni aks ettirishi kerak”[4]. Dunyo adabiyotida uch asrdan buyon sermahsullligi, sujet rang-barangligi, aks ettirayotgan masalalarning turli tasvrilari, muammolar orqali hayotning badiiy inikosiga aylangan roman janri o‘zbek adabiyotida ham yangidan-yangi tendensiya, qarashlarni keltirib chiqardi. Mustaqillik davrida o‘zbek roman janrida yangilanish jarayonlari yanada davomli harakatda ketmoqda. Yangi davr yozuvchilari an’anaviy shakllarni saqlagan holda, zamonaviy uslublarni ham qo‘llamoqdalar. Aynan bu davrda ko‘p kitobli – seriyali romanlar salmog‘i ortdi. Shuningdek, roman nazariyasi shakllanib, yangicha qarashlar orqali ilk paydo bo‘lgan davragiga qaraganda yangicha shakllar bilan boyimoqda, ya’ni zamonaviy mini roman yaratildi. Zamonaviy romanlarda quyidagi tendensiyalar kuzatiladi:

- individual ong va shaxsiy tajribaning kuchayishi;
- tarixga yangicha yondashuv;
- falsafiy va ramziy tasvirlarning ortishi;
- til va uslubda eksperimentlar. Bu kabi holatlar roman janrining doimiy rivojda ekanligini ko‘rsatadi. “Istiqlol davriga kelib o‘zbek tarixiy romanchiligida ifoda shakli va falsafiy mohiyatiga ko‘ra rang-barang asarlar dunyo yuzini ko‘rmoqda. Biroq, afsuski, romanchilikka xos ushbu taraqqiyot tadrijiga bugungi kun tanqidchiligi xolis bahosini yetarlicha berolmayotir” [5]. Ammo davr insonlar ongidagi kechinmalar orqali ham jamiyatga, uni tashkil etgan xalqqa aloqador roman janri talabi buzilmagan, balki yuqoridagidek yangi bosqichga ko‘tarilib, davomiy rivojlanmoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, o‘zbek adabiyotida roman janri o‘zining boy tarixiga va mustahkam nazariy asoslariga ega. U jamiyat hayotini, inson ruhiyatini va tarixiy jarayonlarni keng qamrovda aks ettirish imkoniyatiga ega bo‘lgan yirik epik janrdir. Roman janrining nazariy masalalarini o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik uchun, balki badiiy tafakkurning rivoji uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek romanchiligi esa bugungi kunda ham rivojlanishda davom etib, yangi badiiy izlanishlar bilan boyib bormoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Ёқубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поетикаси. – Тошкент: Nurafshon business, 2021. – Б.59.

2. Mamanova D. O‘zbek adabiyotida shakl va janr masalasi // Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. – Farg‘ona.: Poligraf Super Servis, 2025. – B.236

3. Мансур М. Жудолик диёри. 1-китоб. – Т.: Шарқ, 2007. – Б.3-369.

4. Ўлжабоев У. Адабиёт кўнгил кўзгуси. – Т.: Turon zamin ziyo, 2017. – B.29.

5. Дониярова.Ш. Истиқлол даври ўзбек романларида миллий руҳ ва қаҳрамон муаммоси: филол. фан.д-ри...дисс. – Toshkent: 2012. – B.17

6. Mamanova, D. (2024). “MEHROBDAN CHAYON” VA “TANAZZUL” ROMANLARIDA TARIXIY HAQIQAT VA BADIIY TO‘QIMA UYG‘UNLIGI. Farg’ona davlat universiteti, (3), 190.

5. Mamanova, D. U. (2024). MAKON-ZAMON VA OBRAZLARARO O‘XSHASH IKKI ROMAN. «Ёш олимлар ахборотномаси»–«Вестник молодых ученых», 2(2), 105.

INGLIZ, RUS VA O'ZBEK SIYOSIY NUTQIDA "HOKIMIYAT" TUSHINCHASINING LINGVOMADANIY TADQIQI

Aziza Menglibayeva,
O'zbekiston milliy universiteti
Toshkent, O'zbekiston
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-2190-3368
Ilmiy rahbar: Iroda Abduzuxurovna - f.f.d.

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda avvalo kuch tushunchasini aniqlashga e'tibor qaratiladi, shuningdek uning murakkabligini yoritadigan asosiy nazariyalar va modellarga murojaat qilamiz. Keyinchalik, til, madaniyat va kuch o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qilib, bu elementlarning siyosiy muloqotga ta'sirini ochib berishga harakat qilamiz. Maqolada qo'llanilgan metodologik yondashuvlar orasida kuchni lingvistik konstruksiya sifatida solishtirib tahlil qilish; madaniyatlararo nuqtai nazardan kuch metaforalarini o'rganish; hamda siyosiy ritorikadagi diskursiv strategiyalarni chuqurlashtirilgan tarzda ko'rib chiqish kiritiladi.Bizning tahlilimiz ingliz siyosiy nutqidagii noyob kuch tuzilmalari, rus siyasi ritorikasining dinamikasi va o'zbek siyosi nutqi kontekstida mavjud bo'lgan kuch aloqalariga nisbatan batafsil tushuncha beradi. Natijada ushbu maqola uch xil tillar va madaniy muhitlarda hokimiyat tushunchasi qanday shakllanganligi hamda qanday qabul qilinganligiga doir solishtirma fikrlarni taklif etadi va hokimiyatning siyosiy rivoyatlar bilan mafkuralarni shakllantirishdagi rolini yanada chuqurroq anglash imkoniyatlarini yaratadi.

Kalit so'zlar: tushuncha, kuch, madaniyat, metafora, lingvistik konstruksiya, madaniyatlararo nuqtai nazar, siyosiy ritorika, kontekst

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА "ВЛАСТЬ" В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Азиза Менглибаева,
Национальный университет Узбекистана
Ташкент, Узбекистан

Аннотация: В данном исследовании мы рассмотрим сложные взаимосвязи между языком, культурой и властью с целью определения их влияния на политический дискурс.

Методологические подходы, применяемые в статье, включают сравнительный анализ власти как лингвистической конструкции; изучение метафор власти через призму межкультурных различий; а также детальный обзор дискурсивных стратегий в политической риторике.

Наше исследование предлагает углублённое понимание уникальных структур власти в английском политическом контексте, динамики российской риторики и властных отношений внутри узбекского политического дискурса. В результате данная статья предоставляет сопоставительные взгляды на формирование и восприятие концепции власти в трёх различных языковых и культурных средах, что открывает возможности для более глубокого осознания роли власти в создании идеологий посредством политических нарративов.

Ключевые слова: концепция, власть, культура, метафора, лингвистическая конструкция, межкультурная перспектива, политическая риторика, контекст

A LINGUACULTURAL STUDY OF THE CONCEPT OF "POWER" IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK POLITICAL DISCOURSE

Aziza Menglibayeva,
National university of Uzbekistan
Tashkent, Uzbekistan

Abstract: The concept of «power» occupies a central role in political discourse, serving as both a driving force and a focal point for analysis across different cultures and languages. This article aims to explore the multifaceted nature of power as it is articulated within the political contexts of English, Russian, and Uzbek discourses. By examining power through a linguacultural lens, we seek to uncover how language not only reflects but also shapes cultural understandings and practices of power.

In this study, we will first define the concept of power, drawing on key theories and models that illuminate its complexity. We will then investigate the intricate relationship between language, culture, and power, emphasizing how these elements interact to influence political communication. The methodological approaches adopted in this article will include a comparative analysis of power as a linguistic construct, an exploration of metaphors of power from a cross-cultural perspective, and an examination of the discursive strategies employed in political rhetoric.

Our analysis will yield insights into the unique power structures present in English political discourse, the dynamics of power within Russian political rhetoric, and the understanding of power relations in Uzbek political discourse. Ultimately, this article will provide comparative insights into how the concept of power is constructed and perceived across these three distinct linguistic and cultural landscapes, contributing to a deeper understanding of the role of power in shaping political narratives and ideologies.

Keywords: the concept, power, culture, metaphors, linguistic construct, cross-cultural perspective, political rhetoric.

Introduction

The concept of power serves as a fundamental pillar in political discourse, shaping the dynamics of governance, authority, and societal influence across cultures. This section delves into the multifaceted nature of power as it manifests in English, Russian, and Uzbek political contexts. By examining how power is defined, the interplay between language and culture, and the methodological approaches taken to analyze power in discourse, we can gain a deeper understanding of its nuances in different linguistic and cultural frameworks.

Power has long been a subject of scholarly inquiry, with various theories attempting to define its essence and implications. In political discourse, power can be understood through different lenses, including coercive power, legitimate authority, and persuasive influence, as posited by theorists like Max Weber and Michel Foucault. In English political discourse, power is often articulated through democratic ideals and institutional frameworks, emphasizing legitimacy and accountability. Conversely, Russian political discourse frequently encapsulates power as a centralized authority, reflecting historical contexts of autocracy and state control. In Uzbekistan, the notion of power is shaped by a blend of traditional influences and modern governance, where authority is often intertwined with cultural identity and social cohesion..

Language serves not only as a means of communication but also as a vehicle for expressing and negotiating power. In English political discourse, language is employed to construct narratives that reinforce democratic values and individual rights, often utilizing inclusive rhetoric to foster a sense of collective empowerment. In contrast, Russian political rhetoric may employ a more hierarchical language structure, reflecting the centralized nature of power and the importance

of loyalty to authority. Uzbek political discourse presents a unique intersection of language and culture, where proverbs, idiomatic expressions, and cultural references are used to convey power dynamics, often emphasizing communal values over individualistic expressions.

Methodological approaches:

The study of power in political discourse requires a multifaceted methodological approach that encompasses qualitative and quantitative analyses. Discourse analysis, critical discourse analysis, and ethnographic methods are often employed to uncover the underlying structures of power and authority within political texts. In English discourse, studies may focus on parliamentary debates, political speeches, and media representations to identify how language constructs and contests power. In Russian political communication, the analysis may center on state-controlled media narratives and political propaganda, revealing the mechanisms by which power is maintained. For Uzbek discourse, methodologies may involve examining political speeches, public statements, and cultural texts to understand how power is articulated within the context of national identity and social values. By exploring these dimensions, we can appreciate the complexity of the concept of power across English, Russian, and Uzbek political discourse. Understanding these cultural and linguistic variances enriches our comprehension of how power is constructed, challenged, and negotiated in different political landscapes.

In this section, we will elaborate on the methodological framework employed to analyze the concept of «power» within English, Russian, and Uzbek political discourse. The study utilizes a multi-faceted approach that combines qualitative and quantitative techniques, enabling a comprehensive understanding of how power is constructed and represented across different linguistic and cultural contexts. To explore the concept of power as a linguistic construct, we begin by analyzing various political texts, speeches, and media representations from each of the three languages. This analysis is rooted in discourse analysis, which allows us to examine not just the words used but also the underlying ideologies and power relations they reflect. By identifying common linguistic patterns and unique expressions within each language, we can draw comparisons that highlight both the similarities and differences in how power is articulated.

We utilize a corpus-based approach, compiling a dataset of political discourse from English, Russian, and Uzbek sources. This corpus includes speeches by political leaders, legislative documents, and commentary from influential media outlets. By examining these texts, we can identify key lexical choices, syntactic structures, and rhetorical devices that denote power. This quantitative aspect provides empirical data to support our qualitative findings.

Metaphors play a crucial role in shaping our understanding of abstract concepts, including power. In this study, we employ a metaphor analysis framework to investigate how power is represented metaphorically in each culture. We draw upon established metaphor theory, particularly the work of Lakoff and Johnson, which posits that our conceptual systems are largely metaphorical in nature.

Through this lens, we identify prevalent metaphors used in political discourse across the three languages. For example, metaphors such as «power as a container,» «power as a journey,» and «power as an entity» will be examined. By comparing these metaphors, we can gain insights into cultural values and beliefs surrounding power. This cross-cultural analysis highlights how metaphorical language shapes political narratives and influences public perception of power dynamics. Finally, we investigate the discursive strategies employed by political actors to construct and negotiate power relations. This involves a detailed examination of persuasive techniques, including appeals to emotion, authority, and reason, as well as the use of rhetorical questions, repetition, and framing. We analyze how these strategies function within the context of each

political culture and how they reflect broader societal norms and expectations.

To conduct this analysis, we utilize critical discourse analysis (CDA) as our theoretical framework. CDA allows us to interrogate the relationship between language and power, revealing the ways in which discourse shapes and is shaped by social structures. By applying this method, we aim to uncover the implicit power dynamics at play in political communication and how they manifest in the rhetoric of English, Russian, and Uzbek political figures.

In summary, this methodological approach combines corpus-based analysis, metaphor analysis, and critical discourse analysis to provide a comprehensive examination of the concept of power in political discourse. By integrating these diverse methodologies, we aim to offer a nuanced understanding of how power is conceptualized and communicated across different linguistic and cultural landscapes.

Results:

The exploration of the concept of «power» within the political discourses of English, Russian, and Uzbek contexts has revealed significant insights into how power is constructed, perceived, and operationalized across different cultures. Our analysis focuses on the unique power structures, dynamics, and relational aspects within each linguistic and cultural framework, shedding light on the multifaceted nature of political rhetoric.

In English political discourse, power is often framed through the lens of democratic ideals and institutional frameworks. The language used by political leaders tends to emphasize accountability, transparency, and the rule of law, which reflect the values of liberal democracy. The discourse frequently employs metaphors of empowerment, where power is depicted as a resource that can be distributed and shared among the populace. This is evident in speeches that invoke collective agency and citizen participation, reinforcing the notion that power arises from the consent of the governed. Furthermore, the use of inclusive language and appeals to unity often serves to legitimize authority while simultaneously fostering a sense of communal responsibility.

Contrasting sharply with the English model, Russian political rhetoric reveals a more centralized understanding of power. Here, power is often articulated through a lens of state sovereignty and authority, with language that underscores stability, order, and national pride. The discourse frequently employs hierarchical metaphors, depicting power as a top-down construct that is essential for maintaining social cohesion and security. In this context, political leaders are portrayed as guardians of the nation, with their authority framed as both necessary and justified in the face of external threats. The strategic use of fear and patriotism in rhetoric serves to reinforce the legitimacy of governmental power and suppress dissent, illustrating a more authoritarian approach to political discourse.

Uzbek political discourse presents a unique blend of historical, cultural, and socio-political influences that shape its understanding of power. The language used in this context often reflects a transitional society grappling with its post-Soviet identity and the complexities of modernization. Power is articulated through themes of national identity, cultural heritage, and social harmony. Political leaders in Uzbekistan often utilize discourse that emphasizes collective well-being and the importance of unity in facing challenges. Metaphors related to growth and development are prevalent, framing power as a dynamic force that is intertwined with national progress and the aspirations of the people. However, there is also an underlying tension in the discourse, as the state navigates the balance between traditional authority and the demands for democratic reform.

The comparative analysis of these three contexts illustrates how the concept of power is not only a linguistic construct but is deeply embedded within the cultural fabric of each society. Each discourse reflects distinct power relations, shaped by historical experiences and cultural narratives,

ultimately influencing the way power is communicated and understood in the political arena.

Discussion:

In examining the concept of power across English, Russian, and Uzbek political discourse, we uncover a rich tapestry of linguistic and cultural nuances that shape the understanding and manifestation of power in these contexts. This comparative analysis highlights both the shared characteristics and the distinctive features inherent in each language's political rhetoric.

Firstly, while the fundamental notion of power as a means of influence and control is universally acknowledged, the manifestation of this concept varies significantly across cultures. In English political discourse, power often aligns with democratic ideals, emphasizing transparency, accountability, and the voice of the citizen. The linguistic constructs employed tend to reflect a more egalitarian approach, where power dynamics are frequently framed within the context of rights and responsibilities. This is evident in the prevalent use of participatory metaphors that encourage collective engagement and highlight the role of the individual in the political process.

Conversely, in Russian political rhetoric, power is often associated with a more centralized and authoritative structure. The language of power in this context frequently draws upon historical narratives and collective memory, invoking imagery that underscores strength, stability, and continuity. Metaphors relating to sovereignty and dominance are common, reflecting a cultural inclination towards hierarchical relationships and the significance of the state as a pivotal actor in society. This emphasis on authority is not merely rhetorical but is deeply embedded in the sociopolitical fabric of the nation, where the language reflects a complex interplay of past legacies and contemporary governance.

In the case of Uzbek political discourse, the concept of power is similarly nuanced, intertwined with themes of national identity and cultural heritage. The language used in this context often highlights the importance of unity and collective progress, with power being portrayed as a communal asset rather than solely an individual one. The metaphors prevalent in Uzbek discourse may invoke agrarian and familial imagery, which resonates with the traditional values of the society, thereby reinforcing the idea of power as a collective responsibility and a means to achieve communal well-being. Moreover, the methodological approaches adopted in this study reveal the importance of understanding power as a linguistic construct that transcends mere definitions. The discursive strategies identified across the three languages illustrate how power is negotiated and contested through language, revealing the underlying cultural values and societal norms that inform political communication. By analyzing metaphors and rhetorical strategies, we can discern the ways in which political actors shape public perception and influence social behavior.

Conclusion:

In conclusion, the comparative insights gained from this linguacultural study underscore the intricate relationship between language, culture, and power. While the core concept of power remains consistent across English, Russian, and Uzbek political discourse, the linguistic expressions and cultural implications surrounding it diverge significantly. This diversity not only enriches our understanding of political communication but also emphasizes the importance of contextualizing power within specific sociocultural frameworks. As political discourse continues to evolve, further exploration of these themes will undoubtedly yield deeper insights into the dynamics of power in a globalized world.

References

1. Foucault, M. (1980). Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977. New York: Pantheon Books.

2. Fairclough, N. (1992). Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press.

3. van Dijk, T. A. (1998). Ideology: A Multidisciplinary Approach. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

4. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.

5. Wodak, R., & Meyer, M. (2009). Methods of Critical Discourse Analysis. London: Sage Publications.

6. Blommaert, J. (2005). Discourse: A Critical Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.

7. Bourdieu, P. (1991). Language and Symbolic Power. Cambridge: Harvard University Press.

8. Khamraev, A. (2016). «The Role of Language in Political Discourse: A Case Study of Uzbek Political Rhetoric.» Journal of Language and Politics, 15(2), 123-145.

9. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press.

10. Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace and Company.

THE CONCEPT OF FREEDOM IN UZBEK, RUSSIAN, BRITISH, AND AMERICAN LINGUOCULTURES

O ‘tkirova Latofat A’zam qizi
Master student of English Literature Department
at the Asia International University

Abstract: This article examines the concept of freedom as a multidimensional semantic and cultural phenomenon represented in Uzbek, Russian, British, and American linguocultures. The study analyzes the conceptual, figurative, and axiological components of the concept “freedom” through linguistic, associative, and paremiological data. Special attention is given to the lexical representations of freedom, including the words freedom, liberty, svoboda, volya, and erkinlik, as well as their semantic development and cultural specificity. The research demonstrates that freedom is commonly associated with the absence of restrictions, the possibility of independent action, and opposition to imprisonment or slavery. At the same time, each linguoculture reveals its own unique interpretation of freedom shaped by historical, social, and cultural factors.

Key Words: freedom, concept, linguoculture, conceptual analysis, associative linguistics, axiology, cultural semantics, imagery, linguistic consciousness, comparative linguistics, discourse, national worldview

Annotatsiya: Mazkur maqolada erkinlik konsepti o‘zbek, rus, britan va amerika lingvomadaniyatlarida namoyon bo‘luvchi ko‘p o‘lchovli semantik hamda madaniy hodisa sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotda ‘‘erkinlik’’ konseptining konseptual, obrazli va aksiologik komponentlari lingvistik, assotsiativ hamda paremiologik ma’lumotlar asosida tahlil qilinadi. Erkinlikning leksik ifodalariga, jumladan freedom, liberty, svoboda, volya va erkinlik so‘zlariga, shuningdek, ularning semantik taraqqiyoti va madaniy xususiyatlariga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari erkinlik odatda cheklovlarning yo‘qligi, mustaqil harakat qilish imkoniyati hamda qamoq yoki qullikka qarama-qarshi tushuncha sifatida talqin qilinishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, har bir lingvomadaniyat tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta’sirida shakllangan erkinlikning o‘ziga xos talqinini namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: erkinlik, konsept, lingvomadaniyat, konseptual tahlil, assotsiativ lingvistika, aksiologiya, madaniy semantika, obrazlilik, lingvistik ong, qiyosiy tilshunoslik, diskurs, milliy dunyoqarash

Аннотация: В данной статье рассматривается концепт свободы как многомерное семантическое и культурное явление, представленное в узбекской, русской, британской и американской лингвокультурах. Исследование анализирует концептуальные, образные и аксиологические компоненты концепта «свобода» на основе лингвистических, ассоциативных и паремиологических данных. Особое внимание уделяется лексическим репрезентациям свободы, включая слова freedom, liberty, svoboda, volya и erkinlik, а также их семантическому развитию и культурной специфике. Исследование показывает, что свобода обычно ассоциируется с отсутствием ограничений, возможностью самостоятельного действия и противопоставлением заключению или рабству. В то же время каждая лингвокультура раскрывает собственную уникальную интерпретацию свободы, сформированную историческими, социальными и культурными факторами.

Ключевые слова: свобода, концепт, лингвокультура, концептуальный анализ, ассоциативная лингвистика, аксиология, культурная семантика, образность, языковое

сознание, сравнительное языкознание, дискурс, национальная картина мира

Introduction

The concept of freedom occupies an important place in human consciousness and cultural development. It belongs to the universal values of civilization and reflects philosophical, ethical, political, and social ideas about human existence. In modern linguistics, freedom is studied not only as a lexical unit but also as a cultural and cognitive phenomenon that reveals national patterns of thinking and perception.

The relevance of this study lies in the growing interest in comparative linguocultural research and the investigation of concepts that shape national worldviews. The concept of freedom is especially significant because it combines conceptual, figurative, and evaluative meanings that differ across cultures. Through language, people express their understanding of personal independence, social rights, moral responsibility, and emotional experience connected with freedom.

This research focuses on the representation of the concept of freedom in Uzbek, Russian, British, and American linguocultures. The study aims to identify both universal and culture-specific characteristics of the concept through the analysis of lexical meanings, associative responses, paremiological units, and figurative representations. Particular attention is paid to the semantic distinctions between the lexical representatives of the concept, including freedom, liberty, svoboda, volya, and erkinlik.

The theoretical basis of the study includes cognitive linguistics, linguoculturology, and conceptual analysis. The methodological framework combines semantic analysis, associative analysis, etymological interpretation, and comparative linguocultural methods. Such an interdisciplinary approach allows for a deeper understanding of how the concept of freedom functions in different linguistic and cultural environments.

The results of the study demonstrate that despite the existence of universal semantic components, each linguoculture develops its own interpretation of freedom influenced by historical experience, social organization, and national mentality.

In linguocultures, freedom is contrasted with prison and imprisonment. In Uzbek, this meaning is expressed through the word "erkinlik," in Russian more often through the lexeme "воля," and in English through the word "freedom." Respondents also understand freedom as the absence of dependence, constraint, or obstacles to movement and breathing. Such reactions were recorded more frequently in the English-language section.

Freedom contrasted with slavery is a characteristic feature of British and American linguistic consciousness. The roots of this phenomenon probably lie in the colonial past of Great Britain. For respondents, freedom is also the possibility of leaving or moving away from somewhere; British and American respondents expressed such associations more often than Russians.

In the minds of many people, freedom is associated with rights, democratic values, justice, and state independence. Such an understanding of freedom dominates in linguocultures, especially in American culture. In order for a person to gain freedom, it is often necessary for the state itself to achieve independence. In general, according to British, Russian, and American respondents, the state embodying freedom is the United States of America.

In addition to political and socio-legal freedom, "everyday" freedom is also represented, that is, the type of freedom most frequently reflected in everyday discourse. Interestingly, this understanding was widely represented in reverse dictionaries. For an ordinary person, freedom primarily means the absence of obligations (study, work, family) and the opportunity for rest.

British and American respondents also considered the possibility of living separately from parents as a form of freedom. In Uzbek culture, however, such an understanding is not relevant.

Freedom is also understood as the absence of prohibitions, the availability of money, and sometimes peace and tranquility. English-speaking respondents additionally interpreted freedom as anarchy and excessive liberty. According to associative dictionaries, such an understanding is absent in Uzbek linguoculture.

In all compared linguocultures, the value of freedom is highly appreciated; although different aspects of freedom are distinguished, positive perception predominates.

The figurative representation of freedom is extremely diverse and includes both dynamic and static images. In English linguistic consciousness, dynamic images dominate, whereas in Uzbek linguistic consciousness both types are represented equally. The name "Erkinlik" mainly generates static images. The name "Liberty" does not possess image-generating characteristics.

Among the images of freedom, the most frequent are air, wind, birds, the sea, and open space; this is also confirmed by associative Internet studies and analyses of freedom imagery in literature. Images of freedom used in advertising emphasize the absence of restricting factors, freedom of movement, and spaciousness. In works of art, freedom is represented in the image of a woman. All images of freedom carry a deeply positive character.

"Peaceful" freedom is associated with the calm blue color, while revolutionary "freedom of rebellion" is associated with red.

The higher the entropy of reactions to a stimulus, the greater its ability to generate diverse meanings in human consciousness. The most meaning-generating names of the concept are freedom (GB and US) and svoboda ("freedom"). The name liberty mainly refers to stable combinations in the national cognitive base and does not reflect the entire semantic richness of the concept.

The pairs "svoboda – freedom GB," "svoboda – freedom US," and "freedom GB – freedom US" demonstrate high correlation, confirming that these words function as the main names of the concept. Cross-cultural comparison shows that the highest correlation is observed between the British and American concepts, while the Uzbek concept of freedom correlates with the British and American concepts at approximately the same level.

The concept of "freedom" is a multidimensional semantic construct possessing conceptual, figurative, and axiological aspects and belongs both to the universal civilizational concepts of Western culture and to the national conceptual spheres of Uzbek, Russian, British, and American cultures. The axiological component of the regulatory concept of freedom includes a positive evaluation of freedom as the highest value, as well as the necessity of struggling for and defending freedom. English-speaking respondents emphasize the importance of personal effort in achieving freedom, whereas Uzbek respondents tend to passively expect freedom as a gift.

According to etymological data, the name of the concept "liberty" derives from the designation of legally born free people in a slave-owning society. The word "freedom" was originally connected with friendly relations among members of one's own group and, at the same time, with distinguishing oneself as an individual. The names "svoboda" and "erkinlik" originate from a root meaning belonging to one's own circle and opposing oneself to others. The word "volya" did not immediately acquire the meaning of "freedom"; initially, it denoted choice, desire, and the object of desires. As a specifically Russian concept, "volya" is associated with the national image of space, width, and vastness.

In Uzbek, Russian, and English-speaking cultures, the core meanings of the lexemes representing the concept are common:

1. the possibility of acting as one wishes;
2. the absence of restrictions;
3. not being in prison or slavery.

The specific meanings of the concept names in each compared linguoculture also belong to the semantic field of the concept and determine its national specificity. According to sociolinguistic surveys, the most актуал meaning of the lexeme “erkinlik” for Uzbek-speaking respondents is the possibility of acting according to one’s own will. In general, in any particular situation a person may emphasize either the absence of restrictions or the possibility of acting as one wishes. However, people usually do not distinguish between these meanings.

The predicative realizations of the concept in language are represented by the following groups of verbs:

1. verbs of attaining freedom;
2. verbs of granting freedom;
3. verbs of losing freedom;
4. verbs of depriving freedom.

The fact that the group of verbs denoting deprivation of freedom is numerically the largest, while verbs denoting loss of freedom are relatively few, demonstrates the high value of freedom for human beings, who are not inclined to deprive themselves of freedom voluntarily or to lose it. Moreover, the diversity of verbs denoting deprivation of freedom indicates that there are many factors in the world capable of taking freedom away from a person. The binary concept of “freedom” exists in the opposition freedom–unfreedom and becomes actualized in situations where a person transitions from a state of freedom to a state of unfreedom (or vice versa), or desires such a transition.

The analysis of the paremiological corpus also confirms the dual nature of the concept of “freedom,” which exists through the interaction of freedom and unfreedom. As condensed expressions of behavioral rules and moral norms in society, paremias, on the one hand, demonstrate the value of freedom for a person, while on the other hand, they emphasize the necessity of limiting personal freedom due to the existence of moral and social norms. Both Uzbek and English linguocultures recognize such limitations on freedom as laws of nature, higher powers, and material hardship. However, while resignation to fate, circumstances, and submission to stronger forces are characteristic of Uzbeks, representatives of English linguoculture are characterized by activity in managing their destiny, improving their welfare, and fighting for their rights.

Based on the philosophical approaches considered, as well as the analysis of lexical units embodying the concept in language, we distinguish three types of freedom in relation to the individual: supra-human freedom, universal human freedom, and personal freedom. Supra-human freedom is the object of philosophical study, while universal human freedom belongs to the spheres of philosophical, ethical, legal, and social consciousness. Individual (personal) freedom belongs to the personal life space of the individual.

A person’s awareness of their freedom or unfreedom is connected with the emergence of a particular need (desire) to do something and the existence of possibilities or obstacles for its realization. In this case, freedom appears as a condition for activities aimed at satisfying needs; thus, in simplified form, the model of freedom can be represented as follows: need (desire) – freedom – state of comfort (happiness). If a certain need is not significant for a person or is not recognized by them, then the unfreedom connected with the impossibility of fulfilling that need is not felt either.

Among English-speaking youth, a specific understanding of freedom is associated with coming of age and beginning an independent life away from home, which is also related to the formation of personality as a member of society possessing certain rights and freedoms. In Uzbek linguoculture, besides the legal understanding, freedom is also perceived as rest, leisure, and the absence of various obligations. According to the analysis of different materials, such

an understanding is characteristic of Russians, who associate freedom with happiness. One's own freedom is always happiness (although happiness is not always freedom). Ideas such as the absence of prohibitions, the availability of money, and peace and tranquility are represented less frequently. The interpretation of freedom as arbitrariness and anarchy appears only in English-language materials.

Thus, two types of freedom may be distinguished in human consciousness:

1. "Liberal" freedom — the socially significant realization of needs and desires permitted by society;

2. "Everyday" freedom — the realization of any needs and desires of the individual, ensuring a state of satisfaction, comfort, and happiness.

The figurative component of freedom is represented through dynamic and static images. Dynamic images are characteristic of English-speaking linguocultures, while in Russian culture both types of images are represented almost equally.

The most frequent images of freedom are air, wind, birds, the sea, and open space. In works of art, freedom is depicted in the image of a woman. Images of freedom carry a positive character. Freedom in peaceful times is associated with the color blue, while "revolutionary" freedom is associated with red. These stereotypical images are frequently used in advertising and create a positive perception of the advertised product among consumers.

Conclusion

The conducted research confirms that the concept of freedom is a complex multidimensional phenomenon that includes conceptual, figurative, and evaluative components. Freedom functions as one of the central cultural concepts in Uzbek, Russian, British, and American linguocultures and reflects both universal human values and national-cultural peculiarities.

The comparative analysis demonstrates that the core meanings of freedom in all studied cultures are connected with the absence of restrictions, the possibility of acting according to one's will, and opposition to imprisonment or slavery. However, the interpretation of freedom varies depending on historical and cultural contexts. British and American linguocultures emphasize legal rights, democracy, individualism, and personal responsibility in achieving freedom. Uzbek and Russian linguocultures, in contrast, more frequently associate freedom with emotional comfort, everyday life, and social conditions.

The study also reveals the importance of figurative representations of freedom. Images such as air, wind, birds, the sea, and open space symbolize freedom across cultures and carry positive emotional meanings. At the same time, different linguocultures demonstrate different tendencies in the perception of freedom: English-speaking cultures are characterized by dynamic imagery, while Uzbek and Russian cultures combine both dynamic and static representations.

The findings highlight the significant role of language in shaping cultural perceptions of freedom and confirm that concepts reflect the mentality, historical memory, and value system of a particular society. The research may serve as a basis for further studies of freedom in literary discourse, media texts, cinematic discourse, and intercultural communication.

REFERENCES

1. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

2. Wierzbicka, A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford: Oxford University Press, 1997.

3. Kubryakova, E. S. Language and Knowledge: On the Way to Acquiring Knowledge about Language. Moscow, 2004.

4. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.

5. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический проект, 2004.

6. Маслова, В. А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001.

7. Fillmore, C. “Frame Semantics and the Nature of Language.” Annals of the New York Academy of Sciences, 1976.

8. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

9. Langacker, R. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2008.

10. Evans, V., & Green, M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

O‘ZBEK TILIDAGI JAMOATCHILIK VA INDIVIDUALLIK MAVZUSIDAGI MAQOLLARNING TRANZAKSION XUSUSIYATLARI

Panayeva Qunduzxon Salay qizi,
O‘zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti
Tarjima nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3868-5010

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi jamoatchilik va individuallik mavzusidagi maqollarning tranzaksion xususiyatlari tadqiq etiladi. Maqollar nafaqat til birliklari, balki madaniy qadriyatlarni uzatuvchi, ijtimoiy xulq-atvorni tartibga soluvchi hamda shaxslararo munosabatlarni shakllantiruvchi kommunikativ vositalar sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi maqollar orqali ijtimoiy me’yorlar va qadriyatlarning qanday uzatilishini hamda ularning pragmatik ta’sir mexanizmlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda leksik-semantik, pragmatik, diskursiv va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, jamoatchilikka oid maqollar birlik, hamkorlik, o‘zaro yordam va ijtimoiy mas’uliyat g‘oyalarini targ‘ib qilsa, individuallikka oid maqollar shaxsiy tashabbus, mustaqillik, mehnatsevarlik va javobgarlik kabi qadriyatlarni aks ettiradi. Tahlillar maqollarning avlodlar o‘rtasida madaniy tajriba va axloqiy me’yorlarni uzatishda muhim tranzaksion vazifani bajarishini ko‘rsatdi. Shuningdek, ular jamiyatda ijtimoiy uyg‘unlikni saqlash, milliy o‘zlikni mustahkamlash va madaniy merosni davom ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari paremiologiya, lingvokulturologiya va pragmatika sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: maqollar, jamoatchilik, individuallik, tranzaksiya, diskurs tahlili, pragmatika, madaniy qadriyatlar, o‘zbek tili.

ТРАНЗАКЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ НА ТЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОСТИ И ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ

Панаева Кундузхон Салай кизи,
Стажёр-преподаватель кафедры теории перевода и сравнительного языкознания факультета зарубежной филологии Национального университета Узбекистана

АННОТАЦИЯ: В данной статье исследуются транзакционные особенности узбекских пословиц, отражающих идеи коллективизма и индивидуализма. Пословицы рассматриваются не только как языковые единицы, но и как коммуникативные средства передачи культурных ценностей, регулирования общественного поведения и формирования межличностных отношений. Цель исследования заключается в выявлении языковых и прагматических механизмов, посредством которых пословицы передают социальные нормы и оказывают влияние на человека в условиях узбекской культуры. В работе применяются методы лексико-семантического, прагматического, дискурсивного и контекстуального анализа. Результаты показывают, что пословицы коллективистской направленности пропагандируют единство, взаимопомощь, сотрудничество и общественную ответственность, тогда как пословицы, связанные с индивидуализмом, акцентируют внимание на личной инициативе, самостоятельности и ответственности человека за результаты своей деятельности. Анализ подтверждает, что пословицы выполняют важные транзакционные функции, обеспечивая передачу культурного опыта и нравственных ценностей между поколениями. Исследование вносит вклад в развитие паремиологии и лингвокультурологии, раскрывая роль пословиц как носителей культурных

ценностей и средств коммуникации.

Ключевые слова: пословицы, коллективизм, индивидуализм, транзакция, дискурс-анализ, прагматика, культурные ценности, узбекский язык.

TRANSACTIONAL CHARACTERISTICS OF UZBEK PROVERBS ON THE THEMES OF COLLECTIVISM AND INDIVIDUALISM

Panayeva Qunduzxon Salay qizi,
Trainee Teacher, Department of Translation Theory and Comparative Linguistics, Faculty of Foreign Philology, National University of Uzbekistan

ANNOTATION: This article examines the transactional characteristics of Uzbek proverbs related to collectivism and individualism. Proverbs are considered not only as linguistic units but also as communicative tools that transmit cultural values, regulate social behaviour, and shape interpersonal relations. The study aims to identify the linguistic and pragmatic mechanisms through which proverbs convey social norms and influence individuals within the cultural context of Uzbek society. The research employs lexical-semantic, pragmatic, discourse, and contextual analysis methods to investigate the meanings and functions of selected proverbs. The findings reveal that proverbs reflecting collectivist values promote solidarity, cooperation, mutual support, and social responsibility, while proverbs associated with individualism emphasize personal effort, self-reliance, and individual accountability. The analysis demonstrates that proverbs perform important transactional functions by facilitating the transfer of cultural knowledge and moral principles between generations. Furthermore, they serve as effective instruments for maintaining social harmony and strengthening national identity. The study contributes to paremiological and linguocultural research by highlighting the role of proverbs as carriers of cultural values and communicative strategies in Uzbek society.

Keywords: proverbs, collectivism, individualism, transaction, discourse analysis, pragmatics, cultural values, Uzbek language.

KIRISH. Maqollar xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiruvchi muhim paremiologik birliklardir. Ular qisqa, lo‘nda va obrazli shaklda xalq donishmandligini ifodalab, kishilar o‘rtasidagi muloqotda muhim kommunikativ vazifani bajaradi. Ayniqsa, o‘zbek xalq maqollarida jamoatchilik, hamkorlik, o‘zaro yordam va ijtimoiy birdamlik kabi qadriyatlar keng aks etgan. Tilshunoslikda tranzaksiya tushunchasi kommunikativ jarayonda ma’lumot, qadriyat va ijtimoiy me’yorlarning bir subyektdan ikkinchi subyektga uzatilishini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, maqollar ham muayyan ijtimoiy xabarni yetkazuvchi tranzaksion birliklar sifatida qaralishi mumkin. Ular nafaqat axborot beradi, balki tinglovchining xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatadi, uni muayyan qadriyatlar asosida harakat qilishga undaydi. Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi jamoatchilik va individuallik mavzusidagi maqollarning tranzaksion xususiyatlarini aniqlash hamda ularning kommunikativ-pragmatik funksiyalarini tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ijtimoiy xabarlarni uzatish va kommunikativ ta’sir ko‘rsatish mexanizmlari yetarli darajada tahlil qilinmagan. Shu sababli mazkur maqola ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga Paremiologiya sohasida maqollarni semantik, pragmatik va madaniy jihatdan o‘rganishga oid ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. A. Taylor va M. Kuusi maqollarni xalq tafakkuri va madaniyatining mahsuli sifatida baholab, ularning kommunikativ imkoniyatlarini tadqiq etganlar. O‘zbek tilshunosligida esa Sh. Shomaqsudov, B. Yo‘ldoshev va A. Rustamov maqollarning milliy tafakkur, qadriyatlar va ijtimoiy

munosabatlarni ifodalashdagi o‘rnini yoritganlar. Biroq mavjud tadqiqotlarda maqollarning aynan tranzaksion xususiyatlariqaratilgan. Tadqiqotda qiyosiy-tavsifiy, leksik-semantik, pragmatik va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Jamoatchilik va individuallik mavzusiga oid o‘zbek maqollari tanlab olinib, ularning kommunikativ vazifalari hamda tranzaksion mazmuni o‘rganildi. Leksik-semantik tahlil maqollardagi asosiy tushunchalar va obrazlarni aniqlashga xizmat qildi. Pragmatik tahlil esa maqollarning muloqot jarayonidagi ta’sir kuchini va nutqiy maqsadini ochib berdi.

MUHOKAMA. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, jamoatchilik mavzusidagi maqollar ko‘proq hamkorlik, birdamlik va o‘zaro yordam g‘oyalarini targ‘ib qiladi. Masalan, “Birlik bor joyda tiriklik bor”, “Ko‘pchilikning kuchi – tog‘ni surar” kabi maqollar ijtimoiy birdamlikning ahamiyatini ta’kidlaydi. Mazkur maqollarning tranzaksion xususiyati shundaki, ular tinglovchiga muayyan ijtimoiy xabar yuboradi va uni jamiyat manfaatlarini hisobga olishga undaydi. Bunday maqollar kommunikativ vaziyatlarda ijtimoiy me’yorlarni mustahkamlash vositasi sifatida qo‘llanadi.

Individuallik mavzusidagi maqollar esa shaxsiy mas’uliyat, mehnatsevarlik va mustaqil qaror qabul qilish g‘oyalarini ifodalaydi. Masalan, “Mehnat qilgan to‘q bo‘lar”, “Har kim ekkanini o‘rar” kabi maqollar insonning shaxsiy sa’y-harakati va javobgarligini ta’kidlaydi. Pragmatik jihatdan bunday maqollar kishilarda ichki motivatsiyani shakllantiradi. Ular muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikning sababini tashqi omillardan emas, balki shaxsning o‘z faoliyatidan izlashga undaydi.

Diskursiv tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, jamoatchilikka oid maqollar ko‘proq kollektiv manfaatlarni, individuallikka oid maqollar esa shaxsiy rivojlanish va javobgarlikni targ‘ib etadi. Shunga qaramay, o‘zbek madaniyatida ushbu ikki qadriyat bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o‘zaro uyg‘un holda namoyon bo‘ladi. Maqollarning tranzaksion tabiati ularning tarbiyaviy va tartibga soluvchi funksiyalarida yaqqol ko‘rinadi. Ular jamiyat tomonidan ma’qullangan xulq-atvor namunalarini avloddan avlodga yetkazish vositasi hisoblanadi.

Maqollarning tranzaksion xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ular kommunikatsiya jarayonida faqat axborot uzatuvchi birliklar emas, balki ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi va muayyan xulq-atvor modelini shakllantiruvchi vosita sifatida ham faoliyat yuritadi. Tranzaksion tahlil nuqtai nazaridan qaralganda, har bir maqol ma’lum bir kommunikativ maqsadga ega bo‘lib, u so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida qadriyatlar almashinuvini yuzaga keltiradi.

Jamoatchilik mavzusidagi maqollarda tranzaksiyaning asosiy yo‘nalishi kollektiv manfaatlarni himoya qilish va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga qaratilgan. Masalan, “Birlik bor joyda tiriklik bor”, “Ko‘pdan quyon qochib qutulmas”, “Bir barmoq bilan tugun tugib bo‘lmas” kabi maqollar insonning jamiyat bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. Ushbu maqollarda kommunikativ xabar shaxsni jamoa bilan hamkorlik qilishga undashdan iborat. Natijada tinglovchi kollektiv qadriyatlarni qabul qilishga moyillashadi.

NATIJALAR. Mazkur maqollarning pragmatik vazifasi ijtimoiy nazorat mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Kattalar yosh avlodga ushbu maqollarni qo‘llash orqali jamiyat tomonidan ma’qullangan xatti-harakatlarni singdiradi. Shu tariqa maqollar axloqiy me’yorlarni saqlash va uzatishning samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi.Individuallik mavzusidagi maqollar esa insonning shaxsiy mas’uliyati va mustaqilligini targ‘ib qiladi. Masalan, “Har kim ekkanini o‘rar”, “Mehnatning tagi rohat”, “Yotib qolguncha, otib qol” kabi maqollar insonning muvaffaqiyati o‘z sa’y-harakatlariga bog‘liqligini ifodalaydi. Bunday maqollarda tranzaksion xabar tashqi nazoratdan ko‘ra ichki motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan.Leksik-semantik jihatdan jamoatchilikka oid maqollarda “xalq”, “el”, “qo‘shni”, “aka-uka”, “do‘st”, “birlik” kabi kollektiv ma’noli leksemalar faol qo‘llaniladi. Bu birliklar jamiyatning yaxlitligini ifodalovchi konseptlar sifatida xizmat qiladi.

Individuallikka oid maqollarda esa “mehnat”, “odam”, “har kim”, “o‘zi”, “amal” kabi shaxsga yo‘naltirilgan birliklar ustunlik qiladi.

Diskursiv tahlil shuni ko‘rsatadiki, jamoatchilikka oid maqollar ko‘pincha nizolarni bartaraf etish, hamjihatlikni targ‘ib qilish yoki muayyan qarorlarni asoslash uchun ishlatiladi. Masalan, mahalla yig‘inlari, oilaviy maslahatlar va kundalik suhbatlarda birlik va hamkorlikka oid maqollar argument sifatida qo‘llanadi. Bu holat maqollarning diskursiv kuchini namoyon etadi.

Individuallik mazmunidagi maqollar esa asosan motivatsion xarakterga ega. Ular insonni faol bo‘lishga, qiyinchiliklarni yengishga va mustaqil qaror qabul qilishga undaydi. Shuning uchun bunday maqollar ko‘proq ta’lim jarayonida, mehnat faoliyatida va tarbiyaviy suhbatlarda uchraydi.

Tranzaksion tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek maqollarida jamoatchilik qadriyatlari ustun mavqega ega bo‘lsa-da, individuallik elementlari ham muhim o‘rin tutadi. Bu holat o‘zbek madaniyatining o‘ziga xos xususiyatini, ya’ni jamoa manfaatlari bilan shaxsiy mas’uliyatning uyg‘unlashganligini namoyon qiladi. Demak, maqollar orqali uzatilayotgan tranzaksion xabarlar nafaqat kollektiv ongni shakllantiradi, balki shaxsning mustaqil rivojlanishiga ham xizmat qiladi

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda o‘zbek tilidagi jamoatchilik va individuallik mavzusidagi maqollar ilk bor tranzaksion tahlil nuqtai nazaridan tizimli ravishda o‘rganildi. Tadqiqot davomida maqollarning nafaqat semantik va pragmatik xususiyatlari, balki ularning kommunikativ ta’sir mexanizmlari ham tahlil qilindi. Natijada maqollarning ijtimoiy qadriyatlarni uzatishdagi tranzaksion roli aniqlandi. Tadqiqot natijalaridan paremiologiya, lingvokulturologiya, pragmatika va diskurs tahlili bo‘yicha ilmiy izlanishlarda foydalanish mumkin. Shuningdek, maqola materiallari oliy ta’lim muassasalarida tilshunoslik, madaniyatshunoslik va kommunikatsiya nazariyasi fanlarini o‘qitishda amaliy manba sifatida xizmat qilishi mumkin. Maqollarning tranzaksion xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ular kommunikatsiya jarayonida faqat axborot uzatuvchi birliklar emas, balki ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi va muayyan xulq-atvor modelini shakllantiruvchi vosita sifatida ham faoliyat yuritadi. Tranzaksion tahlil nuqtai nazaridan qaralganda, har bir maqol ma’lum bir kommunikativ maqsadga ega bo‘lib, u so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida qadriyatlar almashinuvini yuzaga keltiradi. Jamoatchilik mavzusidagi maqollarda tranzaksiyaning asosiy yo‘nalishi kollektiv manfaatlarni himoya qilish va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga qaratilgan. Masalan, “Birlik bor joyda tiriklik bor”, “Ko‘pdan quyon qochib qutulmas”, “Bir barmoq bilan tugun tugib bo‘lmas” kabi maqollar insonning jamiyat bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. Ushbu maqollarda kommunikativ xabar shaxsni jamoa bilan hamkorlik qilishga undashdan iborat. Natijada tinglovchi kollektiv qadriyatlarni qabul qilishga moyillashadi. Mazkur maqollarning pragmatik vazifasi ijtimoiy nazorat mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Kattalar yosh avlodga ushbu maqollarni qo‘llash orqali jamiyat tomonidan ma’qullangan xatti-harakatlarni singdiradi. Shu tariqa maqollar axloqiy me’yorlarni saqlash va uzatishning samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi.Individuallik mavzusidagi maqollar esa insonning shaxsiy mas’uliyati va mustaqilligini targ‘ib qiladi. Masalan, “Har kim ekkanini o‘rar”, “Mehnatning tagi rohat”, “Yotib qolguncha, otib qol” kabi maqollar insonning muvaffaqiyati o‘z sa’y-harakatlariga bog‘liqligini ifodalaydi. Bunday maqollarda tranzaksion xabar tashqi nazoratdan ko‘ra ichki motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan.Leksik-semantik jihatdan jamoatchilikka oid maqollarda “xalq”, “el”, “qo‘shni”, “aka-uka”, “do‘st”, “birlik” kabi kollektiv ma’noli leksemalar faol qo‘llaniladi. Bu birliklar jamiyatning yaxlitligini ifodalovchi konseptlar sifatida xizmat qiladi. Individuallikka oid maqollarda esa “mehnat”, “odam”, “har kim”, “o‘zi”, “amal” kabi shaxsga yo‘naltirilgan birliklar ustunlik qiladi.

Diskursiv tahlil shuni ko‘rsatadiki, jamoatchilikka oid maqollar ko‘pincha nizolarni bartaraf etish, hamjihatlikni targ‘ib qilish yoki muayyan qarorlarni asoslash uchun ishlatiladi. Masalan, mahalla yig‘inlari, oilaviy maslahatlar va kundalik suhbatlarda birlik va hamkorlikka oid maqollar

argument sifatida qo‘llanadi. Bu holat maqollarning diskursiv kuchini namoyon etadi.

Individuallik mazmunidagi maqollar esa asosan motivatsion xarakterga ega. Ular insonni faol bo‘lishga, qiyinchiliklarni yengishga va mustaqil qaror qabul qilishga undaydi. Shuning uchun bunday maqollar ko‘proq ta’lim jarayonida, mehnat faoliyatida va tarbiyaviy suhbatlarda uchraydi.

Tranzaksion tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek maqollarida jamoatchilik qadriyatlari ustun mavqega ega bo‘lsa-da, individuallik elementlari ham muhim o‘rin tutadi. Bu holat o‘zbek madaniyatining o‘ziga xos xususiyatini, ya’ni jamoa manfaatlari bilan shaxsiy mas’uliyatning uyg‘unlashganligini namoyon qiladi. Demak, maqollar orqali uzatilayotgan tranzaksion xabarlar nafaqat kollektiv ongni shakllantiradi, balki shaxsning mustaqil rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda o‘zbek tilidagi jamoatchilik va individuallik mavzusidagi maqollar ilk bor tranzaksion tahlil nuqtai nazaridan tizimli ravishda o‘rganildi. Tadqiqot davomida maqollarning nafaqat semantik va pragmatik xususiyatlari, balki ularning kommunikativ ta’sir mexanizmlari ham tahlil qilindi. Natijada maqollarning ijtimoiy qadriyatlarni uzatishdagi tranzaksion roli aniqlandi.Tadqiqot natijalaridan paremiologiya, lingvokulturologiya, pragmatika va diskurs tahlili bo‘yicha ilmiy izlanishlarda foydalanish mumkin. Shuningdek, maqola materiallari oliy ta’lim muassasalarida tilshunoslik, madaniyatshunoslik va kommunikatsiya nazariyasi fanlarini o‘qitishda amaliy manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilidagi jamoatchilik va individuallik mavzusidagi maqollar muhim tranzaksion xususiyatlarga ega. Ular kommunikativ jarayonda nafaqat axborot uzatadi, balki ijtimoiy me’yorlarni shakllantiradi, qadriyatlarni mustahkamlaydi va insonlarning xatti-harakatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari maqollarning o‘zbek xalqining madaniy xotirasi va qadriyatlar tizimini saqlashdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Shuningdek, maqollarning tranzaksion xususiyatlarini o‘rganish paremiologiya, pragmatika va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

REFERENCES

1. Hofstede G. Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001.

2. Triandis H.C. Individualism and Collectivism. – Boulder: Westview Press, 1995.

3. Taylor A. The Proverb. – Cambridge: Harvard University Press, 1931.

4. Kuusi M. Proverbia Communia: Common Proverbs in European Tradition. – Helsinki, 1972.

5. Rustamov A. O‘zbek maqollarining til va tafakkurdagi o‘rni. – Toshkent: Fan, 2005.

6. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tilida maqollarning leksik-semantik xususiyatlari. – Toshkent, 2008.

7. Shomaqsudov Sh. O‘zbek xalq maqollarida milliy qadriyatlar. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.

8. Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – Berlin: Mouton Publishers, 1985.

9. Seitel P. Proverbs: A Social Use of Metaphor. – New York: Garland Publishing, 1991.

SINXRON TARJIMANING O‘ZBEK TILI LUG‘AT BOYLIGIGA TA’SIRI

Samandarova Saida Mirza qizi,
Mirzo ulugbek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti
Xorijiy filologiya fakulteti, Tarjima nazariyasi va Qiyosiy tilshunoslik kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi
https://orcid.org/0009-0006-9745-6064

Jurayeva Manzura Yunusaliyevna,
Mirzo ulugbek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti
Xorijiy filologiya fakulteti, Tarjima nazariyasi va Qiyosiy tilshunoslik kafedrasi o‘qituvchisi

https://orcid.org/0009-0007-2705-1026

Annotatsiya: ushbu maqolada sinxron tarjimaning o‘zbek tili lug‘at tarkibi va til tizimiga ko‘rsatgan ta’siri bir nechta misollar keltirish orqali tahlil qilinadi. Tadqiqotda xalqaro konferensiyalar, BMT yig‘ilishlari, iqlim o‘zgarishi bo‘yicha forumlar hamda pandemiya davridagi rasmiy chiqishlar jarayonida qo‘llanilgan terminlarning o‘zbek tiliga kirib kelish mexanizmlari o‘rganildi. Shuningdek, professional tarjimonlar faoliyati zamonaviy va sun’iy intellekt vositalari hamda avtomatik tarjima dasturlari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sinxron tarjima nafaqat axborotni tezkor yetkazish vositasi, balki yangi terminlar va tushunchalarning milliy tilga kirib borishida muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot davomida tarjimonlarning moslashtirish, qayta ifodalash va izohlash kabi usullardan samarali foydalanishi til boyishiga xizmat qilishi bir nechta misollar keltirish aniqlandi.

Kalit so‘zlar: sinxron tarjima, terminologiya, neologizm, xalqaro konferensiyalar, lug‘at boyligi, sun’iy intellekt, tarjima texnologiyalari

ВЛИЯНИЕ СИНХРОННОГО ПЕРЕВОДА НА СЛОВАРЬ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Самандарова Саида Мирза кизи,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Факультет зарубежной филологии Стажёр-преподаватель кафедры Теории перевода и сравнительного языкознания

Жураева Манзура Юнусалиевна,
Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Факультет зарубежной филологии Преподаватель кафедры Теории перевода и сравнительного языкознания

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассматривается влияние синхронного перевода на словарный состав и языковую систему узбекского языка. В ходе исследования были проанализированы механизмы проникновения новых терминов в узбекский язык через международные конференции, заседания ООН, климатические форумы и официальные выступления периода пандемии. Также проведён сравнительный анализ деятельности профессиональных переводчиков и современных систем автоматического перевода, основанных на искусственном интеллекте. Результаты исследования показывают, что синхронный перевод является важным фактором пополнения национального языка новыми понятиями и терминологическими единицами.

Ключевые слова: синхронный перевод, терминология, неологизмы, словарный состав, международные конференции, искусственный интеллект, переводческие технологии.

THE LINGUISTIC IMPACT OF SIMULTANEOUS INTERPRETATION ON UZBEK VOCABULARY SYSTEM

Samandarova Saida,
Assistant-teacher at the departure of Comparative Linguistics and theory of translation of National University of Uzbekistan,

Jurayeva Manzura,
Teacher at the departure of Comparative Linguistics and theory of translation of National University of Uzbekistan,

Annotation: this article examines the influence of simultaneous interpretation on the vocabulary and language system of the Uzbek language. The study analyzes the ways in which new terms enter Uzbek through international conferences, United Nations meetings, climate forums, and official briefings during the pandemic period. The findings indicate that simultaneous interpretation serves not only as a means of rapid information transfer but also as an important mechanism for introducing new concepts and terminology into the national language.

Keywords: simultaneous interpretation, Uzbek language, terminology, neologisms, vocabulary enrichment, international conferences, artificial intelligence, translation technologies.

Introduction.

Simultaneous interpretation is a complex and dynamic practice that has played a pivotal role in shaping global communication, particularly during significant historical moments. There is a case study that illustrates the application, challenges, and evolution of simultaneous interpretation.

Today, some interpreters have remained crucial agents of cross-cultural understanding. Most of them represent the dedication and intellectual agility required for this demanding profession. The evolution of Uzbek vocabulary through SI attests to its far-reaching impact not just in language transfer, but in cultural and political integration on a global scale. Human SI remains dominant because of the complexity, nuance, and cultural sensitivity required in interpretation. Additionally, AI/automatic tools include speech recognition, machine translation, terminology management, and remote interpreting platforms with AI enhancements. The pandemic accelerated digital and AI tool adoption due to travel restrictions and remote event formats. Despite growth, fully automatic simultaneous interpretation without human involvement is still rare and limited to low-stakes or informal settings due to accuracy and contextual challenges.

Methods and techniques used in simultaneous interpretation from its inception to today, including those that have become less common or are largely omitted now, with reasons why. Implementing the practical points of SI in 21st century the humanity can come across several unbelievable but experienced great results. One of them is Iraq War Debate at the United Nations which held in 2003 about the international summit. Leading up to the 2003 invasion of Iraq, UN interpreters faced immense pressure. Interpreters rendered speeches from world leaders like Colin Powell and Dominique de Villepin. Furthermore, terminologies which were used in this world nowadays like “preemptive strike”, “satellite surveillance” and “coalition of the willing” had no clear precedents in other languages. So interpreters try to use the explanation and reformulation techniques while the SI process.

Literature review and methods.

Notable interpreter Igor Korchilov who was a veteran UN interpreter, was instrumental in interpreting complex security-related terminology from Russian to English and vice versa. It results that interpreters shaped how global audiences understood the rationale for war. They mediated the dissemination of controversial political language across linguistic divides. In next contemporary contexts, such as UN Climate Conferences (COP), SI continues to be used comparative and descriptive methods to adapt the context in the SL.

Results and Discussion.

New terms like "greenwashing," "carbon capture," and "loss and damage financing" emerge spontaneously. At that time interpreters translate these in real time, often coining their equivalents in multiple languages. Confirming the results from English into Uzbek Language was enrichment through Simultaneous Interpretation. Several new terms entered Uzbek lexicon via the result of international interpreting events.

1. «Pandemiya» (Pandemic) this word was translated at first time in a briefing which held on 2020, March. In that WHO briefings are deeply concerned both by alarming levels of spread and severity, and by the alarming levels of inaction during COVID-19. Till that day, in Uzbek language did not use a word like that pandemiya in a daily life. WHO briefing was the reason why Uzbek vocabulary become rich one word except this pandemic influence.

2. «Sanksiya» (Sanction) - Source: Iraq War debates at the UN and there was a first time word in this conference. As a result of that speech in Uzbek language began widely used this word in a formal speech and media. In Uzbek language means sanksiya bermoq. It is assumed that finding the conference interpreters during that time is not available because of confidentiality.

3. «Inson huquqlari» (Human Rights) this term had been adopted in the XX century. The phrase "human rights" existed in Russian as права человека and was discussed in Soviet legal and political discourse. After 1990, Uzbekistan's leaders and legal experts began using the term extensively in constitutional texts, speeches, and laws. This phrase was widely used in the UN materials and United Nations Human Rights Council.

4. «Iqlim o'zgarishi» (Climate Change). The main source of this word was in UN Climate Conferences. The term climate change gained global prominence especially after the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) was adopted in 1992 at the Earth Summit in Rio de Janeiro. This term interpreted into Uzbek Language in 1992 but later COP meetings (Annual Climate Conferences) Uzbek interpreters began regularly translating this term like iqlim o'zgarishi.

5. «Terrorizm» (Terrorism). This word has been widely using since the Soviet Union by Uzbek first leader and politician Karimov.I.A between the years 1980-1990. This word was a result of Russian interpretation process. It had been discussing globally. The term was used by Islam publicly during his speeches to address national security threats and extremism.

Comparing the modern tools such as AI or even online apps with real interpreters, these devices have been using widely instead of the simultaneous interpreters in a several fields like tourism and business. This is the key feature which presents a comparison between Yandex Translate, Google Translate, AI translation, and professional interpreters in handling sentences containing neologisms from political, legal, and media contexts.

Original Sentence- We are setting up new hotspots in Italy and Greece to manage the influence of migrants. This sentence was addressed to the not only famous Commissioner Dmitris Avramopoulos for Migration, Home Affairs and Citizenship. And when it is translated according to the Google translate via French language. Next example is that "Our goal is to achieve net-zero emissions by 2050". This sentence translated simultaneously into Russian language with the help

of the several IA tools. First one is Google translator. After google translating there is the result: Наша цель — достичь нулевого выброса к 2050 году. There are used some techniques like used adaptation and reformulation. According to the Yandex translation this sentence was translated like Наша цель — достичь нулевых выбросов к 2050 году. Especially, Yandex translate widely used word-for-word translation. Transposition and reformulation are still the main techniques which using in the process of SI. Next and the domain device is AI tools. There are several online or even offline types of them like KUDO and Google AI. The result is Наша цель — достичь углеродной нейтральности к 2050 году. Even the modern devices are very helpful and domain in translation process, interpreters in a vital settings like briefings, conference and meetings. There is the translation of real, official interpreters' version, Мы стремимся к углеродной нейтральности к 2050 году. As it is seen interpreters are human being with full of experience and qualification. It seems that work of interpreter is clear and also it is easy to understand.

Conclusion .

From given practical examples will be clarifies and simplifies SI is able to effect the world language corpus and it the invisible reason that can change the context of communication. Simultaneous interpretation has not only facilitated global communication but has also actively shaped languages, policies, and public perceptions. From the harrowing testimonies of Nuremberg to the diplomatic tension of the Cold War, and into the environmental urgency of today, interpreters have remained crucial agents of cross-cultural understanding. The evolution of Uzbek vocabulary through SI attests to its far-reaching impact not just in language transfer, but in cultural and political integration on a global scale. Simultaneous interpretation is not just about translating words-it is about connecting people across languages and cultures. Interpreters must be well-trained, quick-thinking, and culturally aware. From the 1940s to today, their work has been essential in helping people understand each other and avoid conflict.

References

1. https://www.vocabulary.com/dictionary/agglutinate from Merriam online dictionary
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 5-j. 185 b.
3. Pöchhacker F. Simultaneous interpreting (2011). The Oxford Handbook of Translation Studies. – Oxford: Oxford University Press. https://opencourses.ionio.gr/modules/document/file.php/DFLTI112/The%20Oxford%20Hanbook%20of%20Translation%20Studies.pdf
4. Raufov M.M. (2023) .History of Simultaneous Interpretation. International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and studies. –Tashkent: Uzbek Academy Press. https://www.multiresearchjournal.com/arclist/list-2023.3.1/id-911
5. Salomov G‘. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti. https://www.scribd.com/document/792354272/Tarjima-nazariyasiga-kirish
6. Yusupov M. (2020) Simultaneous Interpretation in the Uzbek Language Context: Historical Development and Challenges. – Tashkent: Uzbek Academy Press. https://conferences.tsuull.uz/index.php/conferences/article/view/976

FENTEZI JANRI QAHRAMONLARI NUTQIDA STILISTIK VOSITALARNING IDROK JARAYONIGA TA’SIRI

Xasanova Qunduzxon Otajon qizi,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Tarjima nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik kafedrasi stayjor- o‘qituvchisi
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8738-6553

Xudoyqulova Durdona Saloxiddin qizi,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
Tarjima nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik kafedrasi stayjor- o‘qituvchisi
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5957-8464

ANNOTATSIYA: Maqolada fentezi janri qahramonlari nutqida stilistik vositalarning kognitsiya shakllanishidagi o‘rni tahlil qilinadi. Fentezi adabiyoti nafaqat o‘zining tasavvurga boy olamlari va sehrli tizimlari, balki lingvistik jihatdan boy hamda emotsional ta’sirchan nutqiy xususiyatlari bilan ham ajralib turadi. Metafora, giperbola, ramziylik, istehzo, takror, arxaizm va jonlantirish kabi stilistik vositalar o‘quvchilarning badiiy voqelikni kognitiv idrok etishi va emotsional talqin qilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur maqolada ushbu vositalarning qahramon xarakterini yaratish, badiiy olamni qurish, konseptual tasavvurni shakllantirish hamda o‘quvchilar ongida kognitiv sxemalarni hosil qilishdagi roli o‘rganiladi. Ingliz tilidagi fentezi adabiyoti namunalari lingvistik va kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, fentezi qahramonlari nutqining o‘quvchi ongida jonli mental obrazlarni shakllantirishi hamda axloq, hokimiyat, shaxsiyat va hissiy tajriba haqidagi tasavvurlarga ta’siri yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: fentezi adabiyoti, stilistik vositalar, kognitsiya, metafora, ramziylik, qahramon xarakteri, kognitiv tilshunoslik, fentezi qahramonlari, nutq tahlili, tasavvur.

ВЛИЯНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ НА ПРОЦЕСС ВОСПРИЯТИЯ В РЕЧИ ПЕРСОНАЖЕЙ ЖАНРА ФЭНТЕЗИ

Хасанова К.О.
Стажёр-преподаватель кафедры Теории перевода и сравнительного языкознания Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Худойкулова Д.С.
Стажёр-преподаватель кафедры Теории перевода и сравнительного языкознания Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается роль стилистических средств в формировании когнитивного восприятия в речи персонажей жанра фэнтези. Литература фэнтези отличается не только своими богатыми воображаемыми мирами и магическими системами, но и лингвистически насыщенными и эмоционально выразительными речевыми особенностями. Такие стилистические средства, как метафора, гипербола, символизм, ирония, повтор, архаизмы и олицетворение, оказывают значительное влияние на когнитивное восприятие и эмоциональную интерпретацию художественной реальности читателями. В данной статье исследуется роль этих средств в создании характера персонажей, построении художественного мира, формировании концептуального воображения и создании когнитивных схем в сознании читателей. Примеры из англоязычной

литературы жанра фэнтези анализируются с лингвистической и когнитивной точек зрения. Кроме того, рассматривается влияние речи персонажей фэнтези на формирование ярких ментальных образов у читателей, а также на их представления о морали, власти, идентичности и эмоциональном опыте.

Ключевые слова: литература фэнтези, стилистические средства, когниция, метафора, символизм, характеристика персонажа, когнитивная лингвистика, персонажи фэнтези, анализ речи, воображение.

THE EFFECT OF STYLISTIC DEVICES ON COGNITION IN THE SPEECH OF FANTASY GENRE CHARACTERS

Khasanova K.
Assistant teacher at National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Department of Translation Theory and Comparative Linguistics

Khudoykulova D.
Assistant teacher at
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Department of Translation Theory and Comparative Linguistics

Annotation: The article discusses the role of stylistic devices in the formation of cognition in the speech of the characters of the fantasy genre. Fantasy literature is characterized not only by its imaginative worlds and magical systems but also by its linguistically rich and emotionally charged speech patterns. Stylistic devices, such as metaphor, hyperbole, symbolism, irony, repetition, archaism, and personification, affect the cognitive perception and emotional interpretation of fictional realities by readers. This article explores the role of such devices in characterization, worldbuilding, conceptual imagination, and the creation of cognitive schemas in the minds of readers. English fantasy literature examples are discussed from the linguistic and cognitive perspectives. The study also investigates how fantasy speech generates immersive mental imagery and influences readers' conception of morality, power, identity, and emotional experience.

Key words: fantasy literature, stylistic devices, cognition, metaphor, symbolism, characterization, cognitive linguistics, fantasy characters, speech analysis, imagination

INTRODUCTION. Fantasy literature occupies a unique position within contemporary literary discourse due to its ability to construct imaginative worlds that transcend ordinary human experience. Unlike realistic fiction, fantasy narratives rely on magical systems, mythical creatures, supernatural phenomena, and alternative realities that challenge conventional perceptions of the world. However, the effectiveness of fantasy literature depends not only on plot development and worldbuilding but also on the linguistic mechanisms employed by authors to make fictional realities cognitively accessible and emotionally engaging.

Recent developments in cognitive linguistics have demonstrated that language serves not merely as a communicative tool but also as a mechanism for conceptualization and knowledge construction. According to Lakoff and Johnson (1980), metaphorical structures play a fundamental role in human cognition, shaping the way individuals perceive and interpret reality. In fantasy discourse, stylistic devices such as metaphor, symbolism, repetition, personification, irony, and hyperbole facilitate the construction of mental representations that enable readers to comprehend unfamiliar fictional environments.

The speech of fantasy characters represents a particularly significant area of investigation because it functions as a bridge between the fictional world and the reader's cognitive system. Through stylistic expression, characters communicate cultural values, emotional states, ideological positions, and symbolic meanings that contribute to readers' interpretation of the narrative.

The purpose of this study is to investigate the influence of stylistic devices on cognitive perception in the speech of fantasy genre characters. The study aims to identify the most frequently employed stylistic devices and examine their role in shaping readers' conceptual understanding, emotional engagement, and imaginative interpretation of fantasy narratives.

Fantasy writing has become one of the most influential and talked-about genres in modern literary studies. The difference with fantasy literature is that the reader is placed in imaginary kingdoms, magic systems, supernatural creatures, made-up histories, and alternative realities that are beyond the realm of ordinary human experience. However, the success of fantasy literature is not only due to magical plots and adventurous events. One of the most important elements that form the fantasy genre is language itself. Fantasy authors employ stylistically rich speech to generate emotional atmosphere, psychological depth, cultural identity, and cognitive immersion. Many stylistic devices are used in the speech of fantasy characters, which directly affect the reader's cognition, imagination, and interpretation of fictional realities.

Language and cognition have increasingly become the focus of modern linguistic and literary studies. Cognitive linguistics says that language is closely connected to our thinking, seeing, remembering, and feeling. Words are not discrete units of communication. They are mental triggers that conjure images, feelings , and conceptual frameworks. In fantasy fiction, this relationship becomes even more important because the reader has to mentally construct strange worlds through linguistic descriptions and stylistic expression.

MATERIALS AND METHODS

The present study employs a qualitative descriptive approach grounded in cognitive stylistics and discourse analysis. The theoretical framework combines principles of cognitive linguistics, literary stylistics, and psycholinguistics to examine the interaction between stylistic expression and cognitive processing.

The research material consists of selected examples from English-language fantasy literature, including works by J.R.R. Tolkien, George R.R. Martin, C.S. Lewis, and other prominent fantasy authors. Character dialogues, narrative speeches, and symbolic utterances containing stylistic devices were selected for analysis.

The methods employed in this research include:

- stylistic analysis to identify expressive linguistic devices;
- cognitive analysis to determine conceptual and perceptual effects;
- discourse analysis to examine contextual functions of stylistic structures;
- comparative analysis to identify recurring cognitive patterns across different fantasy texts.

Particular attention was devoted to metaphors, symbolism, repetition, personification, irony, and hyperbole due to their frequency and cognitive significance within fantasy discourse.

Fantasy authors often use stylistic devices to make impossible realities seem emotionally believable and cognitively understandable. Employing figurative speech, symbolic imagery, and emotionally charged dialogue, readers can imagine magical worlds as psychologically real. Stylistic devices channel the imagination of the reader and assist in structuring fictional information into meaningful mental structures.

RESULTS

The analysis demonstrates that stylistic devices play a crucial role in facilitating cognitive engagement with fantasy narratives.

Metaphor emerged as the most influential stylistic device. Metaphor is at the heart of all stylistic devices in fantasy discourse. Metaphor allows us to bring abstract magical ideas within cognitive reach by linking them to familiar human experience. Cognitive linguistics holds that metaphors are not only decorative linguistic expressions but also conceptual structures through which people perceive the reality. George Lakoff and Mark Johnson suggested that human thought is metaphorical in nature because we tend to understand abstract ideas in terms of concrete sensory experience.

In fantasy literature, metaphors frequently appear in descriptions of magical power, destiny, fear, darkness, memory, and emotional suffering. For example, a fantasy character may describe magical energy as "a river of fire beneath the skin" or "chains around the soul." Such metaphors transform abstract magical experiences into sensory and emotional imagery that readers can cognitively process. The human brain naturally responds to sensory language because it activates imagination and emotional association simultaneously.

Furthermore, metaphors are involved in characterization. The story's heroes might use light, stars, fire, or strength metaphors; the tragic or morally ambiguous characters might use shadows, storms, blood, silence, or decay metaphors. These linguistic patterns unconsciously structure the readers' moral and emotional responses to characters. Stylistic choices in speech can provide cognitive expectations before the narrative explicitly defines the character's personality.

For example, in many fantasy novels there are wise mentors who speak in calm, philosophical metaphors related to nature and time. But villains, on the other hand, can have violent or destructive imagery. Such contrasts in style affect readers' cognitive categorization processes. Readers mentally organize characters into symbolic moral structures via linguistic expression.

Symbolism was found to contribute significantly to conceptual interpretation. Symbolism is another important stylistic device that strongly affects cognition in fantasy speech. Fantasy literature heavily depends on symbolic systems because symbols allow authors to communicate complex emotional and philosophical ideas indirectly. Symbols function as cognitive shortcuts connecting fictional objects with universal human meanings.

Light and dark are one of the most common symbolic dichotomies in fantasy literature. Light is usually a symbol of hope, wisdom, purity, truth, or divine power, while darkness symbolizes corruption, fear, death, or moral ambiguity. The reader does not take the language of fantasy characters talking about "following the light" or "being consumed by darkness" literally but conceptually and emotionally.

In Tolkien's novels, elves, dwarves, hobbits, and humans all have different ways of speaking, and this shows how stylistic variation reflects cultural identity. Elf language is poetic and rhythmic, with an emphasis on wisdom and immortality. Dwarves are more likely to use stronger and more practical words related to labor and honor. Hobbits' speech is simpler and conversational, creating warmth and familiarity. These stylistic choices are working to reinforce worldbuilding and cognitive realism.

The analysis also revealed that repetition strengthens memory retention and emotional impact. Repetition is another stylistic device with strong cognitive influence. Cognitive psychology demonstrates that repeated linguistic structures improve memory retention and emotional reinforcement. Fantasy literature frequently uses repeated phrases, prophecies, magical formulas, titles, and symbolic expressions to create narrative unity and conceptual emphasis.

One example would be constantly repeating lines like "Winter is coming" throughout a fantasy story. Eventually that phrase stops being mere words and takes on connotations of dread, fear of inevitability, and political intrigue. Repetition gives words ritual meaning. You start to recognize

sayings that will come up again and again, and you feel excited every time because you know something important is going to happen.

Fantasy speakers may also repeat old prophecies or sayings from past ceremonies. Repeating phrases can help a reader feel more like something is tradition or destined to happen. Hearing the same symbolic language over and over conditions you to feel comfortable in a fictional setting.

Personification was observed to increase emotional immersion. Fantasy narratives often attribute human characteristics to natural elements and abstract concepts. Forests, mountains, shadows, and celestial objects become active participants in the narrative world, encouraging readers to perceive fictional environments as emotionally responsive entities. In other words, personification has a special place in the stylistics of fantasy because fantasy discourse often does not make the distinction between living and nonliving objects. Personification makes concepts and things emotionally sentient.

Personification aids imaginative thinking because people involuntarily react emotionally to what has been given human form. It livens up the surroundings; the setting becomes an actor in the play. "The dark forest was watching silently" arouses psychological fear much more than a description of the corporeal world can. Fantasy writers use personification for greater emotional immersion and to give a feeling of magic to their story. Gradually, the reader begins to feel the fictional world around the characters as if it were not just a setting but something that responds emotionally and has a symbolic consciousness.

Irony contributes to cognitive complexity by requiring readers to process multiple layers of meaning simultaneously. Characters who employ ironic speech challenge expectations and encourage deeper interpretive engagement. Irony also has a substantial impact on the cognition of fantasy speech of characters. In many traditional works of fantasy, characters can be conditionally separated into heroes and villains. But modern authors use irony in speeches to subvert ready-made reader expectations. Characters can use irony to hide their vulnerability, ridicule the system, or put psychological pressure on someone. Ironical speech requires deeper cognitive processing because readers must interpret meanings beyond literal language. Sarcasm, double meanings, and hidden emotional implications encourage analytical engagement. Readers actively evaluate contradictions between spoken language and narrative reality.

For example, a character joking about death during a dangerous battle may reveal emotional trauma beneath humorous language. Similarly, villains who speak politely while committing cruelty create cognitive dissonance that intensifies psychological tension. Irony therefore functions as a tool for emotional and intellectual complexity.

Hyperbole intensifies emotional perception and expands imaginative scope. Exaggerated descriptions amplify dramatic effects and reinforce the epic nature of fantasy narratives. Hyperbole is another stylistic device commonly used in fantasy speech. Since fantasy worlds already exceed realistic limitations, exaggerated language naturally complements the genre's imaginative structure. Characters describe armies as "endless oceans," dragons as "larger than mountains," or grief as "strong enough to split the earth."

Hyperbole magnifies emotional intensity and imaginative scale. Readers cognitively understand that such descriptions are exaggerated, yet the emotional effect remains powerful. Exaggeration increases dramatic atmosphere and reinforces the epic nature of fantasy narratives.

DISCUSSION

Cognitive stylistics explains that readers create "mental spaces" while processing fictional narratives. Fantasy speech expands these mental spaces through magical terminology, symbolic structures, and emotionally rich imagery. Readers temporarily suspend ordinary reality and accept impossible worlds as emotionally coherent systems.

The speech of fantasy characters therefore functions as more than fictional dialogue. It acts as a cognitive mechanism shaping perception, emotional engagement, memory, and conceptual understanding. Stylistic devices guide readers through unfamiliar realities and transform imagination into psychologically meaningful experiences.

The findings support the assumptions of cognitive stylistics that linguistic structures significantly influence conceptual processing. The results indicate that stylistic devices function not merely as aesthetic embellishments but as cognitive instruments that guide perception, interpretation, and emotional response.

The prevalence of metaphor confirms Lakoff and Johnson's theory that abstract concepts are commonly understood through metaphorical mappings derived from embodied experience. Fantasy literature extends this cognitive mechanism by applying familiar conceptual structures to unfamiliar fictional realities.

Similarly, symbolic language enables readers to organize information through culturally recognizable conceptual categories. The frequent use of light-dark symbolism demonstrates how fantasy discourse relies on universal cognitive associations to communicate moral and ideological meanings.

The findings also correspond with contemporary research in cognitive narratology, which emphasizes the role of language in constructing mental models of fictional worlds. Through repetition, personification, and hyperbole, fantasy authors facilitate immersion and strengthen emotional engagement with narrative events.

Consequently, the speech of fantasy characters should be regarded as an essential cognitive mechanism that contributes to worldbuilding, characterization, and reader interpretation. The interaction between stylistic expression and cognitive processing represents one of the primary factors underlying the effectiveness of fantasy literature.

CONCLUSION

The study demonstrates that stylistic devices exert a substantial influence on cognitive perception in the speech of fantasy genre characters. Metaphor, symbolism, repetition, personification, irony, and hyperbole contribute to the construction of mental imagery, conceptual understanding, emotional engagement, and narrative immersion.

The findings reveal that stylistic devices function as cognitive tools that enable readers to navigate fictional realities and construct meaningful interpretations of fantasy worlds. Through linguistic creativity, fantasy discourse transforms imaginative concepts into psychologically coherent experiences.

The results of this research contribute to the fields of cognitive linguistics, literary stylistics, discourse analysis, and psycholinguistics by highlighting the intricate relationship between language, imagination, and cognition in fantasy literature.

In conclusion, stylistic devices have a profound effect on cognition in the speech of fantasy genre characters. Through metaphor, symbolism, archaism, repetition, personification, irony, hyperbole, rhetorical questions, and other expressive techniques, fantasy literature shapes readers' emotional responses and conceptual interpretation. Stylistic devices strengthen worldbuilding, deepen characterization, stimulate imagination, and create cognitive immersion within fictional realities. The study of fantasy discourse therefore contributes significantly to cognitive linguistics, literary stylistics, discourse analysis, and psycholinguistics. Fantasy language demonstrates that imagination and cognition are deeply interconnected through the expressive power of speech.

References

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.

2. Tolkien J. R. R. The Lord of the Rings. London: Allen & Unwin, 1954. – 1216 p.
3. Rowling J. K. Harry Potter and the Philosopher’s Stone. London: Bloomsbury, 1997. – 223 p.
4. Martin G. R. R. A Game of Thrones. New York: Bantam Books, 1996. – 694 p.
5. Leech G. Linguistic Guide to English Poetry. - London: Longman, 1969. – 238 p.
6. Stockwell P. Cognitive Poetics: An Introduction. - London: Routledge, 2002. – 203 p.
7. Simpson P. Stylistics: A Resource Book for Students. - London: Routledge, 2004. – 247 p.
8. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 524 p.
9. Semino E. Metaphor in Discourse. - Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 251 p.
10. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities. - New York: Basic Books, 2002. – 440 p.
11. Culpeper J. Language and Characterisation: People in Plays and Other Texts. - London: Longman, 2001. – 336 p.
12. Toolan M. Language in Literature: An Introduction to Stylistics. - London: Hodder Arnold, 1998. – 272 p.
13. Gavins J., Steen G. J. Cognitive Poetics in Practice. - London: Routledge, 2003. – 240 p.
14. Simpson P. Language, Ideology and Point of View. - London: Routledge, 1993. – 214 p.
15. Herman D. Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative. - Lincoln: University of Nebraska Press, 2002. – 487 p.

QAHRAMONLIK EPOSIDAN KURTUAZ ADABIYOT SARI

Nasrullayeva Umida Baxrom qizi
Namangan davlat chet tillari instituti Ingliz tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya Mazkur maqolada jahon adabiyoti taraqqiyotida qahramonlik eposidan kurtuaz (saroy) adabiyotiga o‘tish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘rta asrlar adabiyotida yuz bergan estetik va g‘oyaviy o‘zgarishlar, qahramonlik idealining yangi ritsarlik madaniyati bilan boyishi hamda sevgi, sadoqat va axloqiy fazilatlarning badiiy ifodasi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, kurtuaz adabiyotining shakllanishi va uning Yevropa adabiyotidagi o‘rni yoritiladi.

Annotation This article examines the transition from heroic epic traditions to courtly literature in the development of world literature. The study analyzes the aesthetic and ideological transformations that occurred during the Middle Ages, when the heroic ideal was enriched by the culture of chivalry and courtly values. Particular attention is given to the themes of love, loyalty, and moral virtue that became central in courtly literature. The paper also highlights the formation and significance of courtly literature in European literary history.

Аннотация В данной работе рассматривается процесс перехода от героического эпоса к куртуазной литературе в развитии мировой литературы. Анализируются эстетические и идейные изменения, произошедшие в средневековый период, когда героический идеал был дополнен культурой рыцарства и придворными ценностями. Особое внимание уделяется темам любви, верности и нравственных добродетелей, характерных для куртуазной литературы. Также освещается формирование и значение куртуазной литературы в европейской литературной традиции.

Kalit so‘zlar: Qahramonlik eposi, kurtuaz adabiyot, ritsarlik madaniyati, o‘rta asrlar adabiyoti, saroy adabiyoti, sevgi motivi, qahramon obrazi, adabiy evolyutsiya.
Keywords: Heroic epic, courtly literature, chivalric culture, medieval literature, court literature, love motif, hero image, literary evolution.
Ключевые слова: Героический эпос, куртуазная литература, рыцарская культура, средневековая литература, придворная литература, мотив любви, образ героя, литературная эволюция.

Kirish. Qahramonlik eposlari – insoniyat tarixidagi eng qadimiy va boy adabiy shakllardan biri bo‘lib, ular asosan milliy qadriyatlar, jangovar jasorat va axloqiy me’yorlarni targ‘ib qiladi. Ushbu eposlar, masalan, Sharq va G‘arb xalqlari adabiyotida, jamiyatning dastlabki tarixi va urf-odatlarini aks ettiradi, shuningdek, qahramonlik va fidoyilik g‘oyalarini shakllantiradi.O‘rta asrlarda esa ijtimoiy va madaniy kontekst o‘zgarib, epos qahramonlarining obrazlari va ularning xatti-harakatlari yangi adabiy shakllar — kurtuaz adabiyoti — orqali qayta talqin etila boshladi. Kurtuaz adabiyoti, o‘z navbatida, axloqiy va sevgi me’yorlariga urg‘u berib, qahramonlik eposlaridagi jasorat va fidoyilik elementlarini romantik va idealizatsiyalashgan shaklda o‘quvchiga yetkazadi.Shu bois, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘rganish adabiyotshunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotning asosiy maqsadi — qahramonlik eposidan kurtuaz adabiyotiga o‘tish jarayonini, u bilan bog‘liq tarixiy, madaniy va adabiy omillarni tizimli tarzda aniqlash va tahlil qilishdir.

Tadqiqot quyidagi savollarga javob topishga intiladi:

1. Qahramonlik eposlaridagi asosiy obrazlar va mavzular kurtuaz adabiyotida qanday o‘zgargan?

2. Kurtuaz adabiyotida qahramonlik eposi merosi qanday talqin etilgan?

3. Madaniy va ijtimoiy kontekst o‘zgarishi adabiy janrlarning rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatgan?

Mazkur tadqiqot tizimli-diaxronik yondashuv asosida olib boriladi, bu esa adabiy jarayonning vaqt bo‘yicha evolyutsiyasini aniqlash imkonini beradi va o‘quvchiga qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishda kengroq tasavvur beradi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi o‘zaro aloqani tizimli-diaxronik yondashuv asosida o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida quyidagi metod va yondashuvlar qo‘llanildi:

1. Adabiy manbalarni tahlil qilish (Literary Analysis): Qahramonlik eposlari va kurtuaz adabiyotining tanlangan namunalarini matnshunoslik uslubida o‘rganish. Bu orqali qahramonlik obrazlari, mavzular va stilistik xususiyatlar aniqlanadi.

2. Tarixiy-kontekstual yondashuv (Historical-Contextual Approach): Epos va kurtuaz adabiyoti yaratilgan davrlar madaniy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlari o‘rganilib, adabiyot shakllarining rivojlanishiga ta’siri aniqlanadi.

3. Taqqoslash metodi (Comparative Method): Qahramonlik eposlari va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash uchun matnlar va ularning obrazlarini taqqoslash. Bu usul o‘tish jarayonidagi stilistik va mazmuniy transformatsiyalarni ko‘rsatadi.

4. Sintez va interpretatsiya (Synthesis and Interpretation): Olingan ma’lumotlar asosida qahramonlik eposi elementlarining kurtuaz adabiyotidagi yangi talqinlari tizimli tarzda sintez qilinadi va sharhlanadi.

Tadqiqotning mazmuniy maqsadi — qahramonlik eposining kurtuaz adabiyotiga ta’sirini aniqlash va bu jarayonning adabiy evolyutsiyasini tushuntirish. Shu metodologiya yordamida, qahramonlik obrazlari, axloqiy qadriyatlar va romantik elementlarning o‘zaro bog‘liqligi ilmiy asosda ko‘rsatildi.

Tadqiqot natijalari: Tahlil natijalari qahramonlik eposlari va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi evolyutsion bog‘liqlikni aniq ko‘rsatadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

1. Qahramonlik obrazlarining transformatsiyasi: Qahramonlik eposlarida jasorat, fidoyilik va milliy qadriyatlar markaziy o‘rinni egallasa, kurtuaz adabiyotida bu obrazlar romantik idealizatsiya va axloqiy namunalar bilan boyitildi. Masalan, jangovar jasorat elementlari sevgi va adolat g‘oyalari bilan uyg‘unlashgan.

2. Tematik o‘zgarishlar: Qahramonlik eposlari asosan urush, jasorat va sodiqlik mavzulariga urg‘u bersa, kurtuaz adabiyotida etik va axloqiy me’yorlar, shuningdek, individual his-tuyg‘ular va munosabatlar asosiy mavzu sifatida shakllandi.

3. Stilistik va forma jihatlaridagi farqlar: Eposlarda sodda va ravon til ishlatilgan bo‘lsa, kurtuaz adabiyotida murakkabroq metaforalar, ramziy til va lirizm ko‘proq namoyon bo‘ladi. Bu o‘quvchiga qahramonlik obrazini idealizatsiyalash orqali ta’sir ko‘rsatadi.

4. Ijtimoiy va madaniy kontekstning ta’siri: Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, o‘rta asrlar ijtimoiy tizimi va sud kurtuaziya madaniyati kurtuaz adabiyotining rivojlanishiga asos bo‘lgan. Qahramonlik eposi elementlari yangi kontekstda qayta talqin qilinib, jamiyat axloqiy me’yorlariga moslashtirildi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar nafaqat mavzu va obrazlarda, balki adabiy janr va stilistik uslubda ham sezilarli o‘zgarishlar keltirib chiqargan

Tahlil va natijalari: Tahlil natijalari ko‘rsatadiki, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti

o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik nafaqat mavzular va obrazlarda, balki adabiy janr, stil va madaniy kontekst jihatlarida ham chuqur namoyon bo‘ladi.

Birinchidan, qahramonlik eposidagi jasorat, sodiqlik va milliy qadriyatlar elementlari kurtuaz adabiyotida romantik va axloqiy idealizatsiyalash orqali yangi mazmun kasb qiladi. Bu o‘zgarish, ayniqsa, qahramonlik obrazlarining individual his-tuyg‘ulari va sevgi munosabatlariga urg‘u berishda ko‘rinadi. Shu tariqa, epos qahramonlarining ijtimoiy va jangovar rollari kurtuaz janrida etik va shaxsiy fazilatlar bilan boyitilgan.

Ikkinchidan, tematik transformatsiya aniq ko‘zga tashlanadi: qahramonlik eposlari asosan urush, jasorat va sodiqlik mavzulariga e’tibor qaratgan bo‘lsa, kurtuaz adabiyoti etik, axloqiy va romantik me’yorlarni o‘quvchiga yetkazishga intiladi. Bu o‘tish jarayoni adabiyotning jamiyatdagi maqsadi va ijtimoiy vazifasini qayta belgilash bilan bog‘liq.

Uchinchidan, stilistik va lingvistik jihatlar o‘zgaradi. Eposlarda sodda va ravon til ishlatilgan bo‘lsa, kurtuaz adabiyotida murakkab metafora, ramziy ifoda va lirizm sezilarli darajada ko‘payadi. Bu o‘quvchi tomonidan qahramonlik obrazining idealizatsiyalashgan shaklda qabul qilinishini ta’minlaydi va adabiy o‘tishning estetik jihatini mustahkamlaydi.

Shuningdek, tarixiy va madaniy kontekst ham muhim rol o‘ynaydi. O‘rta asrlar ijtimoiy tizimi, sud kurtuaziya madaniyati va ma’naviy qadriyatlar kurtuaz adabiyotining shakllanishini rag‘batlantirgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, qahramonlik eposi elementlari yangi kontekstda qayta talqin qilinib, jamiyat axloqiy me’yorlariga moslashtirilgan.

Umuman olganda, tahlil shuni ko‘rsatadiki, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi evolyutsiya jarayoni bir tomonlama emas; u o‘zaro ta’sir va moslashuv orqali adabiy janrlarning boyishiga olib kelgan. Bu jarayon nafaqat tarixiy kontekstni, balki ijtimoiy qadriyatlar va estetika o‘zgarishini ham o‘z ichiga oladi.

Artur obrazini buyuk monarx sifatida shakllantirishga eng birinchi va eng katta hissa qo‘shgan shaxs Galfrid Monmutlik (Geoffrey of Monmouth, taxminan 1095–1155) bo‘lib, u “Historia Regum Britanniae” (Britaniya qirollari tarixi) asarida bu obrazni yakuniy shaklga keltirdi. Ushbu lotincha psevdo-tarixiy traktat Artur afsonalari an’anasi uchun chinakam inqilobiy ahamiyat kasb etdi, chunki unda Artur ilk bor harbiy sarkarda (dux bellorum) sifatidagina emas, balki Britaniyaning to‘laqonli qiroli, qirollikning sulolaviy qonuniyligiga ega hukmdor sifatida tasvirlandi.Artur obrazining uels harbiy yetakchisidan o‘rta asr buyuk monarxi, afsonaviy Kamelot asoschisi va ritsarlik jasoratining oltin davri ramziga aylanishi XII-XV asrlar davomida Yevropa qit’asi va Britaniya orollaridagi adiblar ijodi tufayli yuz berdi. Bu jarayon Artur siymosini kurtuaz madaniyatining markaziy qahramoni, xristian hukmdorning ideali va taniqli ritsarlar birodarligining homiysiga aylantirdi; ularning orasida, ayniqsa, Lancelot va Gavein ajralib turadi. Aynan shu romantizatsiyalangan va ritsarlik ideallari bilan boyitilgan Artur afsonalari talqini madaniy xotirada va ingliz adabiyotida eng chuqur iz qoldirdi.

Monmutlik Galfridning asari turli manbalarga tayangan bo‘lib, ular qatoriga nenniyning “Historia Brittonum”, Bedening “Ecclesiastical History of the English People”, Gildasning “De Excidio et Conquestu Britanniae”, o‘rta asr uels genealogiyalari, Taliesinga nisbat berilgan she’rlar va boshqa uelscha rivoyat an’analari kiradi. Biroq Galfrid ushbu manbalarni kuchli badiiy tasavvur bilan qayta ishlagan holda, ularni yaxlit narrativ tarixga aylantirgan.

Monmutlik Galfrid o‘z asari juda qadimiy, brit tilida yozilgan kitobga tayanishini ta’kidlaydi va bu kitobni unga Oksford arxidiakoni topshirganini aytadi. Biroq zamonaviy olimlarning aksariyati bu da’voni matnni qonuniylashtirish va ishonchli ko‘rsatish uchun qo‘llangan adabiy usul deb hisoblaydi. Miles Russell 2017-yilda “Arthur and the Kings of Britain: The Historical Truth Behind the Myths” nomli tadqiqotida ushbu masalani batafsil tahlil qilgan.

“Historia Regum Britanniae” asarida Artur qudratli fotih sifatida tasvirlanadi: u nafaqat Britaniyani birlashtiradi, balki Yevropa qit’asigacha cho‘zilgan imperiya barpo etadi. Monmutlik Galfrid Arturning toj kiyishi, Guineverega uylanishi va keyinchalik Kamelot nomi bilan mashhur bo‘ladigan shaharda saroy tuzishini bayon qiladi. Biroq Galfridning o‘zi “Kamelot” nomini ishlatmaydi; u Artur saltanatining asosiy qirollik qarorgohi sifatida Kaerleon-on-Uskni tilga oladi.

Monmutlik Galfrid tomonidan Merlin va Artur haqidagi miflarning tizimlashtirilishi va badiiy shaklga solinishi ularning mashhurligiga sabab bo‘ldiki, bu mashhurlik bugungi kungacha saqlanib kelmoqda. Shu bois u ko‘pincha olimlar tomonidan arturona kanonning bosh yaratuvchisi sifatida e’tirof etiladi. Arturga oid asarlar, odatda, “galfridgacha” va “galfriddan keyingi” deb shartli tasniflanadi, ya’ni Galfrid ijodidan oldin yoki uning ta’siri ostida yaratilganiga qarab ajratiladi. “Historia Regum Britanniae” o‘rta asrlar G‘arbiy Yevropasi bo‘ylab nihoyatda keng tarqalgan. Acton Griscom 1929-yilda ushbu asarning 186 ta saqlanib qolgan qo‘lyozmasini sanab chiqqan; keyinchalik esa yana boshqa nusxalar ham aniqlangan. Asar turli shakllarda tarjimalar va moslashtirmalar orqali boy va uzoq “keyingi hayot”ga ega bo‘ldi. Ular qatoriga “Roman de Brut” (1155), “Brut” (XIII asr boshlarida) hamda “Brut y Brenhinedd” nomi bilan mashhur bo‘lgan bir necha anonim o‘rta uels versiyalari kiradi.

Monmutlik Galfridning mazkur asari Plantagenetlar sulolasi tomonidan Britaniyada Normandlar hukmronligi o‘rnatilgan davrda yozilgan. Ular Galfrining bu asarini ma’qullashadi, chunki u genetik jihatdan Rim imperatorlarining naslidan kelib chiqqan Britaniyaning saksonlargacha bo‘lgan hukmdorlari haqida hikoya qiladi. Afsonaviy hukmdor bilan aloqasini ta’kidlash uchun Genrix II nabiralaridan biriga Artur ismini qo‘yadi.

O‘zining afsonaviy Artur bilan genetik aloqalari haqidagi afsonani Eduard I Plantagenet (1272-1307) faol qo‘llab-quvvatlaydi. Zamondoshlarining so‘zlariga ko‘ra, u «Dumaloq stol risarlari ruhida» beshta ziyofat o‘tkazgan. Bundan tashqari, Eduard Shotlandiyaga nisbatan hukmronlik da’volarini Shotlandiya bir vaqtlar Artur qirolligining bir qismi bo‘lganligi bilan bog‘laydi . Eduard I afsonaviy Artur risarlik birodarligi sharafiga Garter ordenini ta’sis qiladi. 1296 yilda Eduard Shotlandiya qiroli Aleksandr III ning merosxo‘ri bo‘lmagani va o‘limidan foydalanib, o‘z qo‘shinlari bilan Shotlandiyaga bostirib kiradi va Shotlandiyani qirol Artur nomi bilan Angliyaga qo‘shib olganligini e’lon qiladi.

Qirol Artur obrazidan siyosiy maqsadlarda foydalanish keyingi davrlarda ham sodir bo‘ladi. Atirgullar urushi (1455-1485) natijasida taxtni egallagan Genrix VII (hukmronligi 1485-1509) yangi sulola — Tyudorlar sulolasiga asos soladi. O‘z hokimiyatining qonuniyligini mustahkamlash uchun Genrix VII Eduard IV ning to‘ng‘ich qizi Yelizaveta Plantagenetga uylanadi, lekin taxtga o‘z huquqini isbotlashning boshqa usullarini ham qidiradi. Ko‘p o‘tmay u Eduard I singari o‘zini qirol Arturning avlodi deb e’lon qiladi. Yangi dvoryan va zodagonlarni o‘z harakatlarining qonuniyligiga ishontirish uchun Genrix VII qizil ajdaho (Arturning otasi Uter Pendragonning qudrati ramzi) tasvirlangan bayroq bilan jangga kiradi. Genrix VII ning to‘ng‘ich o‘g‘li tug‘ilganida esa unga go‘yoki buyuk bobokalonlari nomi bo‘lmish Artur ismni qo‘yishadi.

Natijada, Artur afsonasi yosh Tyudorlar sulolasiga Genrix VII ning mamlakatni milliy-davlatni yanada birlashtirish istagini qo‘llab-quvvatlagan yangi ijtimoiy kuchlarga tayanishga yordam berdi.

Genrix VII ning nabirasi qirolicha Yelizaveta (1558-1603 yillarda hukmronlik qilgan) ham qirol Artur afsonasidan foydalanishdan qochmadi. Davlat rahbari hali ham qirol Arturning vorisi sifatida qabul qilinganligi sababli, 1575 yilda Kenilvortda malika uchun Artur afsonalari ruhidagi tantanali ziyofat tashkil etiladi. Qirol qal’asiga kiraverishda turgan darvozabonlar o‘rta asr risarlari kiyimida edilar; ayvon va ustunlar maxsus material bilan qoplangan, bu ularni vizual ravishda odam bo‘yidan balandroq ko‘rsatgan; hamma joyda ulkan haykallar o‘rnatilgan; xonalarga ulkan

va og‘ir tayoq-to‘qmoqlar qo‘yilgan edi. Gap shundaki, afsonaga ko‘ra, ilk Artur davrida er yuzida ulkan odamlar yashagan. Ziyofat boshlanishi bilan malika ko‘l bo‘ylab ko‘prikdan o‘ta boshlaydi va Yelizavetani nimfa ko‘rinishida kiyingan qizcha kutib oladi, u o‘zini Ko‘l xonimi deb tanishtiradi va malikani sevishga va himoya qilishga, shuningdek, bir vaqtlar qirol Arturga qilgani kabi malikaga ham homiylik qilishga va’da beradi. Shundan so‘ng Monmutlik Galfri asari asosida Artur haqidagi teatrlashtirilgan tomosha bo‘lib o‘tadi.

Yelizaveta saroyida doktor Jon Di ismli tarixchi, olim, matematik, ma’naviyatshunos va bashoratchi yashagan. “Jon Di Yelizaveta va Artur o‘rtasidagi genetik aloqadorlikning haqiqiyligiga ishonchi komil edi va shuning uchun o‘zini sehrgar Merlin avlodidan deb tanishtiradi. Jon Di qirolichani, afsonaga ko‘ra, bir vaqtlar qirol Arturga tegishli bo‘lgan erlarni zo‘rlik bilan bosib olishi kerakligiga ishontirishga harakat qilgan” . Rim imperatorlarining avlodi va kuchli davlat yaratuvchisi qirol Arturning qiyofasi Yelizaveta hokimiyati mutlaq kuchayib, Britaniya imperiyasi yaratilishi va mustahkamlanishi bilan uyg‘un bo‘lib chiqdi.

Qirol Artur obrazining rivojlanishidagi keyingi muhim bosqich norman shoiri Vas (taxminan 1115–1183) ijodi bilan bog‘liq. Uning “Roman de Brut” asari taxminan 1155-yilda qadimgi fransuz tilida yozilgan bo‘lib, “Historia Regum Britanniae” asarining Galfrid Monmutlik tomonidan yaratilgan matnining ilk to‘liq qadimgi fransuzcha moslashtirilgan talqini hisoblanadi. Vasning ushbu asari o‘sha davrda fransuz va ingliz tillarida so‘zlashuvchi auditoriya uchun britlar tarixi, shu bilan birga Artur afsonalari an’analari bilan tanishishdagi asosiy “kirish eshigi”ga aylandi. Aynan shu vositachilik roli orqali Artur haqidagi rivoyatlar Yevropaning keng madaniy makoniga kirib bordi va keyingi ritsarlik romanlari uchun mustahkam zamin yaratdi.

Vas taxminan 1115-yilda Jersey orolida tug‘ilgan va Normandiya hududida tarbiya topgan. U buni o‘zining “Roman de Rou” asarida eslatib o‘tadi: bolaligida Caen shahriga olib kelinganini aytadi. Faoliyatining so‘nggida u Bayeux shahrida sobor ruhoniysi bo‘lib xizmat qilgan. Uning asari avval “Brut d’Engleterre” yoki “Roman des Rois d’Angleterre” nomlari bilan tanilgan bo‘lsada, Vasning o‘zi unga “Geste des Bretons” (“Britlarning qahramonlik ishlari”) deb nom bergan. Asarning janri ikkiyoqlama bo‘lib, u oddiy xronikadan kengroq, ammo to‘liq ma’nodagi ritsarlik romani darajasiga ham yetmaydi.

Artur afsonasiga qo‘shgan Vasning eng muhim hissasi Qirol Artur davridagi Dumaloq Stol g‘oyasini kiritganidadir; u jahon adabiyotida ilk bor aynan Vas asarida paydo bo‘ladi. Vasning aytishicha, u eshitgan breton rivoyatlari asosida tarixga ikki muhim qo‘shimcha kiritgan. Ulardan biri qirol Arturning Dumaloq Stoli, ikkinchisi esa bretonlar orasida keng tarqalgan e’tiqod bo‘lib, unga ko‘ra Artur hanuzgacha Avalonda yashab (yoki uxlab) yotibdi. Biroq Arturga Dumaloq Stol berilishining boshqa sababi ham bo‘lishi mumkin. Chunki ikonografik dalillar shuni ko‘rsatadiki, dumaloq yoki yarim dumaloq stollar Vasdan ancha avval ham tantanali ziyofatlar va namoyishkorona marosimlarda qo‘llanilgan. Demak, Dumaloq Stol g‘oyasi nafaqat mifologik ramz, balki o‘sha davr saroy madaniyatida mavjud bo‘lgan an’anaviy shakllarning badiiy ideallashtirilgan talqini ham bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Vas tasvirida Dumaloq Stol ritsarlik tengligi ideali bilan chambarchas bog‘liq. Uning hikoyasiga ko‘ra, Artur Dumaloq Stolni shunday yaratganki, uning atrofida o‘tirgan birorta baron boshqalardan ustunlik da’vo qila olmasin. Dumaloq Stolning adabiy ahamiyati, ayniqsa XIII asr romanlarida va undan keyingi asarlarda, shundan iboratki, u Artur saroyidagi ritsarlarga nom, jamoaviy o‘zlik va umumiy ramziy maqom bag‘ishladi. Dumaloq Stol birodarligi ko‘p jihatdan Yevropada kech o‘rta asrlarda tashkil etilgan buyuk ritsarlik ordenlarining badiiy va mafkuraviy prototipiga aylandi. Bu jihatdan Dumaloq Stol nafaqat syujet unsuri, balki o‘rta asr ritsarlik madaniyatining markaziy timsollaridan biri sifatida qaraladi.

Vas ritsarlar o‘rtasidagi raqobat va ularning hayotidagi muhabbatning o‘rnini ta’kidlashi orqali o‘z davrining va keyingi avlod yozuvchilariga chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Uning ta’sirini ilk ritsarlik romanlaridan ayrimlarida, jumladan “Roman d’Enéas” va “Roman de Troie”da, shuningdek “Le Bel Inconnu” (Renaud de Beaujeu) hamda “Gautier d’Arras” asarlarida ko‘rish mumkin. Ayniqsa, Vasning ta’siri qirol Artur haqidagi ritsarlik romanlari turkumida yaqqol namoyon bo‘ladi: u ritsarlik muhabbati, shaxsiy sharaf va ijtimoiy burch o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni markazga olib chiqib, keyingi arturiy adabiyotning estetik va mafkuraviy yo‘nalishini belgilab berdi.

Artur obrazining oltin davr buyuk monarxi sifatida shakllanishidagi uchinchi hal qiluvchi bosqich fransuz shoiri Kretyen de Trua (taxminan 1140–1190) ijodi bilan bog‘liq. 1160–1191-yillar oralig‘ida u o‘zining homiysi Mariya Shampanskaya saroyida xizmat qilgan. Mariya Louis VII va Eleanorning qizi bo‘lib, 1164-yilda Henry I Shampanskiyga turmushga chiqqan edi.

Kretyen de Trua beshta asosiy qirol Artur ritsarlik romanlari muallifidir: “Erec et Enide” (taxminan 1170-yil), “Cligès” (taxminan 1176-yil), “Le Chevalier de la Charrette” (Lanselot, 1181-yilgacha), “Le Chevalier au Lion” (Iveyn, 1181-yilgacha) va “Perceval” (tugallanmagan).

Kretyen de Trua birinchi bo‘lib Muqaddas Qadahni (“Perceval”), Kamelotni (“Le Chevalier de la Charrette”), shuningdek qirolicha Gvinevera bilan Lanselot o‘rtasidagi muhabbat syujetini (“Lancelot” romanida) adabiyotga olib kirgan yozuvchi sifatida alohida ajralib turadi. Bu syujetlar bugungi kunda ham oson taniladigan va mashhur bo‘lib qolmoqda. Uning asarlarida Artur homiy-qirolga aylanadi: uning atrofida kurtoaz ritsarlik sarguzashtlari olami shakllanadi. Artur saroyi saroy madaniyatining etaloniga aylanib, eng olijanob ritsarlar jam bo‘ladigan va ritsarlikning eng yuksak ideallari sinovdan o‘tkaziladigan makon sifatida tasvirlanadi.

Haverford kolleji prezidenti, adabiyotshunos olim Uilyam Uinstar Komfort Kretyen de Truaning “adib sifatidagi ahamiyati va qimmatli adabiy an’ananing asoschisi sifatidagi o‘rni”ni yuksak baholab, uni “Imperiya yakunidan Dante davrigacha bo‘lgan lotin irqlari shoirlarining barchasidan ajratib turadigan” ijodkor sifatida ta’riflagan. Kretyen de Trua ijodi nihoyatda mashhur bo‘lganini uning romanlaridan ko‘plab saqlanib qolgan nusxalar va turli tillardagi ko‘plab moslashtirmalar tasdiqlaydi. O‘rta yuqori nemis adabiyotining eng yuksak namunalaridan uchtasi “Parzival” (Wolfram von Eschenbach), “Erec und Iwein” (Hartmann von Aue) mos ravishda Kretyening “Perceval”, “Erec et Enide” va “Le Chevalier au Lion” asarlariga tayanib yaratilgan.Qirol Arturning buyuk monarx va Kamelot asoschisi sifatida mashhur ritsarlar qurshovida bo‘lgan obrazi asrlar davomidagi adabiy evolyutsiyaning natijasidir. Monmutlik Jeffrining soxta tarixiy qirolligidan tortib, Vasning “Dumaloq stol” detalini afsonaga kiritishigacha, Kretyen de Truaning kurtuaz romanlardagi qayta talqinidan tortib, Tomas Malorining yakuniy to‘plamigacha har bir bosqich bu ko‘p qirrali obrazga yangi qirralar va chizgilar qo‘shdi. Ramziy makon sifatida Kamelot G‘arb tsivilizatsiyasining eng kuchli madaniy obrazlaridan biri bo‘lib qolmoqda, u shunchaki tarixiy yoki adabiy saroyni emas, balki adolat, jasorat va olijanoblik bilan boshqariladigan jamiyatning utopik tasavvurini ifodalaydi. Uning qulashi fojiasi bizga hatto eng yuqori insoniy yutuqlarning ham mo‘rtligini eslatadi, ammo Arturning qaytishiga umid idealni jamoaviy madaniy xotirada hamisha jonli tarzda saqlab qoladi.

Kretyen de Truaning keyingi Artur afsonalari an’anasiga ko‘rsatgan ta’siri nihoyatda katta va barqaror bo‘ldi. Uning romanlari butun o‘rta asr Artur afsonalari adabiyoti uchun asosiy modelga aylandi hamda asosiy syujetlar, qahramonlar, mavzular va tuzilmalarni belgilab berdi. Kretyen tomonidan yaratilgan Arturning ramziy markaz sifatidagi obrazi butun O‘rta asr davomida Artur afsonalari an’anasida ustuvor bo‘lib qoldi va hozirgi zamon talqinlariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishda davom etmoqda.

Oxir-oqibat, Kretyen de Trua asarlarida qirol Artur obrazining ritsarlik talqini nafaqat adabiy

yutuq, balki muhim madaniy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Kretyen o‘z romanlari orqali o‘rta asr aristokratik jamiyatiga o‘zining ideallashtirilgan aksini, uning qadriyatlari va intilishlarini ko‘rish imkonini beruvchi o‘ziga xos “oyna” yaratdi. Shu bilan birga, u ritsarlik ideologiyasining ichki ziddiyatlari va cheklovlari ustidan tanqidiy mulohaza yuritish uchun ham adabiy makon yaratdi. Kretyen tasvirlagan Artur shunchaki qirol emas, balki sivilizatsiya, tartib va insonning eng oliy maqsadlari timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Bu timsol esa ushbu buyuk romanlar yaratilganidan keyin ham asrlar davomida o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan holda inson tafakkurida yashashda davom etmoqda.

Tomas Malorining «Arturning o‘limi» asaridagi qirol Artur obrazi o‘rta asr arturiy an’anasining eng yuksak cho‘qqisi va keyingi barcha ingliz tilidagi talqinlar uchun poydevor hisoblanadi. Malori qahramonona ulug‘vorlikni chuqur insoniylik bilan, yuksak ideallarni insoniy zaifliklar bilan, zafarni esa fojia bilan uyg‘unlashtirgan ko‘p qirrali podsho portretini yaratdi. Uning Arturi uzoqdagi mifologik siymo yoki mavhum ramz emas, balki tirik, nafas olayotgan inson bo‘lib, barcha odamlar duch keladigan bir xil muammolar bilan kurashadi muhabbat va burchni qanday muvofiqlashtirish, haqiqat qarshisida ideallarni qanday saqlab qolish, xiyonat va yo‘qotishlarga qanday bardosh berish, qanday qilib yuzma-yuz kelish.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi evolyutsiya jarayoni adabiy merosning dinamik o‘zgarishini aks ettiradi. Qahramonlik eposi asarlarida jasorat, sodiqlik va milliy qadriyatlar markaziy o‘rin egallagan bo‘lsa, kurtuaz adabiyotida bu elementlar romantik idealizatsiya, axloqiy namunalar va individual his-tuyg‘ular bilan boyitilgan.

Tadqiqot orqali aniqlanishicha:

1. Tematik o‘tish — urush va jasorat mavzularidan etik, axloqiy va romantik g‘oyalarga qarab amalga oshgan.
2. Stilistik transformatsiya — sodda va ravon tildan murakkab metafora, ramziy ifoda va lirizmga o‘tgan.
3. Madaniy va ijtimoiy kontekst — o‘rta asr sud kurtuaziya madaniyati va ijtimoiy qadriyatlar kurtuaz adabiyotining shakllanishiga asos bo‘lgan.

Shu bilan, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi bog‘liqlik nafaqat adabiy janrlar rivojida, balki jamiyatning axloqiy va madaniy qadriyatlarining o‘zgarishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, o‘quvchilarga o‘tish jarayonidagi adabiy va madaniy transformatsiyalarni tushunishda ilmiy asos yaratadi va afsonaviy qahramon obrazining tarixiy evolyutsiyasini aniq ko‘rsatadi.Umuman olganda, qahramonlik eposidan kurtuaz adabiyotga o‘tish jarayoni tarixiy, madaniy va estetika nuqtai nazaridan uzviy va izchil rivojlangan hodisa sifatida qaraladi. Ushbu tadqiqot orqali qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va evolyutsiya jarayoni tizimli tarzda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qahramonlik eposi dastlabki davrlarda jamiyatning urf-odatlari, diniy e’tiqodlari va ma’naviy qadriyatlarini ifodalovchi eng asosiy adabiy shakl bo‘lgan. Bu eposlar, masalan, qadimgi Britaniya va Frankiya eposlarida, qahramonlar jasorati va sadoqati orqali jamiyatning axloqiy va madaniy me’yorlarini targ‘ib qilgan.Kurtuaz adabiyoti esa, o‘z navbatida, qahramonlik eposining asosiy motivlarini romantik va etik kontekstga moslab qayta shakllantirdi. Qahramonlar endi nafaqat jang maydonidagi jasorat bilan, balki mehr-muhabbat, odob-axloq va ma’naviy mukammallik bilan ham baholanadigan bo‘ldi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, kurtuaz adabiyoti qahramonlik eposining ko‘plab elementlarini saqlab qolgan, biroq ularni sotsial va ma’naviy jihatdan mukammallashtirgan. Masalan, Artur afsonalari va “Dumaloq stol” qahramonlarining

hayoti orqali adolat, jasorat va sadoqat tushunchalari yangi o‘lchovlarga ega bo‘ldi.Bundan tashqari, tadqiqot davomida qahramonlik eposidan kurtuaz adabiyot sari o‘tishda ijtimoiy va madaniy omillarning ham muhim rol o‘ynagani aniqlangan. Feodal jamiyatning o‘sishi, xotin-qizlar mavqei va ijtimoiy odob-axloq qoidalarining shakllanishi kurtuaz romanlarining rivojlanishiga bevosita ta’sir qilgan. Shu bilan birga, qahramonlik va sevgi motivlari o‘rtasidagi sintez, o‘quvchida murakkab axloqiy va hissiy tajribalarni uyg‘otgan. Shunday qilib, qahramonlik eposi va kurtuaz adabiyoti o‘rtasidagi evolyutsiya nafaqat adabiy jarayon sifatida, balki ijtimoiy va ma’naviy taraqqiyot ramzi sifatida ham ko‘riladi. Bu tadqiqotning natijalari, kelgusida britan adabiyoti va madaniy tarixini o‘rganishda qahramonlik motivlari va kurtuaz qadriyatlarining o‘zaro ta’sirini yanada chuqurroq o‘rganish uchun ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Spenser E. The Fairy Queen / E. Spenser. — London; New York: Warner and Co, 1986. – 241 p.

2. Дадабоев О. Ғарб ва Шарқ адабий контекстида Амир Темур шахси талқини. Филол. фан. бўй. фалсафа доктори дис. автореф. – Т., 2019. – 47 б.

3. Ashe G. The Quest for Arthur’s Britain / G. Ashe. - Frogmore, St. Albans: Paladin, 1977. – 22 p.

4. Соколова Н.И. Творчество Данте Габриэля Россетти. в контексте «средневекового возрождения» в викторианской Англии /Н.И. Соколова: -М.:МПГУ, 1995.- 87с.

5. Egan K. Evils of Materialism in «Idylls» and «Great Expectations» / K. Egan // Norton Anthology of English Literature. - L.: Oxford, 1995. - P. 890.

6. Tennyson H.T. Alfred Lord Tennyson (A memoir by his son) / A. Tennyson. - Oxford: Clarendon Press, 1949. - 238 p.

7. Reid MJ.C. The Arthurian Legend: Comparison of Treatment in Modern and Medieval Literature. A Study in the Literary Value of Myth and Legend / MJ.C. Reid. - Edinburgh & L., Oliver & Boyd, 1960. - 102p.

8. Taylor B., Brewer E. The Return of King Arthur / B. Taylor. Cambridge, 1983.

9. Петрова Н.В. «Королевские идиллии» А.Теннисона в контексте «Артуровского возрождения» в английской литературе XIX века: автореф. дис... канд. филол. наук / Н.В. Петрова. - Н.Новгород: НГПУ, 2003.

10. Шемякин А.М. Историческая проза Марка Твена / А.М. Шемякин // Марк Твен и его роль в развитии американской реалистической литературы / [под ред. Я. Н. Засурского]. - М.: Наука, 1987. - С. 72.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

“DASTURIY TA’MINOT ARXITEKTURASI” FANINI O‘QITISH TAMOYILLAR TAVSIFI

Ravshan Abdullayev Narzulloyevich
Qarshi davlat texnika universiteti o’qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada dasturiy ta’minot arxitekturasi fanini o’qitish ta’moyillari pedagogik kasbiy faoliyatda ta‘limning dasturli tuzilmali loyihalashtirish texnologiyalari, bosqichlari va tadqiqotchilarning pedagogik o’qitishda loyihalash sxemalarini umumlashtirishi muayyan loyihalash harakatlarining ketma-ketligi orqali sxemalarni aniqlashtirish imkoniyati ochib berilgan. Pedagogik yondoshuvlar o’qitishni loyihalashni arxitektura bilimlarining kognitiv xususiyatlari, ya’ni fanni o’qitish ta’moyillar tavsivlari keltirib o’tilgan. Qolaversa, sohaga oid adabiyotlar tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: dasturiy arxitektura, loyihalash, pedagogik loyihalash obyekti, kasbiy faoliyat, konstruktiv, kommunikativ, prognostik, ko’nikmalar, loyihalashga prinsipial yondashuv, tahlil qilish.

DESCRIPTION OF THE PRINCIPLES OF TEACHING THE SUBJECT «SOFTWARE ARCHITECTURE»

ANNOTATION: The article reveals the principles of teaching the subject of software architecture in pedagogical professional activity, the technologies of programmatic structured design of education, stages and the possibility of clarifying the schemes through a sequence of specific design actions by researchers, the generalization of design schemes in pedagogical training. Pedagogical approaches to teaching design, cognitive features of architectural knowledge, that is, the principles of teaching the subject are presented. In addition, the literature on the subject is analyzed.

Keywords: software architecture, design, pedagogical design object, professional activity, constructive, communicative, prognostic, skills, principled approach to design, analysis.

ОПИСАНИЕ ПРИНЦИПОВ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА «АРХИТЕКТУРА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ»

АННОТАЦИЯ: В статье раскрываются принципы преподавания предмета «Архитектура программного обеспечения» в педагогической профессиональной деятельности, технологии программно-структурированного проектирования образования, этапы и возможность уточнения схем посредством последовательности конкретных проектных действий исследователей, обобщение проектных схем в педагогической подготовке. Представлены педагогические подходы к обучению проектированию, познавательные особенности архитектурных знаний, то есть принципы преподавания предмета. Кроме того, проанализирована литература по данной теме.

Ключевые слова: архитектура программного обеспечения, проектирование, объект педагогического проектирования, профессиональная деятельность, конструктивный, коммуникативный, прогностический, навыки, принципиальный подход к проектированию, анализ.

Kirish. Bugungi raqamli jamiyatda dasturiy ta’minot arxitekturasini o‘qitish faqat texnik bilimlarni berish bilan cheklanib qolmaydi. Shuningdek, u talabalarning tizimli fikrlash, abstraksiya, modellashtirish va muhandislik yechimlarini asoslash bo‘yicha kompetensiyalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shuning uchun, ushbu fan mazmunini pedagogik loyihalash jarayoni didaktik va metodologik asosda amalga oshirilishi kerak.

Pedagogik loyihalash ta’lim jarayonini ilmiy asosda rejalashtirishni, uning maqsadlari, mazmuni, usullari va natijalarini oldindan modellashtirishni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon, ayniqsa, «Dasturiy ta’minot arxitekturasi» fanini o‘qitishda muhimdir, chunki fan nazariy va amaliy bilimlarni birlashtiradi va talabalarning professional fikrlashini rivojlantiradi.

Dasturiy ta’minot arxitekturasi ta’limining pedagogik tabiati. Bugungi raqamli jamiyatda IT mutaxassislarini tayyorlash tub o‘zgarishlarga yuz tutmoqda. Ilgari ta’lim jarayoni algoritmlar, dasturlash tillari va texnik vositalarni o‘qitishga qaratilgan bo‘lsa, bugungi kunda asosiy e’tibor muammolarni tahlil qilish, tizimlarni kontseptual ravishda qurish va qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Bu o‘zgarishlar dasturiy ta’minot arxitekturasi fanining ahamiyatini sezilarli darajada oshirdi.

Dasturiy ta’minot arxitekturasi dasturiy ta’minot tizimining yuqori darajadagi tashkil etilishini, uning tarkibiy qismlarini, ular o‘rtasidagi munosabatlarni va uning ishlash tamoyillarini belgilaydigan nazariy va amaliy sohadir. Ushbu fanni o‘qitishdagi asosiy qiyinchilik shundaki, u shunchaki faktlar to‘plami emas, balki intellektual faoliyat usulidir. Shuning uchun bu fanni an’anaviy reproduktiv ta’lim modeli yordamida samarali o‘zlashtirib bo‘lmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili Ian Gorton talabalarga zamonaviy texnologiyalar (masalan, Enterprise Java, .NET, Cloud computing, Microservices) muhitida komponentlar qanday ishlashini ko‘rsatish tarafdori. U o‘qitishda arxitekturaviy uslublar (Patterns) va ularning amaliy platformalardagi cheklovlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishga katta urg‘u beradi.

David Garlan o‘qitishda «Formal va Tizimli Model» (Formal and Systematic Modeling) tamoyilini himoya qiladi. U arxitekturani shunchaki «hunarmandchilik» emas, balki aniq muhandislik intizomi deb hisoblaydi. Garlan yondashuviga ko‘ra, talabalarga fanni o‘qitishda birinchi navbatda «Arxitekturaviy uslublar» (Architectural Styles) — ya’ni Client-Server, Pipe-and-Filter, Layered kabi tayyor shablonlarning matematik va mantiqiy asoslarini o‘rgatish zarur. U talabalarda ADL (Architecture Description Languages — Arxitekturani tavsiflash tillari) orqali tizimni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirishni asosiy vazifa qilib qo‘yadi.

Pedagogik nuqtai nazardan, arxitektura bilimlari deklarativ bilimlar (ya’ni yodlangan ma’lumotlar) toifasiga kirmaydi. U konstruktiv bilim hisoblanadi. Konstruktiv bilim faqat faoliyat orqali shakllanadi. Shuning uchun, ushbu fanni o‘qitish jarayonida talabani faol subyektga aylantirish zarur. Bu Pedagogik loyihalash asosida o‘qishni tashkil qilishni talab qiladi.

Pedagogik nazariyada pedagogik loyihalash ta’lim jarayonini ilmiy asosda dastlabki modellashtirish va uni kutilgan natijalarga muvofiq tashkil etish usuli sifatida tushuniladi. U oddiy rejalashtirishdan farq qiladi. Rejalashtirish faqat mazmunni belgilasa, Pedagogik loyihalash ta’lim jarayonining butun tizimini - maqsadlar, mazmun, usullar, vositalar va natijalarni o‘zaro bog‘liq holda qurishni o‘z ichiga oladi.

Arxitektura ta’limida loyihalashga pedagogik yondashuv quyidagi sabablarga ko‘ra muhimdir:

Fan muammolarni hal qilishdir.

Tayyor yechimlar yo‘q.

Qarorlar ko‘p faktorli.

Natijalar baholashga bog‘liq.

Bu xususiyatlar klassik ma’ruza va amaliyot o‘qitish tizimining samaradorligini pasaytiradi. Shuning uchun ta’lim jarayoni muhandislik faoliyatiga iloji boricha yaqin bo‘lishi kerak.

Arxitektura bilimlarining kognitiv xususiyatlari. Arxitektura bilimlari yuqori darajadagi inson tafakkurini talab qiladi. Talabalar uni o‘zlashtirgan sari ular quyidagi intellektual operatsiyalarni rivojlantiradilar: abstraksiya, dekompozitsiya, modellashtirish, taqqoslash va optimallashtirish.

Bu operatsiyalar shunchaki ma’lumot olish orqali shakllanmaydi. Ular muammolarni hal qilish orqali yuzaga keladi. Shuning uchun, fan mazmuni muammoga asoslangan o‘rganish tamoyiliga asoslanishi kerak.

Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, arxitektura tafakkuri diagrammalar orqali shakllanadi. Talabalar avval individual elementlarni ko‘rishadi, keyin ular orasidagi munosabatlarni tushunishadi va nihoyat umumiy tuzilmani idrok etishadi. Shuning uchun ta’lim mazmuni ushbu elementlardan tizimli ravishda qurilishi kerak.

Arxitektura ta’limiga kompetensiyaga asoslangan yondashuv. Zamonaviy ta’limda samaradorlik bilim hajmi bilan emas, balki kompetensiyalar bilan o‘lchanadi. Arxitektura fanining asosiy maqsadi bilimlarni uzatish emas, balki professional tafakkurni rivojlantirishdir.

Ushbu fanni o‘zlashtirgan talaba:

talablarni tahlil qila oladi;

arxitektura uslubini tanlaydi ;

texnik yechimni asoslaydi;

tizim sifatini baholaydi;

jamoa ichida muhandislik kommunikatsiyasini amalga oshiradi.

Shuning uchun o‘quv dasturi «Men nimani bilaman?» emas, balki «Men nima qila olaman?» degan savolga javob berishi kerak.

O‘quv dasturining tizimli tuzilishiga ehtiyoj. Ko‘p hollarda fan mavzular ketma-ketligi sifatida o‘rgatiladi. Masalan:

UML;

Arxitektura uslublari;

Tarqatilgan tizimlar;

Xavfsizlik.

Biroq, bunday o‘qitish talabada tizimli tasavvurni rivojlantirmaydi. Ular individual tushunchalarni bilishadi, lekin ularni birlashtira olmaydilar. Tizimli yondashuvga ko‘ra, ta’lim mazmuni faoliyat mantig‘iga muvofiq tuziladi:

muammo → tahlil → modellashtirish → arxitektura → baholash

Bu yondashuv arxitektura tafakkurini rivojlantiradi.

Ta’lim jarayoni o‘z-o‘zidan faoldir. Arxitektura nazariyani qo‘llash emas, balki qaror qabul qilish jarayonidir. Shuning uchun, ta’lim jarayoni ham qaror qabul qilishga asoslangan bo‘lishi kerak.

Talabalar oldindan mavjud bo‘lgan sxemani nusxa ko‘chirmasliklari kerak. Ular bitta variantni tanlashlari va uni asoslashlari kerak. Bu jarayon refleksiv o‘rganish deb ataladi. Unda talabaning fikrlash jarayoni asosiy e’tiborga aylanadi.

Dasturiy ta’minot arxitekturasini o’qitish quyidagilarni bajarishi kerak:

- takrorlanadigan emas, balki konstruktiv bo’lishi kerak;
- bilimga emas, balki harakatga yo’naltirilgan bo’lishi kerak;
- mazmunga emas, balki fikrlashga yo’naltirilgan bo’lishi kerak;
- tushuntirishga emas, balki modelga asoslangan bo’lishi kerak.

Shunday qilib, ushbu fanni samarali o‘qitish, agar u Pedagogik loyihalash, kompetensiyaga

asoslangan yondashuv va muammoga asoslangan o‘rganish nazariyalariga asoslangan bo‘lsa, yuqori natijalarga olib keladi.

«Dasturiy ta’minot arxitekturasi» fanining o‘ziga xosligi shundaki, u an’anaviy texnik fanlardan farqli o‘laroq, oldindan belgilangan bilimlar to‘plamini emas, balki muammolarni hal qilish strategiyalarini o‘rgatadi. Shuning uchun bu fan maxsus ishlab chiqilgan didaktik tuzilmani talab qiladi. O‘qitish mazmuni nafaqat «nimani o‘rgatish kerak» tamoyiliga, balki «fikrlashni qanday o‘rgatish kerak» tamoyiliga ham asoslanadi.

Pedagogik adabiyotlarda didaktik tamoyillar ta’lim jarayonining barqaror qonunlarini ifodalaydi. «Dasturiy ta’minot arxitekturasi» fanida ular umumiy didaktik qoidalarning oddiy qo‘llanilishi emas, balki ularning professional amaliyotga moslashuvidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Quyida ushbu fan bo‘yicha asosiy o‘qitish tamoyillari tizimining ilmiy izohi keltirilgan.

1. Tizimlashtirish tamoyili.

Tizimlashtirish dasturiy ta’minot arxitekturasini o‘qitishning markaziy tamoyilidir. Buning sababi, arxitekturaning o‘zi tizimlar nazariyasiga asoslangan. Dasturiy mahsulot alohida modullar to‘plami emas, balki o‘zaro bog‘liq elementlar to‘plamidir.

Agar mavzular o‘quv jarayonida mustaqil ravishda o‘rganilsa, talabalar ularni tushuna olmaydilar. Bu quyidagi vaziyatga olib keladi: talaba UML diagrammasini chizadi, lekin uni nima uchun chizayotganini tushunmaydi. Ular mikroservis nima ekanligini bilishadi, lekin uni qachon ishlatishni bilishmaydi.

Tizimlashtirish tamoyiliga ko‘ra, har bir yangi tushunchaga quyidagi savol beriladi:

Bu tushuncha arxitektura jarayonining qaysi bosqichida qo‘llaniladi?

Keyin bilim chiziqli emas, balki ierarxik tuzilmani hosil qiladi. Talaba ongida quyidagi model shakllanadi:

talab → model → struktura → funksiya → smeta

Bu jarayon tizimli fikrlashni rivojlantiradi. Tizimli fikrlash vakolatli me’morning asosiy belgisidir.

2. Izchillik va bosqichma-bosqichlik tamoyili

Dasturiy ta’minot arxitekturasi bo‘yicha bilimlar abstraksiya darajasiga qarab yuqoridan pastga emas, balki pastdan yuqoriga qarab olinadi.

Talaba murakkab tizimni darhol tushuna olmaydi. Ular avval komponent tushunchasini, keyin komponentlar o‘rtasidagi munosabatlarni va nihoyat butun tizimni tushunadilar.

Shunday qilib, o’rganish quyidagi kognitiv ketma-ketlikda tashkil etiladi:

1. Ob’ektni aniqlash;
2. Aloqalarni aniqlash;
3. Tuzilmani yaratish;
4. Xususiyatlarni baholash;
5. Qarorni asoslash.

Bu ketma-ketlik inson tafakkurining tabiiy rivojlanishiga mos keladi. Agar bu tartib buzilsa, talaba arxitektura diagrammalarini eslab qoladi, lekin ularni tushunmaydi.

Bosqichma-bosqich o‘rganish tamoyili yana bir muhim natija beradi: u murakkablikni boshqarish qobiliyatini yaratadi. Har bir bosqich oldingi bosqichga asoslanadi. Natijada, bilim barqarorlashadi va uzoq muddatli xotirada saqlanadi.

3. Integratsiya tamoyili. Dasturiy ta’minot arxitekturasi bir nechta fanlar: dasturlash, ma’lumotlar bazalari, tarmoq texnologiyalari, operatsion tizimlar va dasturiy ta’minot muhandisligi kesishmasida joylashgan.

Shuning uchun uni alohida fan sifatida o‘qitish metodologik xatodir. Integrativ yondashuvga ko‘ra, har bir mavzu boshqa fan bilan bog‘langan.

Masalan, mikroservislar mavzusini o‘rganishda tarmoq protokollari, API, ma’lumotlarni replikatsiya qilish va yuklarni muvozanatlash ham tushuntiriladi.

Tahlil va natijalar. Natijada talaba alohida bilimlarni emas, balki muhandislik dunyoqarashini egallaydi. Yaxlitlik professional kompetensiyani rivojlantirishni tezlashtiradi.

4. Amaliy yo‘nalish tamoyili. Arxitektura bilimlari nazariy shaklda mavjud bo‘la olmaydi. Ular faqat muammo kontekstida mantiqiy bo‘ladi. Shuning uchun, o‘qitish real tizimlar atrofida tashkil etiladi. Har bir mavzu quyidagi tuzilishga muvofiq o‘rganiladi: muammo → variantlar → tanlov → oqibat.

Masalan, monolit va mikroservis arxitekturalari oddiy ta’rif bilan emas, balki yuk oshishi bilan tizimda nima sodir bo‘lishi bilan izohlanadi.

Bu yondashuv talabalarni “nima?” emas, balki “nima uchun?” deb so‘rashga undaydi. Bu savol professional fikrlashni rivojlantiradi.

5. Vizualizatsiya tamoyili. Arxitektura matn orqali emas, balki model orqali tushuniladi. Inson miyasi murakkab tizimlarni grafik shaklda tezroq idrok etadi.

Shuning uchun diagrammalar shunchaki illyustratsiya emas; ular bilimning o‘zi.

Vizual tasvir quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- abstraktsiyani aniqlashtiradi;
- munosabatlarni ochib beradi;
- murakkablikni kamaytiradi;
- xotirani mustahkamlaydi;

Talaba diagramma chizganda, ular aslida fikrlash jarayonini amalga oshiradilar. Shunday qilib, chizma bu fikrning tashqi ko‘rinishidir.

6. Muammoni yechish tamoyili. Arxitekturada tayyor javob yo‘q. Muammoga bir nechta to‘g‘ri yechimlar mavjud. Shuning uchun, o‘rganish muammoga asoslangan holda tashkil etiladi.

Talabaga quyidagi topshiriq beriladi: «100 000 foydalanuvchi uchun chat tizimini ishlab chiqing.»

Ushbu topshiriqda ular nazariyani qo‘llashga majbur bo‘ladilar. Natijada, bilim harakat orqali shakllanadi.

Muammoga asoslangan o‘rganish shuningdek, motivatsiyani oshiradi. Talaba o‘rganish uchun emas, balki yechim topish uchun ishlaydi.

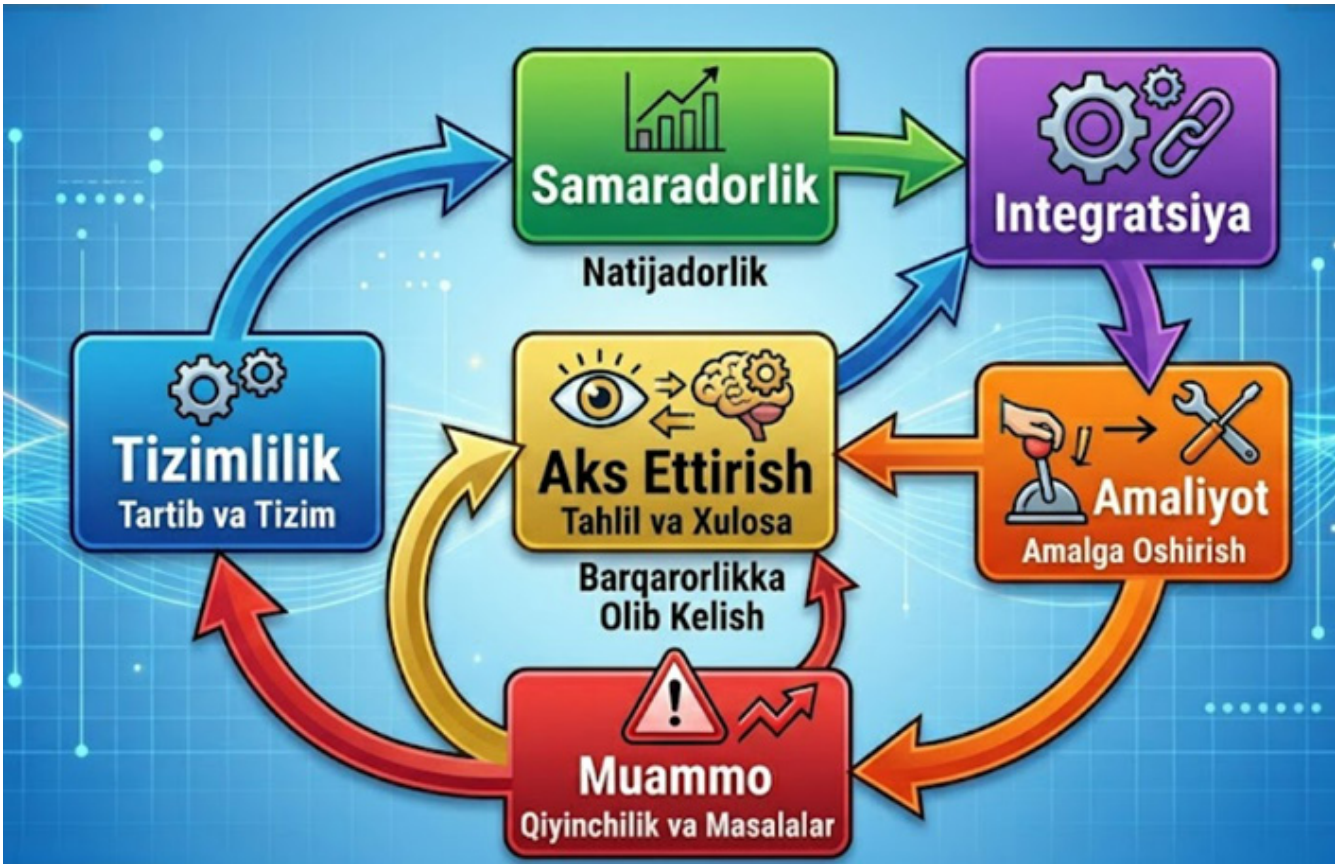
6. Refleksivlik tamoyili.

Muhandisning asosiy xususiyati qarorlarni asoslash qobiliyatidir. Shuning uchun talaba nafaqat loyiha yaratadi, balki uni himoya qiladi ham.

- Mulohaza orqali ular quyidagilarni tushunadilar:
- nima uchun aynan shu model tanlangan;
- qanday alternativalar mavjud edi;
- qanday xavflar mavjudligi.

Bu bosqich bilimni chuqurlashtiradi va professional tafakkurni shakllantiradi.

Didaktik tizimning umumiy modeli. Natijalar yagona tizimni tashkil qiladi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi quyidagicha: tizimlilik → samaradorlik → integratsiya → amaliyot → muammo → aks ettirish.

1-rasm. Didaktik tizimning umumiy modeli

Ta’lim bilimlarni uzatishdan muhandislik faoliyatiga o‘tish jarayonida dasturlash.

Xulosa va takliflar. “Dasturiy ta’minot arxitekturasi” fanining didaktik tizimi umumiy pedagogik qoidalarni oddiy qo‘llash emas. Bu professional modelga moslashtirilgan noyob metodologik asosdir. Ushbu tamoyillarga muvofiq tashkil etilgan ta’lim tizimli fikrlashni rivojlantiradi; mustaqil qaror qabul qilishni rag‘batlantiradi; nazariy bilimlarni amaliy kompetensiyaga aylantiradi; va muhandislar va me’morlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev R.N. Ta’limiy-dasturli tuzilmalarni tizimli loyihalashtirishning pedagogik texnologiyalarining nazariy tahlili // Ta’lim, fan va innovatsiya. Ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. — Toshkent, 2025.
2. Abdullayev R.N. Pedagogik kasbiy faoliyatda ta’limning dasturli tuzilmali loyihalashtirishning texnologiyalarining o’ri va bosqichlari // Pedagogik mahorat. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. — Buxoro, 2025.
3. Abdullayev R.N. Software process design problems and methodical, technological, instrumental and organizational support // American Journal of Pedagogical and Educational Research. ISSN (E): 2832-9791. — 2023. — Vol. 19. December.
4. Abdullayev R.N. Software design as an element of the professional activity of an informatics teacher // Intent Research Scientific Journal (IRSJ). ISSN (E): 2980-4612. — 2023. — Vol. 2. Issue 12. December.
5. Abdullayev R.N. Dasturiy ta’lminot arxitekturasi kursi mazmunini pedagogik loyihalashtirishning metodik shartlari // O’ZMU xabarlari. — Toshkent, 2024.
6. Essential Software Architecture. Ian Gorton. Springer, 2006 (Oliy ta’lim uchun qayta ishlangan 2-nashri — 2011)
7. Software Architecture: Perspectives on an Emerging Discipline, Mary Shaw, David Garlan
8. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. - М., 1985. - Т.1. 2. Абрамов А. Как создать новое содержание образования? // Народное образование. -1997. - Ш 7- 8. - С. 11-16. 3.
9. Азимов М. Язык науки. - М.:Мир, 1985. - 280 с. 4. Алексашина И. Ю. Учитель и новые ориентиры образования. - СПб, 1997.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA FANGA OID KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING SINERGETIK MODELI VA UNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Abdullayeva Feruza Nurillayevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti
Orcid: https://orcid.org/0009-0001-2629-9077

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinflarda badiiy asarlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning fanga oid kompetensiyalarini rivojlantirishning sinergetik-didaktik modeli nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda sinergetik yondashuvning pedagogik mohiyati, uning ta’lim jarayonidagi integrativ imkoniyatlari hamda badiiy asarlar vositasida o‘quvchilarning kognitiv, kommunikativ va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida metodik ta’minotni takomillashtirishga qaratilgan didaktik vositalar, pedagogik shart-sharoitlar va samaradorlik mezonlari ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’lim amaliyotida badiiy asarlarni o‘qitishning innovatsion modelini takomillashtirish hamda o‘quvchilarning fanlararo bilimlarni integratsiyalash, mustaqil fikrlash va ijodiy faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. sinergetik yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, fanga oid kompetensiyalar, metodik ta’minot, badiiy asar, boshlang‘ich ta’lim, didaktik model, integrativ ta’lim, refleksiv faoliyat, kognitiv rivojlanish, pedagogik texnologiyalar, ta’lim samaradorligi.

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ И ЕЕ ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Абдуллаева Феруза Нуриллаевна,
Доцент бухарского государственного педагогического института

Аннотация. В статье анализируется синергетико-дидактическая модель развития предметных компетенций учащихся в процессе обучения изобразительному искусству в начальных классах с теоретической и практической точек зрения. Исследование освещает педагогическую сущность синергетического подхода, его интегративные возможности в образовательном процессе и механизмы развития познавательных, коммуникативных и рефлексивных компетенций учащихся посредством изобразительного искусства. Также разработаны дидактические инструменты, педагогические условия и критерии эффективности, направленные на совершенствование методического обеспечения на основе компетентностного подхода. Результаты исследования служат для совершенствования инновационной модели обучения изобразительному искусству в практике начального образования и развития у учащихся навыков интеграции междисциплинарных знаний, самостоятельного мышления и творческой деятельности.

Ключевые слова. синергетический подход, компетентностный подход, предметно-ориентированные компетенции, методическая поддержка, художественная работа, начальное образование, дидактическая модель, интегративное образование, рефлексивная деятельность, когнитивное развитие, педагогические технологии, эффективность образования.

SYNERGETIC MODEL OF DEVELOPMENT OF SUBJECT-RELATED COMPETENCES IN PRIMARY STUDENTS AND ITS DIDACTIC POSSIBILITIES

Abdullayeva Feruza Nurillayevna,
Docent at Bukhara State Pedagogical Institut

Annotation. The article analyzes the synergetic-didactic model of developing students’ subject-related competencies in the process of teaching works of art in primary grades from a theoretical and practical perspective. The study highlights the pedagogical essence of the synergetic approach, its integrative capabilities in the educational process, and the mechanisms for developing students’ cognitive, communicative, and reflective competencies through works of art. Also, didactic tools, pedagogical conditions, and effectiveness criteria aimed at improving methodological support based on the competency approach have been developed. The results of the study serve to improve the innovative model of teaching works of art in primary education practice and to develop students’ skills in integrating interdisciplinary knowledge, independent thinking, and creative activity.

Keywords. synergetic approach, competency-based approach, subject-specific competencies, methodological support, artistic work, primary education, didactic model, integrative education, reflective activity, cognitive development, pedagogical technologies, educational effectiveness.

KIRISH. Jahon ta’lim tizimida shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy hamda integrativ ta’lim paradigmalarining ustuvor ahamiyat kasb etishi o‘quvchilarning nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish, balki ularni amaliy faoliyatda samarali qo‘llashga xizmat qiluvchi kompetensiyalarini rivojlantirish zaruratini kuchaytirmoqda. Mazkur jarayonda boshlang‘ich ta’lim bosqichi alohida ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shu davrda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligi, mustaqil fikrlashi, tahliliy va ijodiy faoliyati shakllanadi. Shu nuqtai nazardan badiiy asarlarni o‘qitish o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy kamoloti, estetik didi va fanga oid kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim pedagogik vositasi hisoblanadi.

Ta’lim mazmunini modernizatsiyalash sharoitida badiiy asarlarni an’anaviy reproduktiv yondashuv asosida o‘qitish o‘quvchilarning bilish faoliyatini to‘laqonli faollashtirish imkonini bermayotgani kuzatilmoqda. Natijada badiiy matn mazmunini chuqur anglash, obrazlar tizimini tahlil qilish, muallif g‘oyasini interpretatsiya etish hamda fanlararo bog‘liqliklarni aniqlashga doir kompetensiyalar yetarli darajada shakllanmay qolmoqda. Bu esa badiiy asarlarni o‘qitish metodikasini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Sinergetik yondashuv ta’lim jarayonini murakkab, ochiq va o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin etishi bilan pedagogik tadqiqotlarda alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv asosida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarini o‘zaro integratsiyalash, ularning mustaqil bilish faoliyatini rag‘batlantirish hamda ta’lim subyektlari o‘rtasidagi kooperativ munosabatlarni rivojlantirish imkoniyatlari kengayadi. Shu bois sinergetik yondashuvning didaktik imkoniyatlarini badiiy asarlarni o‘qitish jarayoniga tatbiq etish masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Bugungi kunda boshlang‘ich sinflarda badiiy asarlarni o‘qitishda fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning metodik ta’minoti, sinergetik yondashuvning pedagogik mexanizmlari, didaktik vositalari hamda samaradorlik mezonlarini ilmiy asoslash zarurati mavjud. Mazkur ehtiyoj tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi va badiiy asarlarni o‘qitish jarayonida kompetensiyaviy natijadorlikni ta’minlashga xizmat qiluvchi innovatsion metodik modelni ishlab chiqishni talab etadi.

METODLAR. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning sinergetik modeli va uning didaktik imkoniyatlarini asoslashda tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan hamda sinergetik yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Sinergetik yondashuv ta’lim jarayonini o‘zaro bog‘liq elementlardan tashkil topgan ochiq va dinamik tizim sifatida talqin etishga imkon beradi.

Muammoning ilmiy-nazariy asoslarini aniqlashda pedagogik, psixologik va metodik manbalarni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish hamda tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Fanga oid kompetensiyalarning tarkibiy tuzilmasi, ularning shakllanish qonuniyatlari va rivojlanish omillari mavjud ilmiy qarashlar asosida konseptuallashtirildi.

Sinergetik modelning mazmuniy tavsifini ishlab chiqishda modellashtirish, mantiqiy tahlil, induksiya va deduksiya metodlari qo‘llanildi. Mazkur metodlar asosida maqsadli, mazmuniy, texnologik va natijaviy komponentlarning o‘zaro integratsiyalashgan tizimi shakllantirildi.

Didaktik imkoniyatlarni aniqlashda kompetensiyaviy natijadorlik, bilish faolligi, refleksiv faoliyat, kommunikativ hamkorlik hamda ijodiy fikrlash ko‘rsatkichlari asosiy mezonlar sifatida belgilandi. Natijada boshlang‘ich ta’lim jarayonida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatdan yaxlit sinergetik modeli asoslandi.

O‘tkazilgan tahlillar amaldagi darsliklarda o‘quvchilarning bog‘lanishli nutqini rivojlantirishdan ko‘ra tayyor matnlar ustida ishlashga ustuvor e’tibor qaratilganligini ko‘rsatdi. Xususan, tayanch so‘zlar, nutqiy konstruksiyalar hamda sintaktik-sinonimik vositalar asosida o‘quvchilarda mustaqil fikrni shakllantirish, uni turli kommunikativ vaziyatlarda mantiqiy va izchil ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashq va topshiriqlar tizimi yetarli darajada shakllantirilmagan.

Shuningdek, o‘quvchilarni til birliklarini bosqichma-bosqich o‘zlashtirish orqali bog‘lanishli nutq yaratishga olib boruvchi metodik mexanizmlar ham to‘laqonli ishlab chiqilmagan. Jumladan, so‘zlardan so‘z birikmalarini, so‘z birikmalaridan gaplarni, gaplardan esa mazmunan yaxlit va mantiqan izchil matn hosil qilish kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan mashq va topshiriqlar tizimliligi kuzatilmaydi. Bu esa bog‘lanishli nutqni rivojlantirish jarayonining metodik jihatdan yetarli darajada ta’minlanmaganligini ko‘rsatadi.

Darsliklar mazmuni tahlili natijalariga ko‘ra, ularda asosan quyidagi turdagi topshiriqlar ustunlik qilishi aniqlandi:

– nuqtalar o‘rniga mos qo‘shimchalarni qo‘yib yozish;
– matnni o‘qish va ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning ma’nolarini izohlash;
– qavs ichida berilgan so‘zlardan mosini tanlab qo‘llash;
– matn asosida savol va topshiriqlarni bajarish;
– savollarga javob yozish hamda shu asosda kichik hikoya tuzish;
– rasm asosida hikoya yaratish;
– tayanch so‘zlar yordamida matn tuzish;
– maqollar mazmunini sharhlash;
– berilgan matn asosida hikoya tuzish;
– matn mazmunini qayta hikoyalash.

Mazkur topshiriqlar o‘quvchilarning ayrim nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilsada, ularning aksariyati bog‘lanishli monologik nutqni shakllantirishning izchil didaktik tizimi asosida tashkil etilmagan. Ayniqsa, matn yaratish algoritmlari, matnning kompozitsion tuzilishi, mazmuniy yaxlitligi, mantiqiy izchilligi va lingvistik vositalardan foydalanish mexanizmlari yetarlicha yoritilmagan. Natijada o‘quvchidan bog‘lanishli matn yaratish talab etilgan bo‘lsa-

da, ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan metodik ko‘rsatmalar va bosqichli yo‘riqnomalar taqdim etilmagan.

Bunday holat bog‘lanishli nutq kompetensiyasini shakllantirish jarayonining samaradorligini pasaytirib, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, nutqiy ijodkorlik va kommunikativ faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlarini cheklab qo‘ymoqda.

NATIJALAR. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning mavjud holati hamda sinergetik yondashuvning nazariy-metodologik asoslari tahlili natijasida mazkur jarayonni tashkil etishning sinergetik modeli ishlab chiqildi. Model ta’lim jarayonining yaxlitligi, ochiqligi, o‘zaro ta’sirchanligi va o‘z-o‘zini rivojlantirish xususiyatlariga asoslangan holda loyihalashtirildi.

Ishlab chiqilgan model o‘zaro uzviy bog‘langan maqsadli, mazmuniy, texnologik va natijaviy komponentlardan tashkil topdi. Maqsadli komponent boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, mazmuniy komponent badiiy asarlar vositasida o‘zlashtiriladigan bilimlar, ko‘nikmalar va kompetensiyalar tizimini qamrab oldi. Texnologik komponent interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, integrativ topshiriqlar hamda refleksiv faoliyatni tashkil etishga xizmat qiluvchi didaktik vositalarni o‘z ichiga oldi. Natijaviy komponent esa o‘quvchilarning kognitiv, kommunikativ, kreativ va refleksiv kompetensiyalarida kuzatiladigan sifat o‘zgarishlari bilan tavsiflandi.

Tahlillar sinergetik yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi, mantiqiy mushohada yuritishi va fanlararo bog‘lanishlarni anglash darajasi sezilarli ravishda ortishini ko‘rsatdi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning bilimlarni tayyor shaklda o‘zlashtirishidan ularni mustaqil izlash, tahlil qilish, qayta ishlash va amaliy faoliyatda qo‘llash bosqichiga o‘tishiga xizmat qiladi.

Aniqlanishicha, sinergetik modelning didaktik imkoniyatlari o‘quvchilarda ta’lim mazmunini yaxlit idrok etish, turli fanlarga oid bilimlarni integratsiyalash, muammoli vaziyatlarga ijodiy yechim topish hamda o‘z fikrini erkin va asosli ifodalash kompetensiyalarini rivojlantirishda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, model ta’lim subyektlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, refleksiv faoliyatni rag‘batlantirish va shaxsiy ta’lim trayektoriyasini shakllantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Natijada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning sinergetik modeli ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning intellektual salohiyati va ijodiy faolligini rivojlantirish hamda kompetensiyaviy natijadorlikni ta’minlashning muhim pedagogik omili sifatida asoslandi.

MUNOZARA. Ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvor ahamiyat kasb etishi o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasidan ko‘ra ularni amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatlarini rivojlantirishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlash pedagogika nazariyasi va amaliyotining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Mavjud ilmiy qarashlar tahlili kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida tizimlilik, integrativlik va faoliyatga yo‘naltirilganlik tamoyillari muhim o‘rin egallashini ko‘rsatadi. Biroq aksariyat metodik yondashuvlarda ta’lim mazmunining alohida komponentlari ustuvorlik kasb etib, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik va dinamik rivojlanish mexanizmlari yetarli darajada ochib berilmagan. Sinergetik yondashuv esa ta’lim jarayonini murakkab, ochiq va o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin qilishi bilan boshqa yondashuvlardan farqlanadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sinergetik model asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilish faoliyati faollashadi, fanlararo integratsiya kuchayadi hamda mustaqil fikrlashga oid kompetensiyalar rivojlanadi. Bunda o‘quvchi tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi

subyektdan bilimlarni mustaqil ravishda izlovchi, tahlil qiluvchi va yangi vaziyatlarda qo‘llovchi faol ishtirokchiga aylanadi. Mazkur holat kompetensiyaviy ta’limning asosiy maqsadlariga mos keladi.

Sinergetik modelning yana bir muhim jihati o‘quvchilarning refleksiv faoliyatini qo‘llab-quvvatlashidadir. Refleksiya orqali o‘quvchi o‘z faoliyatini baholash, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa kompetensiyalarning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Didaktik imkoniyatlari badiiy asarlar mazmunini fanlararo integratsiya asosida o‘rganish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, kommunikativ faoliyatni tashkil etish hamda ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Natijada o‘quvchilarda nafaqat predmetga oid bilimlar, balki tanqidiy fikrlash, muloqotga kirishish, hamkorlikda ishlash va muammoni hal qilish kabi tayanch kompetensiyalar ham rivojlanadi.

Sinergetik yondashuv asosida ishlab chiqilgan model boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatdan samarali mexanizmi sifatida namoyon bo‘lib, ta’lim jarayonining sifat va natijadorligini oshirish uchun keng didaktik imkoniyatlarga ega ekanligi bilan tavsiflanadi.

XULOSA. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini o‘rganish sinergetik yondashuvning mazkur jarayonni samarali tashkil etishdagi muhim pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Sinergetik yondashuv ta’lim jarayonining barcha tarkibiy komponentlarini o‘zaro bog‘liq va dinamik tizim sifatida talqin etishi bilan o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarini yaxlit holda rivojlantirish imkonini beradi. Tahlillar natijasida boshlang‘ich ta’limda fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning sinergetik modeli maqsadli, mazmuniy, texnologik va natijaviy komponentlarning o‘zaro integratsiyasi asosida shakllanishi asoslandi. Mazkur model o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish, fanlararo bog‘lanishlarni anglash hamda ta’lim mazmunini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi.

Sinergetik modelning didaktik imkoniyatlari o‘quvchilarning kognitiv, kommunikativ, refleksiv va kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Ta’lim jarayonida integrativ topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, hamkorlikdagi faoliyat va refleksiv yondashuvlardan foydalanish kompetensiyaviy natijadorlikni ta’minlovchi muhim omillar sifatida belgilandi. Sinergetik yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti o‘quvchilarning o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda boyitish va yangi bilimlarni mavjud tajribasi bilan integratsiyalash qobiliyatlarini takomillashtirishga xizmat qilishi asoslandi.

Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirishning sinergetik modeli ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, kompetensiyaviy yondashuv talablarini ro‘yobga chiqarish hamda zamonaviy ta’lim sifatini ta’minlashning muhim didaktik vositalaridan biri hisoblanadi. Kelgusida mazkur modelning amaliy tatbiq mexanizmlarini takomillashtirish va uning samaradorligini baholash mezonlarini yanada aniqlashtirish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik-milliy g‘oyamizning poydevoridir. -Toshkent-2021.
2. Hakimov J.O. “Ta’limda axborot texnologiyalari” 2016 yil.
3. Daminov.O.O. Kasbiy pedagogika 2018 yil.
4. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariev Sh. Ona tili o‘qitish

metodikasi. –T.: Bayoz, 2022. – 304 b.

5. Abdullayeva F. Ta’lim tizimi sifatini oshirishda pisa va timss kabi xalqaro tadqiqotlarning roli //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.

6. Nurillayevna A. F. Teaching Scientific Popular Articles in Mother Nili and Reading Literacy Courses //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – Т. 2. – №. 3. – С. 47-50.

7. Abdullayeva F. Methodological possibilities of organization of primary school technology lessons with pedagogical technologies //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

8. Nurullayevna, A. F. (2022). Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida ilmiy ommabop maqolalarni o‘rgatish. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 2(4), 406-409.

9. Курбанова, Ш. Н., Абдуллаева, Ф., & Очилова, Г. О. (2021). Педагогическая технология–целостная система образовательного процесса. новые педагогические исследования: сборник статей IV, 20.

10. Qurbonova S. N., Abdullayeva F. Tarbiya darslarida interfaol metodlardan foydalanish //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 1030-1035.

11. Абдуллаева, Ф. Н. (2022). Boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida ilmiy-ommabop maqolalarni o‘rgatishning metodik imkoniyatlari: https://doi. org/10.53885/edinres. 2022.9. 09.034 Abdullayeva Feruza Nurilloyevna Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (9), 243-246.

12. Abdullayeva Feruza, N. (2022). Start Methodological Options for Teaching Scientific and Popular Articles in First Grade Mother Tongue and Reading Literacy Classes. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 6(6), 1433-1436.

13. Nurilloevna, A. F. (2022). General Structure of Teaching Courses of Popular Scientific and Artistic Articles on the Theme of the Seasons of the Year. Web of Scholars: Multidimensional Research Journal, 1(6), 1-5

14. Nurillayevna, A. F. (2023). Use of new pedagogical technologies in mother language and reading literacy lessons. Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence, 2(5), 5-9.

15. Nurillayevna, A. F., & Muhammadjonovna, S. E. (2023). Ona Tili Va

16. O‘qish Savodxonligi Darslarida Matn Ustida Ishlashda Pirls Topshiriqlaridan Foydalanish. Academic Integrity and Lifelong Learning (France), 215-219.

17. Nurillayevna, A. F., & G‘anijonovna, Q. M. (2023). Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Innovative Society: Problems, Analysis and Development Prospects (Spain), 181-184.

18. Abdullayeva, F. (2023). Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida ilmiy ommabop maqolalarni o‘rgatish. центр научных публикаций (buxdu. uz), 28(28).

19. Nurillayevna, A. F. (2023). Methodological Basis of Development of Science-Related Competences In Teaching Works of Art in Primary Classes Based On Synergic Approach. International Journal of Formal Education, 2(10), 61-66.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MANTIQIY MASALALARNI O‘RGATISHNING O‘ZIGA XOS PEDAGOGIK VA METODIK XUSUSIYATLARI

Abdullayeva Feruza Nurilloyevna,
Osiyo xalqaro universiteti professori

Pinyozova Nadira Bobonazarovna - Osiyo xalqaro universiteti
II bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatishning pedagogik va metodik xususiyatlari tahlil qilingan. Mantiqiy masalalarning o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda matematik bilimlarni chuqur o‘zlashtirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mantiqiy masalalarni o‘qitish jarayonida qo‘llaniladigan samarali metodlar, didaktik yondashuvlar va o‘qituvchining roli haqida fikr yuritilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, mantiqiy masalalardan tizimli foydalanish o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: mantiqiy masala, boshlang‘ich ta’lim, matematik tafakkur, pedagogik xususiyatlar, metodik yondashuv, mustaqil fikrlash, ta’lim jarayoni, muammoli vaziyat, didaktik metodlar, kreativ fikrlash.

Mamlakatimizda ta’lim tizimini takomillashtirish, yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirish hamda zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning keyingi ta’lim faoliyati uchun poydevor yaratadi. Shu sababli ushbu bosqichda o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mantiqiy masalalar o‘quvchilarning tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi aqliy faoliyatlarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bunday masalalar nafaqat matematik bilimlarni mustahkamlaydi, balki o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoni hal etish va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi. Shuning uchun boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatishning pedagogik va metodik jihatlarini o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida mantiqiy masalalarni o‘rgatish jarayoni o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, tahliliy fikrlash, umumlashtirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan murakkab, ammo zaruriy pedagogik jarayondir. Ushbu jarayonning o‘ziga xosligi, avvalo, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh psixologik xususiyatlari va bilish faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu sababli o‘qituvchi dars jarayonida mantiqiy fikrlashni bosqichma-bosqich shakllantirishni, o‘quvchilarda intellektual faollikni rag‘batlantiruvchi sharoit yaratishni ta’minlashi lozim.

Pedagogik xususiyatlari boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatishning pedagogik jihatdan eng muhim tomoni — bu o‘quvchini mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir. Mantiqiy masalalarni yechish jarayonida o‘quvchi muammoli vaziyatga duch keladi va uni hal etish uchun o‘z bilim va tajribasini qo‘llaydi. Bunday faoliyat tahlil, solishtirish, sintez va umumlashtirish kabi aqliy amallarni faol ishlatishni talab qiladi.

Insonning jamiyatdagi mavqeyini belgilovchi komillikka yaqinlashtiruvchi omillardan biri uning nutq madaniyatidir. Zero, boshlang‘ich ta’limning asosiy vazifalaridan biri mustaqil fikrga ega, o‘z fikrlarini og‘zaki va yozma tarzda erkin bayon eta oladigan yosh avlodni kamol toptirishdir. Bu vazifalar faqat ona tili, o‘qish darslari oldida turgan maqsad emas, balki integrativ tarzda

butun bir boshlang‘ich ta’limdagi o‘quv predmetlari oldida turgan muhim va dolzarb vazifalardan biridir. Matematika darslarida turli topshiriqlarni og‘zaki va yozma tarzda bajarish jarayoni o‘quvchilarning nutqi, xususan matematik nutqini shakllantirish bo‘yicha yondashuv asosida olib boriladi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida matematik nutq asosiy o‘rinni egallaydi. Matematik nutq-o‘quvchilarning topshiriqlar mohiyatini anglashida, ularning yechimini algoritmik mulohaza yuritish asosida topishi uchun muhim vositadir. Bu o‘qituvchining yil davomidagi mehnati samarasidir. Bu jarayonda o‘qituvchi-pedagoglarimizda aynan matematik nutqni shakllantirishga doir tajribada sinalgan yoxud sinalishi ko‘zda tutilgan nazariy bilim va shu bilimlarni qo‘llash bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlarga ehtiyoj seziladi. Shu jihatlarni inobatga olib o‘qituvchi-pedagoglarimiz uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik savodxonligini oshirish va nutqini o‘stirish borasida quyidagi tavsiyalarimizni berib o‘tmoqchimiz.

Masalalarni muhokama qilib yechish orqali o‘quvchilarda xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantirish. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik nutq shakllanishining yana bir jihati bevosita masala yechish bilan bog‘liqdir. Bu jarayonda o‘qituvchilarga quyidagi tavsiyamizni berib o‘tamiz.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik nutqini o‘stirishda matnli masalalar bilan ishlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ajratilgan etaplarga bir-biri bilan uzviy bog‘langan va bu bosqichning har bir

etapida ish asosan o‘qituvchining rahbarligida olib boriladi. Har bir etapda ishlash metodikasini batafsil ko‘rib chiqamiz.

a) masala mazmuni bilan tanishtirish. Masala mazmuni bilan tanishtirish uni

o‘qib, masalada aks ettirilgan hayotiy vaziyatni ko‘z oldiga keltirish demakdir. Masalani odatda bolalar o‘qiydilar. Masala matni bolalarda bo‘lmagan taqdirda yoki ular hali o‘qishni bilamagan holda, masalani o‘qituvchi o‘qiydi. Bolalarni masalani to‘g‘ri o‘qishga o‘rgatish juda muhimdir. Amalni tanlashni belgilab beradigan „bor edi”, „jo‘nab ketdi”, „qoldi”, “baravardan bo‘ldi” kabi so‘zlarga va soni ma’lumotlarga urg‘u berib o‘qish masala savolini intonatsiya bilan ajratib o‘qish [37]. Agar masala tekstida tushunarsiz so‘zlar uchrasa ularni tushuntirish yoki masalada gap ketayotgan predmetni, masalan, buldozer, o‘rish mashinasi va hokazoni ko‘rsatish mumkin. Masalani bolalar bir-ikki marta, ba’zan bir necha marta o‘qiydilar, biroq masalani bitta o‘qiganda esda qolishga ularni asta-sekin o‘rgatib borish kerak, chunki bu holda ular masalani ko‘proq diqqat bilan o‘qiydilar. Masalani o‘qiganda, bolalar masalada aks ettirilgan hayotiy vaziyatni tasavvur qila olishlari lozim. Shu maqsadda bolalar masalani o‘qib bo‘lishganidan keyin masalada nima to‘g‘risida gap ketayotganini tasavvur qilib ko‘rishlari va hikoya qilib berishlarini taklif qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu bosqich o‘quvchilrning matematik nutqi rivoji uchun muhim hisoblanadi;

b) masala yechimini izlash. Masala mazmuni bilan tanishgandan so‘ng uning yechimini izlashga o‘tish mumkin o‘quvchilar masalaga kirgan kattaliklar, berilgan sonlar va izlanayotgan sonni ajratib ko‘rsatishlari, berilgan sonlar va izlanayotgan son orasidagi bog‘lanishni aniqlashlari va buning asosida tegishli arifmetik amalni tanlashlari kerak. Yangi turdagi masalalarni kiritilayotganida masala yechimini izlashga o‘qituvchi rahbarlik qiladi, keyinchalik o‘quvchilar buni mustaqil bajaradilar. U holda ham bu holda ham kattaliklar, berilgan sonlar va izlanayotgan sonni ajratish, ular orasidagi bog‘lanishlarni aniqlashda bolalarga yordam beradigan maxsus usullardan foydalaniladi. Bunday usullar jumlasiga masalani ilyustratsiyalash, masalani takrorlash, masalani tahlil qilish va eshitish planini tuzish kiradi;

d) masalaning yechilishi. Masalaning yechilishi bu yechim plani tuzilayotganda tanlangan arifmetik amallarni bajarish demakdir. Bunda har bir amalni bajara turib nimani topayotganimizni tushuntirish shart. Masala yechimini og‘zaki yoki yozma ravishda bajarilishi mumkin. Og‘zaki yechishda tegishli arifmetik amallar tushuntirishlar og‘zaki bajariladi. Boshlang‘ich sinflarda

yechiladigan masalalarning deyarli yarmi og‘zaki bajarilishi kerak. Bunda bolalarni bajarilayotgan masalalarning deyarli amallarga doir to‘g‘ri va qisqa tushuntirishlar berishga o‘rgatish kerak. Yozma yechishda amallar yoziladi. Ular uchun tushuntirishlarni esa o‘quvchilar yozadilar yoki og‘zaki aytadilar.

Shunday qilib biz o‘quvchilarni yangi turdagi masalalar bilan tanishtirish metodikasining umumiy masalalarni qarab chiqdik. Bu bosqichda ish o‘qituvchi

rahbarligida olib boriladi. To‘rtinchi snf o‘quvchiariga berish mumkin bo‘lgan ulardan ijodiy fikrlashni talab qiladigan ushbu masalani qaraymiz.

Masala. Futbol komandasining 11 ta o‘yinchisining o‘rtacha yoshlari 20 ni tashkil etadi. Agar ularga murabbiyning yoshini qo‘shib hisoblashsa, o‘rta yoshlari 22 yoshni tashkil etadi. Murabbiyning yoshi nechada?

Ushbu masala yuzasidan o‘quvchi quyidagicha mulohaza yuritishi mumkin:

1) futbol komandasidan 11 ta o‘yinchining yoshlar yig‘indisini topish uchun 20 ni 11 ga ko‘paytiramiz. 20*11=220 (yosh)

2) futbol komandasidagi 11 ta o‘yinchi va murabbiy birgalikda 11+1=12 (kishi) ni tashkil etadi.

3) futbol komandasidan 11 ta o‘yinchi va 1 ta murabbiyning birgalikdagi yoshlarini topish uchun 22 ni 12 ga ko‘paytiramiz.

22*12=264 (yosh)

4) Murabbiyning yoshini aniqlash uchun 264 dan 220 ni ayiramiz.

264-220 = 44 (yosh)

Javob: murabbiyning yoshi 44 da.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik nutqni o‘stirishda matnli masalalar asosiy vositalardan biri sanaladi.O‘quvchining masala yechish jarayonida yuritgan mulohazasi uning matematik nutqi qay darajada shakllanganini ko‘rsatib beradi.

4. Mantiqiy topshiriq berish orqali nutq o‘stirish.

Boshlang‘ich sinf matematika darsliklarida mantiqiy topshiriqlar katta o‘rin egallaydi. Bunday topshiriqlarni bajarishda o‘quvchi mulohazasi muhimdir. O‘quvchilarning mustaqil fikrlashi shakllanishida topqirlikka doir o‘quv topshiriqlari muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Keyingi yillarda chop etilgan matematika darsliklarida topqirlikka oid o‘quv topshiriqlarining kiritilishi quvonarli hol. Ayniqsa, 2016-yil chop etilgan 3-sinf matematika darsligi (Mualliflar S.Burxonov, O‘.Xudoyorov, Q.Norqulova) da bunday topshiriqlar deyarli har bir darsda iqtidorli o‘quvchilar uchun boshqotirma tarzida keltirilgan o‘quv topshiriqlari qarab chiqilishi rejalashtirilgan. Amaliyotda ko‘pchilik o‘quvchilar bunday topshiriqlarni bajarishda unchalik ishtiyoqmand emaslar, chunki bunday topshiriqlarni bajarish uchun chuqur mushohada yuritish, nazariy bilimlarni qo‘llashni taqozo etadi.

Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatishning pedagogik va metodik xususiyatlari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ular o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish va amaliy hayotga tayyorlashga xizmat qiladi. Mazkur jarayonni samarali tashkil etish uchun o‘qituvchi darsni shunday rejalashtirishi kerakki, unda har bir o‘quvchi o‘z fikrini bildira olsin, mustaqil yechim topa olsin va o‘z natijasini tahlil qilishga o‘rganib borsin.

Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatish metodikasi o‘quvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirish, tafakkurini rivojlantirish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayonning samaradorligi o‘qituvchining tanlagan pedagogik yondashuvi, metodik vositalari hamda ta’limni tashkil etish shakllariga bevosita

bog‘liqdir.

Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy fikrlashni shakllantirish jarayoni faqat matematik bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarning tahlil qilish, umumlashtirish, xulosa chiqarish va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bois, o‘qituvchi darsni tashkil etishda har bir o‘quvchining fikrlash jarayonini faollashtiruvchi sharoit yaratishi zarur.

Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘qitish o‘quvchilarning intellektual rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Mantiqiy masalalar orqali o‘quvchilarda tahliliy va tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish hamda mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalari shakllanadi. O‘qituvchi tomonidan zamonaviy pedagogik texnologiyalar va samarali metodlardan foydalanish mantiqiy masalalarni o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi. Natijada o‘quvchilarning matematik savodxonligi, ijodiy fikrlashi va bilimlarni amaliyotda qo‘llash kompetensiyalari rivojlanadi. Shu bois mantiqiy masalalardan ta’lim jarayonida muntazam va maqsadli foydalanish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jumayev M. Boshlang‘ich ta’limda innovatsion o‘qitish metodlari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

2. To‘raqulova D. Noan’anaviy dars turlari va ularning ta’lim sifatiga ta’siri. // “Boshlang‘ich ta’lim va tarbiya” jurnali. — 2020. — №3. — B. 45–49.

3. Karimova M., O‘rinova N. Matematika o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

4. Abdullaeva Z. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish yo‘llari. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2022.

5. O‘razova G. Interfaol metodlar yordamida matematika darslarini samarali tashkil etish. // “Pedagogik innovatsiyalar” jurnali. — 2021. — №4. — B. 33–37.

6. Mirzayeva D. Matematika fanida o‘yin texnologiyalarining ahamiyati. // “Ta’lim texnologiyalari” jurnali. — 2022. — №2. — B. 21–26.

7. Hasanov A. Pedagogik tajriba-sinov ishlari metodologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2020.

8. Shirinova R. Boshlang‘ich ta’limda interfaol usullarni qo‘llashning nazariy asoslari. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.

9. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. — Moskva: Pedagogika, 1991.

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING MANTIQIY FUNKSIYALAR TUZILMASI

Azizov Obid Ergashjanovich,
Jizzax politexnika instituti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada kommunikativ kompetensiyani rejalashtirilayotgan natijalarga erishishda o‘zaro bog‘liqlik va tizimlilik sezilarli darajada olingan natijalar, umumiy maqsadlar hamda ularni rivojlantirish vazifalarining maqsadga muvofiq imkoniyati mantiqiy funksiyalar tuzilmasi hamda ularda qo‘llaniladigan metodlar bilan ishlash ko‘nikmasini shakllantirish orqali izohlab berilgan.

Kalit so‘zlar: kommunikativ kompetensiya, til kompetensiyasi, diskursiv, madaniy tadqiqotlar, ritorik, muloqot qobiliyati, gnostik, aksiologik, interaktiv hamda empirik komponentlar, disput, suggestiya metodi.

Аннотация: This article explains the importance of communicative competence in achieving planned results, the interdependence and systematicity of the results obtained, the general goals and the appropriateness of the tasks for their implementation, through the development of the skill of working with the structure of logical functions and the methods used in them.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, языковая компетентность, дискурсивность, культурология, риторика, коммуникативные умения, гностический, аксиологический, интерактивный и эмпирический компоненты, спор, метод внушения.

Abstract: In this state, there is a substantial interrelationship and systematicity of the obtained results, the commonness of the whole and the tselenapravlennaya vozmojnost of the solution to the problem, and the achievement of the planned results.

Key words: communicative competence, language competence, discursive, cultural studies, rhetoric, communication skills, gnostic, axiological, interactive and empirical components, dispute, suggestion method.

KIRISH

Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini innovatsion yondashuv asosida rivojlantirishda ta’lim jarayonining tashkil etilishi bilan bog‘liq bo‘lgan vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik shart-sharoitlarni o‘rganish ta’lim-tarbiyaning yondashuvlar birligini umumiy holatda kommunikativ kompetensiyani ta’lim maqsadlari va vazifalariga mos pozitsiyadan shakllantirishning mazmuni, tashkiliy shakllari, metodlari hamda vositalarining seleksiyasi va differensiyasini ko‘zda tutadigan pedagogik sharoitlarning algoritmik majmui sifatida tasavvur qilish mumkin.

XX asrning 60 yillarida ilk bor «kompetensiya» va «kompetentlik» so‘zlari ilmiy adabiyotlarga kirib kela boshladi. Shu davrdan boshlab til o‘rganish nazariyasi yo‘nalishida D.Xayms tomonidan, «kommunikativ kompetentlik» tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi.

Hozirgi kunda ilm-fan, texnika hamda ishlab chiqarish sohalarining tez sur’atlarda jadal rivojlanishi kuzatilmoqda. Ta’lim-tarbiya jarayoniga umumta’lim fanlarini o‘qitishning prinsipial yangi metodologiyasi sifatida kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’limni joriy etish siyosiy, umumdavlat va didaktik ahamiyatga ega bo‘lgan hodisa hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib bugungi kunda, “inson-inson” tizimiga bog‘liq bo‘lgan kasb vakillarining

insonlar bilan bevosita muloqot qilishida kommunikativ kompetensiya muhim sanaladi.

Bizning fikrimizcha, kommunikativ kompetensiyaga ega bo‘lish kommunikatsiya qoidalarini bilish, ularni o‘rnatish, aloqa jarayonini shakllantirish hamda uni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lish demakdir. Muloqotning bu xususiyati haqida gapirish, suhbat, bahs-munozaralar, intervyu, muzokaralardan foydalanish, bo‘lajak mutaxassisning muhim kasbiy sifatlari bo‘lib hisoblanadi.

Kommunikativ kompetensiya tarkibiy ta’lim sifatida qaraladi, u quyidagi darajalarni o‘z ichiga oladi: til, nutq, diskursiv, madaniy va ritorik kompetensiya. Har bir daraja, o‘z navbatida, erkin va samarali nutq faoliyati uchun zarur bo‘lgan bilim, malaka va ko‘nikmalar to‘plamini o‘z ichiga oladi:

til kompetensiyasi – maqsad darajasidagi til to‘g‘risidagi ma’lumotlar tizimiga uning darajalari bo‘yicha ega bo‘lish: fonetika, lug‘at, so‘z tarkibi va so‘z tuzilishi, morfologiya, sodda va murakkab jumlalar sintaksisi, matn stilistikasining asoslari;

nutq – til orqali fikrlarni tuzish va shakllantirish usullariga, nutqni idrok etish va shakllantirish jarayonida bunday usullardan foydalanish qobiliyatiga ega bo‘lish;

diskursiv – samarali va foydali diskursiv faoliyatni amalga oshirishda shaxsning ko‘nikmalarini shakllantirish darajasini o‘lchash imkonini beradigan kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi;

madaniy tadqiqotlar – tilni milliy madaniyatning ifodasi shakli sifatida xabardor qilish, til va xalq tarixi o‘rtasidagi munosabatlar, o‘zbek tilining milliy va madaniy xususiyatlari, o‘zbek tilida nutq odob-axloq normalari, millatlararo muloqot madaniyatini bilish;

ritorik – ommaviy nutqning maqsadi va holatiga muvofiq ongli ravishda nutq ritorik janrda muallifning manzili matnini yaratish, talaffuz qilish va aks ettirish qobiliyati.

Kommunikativ kompetensiya haqida dastlab ta’lim oluvchining aniq kommunikativ vaziyatlarda muloqot qila olish qobiliyati va mulohazalarni kommunikativ maqsadga muvofiqligi hamda ijtimoiy – madaniy xulq normalarini hisobga olgan holda nutqli muloqotni tashkil etish ko‘nikmasi sifatida xorijiy didaktikada ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Insonlar o‘rtasidagi nutq muloqoti bitta madaniyat doirasida va madaniyatlar o‘rtasida til orqali amalga oshiriladi. Til – bu inson hayotining haqiqiy sharoitlardan ajralib turadigan muayyan mavhum tizim sifatida qaralishi mumkin bo‘lmagan universal bir hodisa, chunki u insonning o‘ziga xos xususiyatlarini haqiqiy hayot sharoitida aks ettiradi.

Kompetensiyani insonning tug‘ma qobiliyati sifatida talqin qilgan N.Xomskiydan farqli ravishda, D.Xayms va uning izdoshlari uni ijtimoiy muhit bilan o‘zaro ta’sirlashuvda shakllanadigan malaka sifatida qaragan. Bunday shakllanish, bir tomondan, shaxsning ijtimoiy tajribasi va boshqa tomondan ijtimoiy muloqot olib boradigan impulslar bilan bog‘liq [4,32].

Shunday qilib, kommunikativ kompetensiya bir tomondan inson qobiliyatlari bilan belgilanadi, boshqa tomondan esa, u olingan bilimlar, ko‘nikmalar va hatto qadriyatlar yo‘nalishlari bilan bog‘liq [5].

Bugungi kundagi amalga oshirilgan tadqiqotlarda esa kommunikativ kompetensiya shaxsning boshqa tillarda [6], shuningdek, ona tilida muloqot qilishga qobiliyatligi va tayyorligi sifatida qaralgan [7].

ASOSIY QISM

Kommunikativ kompetensiya tushunchasiga berilgan ta’riflar tahlili bizni u tizimli yondashuvga asoslangan, degan xulosaga olib keldi. Kommunikativ kompetensiyani tizim sifatida o‘rganish uning ichki sifatini, munosabatlarini va aloqalarini aniqlashga imkon beradi. Tizimli yondashuv sharoitida, boshqa har qanday tizim ob’ekti kabi kommunikativ kompetensiyalar ham, tadqiqotdagi aniq vazifalarga qarab, ko‘p sonli kichik tizimlarga ajratilishi mumkin.

Ushbu maqolada yuqoridagi muammo va kamchiliklarni muayyan darajada hal qilishga

yo‘naltirilgan bo‘lib, unda o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga harakat qildik.

Bizning fikrimizcha, kommunikativ kompetensiya – bu o‘quvchilarda o‘zaro muloqot doirasi va qabul qila olish san’atini, nutq faoliyatini hamda fikrlarni bayon qilish fazilatlarining shakllanishi, o‘zi va o‘zgalarni tinglashi hamda tushunishga bo‘lgan reaksiyalari yig‘indisining namoyon bo‘lishidir [O.Azizov].

Shunday qilib, «kompetensiya» tushunchasi, nafaqat, bilim va operatsion-texnologik tarkibiy qismlarni, balki motivatsion, axloqiy, ijtimoiy – xulq-atvorni ham o‘z ichiga oladi. Kompetensiyaning konseptual tarkibining bunday keng ta’rifi uni o‘rganish natijasi sifatida o‘lchash va baholashni sezilarli darajada murakkablashtiradi.

O‘rganishlardan kelib chiqqan holda kommunikativ kompetensiyaning bir-birini izohlaydigan gnostik, aksiologik, interaktiv va empirik komponentlarining majmui hamda pedagogika kolleji o‘quvchilarida rivojlanishiga asoslanib komponentlar mazmunining birliklari sifatida belgilandi.

Bunda o‘rganishlar ketma-ketligiga muvofiq gnostik komponent mazmuni birliklari o‘quvchilarning yoshiga mos, suhbat va yozma, bevosita va bilvosita, ona tili va chet tillardagi muloqot turlari hamda usullari haqidagi tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladi.

Pedagogika kolleji o‘quvchilari kommunikativ kompetensiyasi rejalashtirilayotgan natijalarga erishishda o‘zaro bog‘liqlik va tizimlilik sezilarli darajada olingan natijalar, umumiy maqsadlar hamda ularni rivojlantirish vazifalarining maqsadga muvofiq imkoniyati bilan belgilanadi. Bu holat jarayon refleksiyasini va uning mazmuni nazorati asosida muloqot natijasini ko‘zda tutadigan o‘quvchilar kommunikativ kompetensiyasi empirik komponenti mavjudligini tushuntiradi. Kommunikativ kompetensiya komponentlarini pedagogika kolleji o‘quvchilarida rivojlantirishda metod hamda vositalardan, usullardan foydalanish asosida rivojlantirish natijalariga erishishga bog‘liq ma’lum maqsadli, mazmuniy va didaktik xususiyatlarga ega.

Pedagogik-psixologik tahlillardan ta’lim jarayonida pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini gnostik, aksiologik, interaktiv hamda empirik komponentlaridan har birini rivojlantirishga alohida urg‘u berilganligini ko‘rishimiz mumkin.

- gnostik komponent orqali pedagogika kolleji o‘quvchilarida muloqot turlari va usullari haqidagi bilimlar rivojlantiriladi;

- muloqot motivlari va maqsadlariga yo‘naltirishda pedagogika kolleji o‘quvchilari kommunikativ kompetensiyaning aksiologik komponentidan foydalanadilar;

- interaktiv komponentni rivojlantirish orqali universal kommunikativ harakatlar va muloqotning ularga mos og‘zaki hamda yozma usullari rivojlantiriladi;

- muloqotni olib borishda hamda natijasining mazmunini nazorat qilish asosida refleksiyasi, o‘zaro munosabat usullari va vositalarini rivojlantirish kommunikativ kompetensiyaning empirik komponentlari yordamida amalga oshiriladi.

Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning asosiy shakli bu-darsdir.

Auditoriyada olib boriladigan darslar bir xilda doimgiday kollejlardagi ta’limni (o‘qitishni) tashkil qilishning asosiy shakli hisoblanadi. An’anaviy dars belgilari qat’iy reglamentlangan (bo‘ysundiradigan) bosqichlar; o‘qituvchi tomonidan dars mashg‘ulotlarining borishini o‘zi nazoratga olishi; o‘zaro munosabat usullarini rejalashtirish, birgalikdagi faoliyatni tashkil qilish va bu faoliyat natijalarni sub’ektiv baholash ham o‘qituvchi tomonidan amalga oshiriladi; butun muloqot asosan o‘qituvchining yoki o‘quvchilarning monologiga borib taqaladi.

Mashg‘ulotlar jarayonlarining bunday shakli kreativ ta’lim-tarbiya mazmuniga va pedagogika kolleji o‘quvchilari kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga muvofiq emas .

Innovatsiyalarga asoslangan kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonidagi yetakchi talablar o‘quvchilarning kommunikativ faoliyati mavjudligidir. Aynan guruhda, juftlikda, o‘qituvchi bilan o‘quvchilarning har xil mavzularda bir vaqtdagi muloqoti – zamonaviy darsga qo‘yiladigan talablardan biridir.

O‘qish va o‘qitishda shaxsiy va kasbiy sifatlarni hisobga olgan holda rejalashtirilgan ta’lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladigan muloqot samarali bo‘ladi.

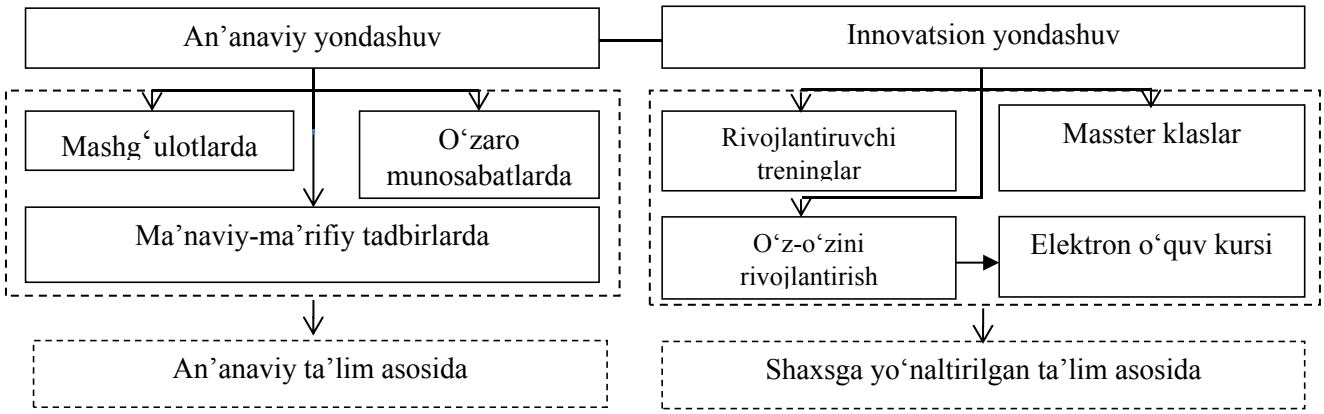
Auditoriyada hamda auditoriyadan tashqari jarayonlarda, mustaqil ta`lim bilan shug`ullanish bosqichlarida har bir o‘quvchining va butun guruhning psixofiziologik, yosh hamda individual xususiyatlari, o‘qituvchining individualligi hisobga olinishi kerak. O‘qituvchi rahbarligidagi (frontal) ish zamonaviy darsda yetakchi bo‘lmasligi kerak, chunki u qo‘yilgan maqsadlarga erishishga imkon bermaydi. Bugungi ta’limda o‘qituvchi dars jarayonida juftlikda, jamoaviy hamda guruh bo‘lib ishlashga imkoniyat berishi kerak.

Pedagogika kolleji o‘quvchilarining darsdan tashqari faoliyati sport-sog‘lomlashtirish, ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy, umumintellektual hamda umummadaniy kabi shaxs kamolati rivojlanishi yo‘nalishlari bo‘yicha tashkil qilinadi.

O‘quvchilar uchun mashg‘ulotlarni o‘tkazishning dars shakllari kommunikativ kompetensiyaning gnostik va interaktiv komponentlarini rivojlantirish uchun yanada samaralidir, aksiologik va empirik komponentlarini darsdan tashqari shakllarda rivojlantirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha ta’lim jarayonini tashkil qilishning yana bir muhim shart bu - pedagogika kolleji o‘quvchilari kommunikativ kompetensiyasi komponentlarini rivojlantirishning kreativ metod va innovatsion treninglarini qo‘llash hisoblanadi. Ta’lim jarayonini tashkil qilishning shakllari kabi metodlari ham o‘quvchilar kommunikativ faoliyat xususiyati (o‘ziga xosligi) bilan belgilanadi.

Kiritilayotgan kreativ metod va innovatsion treninglar pedagogika kollejlarida o‘quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirishda innovatsion yondashuv hisoblanib - bu an’anaviy yondashuv asosida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayoni mazmuni, shakllari va metodlarining hamda ta’lim maqsadi va natijalarning o‘zgarishidir, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining yangilanishidir (1-rasm). Demak, innovatsion yondashuvda o‘quvchilarning kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish jarayoni butunlay o‘zgaradi va takomillashadi.

1-rasm. Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda an’anaviy va innovatsion yondashuv

Innovatsion yondashuvga asoslangan ta’lim asosida kreativ fikrlash, faol shaxs sifatida o‘z o‘rniga ega bo‘lish, ijodkorlik, dunyoqarashining kengligi bilan suhbatdoshni jalb qila olish, kommunikativ

kommunikatsiya texnologiyalaridan o‘z o‘rnida oqilona foydalana olish, ongli ravishda bajarayotgan ishlarini to‘g‘ri tahlil qila olish kabi ko‘nikmalarni shakllantiriladi.

Pedagogika kolleji o‘quvchilarida kommunikativ kompetensiya komponentlarini rivojlantirishning mos metodlarini tanlash mantiqiy-funksional tuzilmasiga va uni takomillashtirish bo‘yicha vazifalarga, shuningdek gnostik, aksiologik, interaktiv va empirik komponentlar tuzilishiga muvofiq amalga oshiriladi.

Pedagogika kolleji o‘quvchilarida kommunikativ kompetensiya haqida dastlabki ma’lumotlar beradigan gnostik komponentini (muloqot turlari haqidagi bilimlar: ona tili va chet tilida, og‘zaki va yozma, nutqiy va nutqiy bo‘lmagan) o‘qituvchi hikoyasi, tushuntirish, eshitish va suqrot suhbati kabi metodlar yordamida rivojlantirish imkoni bo‘ladi.

O‘quvchilarda kasbiy faoliyat haqida kommunikativ maqsad qo‘yishi va uni tushunib yeta olish, axborotlarni saralay bilish hamda faoliyatda qo‘llay olishga o‘zida ishonch topish maqsadi bo‘lsa, unda aksiologik komponentni rivojlantirish uchun quyidagi metodlar to‘g‘ri keladi: munozara, pedagogik couching, disput, evristik va demokratik suhbat, emotsional yuqtirish, e’tiqod kabilar.

Pedagogika kollejlarida o‘quvchilar kommunikativ kompetensiyasining interaktiv komponenti (universal kommunikativ harakatlar, og‘zaki va yozma muloqotning ularga mos usullari)ni monolog, dialog, polilog, xabar, mulohaza, disput, munozara, chiqish, argumentatsiya, savol, inkor, xat, telefonda suhbat, telegramma kabi metodlar orqali rivojlantirish samaralidir.

Kasbiy faoliyatga tayyorgarlikda empirik komponentni o‘quvchilar disput, munozara, xabar, referat, loyiha faoliyati, taqdimot kabi metodlari yordamida amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Pedagogika kolleji o‘quvchilari kommunikativ kompetensiyasi komponentlarini rivojlantirishda samarali hisoblangan interaktiv metodlarning ahamiyati hamda mazmun mohiyatini alohida kiritib o‘tmoqchimiz.

METODLAR. Disput interaktiv ta’lim metodi kommunikativ kompetensiyaning komponentlarini rivojlantirishga imkon beradigan metod bo‘lib bu fikrlar to‘qnashuvidan iborat. Bu metodning maqsadi - munosabatlarni, mulohazalarni, baholarni shakllantirish. O‘quvchilar bu metod yordamida «Innovatsion ta’lim texnologiyalari va metodlari» fanida amaliy mashg‘ulot topshiriqlarini bajarish mobaynida o‘z qarashlarini isbotlagan holda himoya qilishni, ularga boshqa odamlarni zamonaviy usullar bilan ishontirishga o‘rganadi, yolg‘on nuqtayi nazarni inkor qilishni, etika me’yorlari va talablardan voz kechmaslikni o‘rganadi.

Kayfiyatning ta’siri– bu pozitiv kayfiyat, emotsiyani o‘qituvchidan o‘quvchiga o‘tishi. Muloqotda so‘z, intonatsiya, mimika, imo-ishora, qarash, nutqsiz tovushlar, ko‘rgazmali tasvirlar, qisqa yozma matnlar kabilar emotsiyalarda namoyon bo‘ladi. O‘qituvchining murakkab masalalarni muhokama qilishdagi xayrixoh qarashi, emotsional nutqi ishonchning ijobiy fonini yaratishga yordam beradi. Kayfiyatning ta’siri juda kuchli bo‘lishi mumkin, lekin kuchli emotsiyalar o‘qituvchi ixtiyoridagi boshqa metodlar bilan tashkil etilgan chuqur tushunish, anglash bilan mustahkamlangan bo‘lishi lozim.

Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasi aksiologik komponentini shakllantirishda ba’zida, nafaqat, to‘g‘ri, balki qayta yo‘nalish bo‘yicha ham, ishontiruvchi ta’sir zarurati vujudga keladi. O‘quvchining e’tiborini u yoki bu kommunikativ vositadan foydalanishdagi kamchiliklarga jalb qilish, uning diqqatini muloqot maqsadi va unga erishish usuliga qaratish juda muhim.

Muloqotga kirishishda ta’sir ko‘rsatishning yana bir usuli ishonch metodi hisoblanadi. Pedagogika kolleji o‘quvchilarida kommunikativ motivlar, maqsadlar, muloqotga qadriyatli munosabatni shakllantirish maqsadida aksiologik komponentning metodlaridan foydalanib, o‘qituvchi o‘quvchilarning tuyg‘ulariga, tajribasiga, ongiga murojaat qiladi. Ishonch (e’tiqod) isbot, ishontirish yoki ularning kombinatsiyasi kabi ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. Agar o‘qituvchiga o‘quvchini qandaydir qoidani haqiqiyligiga ishontirish kerak bo‘lsa, unda u isbot bo‘ladigan argumentlarning mantiqiy benuqson zanjirini yaratadi. Agar o‘qituvchi oldida muloqot faoliyatiga yoki o‘zaro munosabat ishtirokchilari (hamsuhbatlar)ga) qadriyatli

munosabatni shakllantirish vazifasi turgan bo‘lsa, unda o‘quvchining his-tuyg‘ulariga murojaat qilishi zarur. Shunda ishonch (e’tiqod) o‘git sifatida maydonga chiqadi. Ko‘pincha o‘qituvchi bir vaqtning o‘zida o‘quvchining ham aqliga, ham tuyg‘usiga murojaat qiladi.

Ishonchning yana bir metodi – namuna, o‘rnak. Pedagogik amaliyotda namunaning quyidagi: pozitiv (ijobiy), negativ (salbiy), to‘g‘ri, bavosita va obrazli (ta’sirchan) - turlaridan foydalaniladi.

Pedagogika kollejio‘quvchilaridanamunametodiningishontiruvchikuchibumetoddanfoydalanadigan, misol keltiradigan o‘qituvchi o‘rtasida ishonchli munosabatlar qanchalik shakllanganligiga bog‘liq.

Suggestiya – (bu psixologik jarayon bo‘lib, uning yordamida odam o‘zining yoki boshqa odamning orzu qilgan fikrlari, his-tuyg‘ulari va xatti-harakatlarini ongli harakatlarga tayanmasdan, ularni refleks sifatida qo‘zg‘atishi mumkin bo‘lgan ogohlantirishlarni taqdim etish orqali boshqaradi) yoki ishontirish – bu auditoriyaga verbal va noverbal emotsional bezalgan ta’sir usuli. Ishontirishning maqsadi o‘quvchilarda muayyan emotsional holatni yaratish hisoblanadi. Bu metod harakatga undashda ham qo‘llaniladi. Ishontirish metodi imkoniyatlariga ortiqcha baho qo‘yish mumkin emas. Ishontirish metodi bilan birga ta’sirning boshqa usullaridan ham foydalanish zarur, masalan, argumentlashni, isbotni kuchaytirish kerak. Aks holda ishontirishdan foydalanish o‘quvchilarda qayta reaksiyani tug‘dirishi mumkin.

Pedagogical coaching interaktiv ta’lim metodi kommunikativ faoliyatda pedagogika kolleji o‘quvchilarining motivatsiyasini vujudga keltirishga, ushbu jarayon qoniqish hosil qiladigan darajada muloqot maqsadlarini shakllantirishga va ularga erishishga yordam beradigan muhitni yaratish (suhbat va maqsadga yo‘naltirilgan xulq-atvor yordamida) metodi. Bunda o‘quvchilar berilgan topshiriqlarni guruh bilan bajarish jarayonida eng samarali natijani olish uchun birgalikdagi ijtimoiy, shaxsiy va ijodiy salohiyatni amalga oshirishga yordam beradigan tizimda ishlaydi.

Coaching metodi – maxsus maqsadlarda ko‘rsatmalar berish, kasbiy faoliyat bilan shug‘ullanadigan shaxsda shaxsiy salohiyat, o‘z-o‘zini anglash va mas’uliyat hissini rivojlantirishga yordam beradigan texnologiya hisoblanadi.

Keltirilgan tuzilmada kommunikativ kompetensiyaning pedagogika kolleji o‘quvchilarida rivojlanishi lozim bo‘lgan komponentlaridan quyidagi jihatlarni kuzatishimiz mumkin bo‘ladi.

Kognitiv (gnostik) komponentni rivojlantirish orqali:

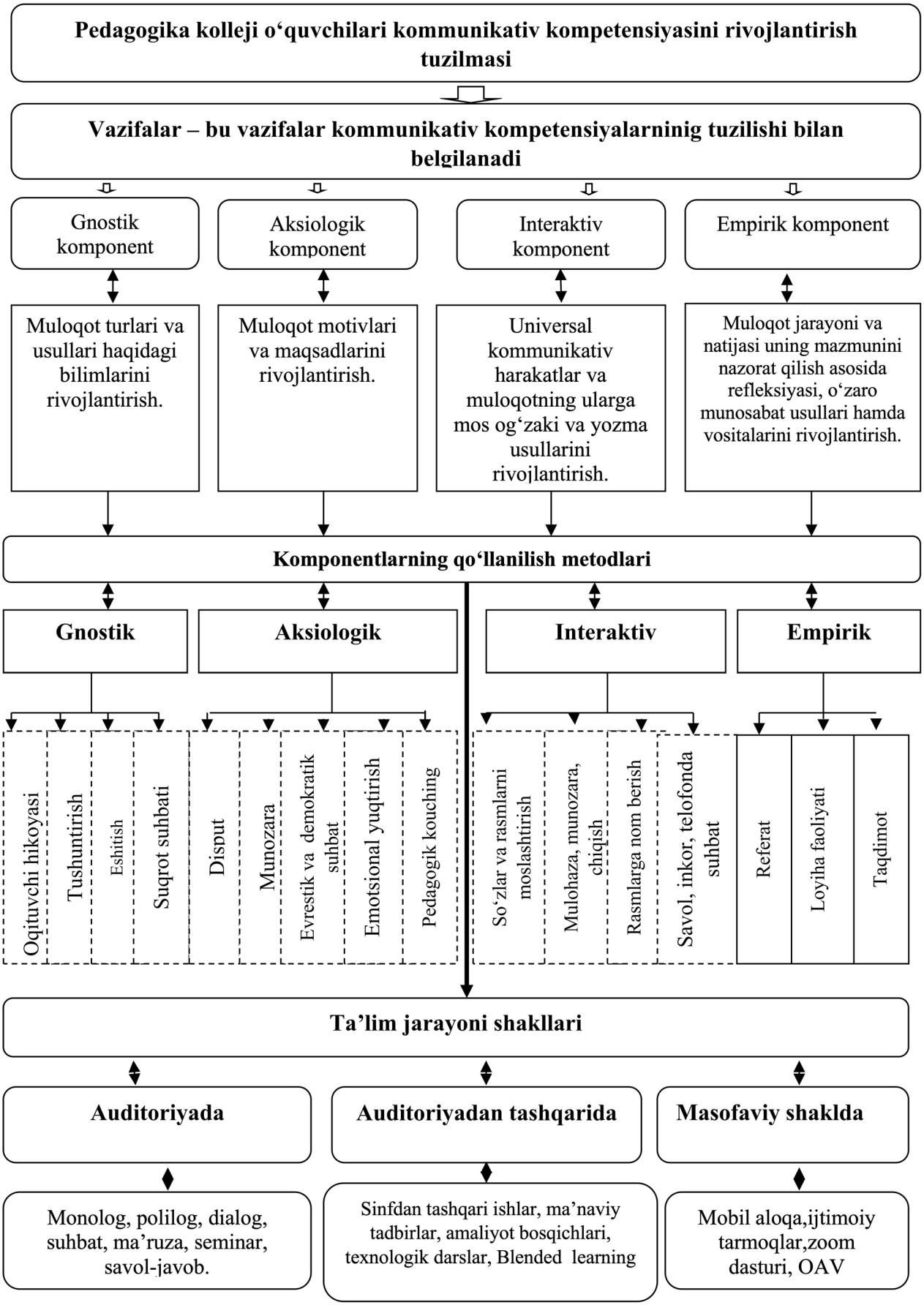
- pedagogika kolleji o‘quvchilarini o‘qitishda qo‘llanilayotgan innovatsion jarayonlarni;
- umumkasbiy fanlarni o‘qitish jarayonidagi innovatsion yondashuv xususiyatlarini;
- o‘quvchilarda kompetensiya tuzilishini aniqlashni;
- tayanch kompetensiyalar nomenklaturasini;
- professional ta’limni modernizatsiyalashning asosiy yo‘nalishlarini;
- pedagogika kollejlarida kompetentli yondashuvni amalga oshirishning texnologik aspektlarini va berilgan fanlar mazmunini tanlash prinsiplarini bilish.

Aksiologik komponentni rivojlantirish orqali:

- pedagogika kolleji o‘quvchilarining tatbiq qilish imkoniyati va maqsadga muvofiqligini e’tirof etish;
- pedagogika kolleji o‘quvchilarda kommunikativ faoliyatga pozitiv munosabatni shakllantirish.

Interaktiv komponentni rivojlantirish orqali:

- kommunikativ faoliyat mazmunini, me’yorlari haqidagi bilimlarni o‘quvchilarda rivojlantirish texnologiyalarini;
- kommunikativ faoliyatga pozitiv munosabatni o‘quvchilarda rivojlantirish texnologiyalarini;
- kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida kommunikativ universal o‘quv harakatlarini rivojlantirish texnologiyalarini; o‘zaro hamkorlik faoliyatida o‘quvchilarda kommunikativ faoliyatning pozitiv tajribasini rivojlantirish texnologiyalarini qo‘llash.

2-rasm. Kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishning mantiqiy-funksional tuzilmasi.

Pedagogika kollejlarida empirik komponentni rivojlantirish orqali:

- pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan darsning texnologik xaritasini;

- pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan darsdan tashqari mashg‘ulotning texnologik xaritasini;

- o‘quvchilar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini kuzatish va kommunikativ kompetensiyaning tashkil qiluvchilari diagnostikasi xaritalarini loyihalashtirish;

- kommunikativ kompetensiyani tashkil qiluvchilarni baholashga erishiladi.

Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ faoliyatga motivatsiyaning mavjudligi – bu kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning diagnostik-korreksion bosqichi tugallanganligining belgisi. Motivatsiya, o‘z navbatida, o‘quvchilar kommunikativ faoliyatida maqsad qo‘yishning asosi hisoblanadi.

XULOSA

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ faoliyati motivlari to‘g‘ridan – to‘g‘ri ularning ehtiyojlariga bog‘liq. Yangi taassurotlar zarurati pedagogika kolleji o‘quvchilar muloqotining bilish motivlarini, faol harakat qilishga ehtiyojni – kommunikatsiyaning ishchanlik motivlarini yaratadi, qo‘llab-quvvatlashga va e’tirof etishga ehtiyoj esa muloqotning shaxsiy motivlarini vujudga kelishi uchun asos hisoblanadi.

Shunday qilib, pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ faoliyati yetakchi motivlarini aniqlash kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning ikkinchi-kommunikativ-faoliyatli bosqichiga o‘tishga imkon beradi. Kommunikativ-faoliyatli bosqich pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ faoliyatga bevosita kirishishini ko‘zda tutadi. Motivlarning mavjudligi natija sifatida, o‘quvchilarda muloqot faoliyatiga qimmatli munosabatning shakllanish predmeti – kommunikativ maqsad qo‘yishni belgilaydi. Maqsad qo‘yishni shakllantirish zarurati pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ faoliyatda sub’ektiv pozitsiyani qabul qilish muhimligi bilan izohlanadi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 24-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi 637-sonli qonuni // https:/ lex.uz./ dosc/ 5013007.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrdagi. «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida»gi O‘RQ-595-sonli Qonuni. https://nrm.uz/

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo‘ljallagan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-sonli Farmoni. // https:/ lex.uz./ dosc/ 5841063.

4. Хомский Н.М. Аспекты теории синтаксиса. -М.: Изд-во Московского университета -1972. -259 с.

5.Орлова Э.А. Культурная (социальная) антропология -М.: Академический проект, 2004. -480 с.

6.Бим И.Л. Цели обучения иностранному языку в рамках базового курса // Ж. Иностранные языки в школе. -1996. -№1. -С.48-52.

7. Зиямухаммедов Б., Зиямухаммедова С, Новая педагогическая технология. –Т.: Абу Али ибн Сино, 2002. -48 с.

8.O.Azizov - Pedagogika kollejlari o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini innovatsion yondashuv asosida rivojlantirish. 13.00.05 – Kasb-hunar ta’limi nazariyasi va metodikasi pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya ishi.

9.Azizov O.E. Pedagogika kolleji o‘quvchilariga kommunikativ kompetensiyalarning tarkibiy

qismlari.// Namangan davlat universiteti – ilmiy axborotnomasi. 2021.2-son.

10.Azizov O.E. Pedagogika kolleji o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda muloqot va nutq faoliyatining ahamiyati.// Namangan davlat universiteti – ilmiy axbortnomasi. 2022.

11.Azizov O.E. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda nutq shaklla¬rini qo‘llashning metodik asoslari.// Ishlab chiqarishning texnik, muhandislik va texnologik muammolari innovatsion yechimlari mavzusidagi Xalqaro miqiyosidagi ilmiy-texnik anjumani materiallari to‘plami.2021.

12.Azizov O.E. Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyalarini o‘quv-ilmiy jarayonlarda rivojlantirish.// «Kompensiyaviy yondashuvli ta’lim tizimini tashkil etish usullari» mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Jizzax. 2021.

13.Azizov O.E. Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini nutq shakllari orqali rivojlantirish. //«Qiyosiy pedagogikaning dolzarb muammo va yechimlari» Xalqaro ilmiy amaliy konferensiya.- Jizzax. 2022.

14.Azizov O.E. Pedagogika kollejida tahsil olayotgan maktabgacha ta’lim tashkiloti bo‘lajak tarbiyachilarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish komponentlari.// Zamonaviy tadqiqotlar, innovatsiyalar, texnika va texnologiyalarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari mavzusidagi Respublika miqyosidagi ilmiy-texnik anjumani materiallari to‘plami.-Jizzax.2022.

15.Azizov O.E. Pedagogika kollejida tahsil olayotgan bo‘lajak mutaxassislarda kommunikativ muloqot usullari bilan ishlash ko‘nikmasini rivojlantirish. //«Boshlang‘ich ta’limning zamonaviy tendensiyalari: ta’lim va tarbiya integratsiyasi» II Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi.- Jizzax. 2022.

16.Azizov O.E. Methodology of organizing and conducting experimental works to determine the development of communicative competence of the students of the pedagogical college. //.In Volume 3, Issue 9 of Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS) Sep., 2022.

OILA, MAKTAB VA MAHALLA HAMKORLIGIDA SUN’IY INTELLEKTNING AHAMIYATI : YANGI DAVR TALABLARI

Badalova Rushana Bahodirovna.
Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani 53-IDUM o’qituvchisi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada oila maktab va mahalla hamkorligida sun’iy intellekt (SI) va inson omilining o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi. Yangi texnologiyalar ta’lim tizimini qanday o‘zgartirayotgani va boshqaruv jarayonlarini samaraliroq qilishga qanday yordam berayotgani yoritiladi. Shuningdek, inson omilining ahamiyati, pedagogik yondashuvlar, psixologik va ijtimoiy jihatlar ham ko‘rib chiqiladi. sun’iy intellekt avtomatlashtirish va tahlil qilish jarayonlarini yengillashtirsa-da, inson omili hal qiluvchi rol o‘ynaydi. maqolada oila maktab va mahalla hamkorligida SI va inson omilining optimal muvozanatini ta’minlash yo‘llari muhokama qilinadi.

Kalit so’zlar: Raqamli O’zbekiston, AI, suniy intellekt, matematika, strategiya, JavaScript, abacus, Google Home, Amazon Echo, fanlar, universitet, o’quvchi, talaba, informatika.

Kirish: AI (sun’iy intellekt) atamasi kundalik hayotimizda tez-tez uchratib va uni qo’llash butun dunyoda taraqqiy etmoqda. So’nggi paytlarda faoliyatimizni sun’iy intellekt turli tarmoqlar va ijtimoiy infratuzilmalarsiz tasavvurga sig’maydi. Shuningdek, Yevropa Ittifoqi sun’iy intellekt texnologiyalari uchun katta miqdordagi grantlarni taqdim etmoqda. Boshqa mamlakatlar: Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston kabi mamlakatlar ham sun’iy intellekt sohasida faol rivojlanishni amalga oshirmoqda. Ushbu mamlakatlar sun’iy intellekt texnologiyalarining turli sohalarida qo’llanilishini kengaytirishga urinmoqda.

Mamlakatimizda ham so’nggi yillarda Sun’iy intellekt sohasida investitsiyalarni jalb qilish, ilmiy-tadqiqotlar va innovatsiyalarni rivojlantirish uchun bir qator tashabbuslar tadbiq etildi. Jumladan 2024-yilning 13-avgustida O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida O’zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyotini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish bo’yicha 2024 yilda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to’g’risidagi qaror loyihasini muhokama qilindi. Unda qayd etilishicha, sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish, sun’iy intellekt texnologiyalari markazini tashkil etish bo’yicha topshiriq berildi. Prezident sun’iy intellekt texnologiyalarini bank-moliya sohasida qo’llashni kengaytirish, bu borada kadrlar tayyorlash va hodimlar malakasini oshirish zarurligini ta’kidladi. [1]

Sun’iy intellekt – kompyuter va mashinalar inson ongining muommolar yechishi va qaror qabul qilishiga taqlid qilishidir. Sun’iy intellektlar aqlli qaror qabul qilish uchun katta miqdordagi ma’lumotlar bilan ishlashadi.

Aslida, sun’iy intellekt sanoat inqilobining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Ta’lim, sog’liqni saqlash, ishlab chiqarish va mehmondo’stlik kabi turli sohalarda sun’iy intellektdan foydalanish holatlari uning dunyoga ta’sirini namoyon etadi. Sun’iy intellekt tashkilotlarga xarajatlarni kamaytirish, foydalanuvchi tajribasini yaxshilash va samaradorlikni oshirishda ko’mak ko’rsatmoqda.

Muammoning o’rganilganlik darajasi: Pedagoglarni raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektdan foydalanishga tayyorlashning kelajakdagi yo’nalishlari, yangi texnologiyalarni ta’limga qo’llash, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini yanada oshirishga qaratilgan. Sun’iy intellekt yordamida o’quvchilarning inividual ehtiyojlarga mos keladigan shaxsiy o’quv rejalari va dasturlarini yaratish masalalari: Sun’iy intellektning shaxsiylashtirilgan o’quvda qo’llanishi - o’quv materiallari tanlash, o’quv vazifalarini tayyorlash, o’quv jarayonini monitoring qilish, o’quvchilar individual yondashuvni ta’minlash. Sun’iy intellekt yordamida o’quvchilarning bilim darajasini

oshirish, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, o'quvchilarning qiziqishlarini rivojlantirishdir. Sun'iy itellekt yordamida o'qitish samadorligini oshirish mexanizmlari quyidagilardir:

1) Individual o'quv rejalarini yaratish: Sun'iy intellekt o'quvchilarning o'quv yutuqlarini va ehtiyojlarini o'rganib chiqib, har bir o'quvchi uchun shaxsiylashtirilgan o'quv rejalarini yaratish imkonini yaratadi. Bu texnologiya o'quvchining avvalgi bilim darajasi, tezlik, qiziqishlari va o'quv uslubiga qarab ta'limni uyg'unlashtiradi. Masalan, o'quvchi qaysi mavzularda qiyinchiliklarga duch kelayotganini aniqlash va unga o'ziga xos qo'llanma yoki mashqlarni taqdim etish mumkin. Bu o'qitish jarayonini yanada samarali va o'quvchi uchun jozibador qiladi.

2) Dasturlashtirilgan baholash va tahlil: Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning ishlari va testlarini avtomatik ravishda baholash imkoniyati mavjud. Bu o'qituvchilarga o'quvchilarning yutuqlari va kamchiliklarini tezda aniqlashga yordam beradi va ular uchun moslashtirilgan tavsiyalarni yaratadi. Bu tahlil natijasida o'qituvchi aniq qaysi o'quvchilarga ko'proq yordam berish kerakligini bilib oladi. Bu o'quvchilarga o'z vaqtida va samarali javoblarni olish imkonini beradi.[2].

3) Kompyuter asosidagi o'qituvchilar va chatbotlar: Sun'iy intellekt asosidagi virtual o'qituvchilar va chatbotlar o'quvchilarga o'z vaqtida yordam berish imkonini yaratadi. Chatbotlar o'quvchilarga savollariga tezda javob berish, tushunmovchiliklarni hal qilish va hatto o'quv materialini tushuntirishda yordam bera oladi. Shu bilan birga, ular o'qituvchi bo'lmagan vaqtlarda ham o'quvchilarga qo'llab-quvvatlash ko'rsatadi. Bu mexanizm o'quvchilarning o'quv jarayoniga harakatchanligini oshiradi.

4) Tavsiyalar va o'quv materiallarini avtomatik tanlash: Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarga mos o'quv materiallarini avtomatik tarzda tanlash va tavsiya qilish mumkin. Masalan, agar o'quvchi ma'lum bir mavzuda qiyinchiliklarga duch kelsa, Sun'iy intellekt tizimi unga moslashtirilgan qo'shimcha materiallar yoki interaktiv mashqlarni tavsiya qiladi. Bu o'quvchining o'z vaqtida va aniq yordam olishini ta'minlaydi, shuningdek, o'qituvchilarga materiallar tayyorlashda va darsni samarali tashkil etishda qo'llab quvvatlaydi.

5) O'qituvchilarni qo'llab-quvvatlash: Sun'iy intellekt o'qituvchilarni o'z ishlarida qo'llab-quvvatlash uchun ham ishlatiladi. Masalan, o'qituvchilarga dars tayyorlashda yordam berish, o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos o'quv materiallarini tanlashda yordam berish va o'qish jarayonining samaradorligini tahlil qilish uchun avtomatik vositalar ishlab chiqish mumkin.

Shu tarzda, o'qituvchilarni ortiqcha ish yukidan ozod qilish va ularga o'qitish sifatini yaxshilashda yordam berish mumkin. [3].

Sun'iy intellekt yordamida o'yinlashtirish - o'yin elementlariini o'quv jarayoniga qo'llash, o'quvchilaming motivatsiyasini oshirish, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantiradi. Simulyatsiya: Haqiqiy hayotdagi vaziyatlarni simulyatsiya qilish, o'quvchilarga amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, o'quvchilarning xatoliklaridan saboq olish imkoniyatini beradi. [4]

Maqsad: Hozirgi kunda Sun'iy intellekt yordamida o'qitish samaradorligini oshirish, ta'lim tizimlarini modernizatsiya qilishda muhim bir yo'nalishdir. Sun'iy intellekt o'quvchilarning o'quv jarayoniga faol ishtirok etishini ta'minlash, o'quvchilarning o'zaro aloqasini rivojlantirish, o'quvchilarning o'rganish uslublarini individualiatsiya qilishga yordam berishi maqsad qilib olingan.

Asosiy qism: Bu sohada olib borilgan tadqiqotlar bir necha metodologiyalarni o'z ichiga oladi. Quyida Sun'iy intellekt yordamida o'qitish samaradorligini oshirish mexanizmlari va metodologiyasi haqida ma'lumotlar taqdim etamiz.

Differensial o'qitish: Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim mazmuni va o'qitish usullari muvofiqlashtiriladi. Bu jarayonning

asosiy maqsadi har bir talabaning o’qish sur’atiga, qobiliyatlariga va qiziqishlariga mos keladigan o’quv dasturlarini taqdim etishdir. [5]

Shaxsga yo’naltirilgan o’qitish tizimlari: Adaptiv tizimlar o’qitish jarayonini o’quvchining ehtiyojlariga qarab o’zgartiradi. Bu tizimlar talaba tomonidan bajarilgan mashqlar, testlar va faoliyatlar asosida ta’lim materiallarini mos ravishda o’zgartiriladi.

Ta’limdagi robototexnika va virtual yordamchilar: Sun’iy intellekt asosida ishlovchi robototexnika va virtual yordamchilar o’quvchilarga interaktiv tarzda yordam berish, savollarga javob berish va o’quv faoliyatlarini kuzatib borishda qo’llaniladi. Ular o’qituvchilarga yordamchi rolini bajaradi va o’quvchilarga murakkab mavzularni o’zlashtirishda samaradorlikni rag’batlantiradi.

Sun’iy intellektga asoslangan baholash tizimlari: Baholash tizimlari o’qish jarayonida o’quvchilarning bilim darajasini aniqlash va ularni baholashda Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanadi. Bu tizimlar avtomatik tarzda testlarni baholaydi, talabalar bilimini real vaqt rejimida tahlil qiladi va ular uchun mos o’quv materiallarini taqdim etadi. [6]

O’qitish samaradorligini kuzatish va tahlil qilish: - bu o’qish jarayonlarini tahlil qilish va o’qitishning samaradorligini oshirish uchun ma’lumotlar to’plash va ulardan foydalanish jarayonidir. Sun’iy intellekt yordamida to’plangan katta hajmdagi ma’lumotlar o’qitish samaradorligini oshirish uchun ishlatiladi.

Sun’iy intellekt yordamida o’qitish samaradorligini oshirishning har bir mexanizmi ta’lim tizimini rivojlantirishida muhim ahamiyatga ega. O’quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish, adaptiv tizimlar va personalizatsiyalashgan o’qitishning integratsiyasi o’qish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Biroq, bu tizimlarni amaliyotda joriy qilishda yuzaga keladigan texnologik, metodologik va amaliy muammolarni hal qilish zarur.

Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish, raqamli ma’lumotlarni yig‘ish, saqlash va qayta ishlash tizimini takomillashtirish maqsadida hozirda yurtimizda ushbu sohada malakali kadrlarni tayyorlash, mazkur yo‘nalishdagi ilmiy-loyihalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. Sun’iy intellekt (SI) ta’limni individuallashtirilgan ta’lim tajribasini taqdim etish, ma’muriy vazifalarni avtomatlashtirish va o’qituvchilarga yordam ko’rsatish bilan ta’limni samarali tashkil etish xususiyatiga ega.

Quyida SI maktablarda qanday qilib foydalanilishi mumkinligi haqida ba’zi yo’llarni keltirib o’tamiz:

1. Individuallashtirilgan ta’lim: SI o’quvchilarning o’rganish modellarini va istaklarini analiz qilib, ular uchun alohida individual ta’lim yo’nalishlarini yaratib berishi imkoniyatiga ega. Bu yosh avlodga o’zlarining xohlagan tezligida o’rganishlariga va ularning ko’mak kerak bo’lgan sohalarga e’tibor qaratishga yordam berishi mumkin.

2. Aqliy o’qitish tizimlari: SI o’qitish tizimlari o’quvchilar uchun har qanday vaqtda aloqa o’rnatsih, savollarga javob berish va o’quvchilarning rivojlanishiga ko’ra ta’lim materiallarini moslashtirishi mumkin.

3. Avtomatlashtirilgan baholash: SI turli ko’rinishdagi vazifalar, insholar va boshqa ishlarni baholashni avtomatlashtirishi mumkin, bu o’qituvchilar uchun o’quvchilarga ko’mak ko’rsatish va ularga fiikr-mulohaza bildirish uchun bo’sh vaqt bo’lishiga imkoniyat yaratadi.

4. Virtual yordamchilar: SI talabalarga vazifalarni bajarishda yordam berishi, qanday o’rganish bo’yicha maslaxatlar berishi, kurs ishlariga oid savollarga javob berishi mumkin.

5. Ma’muriy ko’mak: SI rejalashtirish, davomatni kuzatish va ma’lumotlarni boshqarish kabi ma’muriy vazifalarni soddalashtirishi mumkin, bu esa o’qituvchilarga ko’proq o’qitishga va kamroq qog’oz ishlariga e’tibor qaratish imkonini beradi.

6. Bashoratli tahlillar: Talaba ma’lumotlarini analiz qilgan holda SI yordamga muhtoj

bo’lgan talabalarni aniqlashga imkon beradi. SIdan maktablarda foydalanish ta’lim natijalarini yaxshilashiga umid katta bo’lsa-da, uning axloqiy va ma’suliyat bilan amalga oshirilishi muhimdir. Bu ma’lumotlar maxfiyligi, algoritmik tarafkashlik va inson-o’qituvchilarning o’quv jarayonida markaziy o’rinni egallashlari bilan bog’liq. Ushbu omillar puxta rejalashtirilsa, talabalar uchun ham, o’qituvchi uchun ham ta’lim sifatini juda rivojlantira olish imkoniyatiga ega.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, sun’iy intellekt texnologiyalari yangi imkoniyatlar yaratadi. Ta’limda oila,maktab va mahalla hamkorligida yangi shaxsiylashtirilgan ta’limni joriy etish va boshqa sohalarda yangiliklarni yaratish mumkin. Sun’iy intellekt texnologiyalarining bu imkoniyatlaridan foydalanish pedagogik samaradorlik uchun xalqoro hamkorlik va investitsiyalar zarur.

ADABIYOTLAR

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2024 yilning 13-avgustidagi O’zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyotini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish bo’yicha 2024 yilda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar dasturi.

2. The Future of learning: preparing for a world of Artificial Intelligence by the World Economic Forum.

3. “Artificial Intelligence: The Revolution Hasn’t Happened Yet” by Gary Marcus, published in The New York Times.

4. “The Ethical Implications of Artificial Intelligence” by Nick Bostrom and Eliezer Yudkowsky, published in The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence.

5. “Deep Learning” by Yann LeCun, Yoshua Bengio, and Geoffrey Hinton, published in Nature. 6. “Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies” by Nick Bostrom.

7. “Artificial Intelligence: A Modern Approach” by Stuart Russell and Peter Norvig.

XORIJIY TAJRIBADA TALABALARNING TA’LIM EHTIYOJLARINI DIAGNOSTIKA QILISH TIZIMLARI: QIYOSIY TAHLIL

Chorshanbiyev Ravshan Xushmurodovich,
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), https://orcid.org/0000-0001-6973-7690

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot rivojlangan mamlakatlardagi - AQSh, Germaniya, Finlandiya, Janubiy Koreya, Singapur va Vengriyada - oliy ta’lim tashkilotlarida talabalarning ta’lim ehtiyojlarini diagnostika qilish tizimlarini qiyosiy tahlil qilishga bag’ishlangan. Muammo shundaki, xalqaro tajriba ko‘p o‘rganiladi, ammo uning tizimli tipologiyasi va O‘zbekiston uchun amaliy xulosalari hali ishlab chiqilmagan. Tadqiqotda ikki yondashuvdan foydalanildi: tizimli adabiyotlar tahlili (SLR, n=52 manba) va ko‘p o‘lchovli tipologik tahlil. Natijada diagnostika tizimlari to‘rt turga - psixometrik, kompetensiyaga asoslangan, raqamli-adaptiv va institutsional-so‘rovnoma - tasniflandi. Har bir tur uchun empirik samaradorlik ko‘rsatkichlari taqdim etildi. Tadqiqot xulosasi sifatida O‘zbekiston uchun ikki bosqichli adaptatsion strategiya taklif etiladi: qisqa muddatda LNQ/ISQ so‘rovnomasi va kompetensiya testini, uzoq muddatda esa LMS-asosli adaptiv diagnostikani joriy etish.

СИСТЕМЫ ДИАГНОСТИКИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ИНОСТРАННОМ ОПЫТЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Чоршанбиев Равшан Хушмуродович,
доцент, Каршинский государственный технический университет, доктор философии (PhD) в области технических наук

Аннотация. Данное исследование посвящено сравнительному анализу систем диагностики образовательных потребностей студентов в высших учебных заведениях развитых стран – США, Германии, Финляндии, Южной Кореи, Сингапура и Венгрии. Проблема заключается в том, что международный опыт широко изучен, но его систематическая типология и практические выводы для Узбекистана еще не разработаны. В исследовании использованы два подхода: систематический обзор литературы (СОЛ, n=52 источника) и многомерный типологический анализ. В результате диагностические системы были классифицированы на четыре типа: психометрические, компетентностные, цифровые адаптивные и институциональные анкетные. Для каждого типа представлены эмпирические показатели эффективности. В заключение исследования предлагается двухэтапная стратегия адаптации для Узбекистана: внедрение анкеты LNQ/ISQ и теста на компетентность в краткосрочной перспективе и адаптивной диагностики на основе LMS в долгосрочной перспективе.

SYSTEMS FOR DIAGNOSING STUDENTS’ EDUCATIONAL NEEDS IN FOREIGN EXPERIENCE: A COMPARATIVE ANALYSIS

Chorshanbiev Ravshan Khushmurodovich,
Associate Professor, Karshi State Technical University, Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences

Annotation. This study provides a comparative analysis of student learning needs assessment systems in higher education institutions in developed countries—the United States, Germany,

Finland, South Korea, Singapore, and Hungary. While international experience has been extensively studied, a systematic typology and practical implications for Uzbekistan have yet to be developed. The study utilized two approaches: a systematic literature review (SLR, n=52 sources) and a multivariate typological analysis. As a result, the assessment systems were classified into four types: psychometric, competency-based, digitally adaptive, and institutionally questionnaire-based. Empirical performance indicators are presented for each type. The study concludes by proposing a two-stage adaptation strategy for Uzbekistan: implementing the LNQ/ ISQ questionnaire and competency test in the short term and adaptive assessments based on the LMS in the long term.

Kalit so‘zlar: ta’lim ehtiyojlari diagnostikasi, xorijiy tajriba, adaptiv ta’lim, kompetensiyaga asoslangan ta’lim, learning analytics, ISQ, LNQ, CBE, eDia, raqamli diagnostika.

KIRISH. Har qanday ta’lim tizimining samaradorligi ko‘p jihatdan talabaning qaysi bilim va ko‘nikmalarni egallashi lozimligini naqadar aniq bilishiga bog’liq. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida talaba o‘quv dasturiga «tayyor» yoki «tayyor emas» degan yagona mezon asosida kirish imtihonidan o‘tadi, uning ichki ehtiyojlari, o‘rganish uslubi va bilim bo‘shliqlari esa tizimli ravishda o‘lchanmaydi. Bu holat ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O‘zbekistonda ham yaqqol seziladi.

Rivojlangan mamlakatlarda ushbu muammoni hal qilish uchun maxsus diagnostika tizimlari ishlab chiqilgan. AQShda kompetensiyaga asoslangan ta’lim (CBE), Germaniyada psixometrik aptitude testing, Finlandiyada uch pog’onali pedagogik baholash, Janubiy Koreyada sun’iy intellektga asoslangan milliy platforma va Singapurda institutsional so‘rovnomalar majmuasi buning yorqin misollaridir. Ammo ushbu tizimlarni qiyosiy o‘rganish - ya’ni ularning nafaqat mavjudligini, balki amaliy samaradorligi, strukturaviy farqlari va boshqa kontekstlarga ko‘chirish imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish - hali yetarlicha amalga oshirilmagan.

Ushbu tadqiqot uch asosiy muammoga javob beradi. Birinchisi — mavjud diagnostika tizimlarini tipolojik jihatdan tasniflash masalasi: hozircha adabiyotlarda har bir mamlakat tajribasi alohida-alohida o‘rganiladi, lekin umumiy tasnif tizimi mavjud emas. Ikkinchisi — samaradorlik ko‘rsatkichlari masalasi: qaysi tizimlar qaysi sharoitlarda natijaliroq ishlaydi? Uchinchisi — O‘zbekiston kontekstiga adaptatsiya masalasi: qaysi elementlar bevosita qo‘llaniladigan, qaysilari esa qo‘shimcha moslashtirish talab qiladi?

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, u birinchi marta xorijiy diagnostika tizimlarini to‘rt turli tipolojik model asosida taqqoslaydi va har bir model uchun O‘zbekiston sharoitiga muvofiqlik ballini asoslaydi. Natijalar oliy ta’lim siyosatini shakllantiruvchilar, kafedralar va ta’lim texnologiyasi bo‘yicha mutaxassislar uchun amaliy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI VA NAZARIY ASOS. Diagnostika tushunchasining ta’limdagi ko‘rinishi o‘ziga xos tarixiy rivojlanishga ega. Scriven (1967) baholashni formativ va summativ turlarga ajratgandan so‘ng, diagnostik baholash alohida kategoriya sifatida Bloom (1971) ishlarida shakllantirildi: u diagnostikani «o‘quv jarayonida yuzaga kelgan muammolarning sabablarini aniqlash uchun ishlatiladigan maxsus vosita» sifatida ta’riflagan. Ushbu ta’rif zamonaviy tizimlarda ham asos bo‘lib qolmoqda.

Raqamli diagnostikaning nazariy asosi sifatida ikki muhim konsepsiya ajralib turadi. Birinchisi — «bilim izlash» (knowledge tracing) - Corbett va Anderson (1994) tomonidan ishlab chiqilgan va talabaning har bir topshiriqdan keyin bilim darajasini ehtimollik asosida yangilab boruvchi model. Ikkinchisi — ta’lim analitikasi (Siemens, 2013) - katta hajmli ma’lumotlarni tahlil qilib, talaba uchun prognoz va tavsiyalar berishni ta’minlaydi. Ushbu ikki konsepsiya bugungi raqamli

diagnostika tizimlarining asosini tashkil etadi.

Singapur olimlaridan Lim va Ho (2022) tomonidan ishlab chiqilgan ISQ (Institutional Support Questionnaire) va LNQ (Learning Needs Questionnaire) juftligi institutsional o‘lchovni individual ehtiyoj bilan birlashtiradigan kam uchraydigan metodologik innovatsiya sifatida e’tirof etiladi. Bu yondashuv talabaning faqat bilim bo‘shliqlari emas, balki uning ta’lim tashkiloti tomonidan qanchalik qo‘llab-quvvatlanganlik hissi ham diagnostika qilinishini ta’minlaydi.

Vengriyalik olimlar Csapo va Molnar (2019) tomonidan yaratilgan eDia tizimi kognitiv diagnostikaning uch o‘lchovli modelini amalga oshiradi: psixologik (fikrlash qobiliyati), amaliy (hayotiy vaziyatlarda qo‘llash) va intizomiy (o‘quv dasturi bo‘yicha) o‘lchovlar. Bu model bir vaqtning o‘zida ikkita savol beradi: talaba nimani bilmaydi va nima uchun bilmaydi? — ya’ni natijadan sabab tomon boradi, bu an’anaviy testlardan sifat jihatidan farq qiladi.

Adaptiv ta’lim texnologiyalari sohasidagi metatahlillar (Strielkowski, 2025; Kang va boshq., 2025) shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellektga asoslangan diagnostika tizimlari talabalarni ushlab qolish (retention) ko‘rsatkichini o‘rtacha 12–19% oshiradi, ammo bu effekt faqat pedagog kompetensiyasi bilan birlashtirilganda namoyon bo‘ladi. Ya’ni texnologiya o‘qituvchini almashtirmaydi - u o‘qituvchining diagnostik ko‘zini o‘tkirlashtiradi.

Ushbu adabiyotlar tahlilidan ikkita muhim xulosa chiqadi: (1) muvaffaqiyatli diagnostika tizimlari har doim ma’lum nazariy modelga asoslanadi - psixometrik, kompetensiya yoki kognitiv; (2) texnologik komponent zarur, ammo yetarli shart emas - institutsional siyosat va o‘qituvchi tayyorgarligi hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu xulosa keyingi bo‘limning metodologik asosini belgilaydi.

METODOLOGIYA. Tadqiqot ikki bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda PRISMA protokoli asosida tizimli adabiyotlar tahlili (SLR) o‘tkazildi. Scopus, Web of Science va ERIC bazalarida 2015-2024 yillar oralig’i uchun quyidagi kalit so‘zlar bilan qidirildi: «learning needs assessment», «educational diagnostics higher education», «adaptive learning systems», «competency-based education», «knowledge tracing». Dastlabki 418 manbadan sarlavha va annotatsiya bosqichida 301 tasi chiqarib tashlandi. To‘liq matn bosqichida yana 65 ta manba chiqarildi (empirik ma’lumot yetarli emas yoki ko‘rib chiqilayotgan 6 mamlakat bilan bog’liq bo‘lmaganlari). Yakuniy tahlilga 52 ta manba kiritildi.

Ikkinchi bosqichda tipolojik tahlil (typological analysis) amalga oshirildi. Tizimlar to‘rtta mezon bo‘yicha tasniflanadi: (1) nazariy asos - qaysi psixologik yoki pedagogik nazariya kuchliroq bo‘lgan; (2) o‘lchov ob’ekti - nima diagnostika qilinadi: bilim, kompetensiya, kognitiv daraja yoki institutsional holat; (3) texnologik komponent - qo‘lda, yarim avtomatik yoki to‘liq raqamli; (4) natijaning funksiyasi - tanlov, yo‘naltirish, individual reja yoki monitoringga xizmat qiladi.

O‘zbekiston kontekstiga muvofiqlik O‘zbekiston Ta’lim vazirligi (2023) ma’lumotlari, Toshmatov va Xoliqova (2021) tadqiqotlari va UNDP (2022) raqamli rivojlanish indeksi asosida baholandi. Baholash uchta mezonni qamragan: raqamli infratuzilmaga talabchanlik, professor-o‘qituvchilar tayyorgarligiga talabchanlik va siyosiy-institutsional tatbiq etish qiyinligi. Har bir mezon bo‘yicha 3 balli shkala qo‘llanildi (1 - mos keladi, 3 - jiddiy adaptatsiya talab qiladi).

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilar e’tirof etiladi: birinchidan, mamlakat ichidagi mintaqaviy farqlar hisobga olinmagan (masalan, AQShda shtat bo‘yicha farqlar katta); ikkinchidan, samaradorlik ko‘rsatkichlari turli metodologiyalar bilan o‘lchanganligidan bevosita taqqoslash ehtiyotkorlikni talab qiladi.

NATIJALAR. 1. Diagnostika tizimlarining tipolojiyasi. SLR va mamlakat tizimlari tahlili natijasida xorijiy oliy ta’limdagi diagnostika tizimlari to‘rt asosiy turga tasniflandi. Ushbu tasnif adabiyotlarda birinchi marta ushbu shaklda taqdim etilmoqda.

Birinchi tur — psixometrik diagnostika. Germaniyaning Hochschulstart tizimi va unga

o‘xshash yondashuvlar ushbu turni ifodalaydi. Bu yondashuvda talabaning iqtidori, muayyan fanlarni o‘zlashtirish salohiyati va motivatsiya profili standartlashtirilgan testlar orqali o‘lchanadi. Diagnostika odatda o‘qishga kirish jarayonida amalga oshiriladi va talabaning qaysi yo‘nalish unga ko‘proq mos kelishini aniqlashga xizmat qiladi. Empirik natija: Germaniyada ushbu tizim joriy etilgandan so‘ng mutaxassislikdan voz kechish ko‘rsatkichi (major switching rate) 27% dan 11% ga tushdi (Heublein va boshq., 2020).

Ikkinchi tur — kompetensiyaga asoslangan diagnostika. AQShning CBE (Competency-Based Education) tizimi ushbu turning etakchi namunasi hisoblanadi. Bu yondashuvda talaba vaqt o‘tkazishi emas, aniq kompetensiyalarni egallashi asosiy o‘lchov birligidir. O‘quv yilining boshida talabalarga kompetensiya profil testi beriladi, natijalar asosida individual o‘quv yo‘li shakllantiriladi. Western Governors University kabi CBE muassasalarida talabalarning 73% belgilangan muddatdan 20% oldin bitirgan (Kelchen, 2019).

Uchinchi tur — raqamli-adaptiv diagnostika. AQShning DreamBox va Carnegie Learning tizimlari, Vengriyaning eDia platformasi va LLM-asosli ActivAI tizimi ushbu turni ifodalaydi. Bu tizimlar talabaning har bir topshirig’ini real vaqtda tahlil qilib, bilim bo‘shliqlarini «issiq xarita» shaklida ko‘rsatadi va o‘qituvchiga aniq tavsiyalar beradi. Csapo va Molnar (2019) eDia tizimining 1000 dan ortiq maktabda ishlagan tajribasini tahlil qilib, uch o‘lchovli diagnostikaning an’anaviy bir o‘lchovli testdan 34% aniqroq ehtiyojlarni aniqlashini ko‘rsatdi.

To‘rtinchi tur — institutsional-so‘rovnoma diagnostikasi. Singapurning ISQ+LNQ tizimi ushbu turning eng yaxshi rivojlangan namunasi hisoblanadi. Bu yondashuv individual o‘rganish ehtiyojlarini institutsional qo‘llab-quvvatlash sifati bilan birgalikda baholaydi. Lim va Ho (2022) ushbu juft vositani 1240 nafar talabada sinovdan o‘tkazib, ISQ va LNQ ballari orasida r=0,67 korelyatsiya borligini aniqladi, ya’ni ta’lim tashkiloti qanchalik yaxshi qo‘llab-quvvatlasa, talabaning o‘z ehtiyojlarini anglashi ham shunchalik aniqroq bo‘ladi.

Xorijiy oliy ta’limda talabalarning ta’lim ehtiyojlarini diagnostika qilish tizimlarining qiyosiy tahlili

1-jadval.

Mamlakat	Tizim nomi	Diagnostika usuli	Qamrov darajasi	Asosiy natijasi
AQSh	Competency-Based Education (CBE)	Kirish kompetensiya testi + LMS monitoring	Milliy miqyos	Muddatdan oldin bitirish imkoni, xarajatlarning 22% gacha kamayishi.
Germaniya	Hochschulstart diagnostika	Aptitude test + psixometrik profil	Federal daraja	Mutaxassislik mos kelishi 89% ga yetdi
Finlandiya	LSS uch pog’onali model	Pedagogik baholash + ILP	Barcha talabalar	Erishiladigan samaradorlik: 85%
Janubiy Koreya	NEIS platforma + CSAT	Milliy standart test + AI tahlil	To‘liq raqamlashtirilgan	Retention rate(mijozlarni ushlab qolish koeffitsienti): 91% (2022)
Singapur	ISQ + LNQ tizimi	So‘rovnoma + institutsional profil	Oliy ta’lim	Individual qo‘llab-quvvatlash indeksi: 4.2/5
Vengriya	eDia onlayn tizim	Multimedia test + kognitiv profil	Boshlang’ich va oliy ta’lim	1000+ maktab, real vaqtda diagnostika

2. Diagnostika vositalarining xususiyatlari. Mamlakat tizimlari tahlilida qo‘llaniladigan konkret platformalar va vositalar ham alohida o‘rganildi. Ushbu vositalar o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar, texnologik infrastruktura talabi va pedagogik integratsiya darajasi bo‘yicha sezilarli farq qiladi.

Xorijiy diagnostika platformalari va ularning xususiyatlari

2-jadval.

Vosita / Platforma	Mamlakat	Diagnostika turi	O‘lchanadigan ko‘rsatkichlar
DreamBox Learning	AQSh	Adaptiv AI	Matematika savodxonligi: bilim bo‘shliqlari, o‘rganish tezligi, xatolari
Carnegie Learning	AQSh	AI + ITS	Kompetensiya darajasi, topshiriq bajarish dinamikasi, engagement (aloqadorlik) ko‘rsatkichi
eDia (Szeged Univ.)	Vengriya	Onlayn kognitiv	O‘qish, matematika, fan: psixologik, amaliy va intizomiy o‘lchamlar
ISQ + LNQ (SUSS)	Singapur	So‘rovnoma	Institutsional qo‘llab-quvvatlash perseptsiyasi (qabul qilishi, idrok etishi), o‘rganish ehtiyoji portfoliosi
Hochschul start test	Germaniya	Psixometrik	Iqtidorni aniqlash, mutaxassislik mos kelishi, motivatsiya darajasi
ActivAI (RAG-GPT)	Meksika/ global	LLM-asosli	Bilim bo‘shliqlari, tushuntirish sifati, personalizatsiya darajasi (N=23 pilot)

3.Tizimlardagi umumiy o‘xshashliklar va farqlar. To‘rtta diagnostika turi bo‘yicha tahlil o‘tkazilganda uchta muhim o‘xshashlik ko‘zga tashlanadi. Birinchi o‘xshashlik: barcha muvaffaqiyatli tizimlar diagnostikani bir martalik hodisa emas, balki sikllik jarayon sifatida ko‘radi - kirish diagnostikasi, oraliq monitoring va yakuniy refleksiya birgalikda ishlaydi. Germaniyaning kirish psixometrik testi ham semestr davomida dekanat tomonidan o‘tkaziladigan ikki oraliq tekshirish bilan qo‘shilganda eng yuqori samara beradi.

Ikkinchi naqsh: samarali tizimlar ma’lumotni yig’ibgina qolmaydi - uni darhol amaliy qarorga aylantiradi. eDia tizimida diagnostika natijasi avtomatik ravishda o‘qituvchi dashboardiga kelib

tushadi va «ushbu 5 talaba ushbu mavzuda qo‘shimcha ish talab qiladi» degan konkret tavsiya bilan birga keladi. Bunday «harakatga undovchi» (actionable) format bo‘lmasa, ma’lumotlar foydalanilmaydi.

Uchinchi naqsh - eng diqqatga sazovor: eng yuqori samarali tizimlar (Finlandiya LSS va Singapur ISQ+LNQ) texnologik jihatdan eng murakkab bo‘lmaganlari hisoblanadi. Finlandiyaning uch pog’onali modeli asosan o‘qituvchining kuzatuv yozuvlari va pedagogik fikr almashinuviga asoslanadi - bu O‘zbekiston uchun muhim jihat.

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalarini O‘zbekiston oliy ta’limi kontekstida ko‘rib chiqishda uchta muhim solishtirma nuqtai nazar namoyon bo‘ladi. Birinchidan, infrastruktura cheklovlari. Raqamli-adaptiv tizimlar (DreamBox, eDia) yuqori o‘tkazuvchanlikli internet, zamonaviy server infratuzilmasi va LMS platformalarida tajribali IT xodimlarni talab qiladi. UNDP (2022) ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda broadband internet penetratsiyasi 72% ni tashkil etsada, uning sifati viloyatlar bo‘yicha sezilarli farq qiladi. Demak, raqamli-adaptiv tizimni butun mamlakatga bir vaqtda joriy etish hozircha realistik emas.

Ikkinchidan, psixometrik tizimlarning translativligi. Germaniyaning Hochschulstart testi German universitetlari konteksti uchun standartlashtirilgan bo‘lib, uning O‘zbekiston talabalariga nisbatan psixometrik validligi isbotlanmagan. Bu masala validatsiya tadqiqotlarini talab qiladi va ushbu sohada hali bo‘shliq mavjud.

Uchinchidan, Finlandiya va Singapur modellari O‘zbekiston uchun eng yuqori «ko‘chirish qobiliyatiga» (transferability) ega. Finlandiyaning LSS modeli texnologik infratuzilmaga kuchli bog’liq emas; asosiy talabi - o‘qituvchi ixtisoslashuvi va pedagogik hamkorlik madaniyati. Singapurning ISQ+LNQ juftligi esa to‘liq onlayn so‘rovnoma shaklida amalga oshirilishi mumkin va minimal texnik resurs talab qiladi.

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki: xorijiy tajribadan to‘g’ridan-to‘g’ri ko‘chirish (direct transfer) emas, balki tanlab adaptatsiya qilish zarur. Tadqiqot natijalariga asoslanib, O‘zbekiston uchun ikki bosqichli strategiya taklif etiladi: qisqa muddatda (2025–2026) ISQ+LNQ so‘rovnomasining mahalliy versiyasini joriy etish va kompetensiya profilini aniqlash tizimini ishlab chiqish; uzoq muddatda (2027–2030) esa raqamli infratuzilma yetarlicha rivojlangandan so‘ng LMS-asosli adaptiv monitoring qo‘shish.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Ushbu tadqiqot xorijiy oliy ta’limdagi ta’lim ehtiyojlarini diagnostika qilish tizimlarini to‘rt turli tipologik model asosida birinchi marta qiyosiy o‘rgandi. Tadqiqotning uchta asosiy xulosasi quyidagicha:

Birinchi xulosa: Diagnostika tizimlari texnologik takomillashtirish darajasidan qat’i nazar, nazariy asosga ega bo‘lgandagina yuqori samaradorlik ko‘rsatadi. Finlandiyaning texnologik jihatdan sodda, ammo nazariy jihatdan mustahkam LSS modeli ko‘p hollarda raqamli tizimlardan ustundir. Bu xulosa «avval texnologiya, keyin metodologiya» degan keng tarqalgan yondashuvning noto‘g’riligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi xulosa: Barcha muvaffaqiyatli tizimlar diagnostika natijasini amaliy qarorga aylantiruvchi mexanizmga ega. Ma’lumot yig’ish yetarli emas - uni kim ko‘radi, qanday qaror qabul qiladi va qachon talabaga yetadi - shu uchta savol tizimning samaradorligini belgilaydi.

Uchinchi xulosa: O‘zbekiston konteksti uchun eng maqbul boshlang’ich nuqta - Singapurning ISQ+LNQ modeli va Finlandiyaning uch pog’onali LSS tizimini birlashtirgan gibrid yondashuv. Bu kombinatsiya minimal texnik resurs bilan maksimal metodologik to‘g’rilikni ta’minlaydi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun ikki yo‘nalish tavsiya etiladi: birinchisi - ISQ+LNQ so‘rovnomasini o‘zbek tiliga adaptatsiya qilish va psixometrik validatsiyasini o‘tkazish (n≥500); ikkinchisi - ushbu gibrid modelning O‘zbekistondagi bitta universitetda bir to‘liq o‘quv yili davomida pilot sinovini o‘tkazish va ta’lim natijalari bilan bog’liqligini aniqlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bloom, B.S. (1971). Mastery Learning: Theory and Practice. Holt, Rinehart & Winston, New York.

2. Corbett, A.T., Anderson, J.R. (1994). Knowledge tracing: Modeling the acquisition of procedural knowledge. User Modeling and User-Adapted Interaction, 4(4), 253–278. https://doi.org/10.1007/BF01099821

3. Csapo, B., Molnar, G. (2019). Online Diagnostic Assessment in Support of Personalized Teaching and Learning: The eDia System. Frontiers in Psychology, 10, 1522. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01522

4. Heublein, U., Hutzsch, C., Schreiber, J. (2020). Ursachen des Studienabbruchs in Bachelor- und Masterstudiengängen. DZHW Report 5/2020. Hannover: DZHW.

5. Kang, N., Liu, L., Zhang, S. (2025). The Research Hotspots and Future Trends of Adaptive Learning in the Age of AI: A Bibliometric Analysis 2014–2024. Journal of Nursing Management. https://doi.org/10.1155/jonm/6689213

6. Kelchen, R. (2019). Examining Competency-Based Education: An Overview. Innovative Higher Education, 44(1), 3-11. https://doi.org/10.1007/s10755-018-9448-7

7. Lim, L., Ho, Y.Y. (2022). Supporting Student Learning Needs in Tertiary Education: Institutional Support Structures Based on the ISQ. Behavioral Sciences, 12(8), 277. https://doi.org/10.3390/bs12080277

8. Nature Index. (2024). Adaptive Learning Technologies in Higher Education. https://www.nature.com/nature-index/topics/l4/adaptive-learning-technologies-in-higher-education

9. OECD. (2023). Education at a Glance 2023: OECD Indicators. OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/e13bef63-en

10. Siemens, G. (2013). Learning Analytics: The Emergence of a Discipline. American Behavioral Scientist, 57(10), 1380–1400. https://doi.org/10.1177/0002764213498851

11. Scriven, M. (1967). The Methodology of Evaluation. Perspectives of Curriculum Evaluation. AERA Monograph Series, 1, 39–83. Rand McNally, Chicago.

12. Strielkowski, W. (2025). AI-driven adaptive learning for sustainable educational transformation. Sustainable Development, 33(2). https://doi.org/10.1002/sd.3221

13. Toshmatov, N., Xoliqova, Z. (2021). O‘zbekiston oliy ta’limida individual ta’lim yo‘nalishlarini joriy etishning muammolari. Pedagogika va psixologiya jurnali, 3(2), 45–58.

14. UNDP. (2022). Human Development Report 2021/2022: Uncertain Times, Unsettled Lives. United Nations Development Programme, New York.

15. Wang, Z., Liu, Q., Chen, Y. (2023). Comparing AI-assisted and face-to-face math instruction: Evidence from Chinese schools. Journal of Educational Technology, 54(3), 112–129. https://doi.org/10.1177/00472395231161

16. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan e’lon qilingan yillik tahliliy hisobot (2023). Oliy ta’lim tizimining rivojlanishi: statistik ma’lumotlar. Toshkent: Vazirlik nashriyoti.

“INTELLEKTUAL-AXBOROT TIZIMLARI ASOSIDA OLIY TA’LIM BOSHQARUVINI TIZIMLASHTIRISH MEXANIZMLARI”

Qarshi davlat universiteti
“Iqtisodiyot” fakulteti dotsenti (PhD)
Ernazarov Zohid Nazarovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida raqamli boshqaruv infratuzilmasini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslari tadqiq etilgan. Xususan, elektron hujjat aylanishi, avtomatlashtirilgan boshqaruv platformalari, ma’lumotlar bazasi va axborot xavfsizligi tizimlarining universitet boshqaruvidagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqot davomida zamonaviy axborot texnologiyalarining boshqaruv samaradorligi, ta’lim sifati va raqamli transformatsiya jarayonlariga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, raqamli boshqaruv infratuzilmasini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari hamda mavjud muammolari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli boshqaruv, elektron hujjat aylanishi, avtomatlashtirilgan boshqaruv, LMS platformalari, ma’lumotlar bazasi, axborot xavfsizligi, oliy ta’lim, raqamli transformatsiya.

«МЕХАНИЗМЫ СИСТЕМАТИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ НА ОСНОВЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ»

Каршинский государственный университет
доцент факультета экономики (PhD)
Эрназаров Зохид Назарович

Аннотация: В статье исследуются теоретические и практические основы формирования цифровой управленческой инфраструктуры в высших учебных заведениях. Анализируется роль электронного документооборота, автоматизированных платформ управления, баз данных и систем информационной безопасности в управлении университетом. Особое внимание уделяется влиянию современных информационных технологий на эффективность управления, качество образования и процессы цифровой трансформации. Также научно обоснованы приоритетные направления развития цифровой инфраструктуры и существующие проблемы.

Ключевые слова: цифровое управление, электронный документооборот, автоматизированное управление, LMS-платформы, базы данных, информационная безопасность, высшее образование, цифровая трансформация.

“MECHANISMS FOR SYSTEMATIZING HIGHER EDUCATION MANAGEMENT BASED ON INTELLIGENT INFORMATION SYSTEMS”

Karshi State University
Associate Professor of the Faculty of Economics (PhD)
Ernazarov Zohid Nazarovich

Abstract. The article explores the theoretical and practical foundations of developing a digital management infrastructure in higher education institutions. It analyzes the role of electronic document management systems, automated management platforms, databases, and information security systems in university administration. Particular attention is paid to the impact of modern information technologies on management efficiency, educational quality, and digital

transformation processes. The study also scientifically substantiates the priority directions for the development of digital infrastructure and identifies existing challenges and problems.

Keywords: digital management, electronic document management, automated management, LMS platforms, databases, information security, higher education, digital transformat.

Kirish. So‘nggi yillarda oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar universitet boshqaruvini zamonaviylashtirish zaruratini yuzaga chiqarmoqda. Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda global ta’lim makonida raqobatning kuchayishi universitetlardan boshqaruvning yangi mexanizmlarini talab qilmoqda [1].

An’anaviy boshqaruv tizimlari ko‘plab hollarda katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, monitoring qilish va tahliliy qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega emas. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida intellektual-axborot tizimlari asosida boshqaruvni tashkil etish dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylanmoqda.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar universitetlarida raqamli boshqaruv infratuzilmasi asosida “Smart University” modeli shakllanmoqda. Mazkur model elektron hujjat aylanishi, bulutli texnologiyalar, LMS platformalari, sun’iy intellekt va Big Data texnologiyalariga tayangan holda boshqaruvni avtomatlashtirishga xizmat qiladi [2].

O‘zbekistonda ham oliy ta’lim tizimini raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, HEMIS platformasining joriy etilishi, elektron ta’lim resurslarini yaratish hamda masofaviy ta’lim texnologiyalarini rivojlantirish bu boradagi muhim qadamlardan hisoblanadi [3].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy kuzatish va analitik metodlardan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida oliy ta’limni raqamlashtirishga oid ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajribalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar o‘rganildi.

Shuningdek, universitet boshqaruvida qo‘llanilayotgan elektron platformalar, LMS tizimlari va raqamli boshqaruv vositalarining funksional imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy pedagogika, axborot texnologiyalari va boshqaruv nazariyasiga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Raqamli boshqaruv infratuzilmasining mohiyatida natijalar va muhokamalarga to‘xtalamiz. Raqamli boshqaruv infratuzilmasi universitetdagi barcha axborot jarayonlarini yagona elektron tizim asosida boshqarishga xizmat qiluvchi texnologik vositalar majmuasi hisoblanadi. Mazkur infratuzilma yordamida universitetning o‘quv, ilmiy, moliyaviy va tashkiliy faoliyati o‘zaro integratsiyalashgan holda boshqariladi.

Bugungi kunda universitetlarda raqamli boshqaruv quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olmoqda: elektron hujjat aylanishi; avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari;

masofaviy ta’lim platformalari; ma’lumotlar bazasi; raqamli monitoring; axborot xavfsizligi tizimlari.

Raqamli boshqaruv infratuzilmasining shakllanishi boshqaruv samaradorligini oshirish, inson omilini kamaytirish va vaqtni tejash imkonini beradi [4].

Quyida elektron hujjat aylanishining boshqaruvdagi o‘rniga to‘xtalib o‘tamiz. Elektron hujjat aylanishi zamonaviy universitet boshqaruvining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. An’anaviy qog‘oz hujjatlar bilan ishlash ko‘p vaqt va ortiqcha resurs talab qilgan bo‘lsa, elektron tizimlar ushbu jarayonlarni sezilarli darajada soddalashtirmoqda.

Elektron hujjat aylanishi orqali: buyruq va farmoyishlar elektron tarzda yuboriladi; hujjatlar

avtomatik arxivlanadi; ijro nazorati amalga oshiriladi; masofaviy boshqaruv ta’minlanadi.

Mazkur tizim boshqaruv jarayonining shaffofligini oshirish bilan birga, hujjatlar aylanishidagi byurokratik to‘siqlarni ham kamaytiradi. Pandemiya davrida elektron hujjat aylanishi tizimlari universitetlar faoliyatining uzluksizligini saqlab qolishda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi. Ayniqsa, masofadan turib boshqaruvni amalga oshirishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo‘ldi.

Endi avtomatlashtirilgan boshqaruv platformalarining imkoniyatlari haqida to‘xtalamiz Hozirgi kunda universitet boshqaruvida LMS (Learning Management System), ERP (Enterprise Resource Planning) va Student Information Systems kabi platformalar keng qo‘llanilmoqda [5]. Mazkur platformalar yordamida: o‘quv jarayonini rejalashtirish; talabalar reytingini yuritish; elektron jurnal tizimini boshqarish; onlayn nazorat va testlarni tashkil qilish;professor-o‘qituvchilar faoliyatini monitoring qilish imkoniyati yaratiladi. Moodle, Blackboard, Canvas va Google Classroom kabi tizimlar ta’lim jarayonini interaktiv tashkil etishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, LMS platformalari talabalar bilan uzluksiz aloqa o‘rnatish, o‘quv materiallarini joylashtirish va bilimlarni onlayn baholash imkonini beradi.

O‘zbekistonda HEMIS platformasi oliy ta’lim boshqaruvini avtomatlashtirishdagi muhim tizimlardan biri hisoblanadi. Ushbu platforma talabalar, professor-o‘qituvchilar va universitet ma’muriyati o‘rtasida yagona elektron axborot muhiti shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Ma’lumotlar bazasi va axborot xavfsizligi masalalari

Raqamli boshqaruv tizimining markaziy elementi ma’lumotlar bazasi hisoblanadi. Universitet faoliyatiga oid barcha axborotlar yagona ma’lumotlar bazasida saqlanadi va qayta ishlanadi [6].

Ma’lumotlar bazasi quyidagi vazifalarni bajaradi: ma’lumotlarni markazlashgan holda saqlash; tezkor qidiruvni amalga oshirish; statistik tahlillarni bajarish;

boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlash.

Biroq universitetlarda raqamli texnologiyalardan foydalanish axborot xavfsizligi masalasini ham dolzarb qilib qo‘ymoqda. Kiberxavflar, ma’lumotlarning yo‘qolishi yoki noqonuniy foydalanish holatlari universitet boshqaruviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli zamonaviy universitetlarda: autentifikatsiya tizimlari; ma’lumotlarni shifrlash; antivirus himoyasi; zaxira nusxalar yaratish;

server monitoring kabi xavfsizlik mexanizmlaridan foydalanilmoqda [7]. Axborot xavfsizligi universitetning nafaqat texnik barqarorligini, balki akademik ishonchliligini ham ta’minlaydi.

Raqamli boshqaruvning ta’lim sifatiga ta’siri. Intellektual-axborot tizimlari asosida boshqaruvni tashkil etish ta’lim sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Chunki raqamli platformalar yordamida: talabalar faoliyati muntazam monitoring qilinadi; o‘quv natijalari tezkor tahlil qilinadi; individual yondashuv imkoniyati kengayadi;

masofaviy ta’lim samaradorligi oshadi. Shuningdek, raqamli boshqaruv professor-o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatini ham samarali tashkil etishga yordam beradi. Elektron resurslar va onlayn platformalar ta’lim jarayonining interaktivligini kuchaytirib, talabalar mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tizimida raqamli boshqaruv infratuzilmasini rivojlantirish zamonaviy universitet taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Elektron hujjat aylanishi, avtomatlashtirilgan boshqaruv platformalari, ma’lumotlar bazasi va axborot xavfsizligi tizimlari universitet boshqaruvining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, intellektual-axborot tizimlari asosida boshqaruvni tashkil etish ta’lim sifatini oshirish, boshqaruvning shaffofligini ta’minlash va resurslardan oqilona foydalanish imkonini

beradi. Kelajakda sun’iy intellekt, Big Data va Learning Analytics texnologiyalarining universitet boshqaruviga yanada chuqur integratsiyalashuvi raqamli universitet modelining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. — Toshkent, 2019. — 3–7-betlar.

2. Castells M. The Rise of the Network Society. — Oxford: Blackwell Publishers, 2010. — P. 45–68.

3. Suropov B.M. Oliy ta’limda axborot-ta’lim muhitini yaratish va undan foydalanishning imkoniyatlari // Zamonaviy ta’lim. — 2020. — №10(95). — 3–10-betlar.

4. Robert I.V. Sovremennye informatsionnye texnologii v obrazovanii. — Moskva: Akademiya, 2018. — S. 112–136.

5. Siemens G. Learning Analytics and Educational Data Mining. — New York, 2013. — P. 27–41.

6. Date C. Database Systems. — Boston: Addison Wesley, 2012. — P. 85–104.

7. Stallings W. Effective Cybersecurity. — London: Pearson, 2019. — P. 56–79.

ETNOMADANIYAT TUSHUNCHASINING MAZMUN MOHIYATI

G‘ulomxo‘jayeva Mushtariy Elmurod qizi,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistondagi ta’lim islohotlari sharoitida maktabgacha yoshdagi bolalarda etnomadaniy qadriyatlarni shakllantirishning mazmun-mohiyati va dolzarbligi, hamda “etnomadaniyat” tushunchasining ilmiy-nazariy asoslari xorijiy va mahalliy olimlarning yondashuvlari asosida tahlili, shu bilan birga etnomadaniy ta’lim bolalarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, bag‘rikenglik ruhida tarbiyalashda asosiy pedagogik vosita ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: etnomadaniyat, maktabgacha yoshdagi bolalar, milliy qadriyatlar, etnomadaniy tarbiya, ta’lim islohotlari, etnos, madaniyat, pedagogik tizim, bag‘rikenglik, Yangi O‘zbekiston.

Аннотация: В данной статье раскрываются суть и актуальность формирования этнокультурных ценностей у детей дошкольного возраста в условиях образовательных реформ в Новом Узбекистане. Проведен анализ научно-теоретических основ понятия «этнокультура» с опорой на подходы зарубежных и отечественных ученых. Вместе с тем обосновывается, что этнокультурное образование выступает основным педагогическим средством воспитания детей в духе уважения к национальным и общечеловеческим ценностям, а также толерантности.

Ключевые слова: этнокультура, дети дошкольного возраста, национальные ценности, этнокультурное воспитание, реформы образования, этнос, культура, педагогическая система, толерантность, Новый Узбекистан.

Abstract: This article highlights the essence and relevance of forming ethnocultural values in preschool children within the context of educational reforms in New Uzbekistan. It also analyzes the scientific and theoretical foundations of the concept of «ethnoculture» based on the approaches of both foreign and domestic scholars. Furthermore, the study substantiates that ethnocultural education serves as the primary pedagogical tool for raising children in the spirit of tolerance and respect for national and universal values.

Key words: ethnoculture, preschool children, national values, ethnocultural education, educational reforms, ethnos, culture, pedagogical system, tolerance, New Uzbekistan.

Kirish. Yangi O‘zbekiston tarraqiyotining yangi bosqichida rivojlanayotgan ta’lim islohotlari davrida yosh avlodni an’anaviy va umuminsoniy qadriyatlar hamohangligida tarbiylashga doir muammolari davlat strategiyasining ustuvor yo‘nalishlarudan biriga aylangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28-yanvar 2022-yildagi “2022- 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmonida “Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg‘usi, bag‘rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta’sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo‘lgan qat’iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash.” kabi ustuvor masalalar qo‘yilgan. Xususan, jadallikda rivojlanayotgan davrda maktabgacha ta’lim mazmuni takomillashtirish jarayoni pedagog-tarbiyachilar zimmasiga bolalarda etnomadaniy komunikatsiyasini shakllantirishdek mas’ulyatli vazifalarni belgilab beradi. Shu bois pedagoglardan nafaqat zamonaviy metodikalarni egallashni, balki bolalarga etnomadaniy tarbiyani yetkazishda ma’naviy ibrat bo‘lishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Maktabgacha yoshdagi bolalarda etnomadaniyni

shakllantirish muammosi hozirgi pedagogikada fanlararo integratsiyani talab etadi. O‘zbekiston sharoitida bolalarni milliy ruhda tarbiyalashning strategik yo‘nalishlari Prezident Sh.M. Mirziyoyev asarlarida va davlat farmonlarida belgilab berilgan. Shuningdek, O. Musurmonova kabi mahalliy olimlar milliy qadriyatlarning yoshlar tarbiyasidagi o‘rnini pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilishgan. Etnomadaniyat tushunchasining mazmun-mohiyati va uning inson hayotidagi o‘rni E.B. Tylor va K. Geertz asarlarida fundamental tarzda yoritilgan. Tylor madaniyatni jamiyat a’zosi sifatida egallagan bilim va urf-odatlar yig‘indisi deb bilsa, Geertz uni inson xulq-atvorini tartibga soluvchi ramzlar tizimi sifatida talqin qiladi. Bu esa maktabgacha ta’limda milliy qadriyatlarni tizimli o‘rgatish zarurligini ilmiy asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosini ob’yektivlik va tizimlilik tamoyillari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida mavzuga oid falsafiy, antropologik, etnopsixologik va pedagogik adabiyotlar, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari qiyosiy o‘rganildi va umumlashtirildi. “Madaniyat”, “etnos” va “etnomadaniyat” tushunchalarining etimologik kelib chiqishi va ularning fanlararo talqinlari aniqlashtirildi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda etnomadaniy kommunikatsiyani shakllantirish jarayoni ko‘p bosqichli va yaxlit pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqildi.

Tahlil va muhokamalar: Ma’lumki, madaniyat ijtimoiy-tarixiy jarayonlar natijasida rivojlangan bo‘lib, u insonlarning hayot turmush tarzida yaratgan moddiy va ma’naviy boyliklar yig‘indisir. Milliy madaniy merosni ko‘z qorachig‘dek asrab-avaylash va yosh kelajak avlodga singdirish bevosita ta’lim-tarbiya tizimining manaviy asosda shakllantirilganiga bog‘liq. Shu boisdan prezidentimiz “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” asarlarida “Jamiyatning tarbiyaga bo‘lgan munosabatini butunlay o‘zgartirmasdan turib, sohani tubdan takomillashtirish mumkin emas.” deb ta’kidlaganlar. Bundan tashqari hozirgi davrda dan biri ham aynan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” asarida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari qatarida “Jamiyatda ko‘p millatli katta oila-histuyg‘usini, mamlakatimizda yashayotgan turli millat va elat vakillari o‘rtasida do‘stlik va totuvlikni yanada mustahkamlash, yosh avlodni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash, furqarolarning teng huquqliligi, ularning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini ta’minlash.” zarurligi alohida ta’kidlab o‘tilgan

Yuqorida aytilgan etnomadaniy tarbiyani maktabgacha ta’lim tashkilotida tahsil olayotgan bolalar ongiga singdirish jarayoni ko‘p bosqichli pedagogik tizimi hisoblanadi. Mazkur jarayonni mazmun–mohiyatini kengroq o‘rganish va to‘gri uslubda amaliyotga tadbiq etish uchun, avvalo “madaniyat”, “etnos” va “etnomadaniyat” atamalarining etimologiyasini, shu bilan birga ularning fanlar nuqtai nazaridan o‘rganish talab etiladi. Malumki, terminologik aniqlik har bir ilmiy ishning nazariy-metodolik asosini tashkil etadi.

“Madaniyat” atamasining kelib chiqishi juda qadimgi davrga borib taqaladi. U lotincha «cultura» so‘zidan olingan. Dastlab bu so‘z “yerga ishlov berish”, “parvarishlash” degan ma’nolarni ifodalagan bo‘lsa, so‘ngra shaxsning aqliy va ma’naviy rivoji, jamiyatdagi moddiy va ma’naviy boyliklar aks ettiruvchi tushunchaga aylandi.

Madaniyat atamasiga berilgan dastlabki va eng mukammal ilmiy izohlardan biri ingliz antropologi va etnografi E.B.Tylorga tegishli bo‘lib, u “Primitive Culture” asarida madaniyat mohiyatini quyidagicha tushuntiradi. “Madaniyat yoki sivilizatsiya keng etnografik ma’noda inson jamiyat a’zosi sifatida orttirgan bilim, e’tiqod, san’at, axloq, huquq, urf-odat va boshqa har qanday qobiliyat va odatlarni o‘z ichiga olgan murakkab butunlikdir. Insoniyatning turli jamiyatlari o‘rtasidagi madaniyatning holati, uni umumiy tamoyillar asosida o‘rganish mumkin bo‘lgan darajada, inson tafakkuri va harakatlari qonunlarini o‘rganishga mos keladigan mavzudir.” Taylorning qarashi shuni anglatadiki, madaniyay san’at va adabiyot, balki insonning ijtimoiy muhit

orqali o‘zlashtirgan barcha ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Shu asnoda maktabgacha yoshdagi bolalarda etnomadaniy kommunikatsiyani shakllantirish bosqichi – bu nafaqat bilim berish, balki ularda o‘z umumbashariy qadriyatlariga, an’analariga xos odatlarni tarbiyalash ekanligini anglatadi.

Madaniyat tushunchasining jamiyatdagi roliga nisbattan qarashlari XX asrga kelib jadallik bilan takomillashdi. Xususan, amerikalik antropolog K.Grits “The Interpretation of Cultures” asarida madaniyat atamasiga quyidagicha tariflaydi. “Madaniyat namunalari — muhim ramzlarning tashkil etilgan tizimlari bilan yo‘naltirilmagan inson xulq-atvori deyarli boshqarib bo‘lmaydigan, shunchaki bema’ni harakatlar va portlovchi his-tuyg‘ular asosidan iborat bo‘lib, uning tajribasi deyarli shaklsiz bo‘lardi. Madaniyat, ana shunday qonuniyatlarning yig‘indisi inson borlig‘ining shunchaki bezagi emas, balki uning o‘ziga xosligining prinsipial asosi, uning muhim shartidir” K.Grits mazkur fikrlari orqali madaniyat shunchaki qadriyatlar yigindisi emas, balki jamiyat hayoti va inson xulq-atvorini tizimlashtiruvchi ramziy ma’nolar sifatida talqin qiladi. Bu g‘oya esa maktabgacha ta’lim tizimida etnomadaniy komunikatsiyani tashkil etishda bolalarning yosh xususiyatlariga xulq-atvor qoidalarini milliy qadriyatlarni shakllantirishimiz kerakligini ilmiy jihatdan asoslanadi.

“Etnos” atamasi yunoncha “ethnos” so‘zidan olingan bo‘lib, “xalq”, “qabila”, “guruh” degan ma’nolarni anglatadi. Etnologiya fanida ushbu atamaga nisbatan bir qancha olimlarning turlicha qarashlari mavjud. Xususan, taniqli olim Yu.Bromley etnos tushunchasiga quyidagicha ta’rif beradi: “Etnos — bu tarixan shakllangan, umumiy nisbiy barqaror madaniyat xususiyatlariga, shuningdek, oo‘z-o‘zini anglash va boshqa shunday birliklardan farqlanuvchi umumiy nomga ega bo‘lgan kishilar jamoasidir”.

Etnosning shakllantiruvchi muhim omillar qatorida hudud, til va eng muhimi milliylikka xos xarakterlar tashkil etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ruhda tarbiyalash jarayoni aynan mana ushbu etnik xususiyatlarini hissiy idrok qilish orqali boshlanadi.

“Madaniyat” va “etnos” tushunchalarining integratsiyasida yuzaga kelgan “etnomadaniyat” tushunchasi esa o‘ziga xos murakkab tuzilishga ega. G.N.Volkovning ta’kidlashicha, “Etnomadaniyat – bu xalqning yashab qolish va o‘zini saqlab qolish mexanizmi bo‘lib, u ta’lim-tarbiya vositasida keyingi avlodga o‘tadi” [14. Ushbu yondashuvni rus olimi E.Yu.Makarova o‘z ilmiy tadqiqotida quyidagi g‘oyani ilgari surgan. “Etnik madaniyatning asosiy vazifasi –ta’lim-tarbiya tizimi hamda ijtimoiy obrazlarni muhrlash mexanizmi orqali avloddan avlodga o‘tib borishdan iborat. Bu jarayon etnomadaniy yaxlitlikni ham turli tarixiy davrlar kesimida saqlanib qolishini ta’minlaydi”.

Mazkur nazariy asoslar bevosita xalqning ma’naviy-axloqiy va ustuvor qadriyatlarni anglash uning pedagogik salohiyatini shakllantirishga yordam beradi, bu esa bugungi avlod bolalarni tarbiyalash va ularning shaxsini milliy ruhda shakllantirish muhim ahamiyatga kasb etadi. Ajdodlarimiz madaniyatini o‘rganish zarurligi, bolalarni o‘z milliy madaniyati bilan tanishtirish muhimligi haqida ko‘p bora ta’kidlangan. Shubhasiz, maktabgacha yoshdagi bolalarga Vatan madaniy merosini o‘rgatish o‘z zaminiga nisbatan hurmat va qadrlash hissini uyg‘otadi. Mazkur pedagogik yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarda nafaqat o‘z xalqi madaniyatiga, balki boshqa xalqlarning madaniy qadriyatlariga ham hurmat bilan munosabatda bo‘lishga yordam beradi. Ushbu vazifalarning amaliy ijrosi va huquqiy poydevori sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PF-5198-sonli “Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida ham alohida vazifalar belgilangan. Jumladan, unda “milliy madaniy-tarixiy qadriyatlarni aks ettiruvchi va bolalikdan kitob o‘qishga qiziqishni uyg‘otuvchi o‘quv-metodik, didaktik materiallar, o‘yin va o‘yinchoqlar,

badiiy adabiyotlar bilan maktabgacha ta’lim tashkilotlarini ta’minlash” masalasi ustuvor yo‘nalish sifatida ta’kidlab o‘tilgan. Bu esa etnomadaniy tarbiyaning moddiy-didaktik bazasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Etnomadaniyat tushunchasi u yoki bu xalqning ma’naviy va moddiy qadriyatlari majmuini qamrab oladi. Uning tarkibiga nafaqat dunyoning milliy manzaralari, xalq mentaliteti, bayram-marosim va oilaviy an’analari, tabiiy muhit va jamiyatdagi xulq-atvorning milliy etnik tasavvurlari ham kiradi. Shuningdek xalq badiiy madaniyati –xalqning badiiy qadriyatlari, ularning mavjud holda saqlanish hamda bolalarga ulashish o‘ziga xos etnik usullari etnomadaniyatning ajralmas qismi hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning etnik qadriyatlarni, bag‘rikenglikni, millatlararo integrativ madaniyatini shakllantirishda etnomadaniy ta’lim-tarbiya muhim pedagogik salohiyatga ega. Bunday ta’lim maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘z xalqining qadriyatlar tizimi orqali boshqa xalqlarning ma’naviy qadriyatlarini tushunishni shakllantiradi. U bir tomondan turli madaniy an’analarga ega bo‘lgan odamlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni, ikkinchi tomondan esa o‘z xalqining madaniy o‘ziga xosligini saqlab qolishni ta’minlaydi.

Tahlıl va natıjalar. O‘tkazilgan nazariy tahlillar va metodologik yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, «etnomadaniyat» tushunchasi o‘zining mohiyatiga ko‘ra shunchaki o‘tmish merosi emas, balki shaxsning ijtimoiy moslashuvi va milliy o‘zligini anglashini ta’minlovchi dinamik pedagogik tizimdir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, maktabgacha yoshdagi bolalarda etnomadaniy tasavvurlarni shakllantirish jarayoni bir qator o‘zaro bog‘liq bosqichlarni qamrab oladi.

Birinchidan, «madaniyat» va «etnos» tushunchalarining integratsiyasi natijasida yuzaga keladigan etnomadaniy muhit bolaning ilk ijtimoiy tajribasini shakllantiradi. E.B. Tylor va K. Geertz kabi olimlarning qarashlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida etnomadaniy ta’lim mazmuni bolalarga nafaqat bilim berish, balki ularda milliy ramzlar va urf-odatlarga nisbatan hissiy munosabatni uyg‘otishni nazarda tutishi lozim. Bu jarayonda xalq og‘zaki ijodi, milliy o‘yinlar va an’anaviy bayramlar asosiy didaktik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, G.N. Volkov va E.Yu. Makarovalarning tadqiqotlariga tayangan holda, etnomadaniyatning avloddan-avlodga o‘tish mexanizmi tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda etnomadaniy kommunikatsiyani shakllantirishning samaradorligi ta’lim muhitining «etnopedagogik determinatsiyasi»ga, ya’ni o‘quv-tarbiya jarayonining milliy qadriyatlar bilan qanchalik sug‘orilganligiga bog‘liq. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida belgilangan ustuvor vazifalar, ayniqsa, yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi ushbu jarayonning huquqiy va ma’naviy poydevorini tashkil etadi.

Uchinchidan, tahlillar natijasida etnomadaniy shaxsni shakllantirishning uchta asosiy komponenti ajratib ko‘rsatildi:

1. Kognitiv komponent — bolaning o‘z xalqi madaniyati haqidagi boshlang‘ich bilimlari;
2. Emotsional-aksiologik komponent — milliy qadriyatlarga nisbatan hurmat va faxr tuyg‘usi;
3. Faoliyatli komponent — etnomadaniy normalarni kundalik muloqot va xulq-atvorda namoyon etishi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, maktabgacha ta’lim tizimida etnomadaniy tarbiyaning moddiy-didaktik takomillashtirish orqali bolalarda fuqarolik identikligini barvaqt shakllantirishga erishish mumkin. Bu esa o‘z navbatida, bolalarda nafaqat o‘z millatiga nisbatan sadoqatni, balki boshqa xalqlar madaniyatiga nisbatan bag‘rikenglik munosabatini ham rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. Etnomadaniy tarbiya berish – bu oila, madaniyat markazlari va ommaviy

axborot vositalari bilan o‘zaro hamkorlik asosida maktabgacha ta’lim tashkilotidagi bolalarda etnik madaniyatga bo‘lgan muhabbatni uyg‘otishning maqsadli pedagogik jarayonidir.

Shu sababli, etnomadaniyatni shakllantirishning nazariy asoslarini tushunish bilan birga, ushbu jarayonni maktabgacha ta’lim tashkiloti sharoitida shakllantirishning dolzarb pedagogik muammo sifatida ko‘rib chiqish lozim. Bu esa o‘z navbatida, metodik ta’minot, pedagogik kompetensiya va muhitning ta’sirchanligini tahlil qilishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi «O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PQ-4312-sonli Qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi «Maktabgacha ta’lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5198-sonli Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2023. – 78 – b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 26-martdagi «Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-5040-sonli Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 28-noyabrdagi «O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PQ-4038-sonli Qarori.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi «O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-158-son Farmoni.
7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021. – B. 234.
8. Mirziyoyev Sh.M. “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari”. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2020. 148–b
9. Mirziyoyev Sh.M. «Yangi taraqqiyot O‘zbekiston strategiyasi». – Toshkent: «O‘zbekiston», 2023. 282–b
10. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1996. – 14-b.
11. Edward Burnett Tylor «Primitive Culture» United Kingdom: John Murray, 1871, B– 26
12. Clifford Geertz “The Interpretation of Cultures” New York – Basic Books 1973. B–47
13. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – С. 57-58.
14. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – С. 168.
15. Макарова Е. Ю. Язык как основа этнической культуры: автореф. дис. ... канд. филос. наук. — Волгоград, 2006. — 27 с.
16. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2017. –
17. Иванова Г.П., Зеленов В.И., Ширкова Н.Н.. Этнокультурные ценности как фактор социализации студентов в глобализующемся мире: Монография – М.: Издательство «Перо», 2018. – 365 с.
18. Новейший философский словарь. URL: https://gufo.me/dict/philosophy.
19. Большой толковый словарь по культурологии. Кононенко Б.И. 2003. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture
20. Шпикалова Т.Я., Бакланова Т.И., Ершова Л.В. Концепция этнокультурного образования в Российской Федерации // Непрерывное этнохудожественное образование: методология, проблемы, технологии. – Шуя, 2005. – С.6-12.

TA’LIM JARAYONIDA VIRTUAL LABORATORIYALARDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Karomova Dildor Zokirovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Biologiya kafedra o’qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta’lim jarayonida virtual laboratoriyalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Virtual laboratoriyalar ta’lim oluvchilarda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash, tajriba o‘tkazish, modellashtirish, kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali raqamli-didaktik vosita sifatida asoslanadi. Virtual laboratoriyalarning an’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlari bilan integratsiyasi, ularning didaktik afzalliklari hamda o‘qituvchi va ta’lim oluvchi faoliyatiga ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: virtual laboratoriya, raqamli ta’lim, didaktik imkoniyat, interaktiv o‘qitish, simulyatsiya, amaliy kompetensiya, mustaqil ta’lim, raqamli kompetensiya.

Аннотация. В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируются дидактические возможности использования виртуальных лабораторий в образовательном процессе. Виртуальные лаборатории обосновываются как эффективное цифровое дидактическое средство, способствующее развитию у обучающихся навыков связывания теоретических знаний с практической деятельностью, проведения экспериментов, моделирования, наблюдения, анализа и формулирования выводов. Освещаются интеграция виртуальных лабораторий с традиционными лабораторными занятиями, их дидактические преимущества, а также влияние на деятельность преподавателя и обучающихся.

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, цифровое образование, дидактические возможности, интерактивное обучение, симуляция, практическая компетентность, самостоятельное обучение, цифровая компетентность.

Annotation. This article provides a scientific and pedagogical analysis of the didactic possibilities of using virtual laboratories in the educational process. Virtual laboratories are substantiated as an effective digital didactic tool that contributes to the development of learners’ skills in connecting theoretical knowledge with practical activity, conducting experiments, modeling, observing, analyzing, and drawing conclusions. The article highlights the integration of virtual laboratories with traditional laboratory classes, their didactic advantages, and their impact on the activities of both teachers and learners.

Keywords: virtual laboratory, digital education, didactic possibilities, interactive teaching, simulation, practical competence, independent learning, digital competence.

Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar zamonaviy ta’limning nafaqat texnik vositasi, balki uning mazmunini boyituvchi, metodik imkoniyatlarini kengaytiruvchi va o‘qitish samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Hamda o‘qitish jarayonining mazmuni, shakli va metodlarini yangilashga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, tabiiy fanlar, texnika, muhandislik, tibbiyot va kasbiy ta’lim yo‘nalishlarida laboratoriya mashg‘ulotlarini zamonaviy raqamli vositalar asosida tashkil etish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini

joriy etish muhim vazifa sifatida belgilangan [1].

Virtual laboratoriyalar real laboratoriya jarayonlarini kompyuter dasturlari, simulyatsiyalar, animatsiyalar va interaktiv modellar orqali aks ettiruvchi raqamli ta’lim muhitidir. De Jong, Linn va Zacharia ta’kidlaganidek, virtual laboratoriyalar fan va muhandislik ta’limida murakkab jarayonlarni xavfsiz, ko‘rgazmali va takroriy tarzda o‘rganish imkonini beradi [2]. Shu jihatdan virtual laboratoriyalar ta’lim oluvchilarning faolligini oshirish, nazariy bilimlarni amaliy tajriba bilan bog‘lash va mustaqil izlanish kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. J.Dyui ta’limni tajriba orqali tashkil etish zarurligini asoslab, bilim o‘quvchining faol harakati, kuzatuvi va amaliy tajribasi orqali chuqur o‘zlashtirilishini ta’kidlaydi [3]. Virtual laboratoriyalar aynan shu g‘oyani raqamli muhitda amalga oshirishga xizmat qiladi. Chunki ular ta’lim oluvchiga tajriba shartlarini o‘zgartirish, natijalarni kuzatish, xatolarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish imkonini beradi.

Virtual laboratoriyalar bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ularning o‘quv jarayonidagi samaradorligi bir necha yo‘nalishda asoslangan. R. Mayer multimedia ta’lim nazariyasida bilimlarni matn, tasvir, animatsiya va ovoz uyg‘unligida taqdim etish o‘quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam berishini qayd etadi [4]. Virtual laboratoriyalar aynan multimedia ta’limining didaktik imkoniyatlarini amaliy tajriba jarayoni bilan birlashtiradi.

O‘quvchi bilim va ko‘nikmalarni kattalar yoki ko‘proq tajribaga ega subyektlar ko‘magida samaraliroq egallaydi. Virtual laboratoriya muhitida o‘qituvchi yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va tahlilga undovchi fasilitator sifatida ishtirok etadi. Bu esa ta’lim oluvchining mustaqil faoliyati bilan pedagogik qo‘llab-quvvatlash o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlaydi.

O‘quv jarayonida kashfiyotga asoslangan ta’lim muhim, bunda o‘quvchi bilimni tayyor holatda emas, balki izlanish, taqqoslash va umumlashtirish orqali egallashi kerak bo’ladi. Virtual laboratoriyalar ta’lim oluvchiga tajriba jarayonida muammoni mustaqil aniqlash, turli parametrlarni sinab ko‘rish va ilmiy xulosa chiqarish imkonini bergani uchun kashfiyotga yo‘naltirilgan ta’limning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Tabiiy fanlarni o‘qitishda virtual laboratoriyalarda kompyuter simulyatsiyalardan foydalanilishi o‘quvchilarning tushunish darajasini oshirishi, mavhum tushunchalarni aniqroq tasavvur qilishga yordam beradi. Shunga ko’ra virtual laboratoriyalarning ko‘rgazmalilik va interaktivlik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslanadi.

O‘zbek pedagog olimlar tadqiqotlarida ta’lim jarayoniga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, elektron ta’lim resurslaridan foydalanish, o‘quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish va dars jarayonini interaktiv tashkil etish masalalari alohida ilmiy-metodik yo‘nalish sifatida tahlil qilingan. U.Sh. Begimqulov pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llash ta’lim mazmunini boyitishi, o‘quv materiallarini ko‘rgazmali, tizimli va interaktiv shaklda taqdim etish imkonini kengaytirishini ta’kidlaydi [5]. Ushbu yondashuv virtual laboratoriyalarni biologiya fanini o‘qitishda samarali didaktik vosita sifatida qo‘llash zaruratini asoslaydi.

N.A. Muslimov, M.H. Usmonboyeva va D.M. Sayfurov innovatsion ta’lim texnologiyalarining asosiy vazifasi o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki faol izlanish, tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va amaliy faoliyat yuritishga qodir subyekt sifatida shakllantirishdan iborat ekanini qayd etadilar [6]. Bu fikr virtual laboratoriyalarning didaktik mohiyatiga to‘liq mos keladi. Chunki virtual laboratoriya muhitida o‘quvchi biologik jarayonlarni faqat kuzatmaydi, balki tajriba shartlarini o‘zgartiradi, natijalarni solishtiradi va ilmiy xulosa chiqaradi.

Biologiya fanida virtual laboratoriyalardan foydalanish ayniqsa hujayra tuzilishi, fotosintez, nafas olish, qon aylanishi, irsiyat qonuniyatlari, mikroorganizmlar hayoti, ekologik tizimlar va

fiziologik jarayonlarni o‘rganishda muhim didaktik imkoniyat yaratadi. Masalan, hujayraning tuzilishini o‘rganishda o‘quvchi virtual mikroskop yordamida hujayra membranasi, sitoplazma, yadro, mitoxondriya, xloroplast kabi organoidlarni kattalashtirilgan va harakatli model orqali kuzatadi. Bu jarayon an’anaviy rasm yoki jadvalga nisbatan o‘quvchining tasavvurini kengaytiradi va mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi.

Virtual laboratoriyalarda o‘qitish jarayoni ko‘rgazmalilik, interaktivlik, xavfsizlik, individuallashtirish, tadqiqotchilikka yo‘naltirish va nazariya-amaliyot integratsiyasi kabi didaktik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu esa ta’lim oluvchilarning bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi, mustaqil fikrlashi va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Virtual laboratoriyalarning birinchi muhim didaktik imkoniyati -murakkab jarayonlarni ko‘rgazmali va tushunarli shaklda taqdim etishidir. Ko‘plab fizik, kimyoviy, biologik yoki texnologik jarayonlarni oddiy og‘zaki bayon yoki statik rasm orqali tushuntirish yetarli natija bermaydi. Axborot bir vaqtning o‘zida vizual va verbal shaklda berilganda o‘quvchilarning idrok etish va eslab qolish darajasi ortadi. Shu sababli virtual laboratoriyalarda animatsiya, grafik, model va simulyatsiyalardan foydalanish ta’lim oluvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi.

N.N. Azizxo‘jayeva pedagogik texnologiyalar samaradorligi o‘quv jarayonida maqsad, mazmun, metod, vosita va natijaning o‘zaro uyg‘un tashkil etilishiga bog‘liqligini ta’kidlaydi [7]. Shu nuqtayi nazardan, virtual laboratoriya biologiya darsida alohida texnik vosita sifatida emas, balki dars maqsadi, o‘quv topshirig‘i, tajriba jarayoni va baholash mezonlari bilan bog‘langan didaktik tizim sifatida qo‘llanishi zarur. Masalan, “Fotosintez jarayoniga yorug‘lik intensivligining ta’siri” mavzusida virtual laboratoriya mashg‘uloti tashkil etilganda o‘quvchilar yorug‘lik miqdori, karbonat angidrid darajasi va haroratni o‘zgartirib, fotosintez tezligidagi farqlarni kuzatadilar. Natijada ular fotosintez formulasi va nazariy tushunchalarni amaliy tajriba orqali anglaydilar.

Ta’lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning faolligini oshirishi, ular o‘rtasida hamkorlik, muhokama, tahlil va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishini ko‘rsatadilar. Virtual laboratoriyalar biologiya darslarida aynan shunday interaktiv muhitni yuzaga keltiradi. Masalan, “Qon guruhlari va irsiylanish” mavzusida o‘quvchilarga ota-ona genotiplari asosida farzandlarda qon guruhi ehtimolini aniqlash topshirig‘i beriladi. Virtual laboratoriyada genetik kombinatsiyalarni o‘zgartirish orqali o‘quvchilar Mendel qonunlarini amaliy modellashtirish asosida tushunadilar.

Biologiya fanida ayrim tajribalarni real laboratoriya sharoitida bajarish murakkab, xavfli yoki ko‘p vaqt talab qilishi mumkin. Masalan, bakteriyalar ko‘payishini kuzatish, yurak urish tezligining turli omillar ta’sirida o‘zgarishini modellashtirish, ekologik tizimda populyatsiyalar o‘zaro ta’sirini aniqlash yoki DNK tuzilishini tahlil qilish jarayonlari barcha ta’lim muassasalarida to‘liq laboratoriya sharoitida amalga oshirilavermaydi. Virtual laboratoriyalar esa bunday jarayonlarni xavfsiz, takroriy va ko‘rgazmali tarzda o‘rganish imkonini beradi [8].

Virtual laboratoriyalarning biologiya ta’limidagi yana bir muhim imkoniyati -o‘quvchilarda ilmiy kuzatuv va tadqiqotchilik ko‘nikmalarini shakllantirishdir. Masalan, “O‘simliklarning o‘sishiga tashqi omillarning ta’siri” mavzusida o‘quvchilar virtual muhitda suv miqdori, yorug‘lik, tuproq tarkibi va haroratni o‘zgartirib, o‘simlik rivojlanishidagi o‘zgarishlarni kuzatadilar. Bu orqali ular tajriba maqsadini belgilash, faraz ilgari surish, natijani qayd etish, taqqoslash va xulosa chiqarish bosqichlarini bajaradilar. Bunday faoliyat kompetensiyaviy yondashuvning asosiy talablariga mos keladi [6].

Shuningdek, virtual laboratoriyalar biologiya darslarida ekologik tafakkurni rivojlantirishda ham samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, “Oziq zanjiri va ekologik muvozanat” mavzusida o‘quvchilar virtual ekotizimda o‘simliklar, o‘txo‘r hayvonlar va yirtqichlar sonini

o‘zgartirib, populyatsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuzatadilar. Bu jarayon o‘quvchilarga tabiatdagi muvozanatning buzilishi qanday oqibatlarga olib kelishini aniq tasavvur qilish imkonini beradi.

Demak, pedagog olimlarning innovatsion ta’lim texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya vositalari, interaktiv metodlar va pedagogik texnologiyalar haqidagi ilmiy qarashlari virtual laboratoriyalardan foydalanishning nazariy-metodik asoslarini boyitadi. Biologiya fanida virtual laboratoriyalar hujayra, organizm, irsiyat, ekologiya va fiziologik jarayonlarni o‘rganishda ko‘rgazmalilik, interaktivlik, xavfsizlik, mustaqil izlanish va amaliy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shunga ko‘ra, keyingi ikkinchi didaktik imkoniyat -interaktivlikdir. Virtual laboratoriya mashg‘ulotida ta’lim oluvchi tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi emas, balki tajriba ishtirokchisiga aylanadi. U parametrlarni o‘zgartiradi, natijalarni kuzatadi, tajriba jarayonini boshqaradi va xulosa chiqaradi. Virtual laboratoriyalar o‘quvchining faol eksperimentator sifatida ishtirokini ta’minlashi bilan an’anaviy tushuntirishga asoslangan darslardan tubdan farqlanadi.

Uchinchi didaktik imkoniyat -xavfsiz o‘quv muhitini yaratishdir. Ayrim laboratoriya tajribalari portlash, kuyish, zaharlanish, elektr toki urishi yoki qimmat jihozlarning shikastlanishi kabi xavflar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Virtual laboratoriyalar bunday xavfli tajribalarni xavfsiz muhitda modellashtirish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichida, texnik jihozlar yetishmaydigan sharoitlarda yoki masofaviy ta’limda muhim ahamiyatga ega.

Navbatdagi to‘rtinchi imkoniyat -tajribani takrorlash va individual sur’atda o‘rganishdir. Real laboratoriyada vaqt, jihoz, reagent va auditoriya imkoniyatlari cheklangan bo‘lishi mumkin. Virtual laboratoriyada esa ta’lim oluvchi tajribani bir necha marta takrorlashi, turli variantlarni sinab ko‘rishi va xatolarini mustaqil tahlil qilishi mumkin. Bu holat konstruktivistik ta’lim g‘oyalari bilan mos keladi, chunki bilim shaxsiy tajriba, izlanish va refleksiya orqali shakllanadi.

Yana bir didaktik imkoniyat -nazariya va amaliyot integratsiyasini ta’minlashdir. Virtual laboratoriyalar nazariy qonuniyatlarni tajriba asosida tekshirishga imkon beradi. Masalan, kimyoda reaksiya tezligi modellashtirilgan tajriba orqali, biologiyada hujayra tuzilishi interaktiv model orqali o‘rganilishi mumkin. Bu esa bilimlarning yuzaki yodlanishini emas, balki amaliy vaziyatda qo‘llanishini ta’minlaydi.

Oltinchi imkoniyat -tahliliy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir. Virtual laboratoriya sharoitida ta’lim oluvchi faqat tajribani bajarib qolmay, balki natijalarni solishtiradi, sabab-oqibat bog‘liqligini aniqlaydi, xatolik manbalarini tahlil qiladi va ilmiy xulosa chiqaradi. Brunerning fikricha, ta’lim jarayonida o‘quvchining mustaqil izlanishi va muammoli vaziyatni hal qilishi uning intellektual rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan virtual laboratoriyalar tanqidiy tafakkur va muammoli fikrlashni rivojlantiruvchi muhim vosita hisoblanadi.

Yettinchi imkoniyat -baholash jarayonini takomillashtirishdir. Ko‘pgina virtual laboratoriya platformalarida ta’lim oluvchining bajarilgan topshiriqlari, yo‘l qo‘ygan xatolari, sarflagan vaqti va erishgan natijalari avtomatik qayd etiladi. Bu o‘qituvchiga faqat yakuniy javobni emas, balki o‘quvchining faoliyat jarayonini ham baholash imkonini beradi. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan o‘qituvchilar uchun AKT kompetensiyalari doirasida raqamli vositalar ta’lim jarayonini rejalashtirish, tashkil etish va baholash samaradorligini oshirishi qayd etilgan [9].

Virtual laboratoriyalardan foydalanishda o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. U faqat bilim beruvchi emas, balki o‘quv faoliyatini loyihalovchi, yo‘naltiruvchi, maslahat beruvchi va natijalarni tahlil qilishga yordam beruvchi pedagogik fasilitator sifatida namoyon bo‘ladi. Vygotskiy qarashlariga ko‘ra, o‘qituvchining yo‘naltiruvchi yordami o‘quvchining mustaqil bilish faoliyatini yuqori bosqichga olib chiqadi [10]. Virtual laboratoriyada ham pedagogik ko‘mak, metodik topshiriqlar va refleksiv savollar o‘quv natijalarining samaradorligini oshiradi.

Shu bilan birga, virtual laboratoriyalar an’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlarining to‘liq o‘rnini bosuvchi vosita sifatida emas, balki ularni boyituvchi va to‘ldiruvchi didaktik resurs sifatida qaralishi lozim. Virtual hamda real laboratoriyalarni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularni o‘zaro integratsiyalash fan ta’limida yuqori natija berishi mumkin. Real laboratoriyada o‘quvchi asbob-uskunalar bilan bevosita ishlaydi, virtual laboratoriyada esa jarayonni modellashtiradi, oldindan tayyorgarlik ko‘radi va natijalarni tahlil qiladi.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash mumkinki, ta’lim jarayonida virtual laboratoriyalardan foydalanish zamonaviy didaktikaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, o‘quvchilarning mustaqil izlanish qobiliyatini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotchi olimlar qarashlari asosida aytish mumkinki, virtual laboratoriyalar ko‘rgazmalilik, interaktivlik, xavfsizlik, individuallashtirish, takroriy tajriba o‘tkazish, tahliliy fikrlash va refleksiv baholash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Virtual laboratoriyalar samaradorligi ularni dars maqsadi, fan mazmuni, metodik topshiriqlar va baholash mezonlari bilan uyg‘unlashtirishga bog‘liq. Ular real laboratoriya mashg‘ulotlarini inkor etmaydi, aksincha, ularni mazmunan boyitadi va ta’lim jarayonining amaliy yo‘naltirilganligini kuchaytiradi. Shu bois virtual laboratoriyalarni ta’lim jarayoniga tizimli joriy etish, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish hamda milliy elektron laboratoriya resurslarini yaratish muhim ilmiy-metodik vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.lex.uz

2.De Jong T., Linn M.C., Zacharia Z.C. Physical and virtual laboratories in science and engineering education // Science. – 2013. – Vol. 340. – Issue 6130. – P. 305–308.

3.Dewey J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – P. 139–152.

4. Mayer R.E. Multimedia Learning. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 31–49.

5.Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 159 b. – B. 54–68.

6.Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 150 b. – B. 78–91.

7.Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2006. – B. 42–57.

8.Rutten N., Van Joolingen W.R., Van der Veen J.T. The learning effects of computer simulations in science education // Computers & Education. – 2012. – Vol. 58. – Issue 1. – P. 136–153.

9. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – Paris: UNESCO, 2018. – P. 15–31.

10. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – P. 84–91.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA 4K MODELI ASOSIDA KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH: TOPSHIRIQLAR MAZMUNI VA ULAR USTIDA ISHLASH METODIKASI

Kasimov Fayzullo Muxammadovich
Buxoro davlat pedagogika instituti professori, p.f.n.

Qurbonova Adiba Nuriddinovna
Buxoro davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida 4K modeli (kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik, kollaboratsiya) asosida kompetensiyalarni shakllantirish masalasi ko‘rib chiqiladi. “Matematika: Tasavvurdan natijaga: 4K va TIMSS sari” metodik qo‘llanmasidagi topshiriqlarning mazmuni, ularning didaktik afzalliklari va ahamiyati tahlil qilinadi hamda bu topshiriqlar ustida ishlash metodikasini takomillashtirishga oid tavsiyalar beriladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘p bosqichli, o‘yinga va amaliy harakatga asoslangan topshiriqlar o‘quvchida fazoviy tasavvur bilan birga to‘rttala kompetensiyani uyg‘un rivojlantiradi.

Kalit so‘zlar: 4K kompetensiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, boshlang‘ich ta’lim, fazoviy tasavvur, topshiriq mazmuni, ish metodikasi, TIMSS, geometrik tafakkur.

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ 4К: СОДЕРЖАНИЕ ЗАДАНИЙ И МЕТОДИКА РАБОТЫ НАД НИМИ

Аннотация. В статье рассматривается формирование компетенций у учащихся начальных классов на основе модели 4К (креативность, критическое мышление, коммуникативность, коллаборация). Анализируются содержание, дидактические преимущества и значимость заданий методического пособия «Математика: от представления к результату», а также предлагаются рекомендации по совершенствованию методики работы над ними.

Ключевые слова: компетенции 4К, компетентностный подход, начальное образование, пространственное представление, содержание заданий, методика работы, TIMSS.

FORMATION OF COMPETENCIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON THE 4K MODEL: TASK CONTENT AND THE METHODOLOGY OF WORKING WITH THEM

Abstract. The article examines the formation of competencies in primary school students based on the 4K model (creativity, critical thinking, communication, collaboration). It analyses the content, didactic advantages and significance of the tasks in the methodological guide “Mathematics: From Imagination to Result,” and proposes recommendations for improving the methodology of working with these tasks. The analysis shows that multi-stage, game-based and activity-oriented tasks develop spatial imagination together with all four competencies in a balanced way.

Keywords: 4K competencies, competency-based approach, primary education, spatial imagination, task content, work methodology, TIMSS, geometric thinking.

Kirish. Zamonaviy boshlang‘ich ta’limning markaziy vazifasi o‘quvchiga tayyor bilim berishdan emas, balki unda hayot davomida kerak bo‘ladigan kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Bu yondashuv XXI asr ta’limining 4K modelida — kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik va kollaboratsiyani uyg‘un rivojlantirishda — o‘z ifodasini topgan. Matematika darslari, ayniqsa fazoviy tasavvurni shakllantiruvchi mavzular, bu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun keng imkoniyat ochadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi matematik tushunchani avvalo ko‘rgazmali-amaliy faoliyat orqali o‘zlashtiradi: u predmetni ko‘radi, ushlaydi, harakatlantiradi, taqqoslaydi va o‘z fikrini so‘z bilan izohlaydi. Aynan shu faoliyat zanjiri kompetensiyalarning shakllanishi uchun tabiiy zamin yaratadi. Demak, o‘quvchida kompetensiyalarni shakllantirish ko‘p jihatdan unga taklif etiladigan o‘quv topshiriqlarining mazmuni va ular ustida ishlash metodikasiga bog‘liq.

Milliy metodika maktabi vakillari M.E. Jumayev, Z.G‘. Tadjiyeva, N.U. Bikbayeva va boshqa olimlar boshlang‘ich sinf o‘quvchisiga matematik tushunchalarni ko‘rgazmali, amaliy, bosqichma-bosqich va o‘yinli metodlar asosida o‘rgatish zarurligini ta’kidlaganlar [1]. Bu qarashlar bugungi kompetensiyaviy ta’lim talablari bilan uyg‘unlashtirilganda o‘quvchi faol subyektga - kuzatuvchi, taqqoslovchi, yo‘l topuvchi, izohlovchi va hamkorlikda ishlovchi shaxsga aylanadi.

Kasimov F.M. va Qurbonova A.N. tomonidan tayyorlangan “Matematika: Tasavvurdan natijaga: 4K va TIMSS sari” metodik qo‘llanmasi topshiriqlari aynan shu maqsadga - o‘quvchida 4K kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi [4]. Mazkur maqolada e’tibor qo‘llanmaning umumiy samaradorligiga emas, balki uning topshiriqlari o‘quvchida qanday kompetensiyalarni va qay tarzda shakllantirishiga, bu topshiriqlarning afzalligi va ahamiyatiga hamda ular ustida ishlash metodikasini takomillashtirishga qaratiladi.

Tadqiqotning maqsadi - qo‘llanma topshiriqlari misolida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida 4K modeli asosida kompetensiyalarni shakllantirish jarayonini ilmiy-metodik jihatdan asoslash va bu topshiriqlar ustida ishlash metodikasini takomillashtirishga doir tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) topshiriqlar mazmunini 4K kompetensiyalari nuqtai nazaridan tahlil qilish; 2) topshiriqlarning didaktik afzalliklari va ahamiyatini ochib berish; 3) ular ustida ishlash metodikasini takomillashtirishga oid amaliy tavsiyalar berish.

Usul va metodlar. Tadqiqotda pedagogik tahlil, mazmun-tahlil (kontent-analiz), tizimli yondashuv, metodik modellashtirish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida qo‘llanma topshiriqlari tanlandi va ularning har biri quyidagi mezonlar bo‘yicha o‘rganildi: 1) topshiriqning o‘quvchida shakllantiradigan yetakchi kompetensiyasi; 2) o‘quvchining faoliyat turi (kuzatish, modellashtirish, izohlash, hamkorlik); 3) didaktik afzalligi; 4) fazoviy tasavvur darajasi (tanish — tasvirlash — o‘zgartirish).

Tahlil milliy metodika maktabida ilgari surilgan “oddiydan murakkabga”, “aniqdan mavhumga”, “ko‘rgazmalilikdan umumlashtirishga” tamoyillari bilan uyg‘un holda olib borildi [2]. Topshiriqlarning kompetensiyaviy mazmunini baholashda 4K modeli, TIMSS bilan bog‘liqlikni baholashda esa xalqaro baholashning kognitiv domenlari (bilish, qo‘llash, mantiqiy fikrlash) inobatga olindi [4].

Natijalar. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, qo‘llanmadagi topshiriqlar o‘quvchida 4K kompetensiyalarini izchil va uyg‘un shakllantirishga qaratilgan. Quyida har bir kompetensiya topshiriqlar mazmuni misolida ochib beriladi.

Kreativlik (K1). O‘quvchini bir masalaning bir necha yechimini izlashga undaydigan topshiriqlar bu kompetensiyani shakllantiradi. Masalan, tangramning 7 ta bo‘lagidan quyon, o‘rdak yoki baliq shaklini yasash topshirig‘ida har bir o‘quvchi bo‘laklarni o‘zicha joylashtirib,

original yechimga keladi. Shuningdek, “kesma uzunliklaridan (7 sm, 2 sm, 3 sm) uchburchak yasash mumkinmi?” topshirig‘i o‘quvchini avval taxmin qilib, keyin uchburchak tengsizligini o‘zi kashf etishga olib keladi. Bunda obraz tayyor berilmaydi - bola uni yaratadi.

Kritik fikrlash (K2). Vaziyatni tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarishni talab qiluvchi topshiriqlar bu kompetensiyani rivojlantiradi. “Aminbek chapdan har ikkinchi, Yasmina o‘ngdan har uchinchi daraxtga suv quydi; hamma daraxtga suv quyildimi?” topshirig‘ida o‘quvchi sanash tartibini yo‘nalish bilan birga tahlil qiladi. “32 ta shakldan 18 tasi shar, 7 tasi silindr bo‘lsa, nechta konus?” topshirig‘i hajmli shakllarni nomlashni arifmetik mushohada bilan birlashtiradi. Bunday topshiriqlar TIMSSda muhim o‘rin tutadigan mantiqiy asoslash ko‘nikmasiga mos keladi.

Kommunikativlik (K3). Fazoviy munosabatni so‘z bilan aniq ifodalashga yo‘naltirilgan topshiriqlar bu kompetensiyani shakllantiradi. “Svetofor ranglarining joylashuvini ayting” yoki “modelni ko‘rsatmasdan, faqat so‘z bilan tushuntir” kabi topshiriqlarda o‘quvchi “yuqorida”, “o‘rtada”, “pastda”, “chapda”, “o‘ngda” atamalarini to‘g‘ri ishlatishga o‘rganadi. Obrazni boshqaga tushuntirish uchun o‘quvchi uni avvalo o‘zi uchun aniqlashtiradi - shu tariqa matematik nutq va fazoviy tasavvur birga rivojlanadi.

Kollaboratsiya (K4). Juftlik va guruhda bajariladigan topshiriqlar bu kompetensiyani shakllantiradi. “Sinfdoshing bilan musobaqalashing: kim sehrli kvadratni tezroq to‘ldiradi?” yoki “rasmdagi shakllarni jamoa bo‘lib sanang” kabi topshiriqlarda o‘quvchi o‘z fikrini sheriknikiga moslaydi, vazifani taqsimlaydi va umumiy natijaga erishadi. Bunda bola o‘z obrazinigina emas, sheriklarining obrazlarini ham hisobga olishni o‘rganadi.

1-jadval. Topshiriqlar mazmuni va o‘quvchida shakllanadigan kompetensiya

Topshiriq turi	O‘quvchi faoliyati	Shakllanadigan kompetensiya
Tangram, shakl yaratish	Bo‘laklardan yangi obraz yasash, bir necha variant izlash	Kreativlik (K1)
Mantiqiy-vaziyatli masala	Sanash, taqqoslash, tahlil va xulosa	Kritik fikrlash (K2)
Og‘zaki izohlash	Joylashuvni atamalar bilan ifodalash	Kommunikativlik (K3)
Juftlik/guruh topshirig‘i	Vazifa taqsimlash, hamkorlikda natijaga erishish	Kollaboratsiya (K4)
Katakli maydonda harakat	Yo‘nalishlar ketma-ketligini tuzish	K2 + K1 (algoritmik tafakkur)

Topshiriqlarning afzalliklari. Tahlil natijasida qo‘llanma topshiriqlarining quyidagi didaktik afzalliklari aniqlandi. Birinchidan, topshiriqlar bosqichma-bosqich murakkablashadi: o‘quvchi avval o‘z tanasi va yaqin predmetlar yordamida yo‘nalishni anglaydi, keyin rasmli vaziyatlarni tahlil qiladi, so‘ng katakli maydon va labirint bilan ishlaydi. Ikkinchidan, har bir topshiriq amaliy harakatga - chizish, modellashtirish, buklash, kesish - asoslangan bo‘lib, aqliy obrazning predmetli tajribadan o‘sib chiqishini ta’minlaydi.

Uchinchidan, topshiriqlar o‘yin shaklida berilgani uchun o‘quvchining motivatsiyasini oshiradi va bilimni passiv qabul qilishdan faol o‘zlashtirishga o‘tkazadi. To‘rtinchidan, QR-kod orqali video, sehrli kvadrat, tangram va “nima bo‘ladi, agar…” shaklidagi savollar bir vaqtning o‘zida bir necha kompetensiyani ishga soladi. Beshinchidan, topshiriqlar differensiatsiyaga imkon beradi: bir xil material kuchli o‘quvchi uchun ham, qo‘shimcha yordamga muhtoj o‘quvchi uchun ham moslashtirilishi mumkin.

Topshiriqlarning ahamiyati. Mazkur topshiriqlarning ahamiyati shundaki, ular fazoviy tasavvurni shakllantirish bilan birga o‘quvchining umumiy aqliy rivojlanishiga - kuzatish, taqqoslash, umumlashtirish, matematik nutq va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalariga - xizmat qiladi. Kompetensiyaviy yo‘naltirilgan bu topshiriqlar bola uchun keyingi geometrik tushunchalar, masala yechish va algoritmik fikrlash uchun mustahkam tayanch yaratadi hamda uni TIMSS tipidagi xalqaro baholash topshiriqlariga tabiiy ravishda tayyorlaydi.

2-jadval. Topshiriqlarda 4K kompetensiyalarining qamrovi

Kompetensiya	Ulushi (%)	Asosan qaysi topshiriqlarda
K1 – Kreativlik	~21	Shakl yaratish, tangram
K2 – Kritik fikrlash	~38	Vaziyatli va mantiqiy masalalar
K3 – Kommunikativlik	~21	Og‘zaki izohlash topshiriqlari
K4 – Kollaboratsiya	~20	Juftlik va guruh ishi

2-jadvaldan ko‘rinadiki, topshiriqlar tarkibida kritik fikrlash nisbatan ko‘proq namoyon bo‘ladi, biroq qolgan uch kompetensiya ham muvozanatli berilgan. Bu holat qo‘llanmaning 4K modeliga to‘liq mosligini va o‘quvchida kompetensiyalarni bir tomonlama emas, balki uyg‘un shakllantirishini ko‘rsatadi [4].

Muhokama. Tahlil natijalari o‘quvchida kompetensiyalarning shakllanishi topshiriq mazmunigagina emas, balki uning ustida ishlash metodikasiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi. Bir xil topshiriq turli metodikada turlicha natija beradi: agar o‘qituvchi tayyor javobni aytib qo‘ysa, kritik fikrlash shakllanmaydi; agar yakka tartibda ishlatsa, kollaboratsiya rivojlanmaydi. Shuning uchun topshiriqlar ustida ishlash metodikasini takomillashtirish kompetensiyalarni shakllantirishning hal qiluvchi sharti hisoblanadi.

Topshiriqlar ustida ishlashning samarali metodikasi 5E (Engage – Explore – Explain – Elaborate – Evaluate) sikliga mos quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiq. Avval o‘qituvchi muammoli vaziyat yoki qiziqarli savol bilan o‘quvchida izlanishga ehtiyoj uyg‘otadi (jalb qilish). So‘ng o‘quvchilar predmetli yoki raqamli vositalar bilan obrazni amalda yaratadilar va sinab ko‘radilar (tadqiq qilish). Keyin yechimni fazoviy atamalar yordamida bayon qiladilar (tushuntirish), uni yangi sharoitga ko‘chiradilar (chuqurlashtirish) va nihoyat refleksiya orqali natijani baholaydilar (baholash).

Bu metodikada o‘qituvchining roli bilim beruvchidan izlanishni boshqaruvchi (fasilitator) roliga o‘zgaradi. Xato izlanishning tabiiy qismi sifatida qabul qilinadi, baholash esa faqat yakuniy natijaga emas, balki jarayonga ham qaratiladi. Aynan shunday tashkil etilgan ishda topshiriqlar o‘zining to‘liq kompetensiyaviy salohiyatini namoyon qiladi.

Shu bilan birga, ish metodikasini yanada takomillashtirish bo‘yicha bir necha yo‘nalishni

ko‘rsatish mumkin. Birinchidan, “chap-o‘ng” mavzusida o‘quvchining o‘z tanasiga va boshqa obyektga nisbatan yo‘nalishni farqlashiga doir qo‘shimcha mashqlar kiritish foydali. Ikkinchidan, katakli maydon topshiriqlarini koordinata g‘oyasiga tayyorlash uchun raqamli qator va ustunlardan foydalanish mumkin. Uchinchidan, har bir mavzu yakunida o‘quvchining o‘z-o‘zini baholashiga xizmat qiladigan kichik refleksiya topshiriqlari samarali bo‘ladi.

Xulosa. Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, “Matematika: Tasavvurdan natijaga: 4K va TIMSS sari” qo‘llanmasidagi topshiriqlar mazmunan o‘quvchida 4K modeli asosida kompetensiyalarni - kreativlik, kritik fikrlash, kommunikativlik va kollaboratsiyani - izchil shakllantirishga qaratilgan.

Ikkinchidan, topshiriqlarning bosqichlilik, amaliylik, o‘yinlilik va differensiatsiya kabi afzalliklari ularning didaktik samaradorligini ta’minlaydi; ahamiyati esa fazoviy tasavvur bilan birga o‘quvchining umumiy aqliy rivojlanishiga va TIMSSga tayyorgarligiga xizmat qilishida ko‘rinadi.

Uchinchidan, kompetensiyalarning shakllanishi topshiriqlar ustida ishlash metodikasiga bevosita bog‘liq: 5E sikliga mos, o‘quvchi faolligi va hamkorligiga tayangan metodika topshiriqlarning to‘liq salohiyatini ochib beradi. Umuman olganda, mazkur topshiriqlar boshlang‘ich sinf matematika ta’limida milliy metodik tajriba va zamonaviy kompetensiyaviy yondashuvni uyg‘unlashtirgan samarali model sifatida baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Bikbayeva N.U. Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi / N.U. Bikbayeva, R.I. Sidelnikova, G.A. Adambekova. – Toshkent : O‘qituvchi, 1996.

2. Jumayev M.E. Matematika o‘qitish metodikasi / M.E. Jumayev. – Toshkent : Turon-Iqbol, 2016.

3. Jumayev M.E. Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi / M.E. Jumayev, Z.G‘. Tadjiyeva. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2005.

4. Kasimov F.M. Matematika: Tasavvurdan natijaga: 4K va TIMSS sari : 1–2-sinflar uchun metodik qo‘llanma / F.M. Kasimov, A.N. Qurbonova. – Buxoro : Tasavvurdan-natijaga.uz, 2026.

ELEKTROTEXNIKA FANIDAN LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH METODIKASI

Norqulov Usmon Elomonovich,
Qarshi davlat texnika universitetining katta o‘qituvchisi

Annototsiya. Tadqiqotlar hamda amaliy ishlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy muhandisni elektrotexnika bo‘yicha tayyorgarligini amalga oshirish jarayoni o‘quv maqsadlariga erishish uchun faol o‘qitishning barcha shakl, usul, uslub va vositalarining maqbul birikmasiga asoslanishi kerakligi keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: elektr zanjirlari, elektronika, elektr mashinalari, mikroelektronika, mikroprosessor texnikasi, doimiy tok, sxemalar, Keys, modellar va jadvallar.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ И ПРОВЕДЕНИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ПРЕДМЕТУ ЭЛЕКТРОТЕХНИКА

Норкулов Усмон Эломонович,
Старший преподаватель Каршинского государственного технического университета

Аннотация. Исследования и опыт практической работы показывают, что процесс подготовки современного инженера по электротехнике должен основываться на оптимальном сочетании всех форм, методов, приемов и средств активного обучения для достижения учебных целей.

Ключевые слова: электрические цепи, электроника, электрические машины, микроэлектроника, микропроцессорная техника, постоянный ток, схемы, модели и таблицы.

METHODOLOGY FOR ORGANIZING AND CONDUCTING LABORATORY LESSONS IN ELECTRICAL TECHNOLOGY

Norqulov Usmon Elomonovich,
Senior Lecturer at Karshi State Technical University

Abstract. Research and practical experience show that the process of training a modern engineer in electrical engineering should be based on an optimal combination of all forms, methods, techniques, and means of active learning to achieve educational goals.

Keywords: electrical circuits, electronics, electrical machines, microelectronics, microprocessor technology, direct current, diagrams, models, and tables.

Kirish

Elektrotexnika ta’limi bo‘yicha muhandislarni tayyorlashni tashkil etish talabalarning o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirishni ta’minlovchi ishlab chiqilgan texnologiya asosida amalga oshirildi.

Pedagogik texnologiya – qat’iy ilmiy loyihalash hamda muvaffaqiyatni kafolatlaydigan pedagogik harakatlarni aniq takrorlash faoliyatidir. Pedagogik jarayon didaktik tamoyillarning ma’lum tizimi asosida qurilganligi sababli, pedagogik texnologiyani pedagog shaxsi to‘laqonli namoyon bo‘ladigan ushbu tamoyillarning ob’ektiv o‘zaro bog‘liqligida ularni izchil amalga oshirishga qaratilgan tashqi va ichki harakatlar majmui sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Pedagogik

texnologiya ta’lim-tarbiya usullari va uslublari majmuini qo‘llash tartiblarini pedagog shaxsi bilan uning barcha xilma-xil ko‘rinishlarida birlashtirishni nazarda tutadi. Ko‘rinib turibdiki, har qanday pedagogik vazifa malakali pedagog-mutaxassis tomonidan amalga oshiriladigan tegishli texnologiya yordamidagina samarali bajarilishi mumkin[1].

Elektrotexnika fanlarini o‘rganishda mashg‘ulotlarning quyidagi an’anaviy turlaridan foydalanish tavsiya etiladi: ma’ruza, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari, hisob-kitob va grafik ishlar, talabalarning mustaqil ta’limi, shuningdek, mashg‘ulotlarning kombinasiyalangan shakllari: laboratoriya-amaliy, ma’ruza-amaliy mashg‘ulotlar.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, muhandisning kasbiy madaniyati elementlarining eng jadal shakllanishi elektrotexnika yo‘nalishi fanlari bo‘yicha ishlab chiqilgan laboratoriya-amaliy va hisob-grafik ishlari majmuidan foydalanishda kuzatiladi. Laboratoriya praktikumining maqsadli funksiyalari muhandisning kasbiy vazifalarni bajarishga qaratilgan bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga uslubiy qo‘llab-quvvatlashdan iborat. Elektrotexnika fanlari bo‘yicha laboratoriya ishlarini tashkil etish va o‘tkazish o‘qitishni vizuallashtirish didaktik tamoyilini to‘laqonli amalga oshiradi.

Laboratoriya ishlari mazkur fan o‘tiladigan kafedra jamoasi tomonidan tayyorlangan universal stendlarda olib boriladi[2]. Har bir stend “Elektrotexnika va elektronika” kursining alohida bo‘limlari bo‘yicha barcha laboratoriya ishlarini bajarish uchun mo‘ljallangan. Bundan tashqari, tematik asosda birlashtirilgan elektrotexnika bo‘yicha tayyorgarlikni amalga oshirish dasturining alohida modullari uchun maxsus laboratoriyalar ajratilgan. Yuqorida nomi qayd etilgan kafedrada elektr bo‘lmagan texnik mutaxassisliklar bo‘yicha muhandislarni kasbiy tayyorlashning butun davri uchun 5 ta laboratoriya foydalaniladi: elektr zanjirlari, elektronika, elektr mashinalari, mikroelektronika va mikroprosessor texnikasi. Talabalar uchun mazkur kafedrada kompyuter sinfi va kutubxonada kompyuter zali ajratilgan. Laboratoriya va hisob grafika ishlari an’anaviy usullardan metodika, shu jumladan, kafedra jamoasi tomonidan ishlab chiqilgan dasturiy ta’minotdan foydalangan holda amalga oshiriladi. Alohida guruhlarda topshiriqlar talabalar tomonidan standart dasturiy qobiqlarda tuzilgan dasturlarga muvofiq bajariladi.

O‘qitish usullari haqida gapirganda ta’kidlash kerakki, usullarni “faol” va “faol bo‘lmagan”ga ajratmaymiz. Muayyan vaziyatlarda pedagog tomonidan maqsad qilingan har qanday usul faol bo‘lishi mumkin. O‘quv jarayoniga o‘qitishning “faol usullari” ni jadal kiritish, ularni tajriba sinovdan o‘tkazishdan so‘ng reproduktiv, ijodiy faoliyat va talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish usullarini an’anaviy usullar bilan to‘g‘ri birlashtirish maqsadga muvofiq bo‘lardi[3].

Metodikada asosiy urg‘u usullar va ularning birikmalarining rivojlantiruvchi imkoniyatlariga beriladi. O‘qitish usullarini tanlash o‘quv materialining mazmuniga, o‘quv fani tuzilishi va mantig‘iga, alohida nazariy masalalarni chuqur ko‘rib chiqishga, mustaqil va kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga, oldingi tayyorgarlikka, darsning bevosita maqsadiga va shu kabilarga bog‘liq bo‘ladi.

O‘qitish usullari aqliy rivojlanishga, muhandisning kasbiy madaniyati elementlarini shakllantirishga bevosita emas, balki bilimlarni egallash jarayoni orqali ta’sir qiladi. Elektrotexnika fanidan ta’limni tashkil etish jarayonida qo‘llaniladigan o‘qitish usullarining muhim xususiyati bo‘lib, ularning olingan bilimlar va bilishga bo‘lgan harakatlarning tuzilishiga o‘xshatilishi hisoblanadi. Talabalarning o‘quv ishi bilimlarni o‘zlashtirish va qo‘llashga qaratilgan bo‘lib, u o‘zlashtirishning tegishli qonunlariga bo‘ysunadi. Bunda bilimlarni o‘zlashtirish talaba shaxsini kasbiy rivojlantirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi va aynan shu qonunlarga muvofiq o‘qitish usullarini tanlashni amalga oshirdik. Rivojlantiruvchi ta’limning turli usullari, asosan mantiqiy usullar, bo‘lajak muhandis shaxsining umumiy va kasbiy rivojlanishining yo‘llari hamda uning

kasbiy madaniyati elementlari bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zlashtirish bosqichlari va ularda mujassamlangan biluv harakatlarga muvofiq o‘qitish usullari ham tuziladi. Talabaning ma’lum bir usul (yoki usullar guruhi) orqali maqsadli faoliyatga qo‘shilishi va uning o‘zlashtirishning keyingi, yuqori qiyinchilik bosqichiga o‘tishi bo‘lajak muhandisning kasbiy madaniyati elementlarini shakllantirish uchun umumlashtirilgan tuzilmani tashkil qiladi. Jumladan, boshqaruv talabalarning bir bosqichdan ikkinchisiga yetarlicha moslashuvchan o‘tishini ta’minlashi kerak. O‘qitish usul va uslublarining har biri talabani berilgan shakldagi harakatni bajarish zaruratiga olib keladi [4]. O‘qitish usullari yordamida shakllantiriladigan ko‘nikmalar odatiy harakatlarga avtomatlashadi. Jumladan, o‘rganish bosqichlarida oqilona harakatlar murakkabligi oshib boradi, ya’ni buning asosida ilgarilanma integrativ rivojlanish g‘oyasi yotadi. Shunday qilib, ma’lum bir o‘qitish usuli bilan chaqiriladigan murakkabroq ko‘nikmalar ilgari shakllangan, unchalik murakkab bo‘lmaganlarni birlashtiradi. Bu yerda shunday integrasiyaga misol keltirishimiz mumkin: “Doimiy tok elektr zanjirlari” mavzusidagi amaliy mashg‘ulotlarda chiziqli tenglamalar tizimini yechish ko‘nikmalariga ega bo‘lgan talaba doimiy tokning murakkab elektr zanjirlariga oid masalalarni yechishda ancha murakkab ko‘nikmalarni egallashi mumkin. Shu sababli, o‘zboshimchalik bilan usulni tanlashga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi, chunki u o‘zlashtirish qonunlarining buzilishiga va natijada sifatning pasayishiga va bu jarayonning sekinlashishiga olib kelishi mumkin.

O‘qitish usullaridan ularning o‘zlashtirish jarayoni qonuniyatlariga muvofiqligi nuqtai nazaridan foydalanish o‘qitish usullari va uslublarining yirik majmuidan keng foydalanishga, ushbu usullar majmuidan bo‘lajak muhandisning kasbiy madaniyati elementlarini shakllantirishga izchil ta’sir ko‘rsatadigan ularning birikmalarini tanlash imkonini beradi. Mazkur yondashuv usullar tanlovini optimallashtirish, ularning ehtimolli birikmalarini va belgilangan sifatni shakllantirish jarayonida qo‘llash ketma-ketligini aniqlash uchun shart-sharoitlarni ishlab chiqishga imkon berdi. Ta’kidlashimiz lozimki, ushbu yondashuvning ahamiyati nafaqat bilimlar doirasini, balki shakllanishi kerak bo‘lgan faoliyatning o‘ziga xos turlarini, ularning oraliq holatlarini hamda yakuniy natijalarini ham hisobga olish zarurligidan iborat. Ma’lumki, o‘rganish ierarxik jarayondir, ya’ni talabaning bilimlarni o‘zlashtirishdagi barcha faoliyati o‘qitish usullarining ma’lum bir ketma-ketligi orqali tizimlashtirilsa, bilimlarni o‘zlashtirish ancha samarali bo‘ladi. Shu bilan birga, ba’zi usullar turli funksiyalarni bajarishini va shuning uchun turli bosqichlarda qo‘llanilishini ta’kidlaymiz. Usulni ma’lum bir bosqichga kiritish muayyan bosqichda usul funksiyasining yetakchi rolini tushunish hisobidan amalga oshishi mumkin[5].

Shunday qilib, axborotni birlamchi olish bosqichida talabalar eshitgan yoki o‘qiganlarini faol tahlil qilishlari, ma’lum pozisiyalarni tasdiqlovchi dalillar va asoslarni ajratib ko‘rsatishlari kerak, bu esa bilimlarni o‘zlashtirish sifati bilan bevosita bog‘liqdir. Bularning barchasi pedagogdan muayyan muammo bo‘yicha talabalar uchun ishonchli va yetarlicha to‘liq yo‘nalishlar tizimni yaratishni, uni o‘rganishda umumiy yo‘nalishni belgilashni talab qiladi. Mazkur bosqichda o‘quv materialini idrok etish va taklif qilingan mazmunni chuqurroq o‘rganishga ko‘rsatma uchun ijobiy motivasiya yaratilishi kerak. Aynan shu bosqichda o‘rganilayotgan fanga qiziqish talabaning o‘quv-bilish faoliyatidagi faolligi uchun kuchli rag‘bat bo‘lib xizmat qiladigan “qiziqish qonuni” ko‘proq harakat qilishi kerak. Birinchi bosqichda quyidagi: muammoli, mantiqiy usullar qo‘llaniladi.

Materialni “qayta ishlash” bosqichida talaba olingan ma’lumotni shakllanadigan ko‘nikma, malaka bilan bog‘laydi. Bunga asosan odatiy holatlarni aks ettiruvchi o‘rganish ob’ektlari bilan ish: sxemalar, modellar, jadvallar va umumiy vazifalar bilan ishlash kiradi[6]. Bu bosqichda pedagog talabalarni etishmayotgan ma’lumotlarni o‘z tashabbusi bilan izlashga undaydigan o‘qitish usullaridan foydalanadi. Bunga vaziyatlar – namunalar, vaziyatlar – mashqlar, praktikum

– trening, ish o‘yinlari, loyiha usuli va shu kabi usullardan foydalanish kiradi.

Uchinchi bosqichda – bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash bosqichida talaba o‘z bilimini hal qilinishi kerak bo‘lgan muayyan kasbiy, murakkab vazifalar bilan bog‘laydi. Shu sababli, bu bosqichdagi bilim talaba uchun shaxsan muhim bo‘lgan ichki boylikka aylanadi. Bu bosqich talabalarning yuqori faolligi va mustaqilligi bilan ajralib turadi, unda mustaqil ta’lim elementlari, ya’ni maqsadni mustaqil belgilash, vositalarni tanlash, maqsadga erishish dasturini ishlab chiqish paydo bo‘ladi. Binobarin, o‘zlashtirishning ushbu bosqichi uchun ijodiy, muammoli funksiyaga ega o‘qitish usullari eng mos keladi. Bunga evristik, muammoli masalalarni echish, tadqiqot, prognostik seminar-trening va shu kabilar kiradi.

O‘qitishning barcha bosqichlarida xususiy didaktik mantiqiy usullar: deduktiv, induktiv, analitik, sintetik usullar qo‘llaniladi. Elektrotexnika fanining o‘zi tasniflash, taqqoslash, umumlashtirish, tahlil qilish va shu kabilardan iborat. Real ob’ektning va uning o‘rin almashish sxemasining analogiyalari usulini deduktiv usullar guruhining vakili sifatida ko‘rib chiqishimiz mumkin. Quyida muhokama qilingan laboratoriya ishida bu usul bir fazali transformator va uning G-simon o‘rin almashish sxemasi uchun ishlatilgan. Ushbu vaziyatdagi usul transformatorning real elektr qurilmasining parametrlarini hisoblashni soddalashtirish uchun, keyin esa transformator modelining parametrlarini tahlil va sintez qilish uchun ishlatiladi.

O‘qitish usullarining tavsiya etilgan ketma-ketligi qat’iy sxema emas va pedagogning ijodkorligini cheklamaydi, balki o‘zlashtirish qonuniyatlarini hisobga olgan holda o‘quv jarayonini yaxlit qurishga imkon beruvchi tizimlashtiruvchi xarakterga ega.

Elektrotexnika bo‘yicha mashg‘ulotlar davomida talabalarning o‘quv-biluv faoliyatini tashkil qilishda o‘rganish jarayonida talabalarning faol pozisiyasini shakllantirishga yordam beradigan omillarni aniqladik[7].

Talablarning birinchi guruhi biluv jarayonining motivasiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, talabalarning o‘quv-bilish faoliyati uchun ijobiy motivasion asosni yaratishga, tafakkurni rag‘batlantirishga hamda talabada yangi axborotni faol idrok etish, anglash, fikr yuritish, tushunish, qayta ishlash va foydalanishga bo‘lgan ehtiyojni shakllantirishga qaratilgan.

Talablarning ikkinchi guruhi bilish ob’ektini modellashtirish bilan bog‘liq, u eski va yangi o‘quv materiali o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rnatishga va berilgan fan sohasidagi bilimlar tizimini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu talablarga rioya qilish maxsus o‘quv materiallarini yaratish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Talablarning uchinchi guruhi o‘quv-bilish faoliyatida talabalarning fikrlash faoliyatini faollashtirish bilan bog‘liq[8].

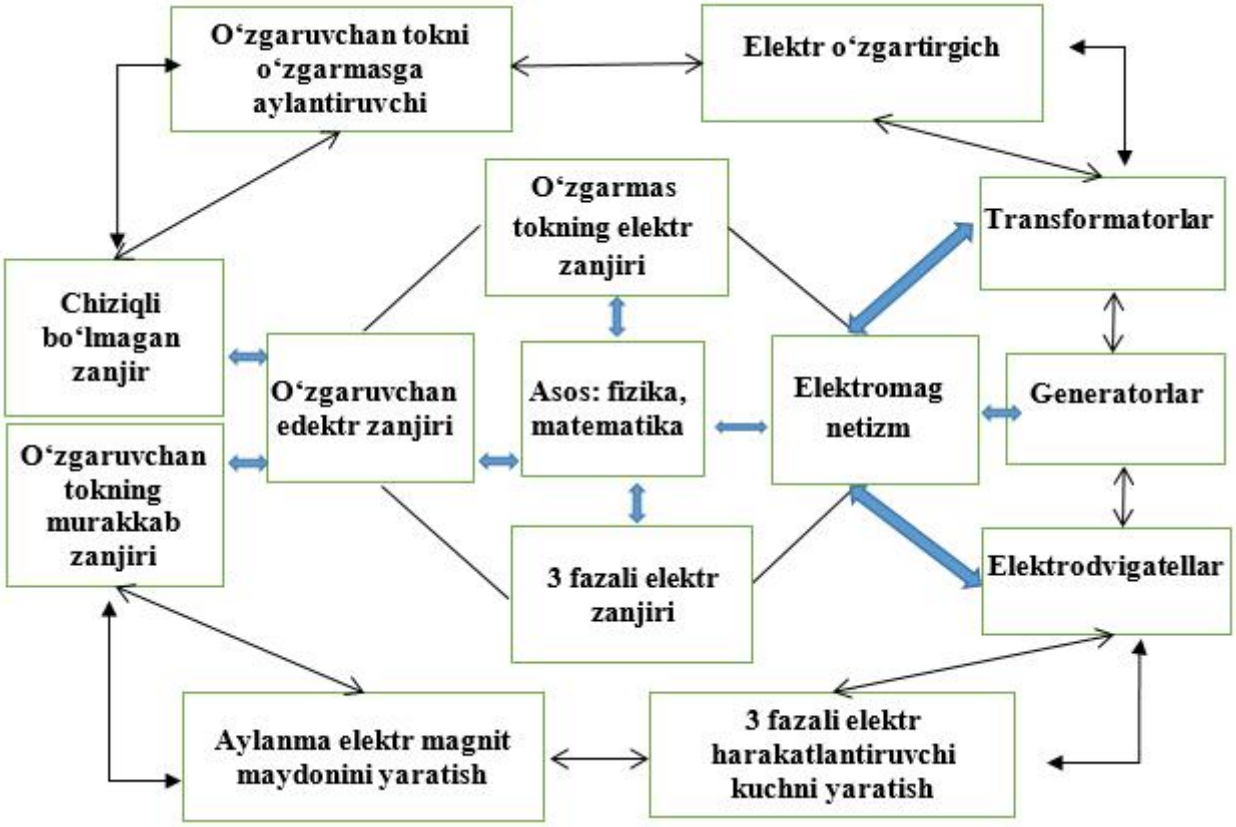
Ushbu qoidalarni rivojlantirishda shuni ham ta’kidlashimiz kerakki, quyidagi shartlarni bajarishda bilish faoliyatini faollashtirish va o‘rganish anglanganligi oshadi:

- shaxsiy yondashuvga asoslanish va o‘rganish motivlarini shakllantirish, ular orasida biluv qiziqishlari va kasbiy talablar bo‘lishi kerak;
- talabalarni amaliy, ilmiy-tadqiqot masalalarini echishga, ya’ni muammoli ta’limga jalb etishga ko‘maklashish;
- o‘qitishning jamoaviy shakllarini, talabalarning o‘zaro ta’sirini rag‘batlantirish.

Tadqiqot jarayonida tayyorgarlik tayanch darajasini, fundamental fanlar va elektrotexnika fanlari kurslarning mazmuni o‘rtasidagi integrativ aloqalarni, muayyan mutaxassislik xususiyatlarini hisobga olgan mazmunni tanlash va qurish uchun konsentrik modelni ishlab chiqdik.

Elektrotexnika fanidan amaliy tayyorgarlikni tashkil etishning ba’zi jihatlariga aniqlik kiritamiz: elektrotexnika fanlarini birlamchi o‘rganish uchinchi kursdan boshlanishi kerak (matematika, fizika va boshqa fanlar o‘rganilgan); o‘qitish jarayoning har bir bosqichida oldingi bo‘limlardagi materialni yanada chuqurroq o‘rganish ko‘zda tutilishi kerak (didaktik spiral usul);

o‘rganish uchun haftasiga 3 soat (ma’ruza va laboratoriya-amaliy mashg‘ulotlari) ajratish tavsiya etiladi, bunda o‘rganish ma’ruza bilan boshlanishi, laboratoriya ishlari 12-15 kishidan iborat kichik guruhlarda o‘tkazilishi tavsiya etiladi[9]. “Elektrotexnika” kursining tuzilishi 2.3-rasmda keltirilgan.

2.3-rasm. “Elektrotexnika” kursining tuzilishi

“Kimyoviy texnologiya” ixtisosligi bo‘yicha talabalar uchun amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishga misol keltiramiz.

Amaliy mashg‘ulotlar mazmunini tanlashning asosiy tamoyillari bo‘lib muammolilik, shaxsiy muhimlik va kasbiy yo‘nalganlik tamoyillari hisoblanadi. Aksariyat mashg‘ulotlar o‘qitish faol usullaridan foydalangan holda olib boriladi: ishchi o‘yinlari, muammoli usul, loyiha usuli, keys texnologiyasi va boshqa. Elektrotexnika kursida qo‘llaniladigan zarur nazariy tamoyillarni amaliy mashg‘ulotlarda bir necha usullardan foydalangan holda tahlil qildik va o‘zlashtirdik.

Keys texnologiyasi usuli o‘rganilayotgan kursning asosiy qoidalari, shuningdek, namunaviy vazifa va topshiriqlarni batafsil tahlil qilish misollari saqlagan ma’ruza va uslubiy materialni oldindan tarqatishga asoslangan. Uslubiy materiallarda o‘quv materialini chuqurroq o‘rganishni talab qiladigan noaniq javobli savollar variantlari taklif qilinadi. Bu usul pedagog uchun ko‘p mehnat talab qiladi, chunki u o‘qitish mazmunini tizimlashtirishni, uni tushunishni osonlashtiradigan holda taqdimotning qisqaligida yagona maqsadga bo‘ysundirishni talab qiladi. Usul talabalarni zarur nazariy-metodik materiallar bilan ta’minlash, shuningdek, elektrotexnika fanlari bo‘yicha o‘rganilayotgan kurslar mazmunini chuqurroq o‘zlashtirish muammosini hal qilishda qulay va samarali bo‘lib hisoblanadi[10].

O‘qitishni faollashtirishning yana bir ko‘p qo‘llaniladigan usuli muammoli usul bo‘lib, uning mohiyati ma’lum bir qarama-qarshilik qayd etiladigan muammoni shakllantirishdan hamda uni

amaliy mashg‘ulot davomida hal qilishni taklif etishdan iborat (vazifa: elektr energiya qabul qiluvchilar ruxsat etilgan chegaralardan oshib ketadigan reaktiv quvvatni iste’mol qiladilar; yechim usullarini toping va hisoblashning ehtimolli variantlarini keltiring). Qarama-qarshilikni yechish bilishning yuqori darajasiga erishishga imkon beradi, bu esa real voqelikni anglashga ijodiy yondashuv asosi bo‘lib xizmat qiladi. Bu turdagi vazifalar asosida bir qator turli xil topshiriqlarni shakllantirish mumkin bo‘lib, ularning har biri o‘z o‘quv yuklamasiga ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Смирнова Э.Э. Отображение модели спесиалиста в системе селей выс¬шего учебного заведения/ Э.Э. Смирнова, А.П. Сопиков.- Уфа, 1975.-132 с.

2. Тўраев Ш. Д., Норқулов У. Э., Назаров М. М. “Турбогенераторнинг техник ҳолатини баҳолаш методологияси”. Бухоро давлат университети. Илмий-назарий журнал 2023, № 2. 51-56-Б.

3. Тўраев Ш. Д., Норқулов У. Э., “Қадам двигателни бошқариш орқали энергия тежаш”. Бухоро давлат университети. Илмий-назарий журнал 2024, № 2, феврал. 40-43-Б.

4. Тўраев Ш. Д., Норқулов У. Э., “Ўзгарувчан ток тармоғида коллекторли двигателлардан фойдаланиш”. Бухоро давлат университети. Илмий-назарий журнал 2024, № 3, мар. 95-99-Б.

5. Файзиматов Ш.Н. “Автоматизасия технологического оборудования машиностроителного производства” Фергана, ПоҲграф Супер Сервис МЧЖ, 2018.

6. Халманов Д.Х. Электротехника ва электроника. Ўқув қўлланма. -Т.: “Маърифат”, 2023. - 245 бет.

7. Хофман И. Активная памят/ И. Хофман.- М.: Прогресс, 1986.-310с.

8. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессионалной деятелно-сти/В.Д. Шадриков.-М.: Наука, 1982.-184с.

9. Юсявичене П. Теория и практика модулного обучения/ П. Юсявичене.- Каунас: Швиеса, 1989.-272с.

10. Якиманская И.С. Развивающее обучение/ И.С. Якиманская.- М.: Педаго¬гика, 1979.-142с.

PEDAGOGIK LOYIHALASH ASOSIDA TALABALARDA AXBOROT-KONSTRUKTIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

Olamova Mamura Umarovna, Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti o'qituvchisi
https://orcid.org/0009-0002-9305-9476

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagogik loyihalash asosida talabalarda axborot-konstruktiv kompetensiyani shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda L. Dee Finkning "Maqsadli ta'lim loyihasi taksonomiyasi" asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuvlarning samaradorligi tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarni mustaqil fikrlash, axborotni tahlil qilish, konstruktiv faoliyatni tashkil etish va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda pedagogik loyihalashning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari tajriba-sinov guruhlarida axborot-konstruktiv kompetensiya darajasi sezilarli oshganligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: pedagogik loyihalash, axborot-konstruktiv kompetensiya, raqamli kompetensiya, interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalar, L. Dee Fink taksonomiyasi, metakognitiv strategiyalar, konstruktiv fikrlash, loyiha metodikasi, pedagogik texnologiyalar, oliy ta'lim.

Аннотация: В данной статье освещаются теоретические и практические аспекты формирования информационно-конструктивной компетентности студентов на основе педагогического проектирования. В исследовании проанализирована эффективность современных педагогических технологий, интерактивных методов и методических подходов, разработанных на основе таксономии целенаправленного обучения Л. Ди Финка. Кроме того, обоснована роль педагогического проектирования в развитии у студентов навыков самостоятельного мышления, анализа информации, организации конструктивной деятельности и цифровых компетенций. Результаты исследования показали значительное повышение уровня информационно-конструктивной компетентности у студентов экспериментальных групп.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, информационно-конструктивная компетентность, цифровая компетентность, интерактивные методы, инновационные технологии, таксономия Л. Ди Финка, метакогнитивные стратегии, конструктивное мышление, проектная методика, педагогические технологии, высшее образование.

Annotation: This article highlights the theoretical and practical aspects of developing students' information-constructive competence through pedagogical design. The study analyzes the effectiveness of modern pedagogical technologies, interactive methods, and methodological approaches based on L. Dee Fink's Taxonomy of Significant Learning. In addition, the importance of pedagogical design in developing students' independent thinking, information analysis, constructive activity organization, and digital competencies is substantiated. The research results demonstrated a significant increase in the level of information-constructive competence among students in the experimental groups.

Keywords: pedagogical design, information-constructive competence, digital competence, interactive methods, innovative technologies, L. Dee Fink taxonomy, metacognitive strategies, constructive thinking, project-based methodology, pedagogical technologies, higher education.

INTRODUCTION

Bugungi globallashuv va jamiyatning jadal axborotlashuvi sharoitida ta'lim tizimi oldida

turgan eng dolzarb vazifalardan biri - bo‘lajak kadrlar, xususan pedagoglarning axborot bilan ishlash madaniyatini yuksaltirishdir.[1] Zamonaviy pedagog nafaqat axborotni qabul qiluvchi, balki uni tahlil qiluvchi, konstruktiv qayta ishlovchi va yangi ta’limiy loyihalarni yaratuvchi mutaxassis bo‘lishi lozim[2].

Jahonda ta’limni raqamlashtirish va axborot texnologiyalarini joriy etish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. UNESCO bergan ma’lumotlar, raqamli texnologiyalar ta’lim sifatini oshirish, innovatsion pedagogik yondashuvlarni rivojlantirish va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.[3] OECDning “Future of Education and Skills 2030” loyihasida “Transformative Competencies” tushunchasi ilmiy asoslanib, u axborotni izlash, tahlil qilish, tanqidiy baholash, yangi bilimni yaratishga yo‘naltirilgan faoliyatni anglatadi, konstruktiv faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini hamda “axborot-konstruktiv kompetensiya”ning xalqaro mazmuni sifatida ko‘rishimiz mumkin.[4] Mazkur kompetensiyalar talabalarda axborot bilan ishlash, muammolarni hal qilish, tanqidiy va kreativ fikrlashni rivojlantirish orqali zamonaviy mutaxassis tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni va «Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi»da ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va innovatsion metodlarni keng joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.[5] Biroq, amaliyotda talabalarning axborot-konstruktiv kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatilmoqda, bu esa ushbu yo‘nalishda maxsus pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishni taqozo etadi.

METHODS

Talabalarning axborot-konstruktiv kompetensiyasini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Finkning “Maqsadli ta’lim loyihasi taksonomiyasi” asosida tanlangan metodik yondashuvlar har bir bilim darajasiga mos tarzda qo‘llanilib, ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi.[6] Ular o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv, refleksiya va metakognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi.[7]

1. Bilimlarning fundamental asosi bosqichi – bu bosqichda talabalar asosiy tushunchalar va nazariyalarni o‘zlashtiradilar. Mazkur bosqichda “Xotira kartochkalari” metodikasini qo‘llashni lozim topdik. Bu usul pedagogik tushunchalarni yodlash, tezkor baholash va bilimni mustahkamlashga xizmat qiladi.

2. Amalda tatbiq etish bosqichi – o‘rganilgan bilimlarni real vaziyatlarda qo‘llash bosqichida “Loyiha metodikasi” qo‘llaniladi. Talabalar mustaqil va jamoaviy tarzda muammolarni hal qilish, qarorlar qabul qilish va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

3. Integratsiya bosqichi – turli fanlar va ko‘nikmalarni uyg‘unlashtirish uchun “Debat” metodikasidan foydalaniladi. Bu metod tanqidiy fikrlash, muloqot madaniyati va tahliliy yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

4. Shaxsiy rivojlanish bosqichi – talabaning shaxsiy va ijtimoiy jihatdan o‘sishi uchun interaktiv usullar, suhbatlar va rolli o‘yinlar qo‘llaniladi. Bu jarayon o‘z-o‘zini anglash va emotsional intellektni rivojlantirishga yordam beradi.

5. O‘ziga jalb qilish bosqichi – bu bosqichda talabalarda kasbga ijobiy munosabat va motivatsiya shakllantiriladi. Bu jarayonda “Individual yondashuv” metodikasi qo‘llanilib, talabalar o‘z ehtiyojlari va hissiyotlarini inobatga olgan holda o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

6. O‘z-o‘zini o‘rganish bosqichi – mustaqil o‘rganish, refleksiya va o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishda “Metakognitiv strategiyalar” muhim rol o‘ynaydi. Bu bosqichda talabalar o‘z o‘rganish jarayonini boshqarishni, strategiyalar ishlab chiqishni va o‘z-o‘zini tahlil qilishni o‘rganadilar.

Tadqiqot jarayonida Farg‘ona davlat universiteti, Andijon davlat pedagogika instituti va

Urganch davlat pedagogika institutlarining «Maktabgacha ta’lim» yo‘nalishidan jami 513 nafar talaba ishtirok etdi.[8]

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Nazariy tahlil: Mavzuga oid ilmiy, metodik va elektron manbalarni qiyosiy o‘rganish.
- Modellashtirish: Talabalarning raqamli ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik modelini yaratish.
- Pedagogik eksperiment: Ishlab chiqilgan texnologiyani amaliyotga joriy etish va natijalarni tekshirish.
- Matematik-statistik metodlar: Neyman bo‘yicha ishonch oralig‘ini aniqlash va olingan ko‘rsatkichlarni tahlil qilish.

Metodik asos sifatida L. Dee Finkning «Maqsadli ta’lim loyihasi taksonomiyasi» tanlab olindi. Ushbu taksonomiya doirasida «Xotira kartochkalari», «Loyiha asosida o‘qitish», «Debat» va «Metakognitiv strategiyalar» kabi interfaol metodlar qo‘llanildi.

RESULTS

Finkning taksonomiyasidagi har bir bosqich uchun qo‘llanilgan metodikalar, o‘rganish jarayonini mukammal qilish, talabalar bilimlarini va ko‘nikmalarini oshirish uchun mo‘ljallangan. Shaxsiy yondashuv, metakognitiv strategiyalar, loyiha asosida o‘rganish, debat va rolli o‘yindan iborat metodikalar ta’lim jarayonini boyitadi, talabalar o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash va shaxsiy rivojlanishlarini oshirishga yordam beradi. Bu metodikalar, pedagogik jarayonning har bir bosqichida axborot-konstruktiv kompetensiyalarni rivojlantirish uchun samarali vositalardir.

Tadqiqot natijasida talabalarda axborot-konstruktiv kompetensiyani shakllantirishning uchta darajasi (quyi-reproduktiv, o‘rta-samarali va yuqori-konstruktiv) aniqlandi.

Tajriba-sinov ishlari davomida «Maktabgacha ta’limda matematik o‘yinlarni tashkil etish» fani doirasida talabalarning bilim darajasi sezilarli darajada o‘sgani kuzatildi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra:

Tajriba guruhi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich: $4{,}44 \pm m_1$.

Nazorat guruhi bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich: $3{,}43 \pm m_2$.

Tajriba guruhida sifat ko‘rsatkichi 1 dan yuqori bo‘lib, rivojlanish dinamikasi barqaror o‘sishni namoyon qildi. Bu esa tanlangan metodikaning an’anaviy o‘qitish usullariga qaraganda ancha samarali ekanligini tasdiqlaydi.

DISCUSSION

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborot-konstruktiv kompetensiya shunchaki bilimlar majmuasi emas, balki talabaning motivatsiyasi, qadriyatlari va ijodiy faolligini birlashtiruvchi tizimli sifatdir.[9]

U.Sh. Begimqulov, N.A. Muslimov va Q. Olimov kabi olimlarning ishlaridan farqli o‘laroq, bizning tadqiqotimizda asosiy e’tibor pedagogik loyihalash va konstruktiv fikrlash integratsiyasiga qaratildi. Talabalarning 49 foizi « Maktabgacha ta’limda matematik o‘yinlarni tashkil etish» fani ularning professional kompetensiyasini oshirishini tasdiqlagan bo‘lsa-da, 42 foiz talabalar mazkur jarayonda raqamli modullarni kuchaytirish zarurligini bildirishgan.

Axborot-konstruktiv loyihalarni tayyorlash talabalarda yangi g‘oyalarni yaratish qobiliyati, tashabbuskorlik va moslashuvchanlik kabi sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

CONCLUSION

1. Pedagogik loyihalash asosida axborot-konstruktiv kompetensiyani shakllantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omilidir.

2. L. Dee Fink taksonomiyasi asosida ishlab chiqilgan metodika talabalarda axborotni mustaqil tahlil qilish va uni amaliyotda konstruktiv qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

3. Eksperiment natijalari tajriba guruhida o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarining nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligini ko‘rsatdi.

4. Ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar va o‘quv modullari oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida keng qo‘llanilishi tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. T., 2020.
2. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. – T., 2007.
3. Podlasiy I.P. Pedagogika. – Moskva: Vlados, 2008.
4. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlik va pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2016.
5. UNESCO. Education in a Digital World. – Paris, 2021.
6. OECD. Future of Education and Skills 2030. – Paris, 2019.
7. Fink L.D. Creating Significant Learning Experiences. – San Francisco, 2013.
8. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2019.
9. Sidorenko E.V. Matematik-statistik metodlar. – Moskva, 2000.
10. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda innovatsion yondashuvlar. – Toshkent, 2018.
11. Olimov Q. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2017
12. Olamova M.U. Pedagogik loyihalash asosida talabalarda axborot-konstruktiv kompetensiyani shakllantirish texnologiyasi: Dissertatsiya. – Farg‘ona, 2025.
13. Fink L.D. Creating Significant Learning Experiences. – Jossey-Bass, 2013.
14. Olamova M. Bo‘lajak pedagoglarda axborot-konstruktiv kompetentsiyasini takomillashtirish. “Muallim jurnali” 2024 6-son 654-660b
15. Olamova M.U. Bo‘lajak tarbiyachilarning axborot-konstruktiv kompetentsiyasini shakllantirishda pedagogik loyihalashning metodik asoslar. Kasb-hunar ta’limi Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma’rifiy jurnal 2024-yil, 9-son 121-125b
16. Olamova M.U. Bo‘lajak tarbiyachilarining raqamli savodxonligini rivojlantirishda pedagogik loyihalashning ahamiyati. Qo‘qonDPI 2025 yil 3-son 1403-1408b
17. Olamova M. Bo‘lajak tarbiyachilarning raqamli kompetentsiyasini shakllantirishda pedagogik loyihalashning roli. International journal of science and technology 170-176b
18. Olamova M.U. Talabalarning axborot va konstruktiv kompetentsiyasining loyixalash imkoniyatlari INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2024-yil, 9(1)-son 315-323b
19. Olamova M.U. Pedagogical design in developing the information constructive competence of future educators EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements Volume 01, Issue 03, March, 2025. 777-784p
20. Olamova M.U. Developing future educators’ digital competence through pedagogical design Web of science and scholars:Journal of multidisciplinary research Volume 3, Issue 3, March – 2025. 188-194p
21. Olamova M. Maktabgacha ta’limda innovatsion ta’lim texnologiyalari va axborot-konstruktiv kompetentsiya. Farg‘ona davlat universiteti maktabgacha va boshlang‘ich ta’limning dolzarb masalalari: muammo, yechimlar va rivojlanish istiqbollari Xalqaro ilmiy-amaliy anjumani 29-aprel 2025 yil 194-196b
22. Olamova M.U. Ilg‘or kommunikatsion texnologiyalar asosida bo’lajak tarbiyachilarning axborot-konstruktiv kompetensiyalarini takomillashtirish. ACADEMIC RESEARCH IN MODERN SCIENCE International scientific-online conference 167-171p

23. Olamova M.U. Axborot-konstruktiv kompetentsiyani rivojlantirishda pedagogik loyihalash “Transformatsiyalash sharoitda pedagog kadrlar salohiyatini malaka oshirish tizimi orqali takomillashtirish: muammo va yechimlar” Mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya. 2025-yil 21-iyun. 431-434b

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR SENSOMOTOR RIVOJIDA MONTESSORI TEXNOLOGIYASINING AHAMIYATI

Parmonova Laylo Ilxomovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Maktabgacha ta’lim kafedrasi v/b dotsenti (PhD)
Orcid iD:0009-0005-6819-3536

Annotatsiya: Mazkur maqolada Montessori metodikasining bolalar sensomotorikasini rivojlantirishdagi o‘rni va samaradorligi tahlil qilinadi. Sensomotorika bolaning sezgi organlari va harakatlari uyg‘unligini ifodalovchi muhim psixologik-pedagogik tushuncha bo‘lib, uning rivoji bolaning kognitiv, ijtimoiy va jismoniy salohiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada Montessori muhitida olib borilgan tajribalar asosida sensomotor rivojlanishdagi ijobiy o‘zgarishlar, o‘ziga xos metodik yondashuvlar va ularning pedagogik ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Montessori metodikasi, sensomotorika, bolaning rivojlanishi, sezgi, motorika, amaliy faoliyat, metodik tajriba.

ЗНАЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ МОНТЕССОРИ В СЕНСОМОТОРНОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Пармонова Лайло Илхомовна
Университет экономики и педагогики
И.о. доцента кафедры дошкольного образования (PhD)

Аннотация: В статье рассматривается роль и эффективность метода Монтессори в развитии сенсомоторики детей. Сенсомоторика — это важное психолого-педагогическое понятие, отражающее координацию чувств и движений ребёнка, что напрямую влияет на его когнитивное, социальное и физическое развитие. На основе анализа практических экспериментов в Монтессори-среде в статье раскрываются положительные изменения в сенсомоторном развитии, особенности методических подходов и их педагогическое значение.

Ключевые слова: метод Монтессори, сенсомоторика, развитие ребёнка, чувства, моторика, практическая деятельность, методический опыт.

THE IMPORTANCE OF MONTESSORI TECHNOLOGY IN THE SENSORIMOTOR DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Parmonova Laylo Ilkhamovna
University of Economics and Pedagogy
Acting Associate Professor, Department of Preschool Education (PhD)

Abstract: This article analyzes the role and effectiveness of the Montessori method in the development of children’s sensomotor skills. Sensomotor development — the integration of sensory perception and physical movement — is a crucial psychological and pedagogical concept that directly influences a child’s cognitive, social, and physical growth. Based on experimental practices conducted in Montessori environments, the article highlights positive changes in sensomotor development, unique methodological approaches, and their pedagogical significance.

Keywords: Montessori method, sensomotor skills, child development, sensory perception, motor skills, practical activity, methodological experiment.

Kirish (Introduction). Zamonaviy pedagogik yondashuvlar ichida Montessori metodikasi o‘zining o‘ziga xos falsafasi va bolani shaxs sifatida erkin rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvi bilan ajralib turadi. Bu metodika asoschisi Maria Montessori ta’kidlaganidek, har bir bola tabiatan faol, mustaqil va o‘z rivojlanishining subyektidir. Shu bois, Montessori maktablarida ta’lim jarayoni bolaning tabiiy rivojlanish bosqichlariga mos tarzda tashkil qilinadi. Montessori metodikasida alohida o‘rin egallagan yo‘nalishlardan biri bu — bolalar sensomotorikasini rivojlantirishdir. Sensomotorika — bu bolaning harakat (motorika) va sezgi (sensorika) orqali atrof-muhitni idrok etishi, uni tushunishi va unga moslashish jarayonidir. Ushbu metodikada maxsus materiallar, muhit va erkin faoliyat orqali bolaning qo‘l harakatlari, mayda motorika, ko‘rish, eshitish, hid bilish, ushlash va boshqa sezgi organlari faoliyati uyg‘un holda rivojlantiriladi. So‘nggi yillarda olib borilgan tajribaviy tadqiqotlar Montessori metodikasi asosida tarbiyalangan bolalarda sensomotor rivojlanish sur’ati an’anaviy metodlarga nisbatan yuqoriligini ko‘rsatmoqda. Ushbu maqolada aynan shu boradagi tajribalar tahlili, ularning natijalari va pedagogik ahamiyati yoritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Zamonaviy ta’lim-tarbiya tizimida erta bolalik davridan boshlab bolalarni uzluksiz ravishda har tomonlama rivojlantirishga doir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada bir qancha mualliflik dasturlari ham ishlab chiqilgan bo‘lib, ular asosan oilada, maktabgacha ta’lim va boshlang‘ich ta’lim jarayonida bolalarni aqliy, jismoniy, hissiy va axloqiy rivojlantirishga, ijtimoiy faoliika yo‘naltiruvchi dasturlar hisoblanadi. Bunday dasturlardan biri mashhur italiyalik olim Mariya Montessori tomonidan boalarni har tomonlama rivojlanishga doir ishlab chiqilgan dasturi eng optimal usullar va metodikalarni qamrab olganligi bilan ahamiyatlidir. Ushbu dastur bugungi kunda pedagogikada muvaffaqiyatli metodikalardan biri sifatida dunyoning ko‘plab rivojlangan mamlakatlaridagi maktabgacha ta’lim muassasalari, boshlang‘ich ta’lim, bolalarni rivojlantirish markazlarida samarali foydalanib kelinmoqda.

Mashhur metodikaning asoschisi XX asrda Italiyada shifokorlik kasbini egallagan birinchi ayol shifokor hisoblanadi. Uning Italiyada ta’lim sohasini rivojlantirishga qo‘shgan hissasini inobatga olgan holda nomini abadiylashtirish borasida qator tadbirlar amalga oshirilgan. Jumladan, Italiyaning pul birliklaridan birida uning rasmi aks etgan. U dastlab rivojlanishida nuqson bo‘lgan bolalar bilan ishlashda o‘zining muallif reabilitatsiya kursini ishlab chiqdi va bu o‘qitish metodikasi yuqori baholandi.

1907 yilda birinchi marta bolalar uyi sog‘lom maktabgacha yoshdagi bolalar va maktab o‘quvchilari uchun o‘z eshiklarini ochdi. Aynan shu muassasada bugun biz aytayotgan metodika qo‘llanilgan.

Vaqt o‘tishi bilan Montessori metodikasi o‘z samarasini ko‘rsata boshladi. Ushbu natijalarga tayangan holda olima ushbu metodikaga doir ko‘plab qo‘llanma va kitoblar nashr qildirdi, pedagogika sohasi vakillari va ota-onalar uchun ma’ruzalar qildi. Dastlab bir qancha maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyachilar ushbu usuldan foydalandilar va keyinchalik tajribasifatida boshlang‘ich maktablarda ham foydalanila boshlandi. Ushbu metodoki yuz yildan oshiq vaqt mobaynida u fanzand tarbiyasida ota-onalar va pedagoglar orasida juda ommalashdi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Montessori metodikasining ommalashuvining asosiy sabablaridan biri uning faoliyat prinsipi to‘g‘ri tanlanganidadir. YA’ni asosiy prinsipi bolaning o‘z-o‘zini tarbiyalash va mustaqil rivojlanish g‘oyasi bilan bog‘langan. YA’ni, ota-onalar va pedagoglar bolaning faoliyatini uning qiziqishi, ehtiyojlarini inobatga olgan holda qulay shart-sharoitlari va bilim olish yo‘llarini tushuntirib beradilar. Shuning uchun ta’lim tizimining shiori: “Menga buni o‘zim qilishga yordam bering!” tarzida belgilangan.

Mashg‘ulotlar bir nechta zonalarga bo‘lingan holda maxsus tashkil etilgan muhitda o‘tkaziladi (ular haqida biroz keyinroq gaplashamiz), unda ishlash uchun ko‘rsatmalar qulay tarzda tushuntirib boriladi.

“Guruhda turli yoshdagi maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilar mashg’ulot olib boradilar: katta yoshdagi tarbiyalanuvchilar kichik tarbiyalanuvchilarga g‘amxo‘rlik qilishadi, kichik yoshdagi tarbiyalanuvchilar esa o‘z navbatida katta yoshdagi tarbiyalanuvchilardan o‘rganishga harakat qilishadi”.

Tarbiyachilar tarbiyalanuvchilarga hech qaysi topshiriqni bajarishni majburlamasliklari kerak, o‘zi uchun nima qiziqarli ekanligini tarbiyalanuvchi o‘zi hal qiladi va qancha vaqt sarflashini yolg‘iz tarbiyalanuvchining o’zi tanlaydi.

Bolalar quyidagi qoidalarni bajarishga o‘rgatiladi:

Bola o‘zi qila oladigan ishni tarbiyachi yoki ota-onaning ishtirokisiz qiladi. Tarbiyalanuvchilarni mustaqil bo’lishga ko’maklashish, o‘ziga bo‘lgan ishonchni rivojlantiradi.

Tarbiyanuvchilar mashg’ulotda ishtirok etayotgan jarayonda shovqin bo’lmasligi kerak, boshqalarga o‘ynash va o‘qish uchun xalaqit bermasliklari kerak bo’ladi.

Tarbiyalanuvchilar mashg’ulot jarayonida foydalangan barcha o‘yinchoqlar, yozuv buyumlari va boshqa buyumlarga nisbatan yaxshi munosabatda bo‘lishlari va foydalanib bo‘lgach joyiga qo‘yishlari kerak.

Qo‘g‘irchoqni yoki biror o‘yinchoqni birinchi bo‘lib olgan tarbiyalanuvchi birinchi bo‘lib foydalanadi. Shu tarzda, bolalar o‘zlarining va boshqalarning chegaralarini tushunishga tarbiyalanadilar.

Qoidalarga o’z vaqtida rioya qilish va faoliyatni soddalashtirish tarbiyalanuvchilar hayotida barqarorlikni keltirib chiqaradi, maktabgacha yoshdagi bolalarning o‘zlariga bo‘lgan ishonchlarini oshirishga imkon yaratadi hamda sabr-toqat, tengdoshlari va o‘zlaridan kichiklar hamda kattalarga hurmatini tarbiyalaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Montessori darslarining o‘ziga xos xususiyati nimada?

Bolalar tarbiya muassasalarida bir nechta zonalarda faoliyat yuritishlari mumkin bo‘ladi. Zonalarni ixtiyoriy tanlaydilar. Bunday tumanlashtirish ustozlarga o‘z ish joylarini tashkillashtirishda va tartiblashda samara beradi va bolalar har xil predmetlar ustida yaxshiroq ishlashlari mumkin bo‘ladi.

Montessori metodikasini amalga oshirish yo‘nalishlari haqida batafsilroq to‘xtalib o‘tamiz.

Kundalik hayot zonasi bolalarga eng oddiy maishiy ko‘nikmalarni egallashga yordam beradi. Masalan, bir yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan bolalar polni cho‘tka bilan supurishni, tugmachani ochish va turli o‘lchamdagi tugmachalarni taqqoslash, kiyinish va yechinish, qo‘g‘irchoqlarni kiyintirish kabilarni o‘rganadilar. Uch yoshdan yetti yoshgacha bo‘lgan bolalar kiyimlarni yuvishni, poyabzal tozalashni va kiyimlarni dazmollashni, meva, sabzavotlarni yuvishni va maydalashni, hattoki buyumlarni joylashtirishni o‘rganadilar. Ushbu mashg‘ulotlar bolalarda buyumlarni sezgilar orqali farqlashga, mayda va katta motorikasini rivojlantirishga yordam beradi.

Sensor zona. Mazkur zonada jihozlarning shakli, hajmi, rangi va vazni bilan farq qilishni o‘rgatuvchi mashqlar tashkil etiladi. Shunga o‘xshash materiallar bilan o‘yinlar (har xil diametrdagi ko‘pikli sharlar, butilkalar va bankalarning har xil kattalikdagi to‘plami) tarbiyalanuvchilarda qo‘l va barmoqlarning mayda motorikasini va teri-taktil sezgisini hamda bilish jarayonlari, xotira hamda diqqatni rivojlantiradi.

Matematik zona. Tarbiyalanuvchilarga avvalambor sanash ko’nikmasini shakllantiriladi. Shu bilan birgalikda raqamlar ham o’rgatib boriladi, hisoblash, matematik belgilar hamda geometrik shakllar bilan tanishishga yordam beradigan jihozlar yordamida mashqlar o‘tkaziladi. Bolalar

uchun geometrik jismlarning modellari tanlangan. Kattaroq bolalar matematikaga doir hisob-kitoblar, kasrlar haqida tushuncha beradigan raqamlar to‘plamlari, yog‘och taxtalar yordamida hisob-kitoblarni amalga oshirishni o‘rganadilar. Bunday vazifalar bolalarda mavhum va mantiqiy fikrlashni yaxshilaydi, qat’iyatlilikni tarbiyalaydi.

Til zonasi. Kichik yoshdagi bolalarga ushbu zonada harflar o‘rgatiladi, so‘z boyligini kengaytirish uchun mo‘ljallangan qo‘llanmalardan foydalaniladi. Masalan, «Bu nima?», «Bu kim?» mavzusidagi rasmli to‘plam qutilari, shuningdek harflar, bosma va bosh harflar to‘plamlari, katta yoshdagi bolalar uchun “Mening birinchi so‘zlarim” kitoblari shular jumlasidandir. Bunday qo‘llanmalar va vositalar yordami bilan bolalar yozishni va o‘qishni o‘rganadilar.

Madaniyat zonasi. Bu zonaning o’zi ham to‘rtta guruhga bo’linadi. Bular, atrof-muhit zonasi, musiqiy zona, tarix zonasi hamda tasviriy faoliyat zonalardan iborat. Sizni falakiyot, tabiat sinoatlari va ob-havo hodisalari, dunyo xalqlarining madaniyati va urf-odatlari bilan tanishtiradi. Bolalar erta yosh turli hayvonlarning haykalchalari kutmoqda, shu bilan birga katta maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilar xaritalar, minerallar to‘plamlari bilan shug‘ullanmoqdalar.

Montessori texnikasining asosiy ustunligi shundaki, bola kattalarning aralashuvisiz mustaqil ravishda, o‘z tempida rivojlanadi. Metodikaning yutuqlari bilan bir qatorda kamchiliklar ham bo‘lib, foydalanish jarayonida mutaxassislar ushbu kamchiliklarga tez-tez duch kelib turishadi. Jumladan:

• Motessori mashg‘ulotlari davomida bolalarga beriladigan imtiyozlarning ko’pchiligi faqat bolalarni hissiy bilishga, motorikasini rivojlantirishga, mantiqiy hamda analitik fikrlashga o‘rgatishga qaratiladi. Ammo bolalarni ijodiy fikrlashga o‘rgatishga deyarli ta’sir ko‘rsatmaydi;

• Muallifning so‘zlariga ko‘ra, faqat chaqaloqning intellektual rivojlanishiga ta’sir etib bo‘lmaydi. Ammo ko‘pgina mutaxassislarning fikricha, tug‘ilganidanoq bolalarni kommunikativ jarayonlarga o‘rgatish orqali intellektual rivojlantirish imkoniyatlari juda katta;

• Psixologlar tortinchoq va uyatchan bolalarni Montessori metodikasiga o‘rgatishda ehtiyotkor bo‘lishni tavsiya etadilar. Chunki, bunday bolalar o‘zlariga berilgan mutsaqillikdan to‘g‘ri foydalana bilmasliklari va yordam so‘rashga ham tortinishlari mumkin;

• Shuningdek, Montessori guruhlarida tarbiyalangan bolalar o‘zlariga berilgan o‘ta erkin muhitga o‘rganib qoladilar. Va bunday demokratik muhitga o‘rganib qolgan bolalar keyinchalik ommaviy maktablardagi tartibga o‘rganishlari qiyin kechadi.

Italiyalik shifokor va olim Mariya Montessorining dastlabki ta’lim metodikasi juda qiziqarli va o‘ziga xosdir. Montessori sinflarida tarbiyalangan bolalar mustaqil va o‘ziga ishongan, kundalik muammolarni mustaqil hal qila oladigan bola bo‘lib tarbiyalanadilar. Ular nafaqat o‘zlarining fikrlarini himoya qilishni, balki o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni ham o‘z zimmalariga olishlari mumkin. Agar bolalarda bunday fazilatlarni shakllantirish maqsad qilingan bo‘lsa, dastlab tarbiyachilarni maxsus qo‘llanmalar asosida tayyorlash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ushbu yo‘nalishda Mariya Montessorining bir qancha kitoblari chop etilgan va bugungi kunda ham keng foydalanib kelinmoqda.

Montessorining fikricha, har bir bolaga tabiatan intellektual va fiziologik imkoniyatlar berilgan. mutaxassislarning vazifasi shunchaki bolaga o‘z salohiyatini ochib berishga yordam berish, dunyoni o‘zi anglashiga imkoniyat yaratishdan iboratdir. Va u buni faqat tajriba, ya’ni hissiy tajriba, amaliy tajriba, intellektual tajriba orqali amalga oshirishi mumkin.

Montessori materiallari bilan mashg‘ulot o‘tkazish bolalar hissiy qobiliyati hamda motorikasi uzviyligini rivojlantiradi, harakatlar aniqligini yaxshilaydi va hissiy bilishlarini rivojlantiradi.

Bu oddiy mashqlar suv quyish, dukkakli mahsulotlarni aralashtirish, suvni ko‘chirish, idishga almashtirish, supurish, pollarni artish, dazmollash, kir yuvish kabi mashg‘ulotlari tarzida tashkil

etiladi. Bolalarga bunday mashg‘ulotlar juda qiziqarli bo‘lib, ular o‘zlarini xuddi kattalardek his qilishni va kattalardek harakat qilishni yoqtiradilar.

Montessori metodikasi erkinlik prinsipiga asoslangan bo‘lib, ushbu metodika o‘qitishning o‘yin shakliga va bolaning mustaqil mashqlariga asoslanadi. Mazkur metodika har bir bolaga individual yondoshishga asoslangan. Tarbiyachi yoki ota-onalar shunchaki ularning yordamchisi sifatida faoliyat ko‘rsatadilar.

Montessori darslari har bir talaba uchun maxsus yaratilgan muhitda individual ravishda ishlab chiqilgan rejaga muvofiq olib boriladi. O‘qitish uchun bolaga o‘zini boshqarish va xatolarini tahlil qilish imkoniyatini beradigan turli xil yordam vositalaridan foydalaniladi. Bunday holatda tarbiyachi faqat chaqaloqni boshqaradi.

Bolalar uchun Montessori usulidan ham guruhlarda, ham MTTlarda, ham uyda o‘qitishda foydalanish mumkin. Bu bolaga shaxsiy qobiliyatlari va salohiyatini namoyon etishiga imkon beradi. Montessori bo‘yicha mashg‘ulotlar davomida bolalarning diqqati, kognitiv ko‘nikmalari, mantiq tafakkuri, xotirasi, motorikasi rivojlanadi. Jamoaviy o‘yinlarga katta e’tibor qaratiladi, uning davomida bolalar muloqot qobiliyatini va mustaqilligini rivojlantiradi. Tizimning o‘ziga xos xususiyati shundaki, mashg‘ulotlar turli yoshdagi guruhlarda o‘tkaziladi. Shu bilan birga, kichik bolalar kattalarga xalaqit bermaydilar, aksincha, ularga yordam berishadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Montessori metodikasi bolalarning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga asoslangan bo‘lib, ularning hissiy, aqliy va jismoniy qobiliyatlarini uyg‘un rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, sensomotor rivojlanishga qaratilgan faoliyatlar orqali bola nafaqat o‘z tanasini boshqarishni, balki atrof-muhitni sezgi organlari orqali chuqurroq idrok etishni o‘rganadi.

Tajribalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, Montessori muhiti va materiallari bilan shug‘ullangan bolalarda:

- mayda motorika ancha erta rivojlanadi;
- diqqat, idrok, koordinatsiya yuqori darajada shakllanadi;
- mustaqillik va o‘z faoliyatini boshqarish qobiliyati ortadi.

Shuningdek, sensomotor rivojlanishning kuchayishi bola tayyorlov bosqichidan maktabga o‘tish davrida o‘quv materiallarini osonroq qabul qilishiga, yozuv va o‘qish malakalarini egallashiga katta yordam beradi.

Shu bois, Montessori metodikasini kengroq joriy etish va ayniqsa, erta yoshdagi bolalar bilan sensomotor faoliyatlarga alohida e’tibor qaratish ta’lim tizimida yuqori samaradorlikka erishishda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Montessori M. The Montessori Method. — New York: Frederick A. Stokes Company, 1912.

2. Lillard A. Montessori: The Science Behind the Genius. — Oxford: Oxford University Press, 2005.

3. Lillard P. Montessori Today: A Comprehensive Approach to Education from Birth to Adulthood. — New York: Schocken Books, 2011.

4. Isaev V.G., Troitskaya N.V. Razvitie sensorno-motornykh navykov u detey doshkolnogo vozrasta. — Moskva, 2010.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MANTIQIY MASALALAR O‘RGATISH METODIKASINING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Pinyozova Nadira Bobonazarovna,
Osiyo xalqaro universiteti II bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada Boshlang‘ich sinflarda mantiqiy masalalarni o‘rgatish metodikasini takomillashtirishda yuzaga keladigan muammolarni tahlil qilish va ushbu muammolarni hal qilish yo‘llarini aniqlash, ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanib o‘rgatishning muhim jihatlari ochib berilgan. Didaktik vositalardan foydalanishda o‘quvchilarning psixologik, yosh xususiyatlarini inobatga olish zarurligi misollar asosida isbotlangan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study), xalqaro baholash tizimi, mantiqiy masalalar, mantiqiy masalalarning pedagogik ahamiyati, kognitiv kompetensiya, mantiqiy masalalarning qiyinchilik darajasi, mantiqiy masalalarni yechish ko‘nikmalarini oshirish.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqida ta’kidlaganidek, eng avvalo maktablarda o‘quv yuklamasi va darslar sonini qayta ko‘rib chiqish, o‘quvchilarni faqat yodlashga emas, balki fikrlashga undaydigan metodikani yaratish zarur. Bu borada Finlyandiya tajribasi misol sifatida keltiriladi. Mazkur mamlakat umumiy savodxonlik, tabiiy fanlar va matematika yo‘nalishlarida dunyoda yetakchilardan biri bo‘lib, ayniqsa boshlang‘ich ta’limga katta e’tibor qaratadi. Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matematik savodxonlikni rivojlantirish, ularni mantiqiy masalalar yechishga va mantiqiy fikrlashga o‘rgatish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Maktabga ilk qadam qo‘ygan bolalar uchun har bir fan go‘yo yangi bir olamdir. Matematika fani ham ular tomonidan xuddi shunday qiziqish bilan qabul qilinadi. Ushbu fanga qiziqish va mehr uyg‘otish esa o‘qituvchining mahoratiga bevosita bog‘liq. Matematika fanini boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘qitish o‘quvchilarda dunyoni kengroq tasavvur qilish qobiliyatini shakllantiradi. Bu jarayonda mantiqiy masalalar yechish muhim o‘rin tutadi.

O‘quvchilar mantiqiy masalalarni yechish orqali fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarishni o‘rganadilar. Boshlang‘ich sinflarda ularni mantiqiy masalalar yechishga o‘rgatishda amaliy usullardan keng foydalanish yuqori natija beradi. Bu o‘quvchilarning mantiqiy ko‘nikmalarini rivojlantirib, ularga hayotiy muammolarni mustaqil hal etishga yordam beradi. Bundan tashqari, amaliy mashqlar, didaktik o‘yinlar va qiziqarli topshiriqlar o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

O‘quvchilarda mantiqiy tushunchalarni real hayot bilan bog‘lash o‘qituvchidan yuqori darajadagi mahoratni talab etadi. Shu orqali ularning mantiqiy fikrlash qobiliyati bosqichma-bosqich rivojlanib boradi. Har qanday masalani yechishdan oldin esa uni o‘quvchi tasavvurida aniq shakllantirish muhim hisoblanadi.

Ma’lumki matematik nutq umumiy nutqni tarkibiy qismidir. Boshqa fanlar qatori matematik nutq ham bola nutqini rivojlantirib, uni so‘z zaxirasini oshirib borishida muhim o‘rin egallaydi. Shuning uchun ham matematika darslarida bola nutqini rivojlantirish hozirda dolzarb mavzular sarasiga kiradi. Matematika darslarida mantiqiy fikrlashni o‘stirishda matematik nutq muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Chunki turmushda va hayotda bo‘ladigan jarayonlarni matematik modelini tuzish uchun bu jarayon tilda aytib tasavvur qila olish kerak. Shu bois matematika darslarida o‘quvchilarni mantiqiy tasavvurini rivojlantirish usullarini o‘rganiladi.

Mantiqiy fikrlash bo‘layotgan jarayonni o‘quvchilar tomonidan tasavvur etib, so‘ng uni til

bilan bayon etishda bolada matematik nutq rivojlanib boradi. O‘quvchilar tomonidan matematik formulalarni so‘z bilan ifodali qilib aytishda ham nutq rivojlanadi. Shu bois matematik qobiliyat va uni rivojlanishiga keng o‘rin tutadi. O‘quvchilardagi og‘zaki hisoblash malakalarni shakllantirishda ham nutq rivojlanadi. Og‘zaki nutqni rivojlanishida masala va misollar yechish ham muhim ahamiyatga ega.

Mantiqiy masalalarni yechishda mustaqil fikrlashni rivojlantirishi mumkin bo‘lgan savollar haqida hech o‘ylab ko‘rganmisiz? Bu kabi savollar biz odatlanib qolgan taxmin qilish va fikrlash doirasidan chekingan holda yangicha fikrlashga undaydi.

O‘quvchilarda mustaqil va tanqiidiy fikrlashini rivojlantirishda mantiqiy masalalarning o‘rni beqiyosdir. Bugungi maktab darsliklarini tahlil qilar ekanmiz, turli xildagi mantiqiqy masalalarga ko‘zimiz tushadi. Ular o‘quvchilarning nafaqat mantiqiy tafakkurini, balki tanqidiy fikrlashini, mustaqil qaror qabul qilishida yordam berishining guvohi bo‘lamiz. Bu zarurat o‘z ifodasini o‘quvchilarning zamonaviy jamiyatga moslashuvchan, tahliliy fikr yurita oladigan, ijtimoiy faol va ongli shaxs bo‘lib shakllanishiga zamin yaratish ehtiyojida topadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga mantiqiy masalalarni o‘rgatish metodikasini takomillashtirish, uning ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilish va amaliyotga joriy etish yo‘llarini o‘rganish dolzarb masala sifatida qaraladi. Darhaqiqat, Yuliy Sezarni lashkarboshilik, Demosfenni esa notiqlik san’ati dunyoga mashhur qildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda aql-zakovatli, ruhiy-ma’naviy salohiyatli, barkamol avlodni tarbiyalashga katta e’tibor berilmoqda. Barkamol inson sifatlaridan biri nutqdir. Chunki nutq orqali inson o‘z fikrlarini, his-tuyg‘ularini atrofdagilarga bildiradi, ular bilan tajriba almashadi. Ushbu davr ichida bolada ma’lum darajada nutq boyligi shakllana boradi. Bola hayotining dastlabki davridan boshlab nutq ustida ishlash ota-ona oldida turgan asosiy maqsad va vazifalaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Ota-ona bola hayotining dastlabki bosqichlarida farzandi bilan ko‘proq gaplashishi va savollarga to‘liq javob bera olishi kerak. Bola nutqining turlicha shakllanishi atrofdagilar nutqiga, muhitga va ta’lim tarbiyaga bog‘liq, buning uchun bolaning eshitish va aqliy taraqqiyoti me’yorida bo‘lishi lozim. Nutqiy muhitning yetishmasligi bolaning nutqida nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Ota-onalar bolalarni erkalab, ular tilidan gapirishlari bolaning nutqiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu bolaga nisbatan qo‘pol munosabatda, kattalar nutqidagi nuqsonlar ta’sirida ham kelib chiqishi mumkin.

Bolalar maktabgacha yoshdayoq muayyan so‘z boyligiga ega bo‘ladilar. Ularda predmetlar guruhi haqida tasavvurlar hosilasi bor. Bolani fahmlash, muhokama qilish, izlab topish, fikrni aniq va ravon ifodalashga o‘rgatib, nutqini shakllantirib borish boshlang‘ich ta’limning ustuvor omillaridan biridir.

O‘quvchilar nutqida uchraydigan shevaga oid so‘zlardan saqlanib, adabiy me’yorlar asosida gapirishga ko‘nikma hosil qilib boriladi. Bunda o‘quvchiga o‘zbek tilining orfoepik lug‘ati va imlo qoidalari katta yordam beradi. Savod o‘rgatish jarayonida asosiy e’tibor o‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga etishga, lug‘at boyligini oshirishga, fikrini to‘liq va tushunarli ifodalashiga qaratiladi. Chunki ba’zi bolalar ayrim tovushlarni (r, s, sh, k) to‘g‘ri talaffuz qilolmaydilar (arra - ayya, ko‘chat – cho‘chat), tovushlarni tushirib qoldiradilar (bolalar - bolla), ortiqcha tovush qo‘shib yuboradilar (chiroyli - chiroylik). Bu nuqsonlar savod o‘rgatish davrida tuzatib boriladi. Ayniqsa, tovushlarning talaffuziga katta e’tibor beriladi. Aks holda esa bu katta-katta muammolarni yuzaga keltiradi.

“Nutq kishi faoliyatining turi, til vositalaridir” [68]. Nutq o‘zaro aloqa va xabar funksiyasini, o‘z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta’sir etish vazifasini bajaradi. Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi aktiv faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O‘quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta’lim olish qurolidir. O‘zbekiston

Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonunida va “Boshlang‘ich ta’lim” konsepsiyasida ta’kidlanganidek [2], ma’lumki, fikrlash nutqdan ajralmas jarayon. Bolalar nutqining rivojlanishi ham fikrlash jarayoniga bog‘liqdir. Fikr yuritish esa murakkab faoliyat bo‘lib, maxsus aqliy faoliyat asosida amalga oshadi. Taqqoslash, tahlil qilish va sintez abstraktlashtirish, umumlashtirish aqliy jarayonning eng asosiy va muhim turlaridir. Fikrlar nutq orqali ifoda etiladi va bayon qilinadi.

Ma’lumki, ta’lim nutq orqali muloqotga kirishish yo‘li bilan olib boriladi. O‘quvchilar ustozlari nutqini tinglab va kitob mazmunini uqib olish bilan bilimlarini o‘zlashtiradilar. Ta’lim jarayonining muvaffaqiyati bir tomondan o‘quvchilar idrok qilgan nutqlarning sifatiga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan shu tildan o‘quvchilarning erkin foydalana olishlariga bog‘liqdir. Shuning uchun o‘qituvchi ta’lim jarayonida birinchi sinfdan boshlab o‘quvchilarga o‘zlari idrok qiladigan va ishlatadigan har bir so‘zning ma’nosi tushunarli bo‘lishi uchun harakat qilishi kerak.

Nutq o‘stirish nima? “Agar o‘quvchi va uning tilidan bajargan ishlari ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda tilni har tamonlama (talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishini, bog‘lanishli nutqni) aktiv amaliy o‘zgartirish tushuniladi”. Agar o‘qituvchi ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda, o‘quvchilar tilining talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishi va bog‘lanishli nutqni aktiv egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo‘llash tushiniladi.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek o‘quvchilar nutqini o‘stirish uchun bir necha shartlarga rioya qilish zarur:

1. “Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo‘lishi kerak”. O‘quvchilar nutqini o‘stirishning metodik talabi, o‘quvchi o‘z fikrini, nimanidir og‘zaki yoki yozma bayon xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. “Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo‘lishi lozim”. Bu material qanchalik to‘liq, boy, qimmatli bo‘lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo‘ladi. Shunday ekan, o‘quvchilar nutqini o‘stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida, bola nutqi mazmunli bo‘lishi uchun g‘amxo‘rlik qilish hisoblanadi.

3. “Fikr tinglovchi tushunadigan nutqni muvaffaqiyatli o‘stirishning uchinchi sharti – nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi. Bolalarga til namunalarini berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur. Nutqni eshitish va undan o‘z tajribasida foydalanish natijasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ta’lim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda “tilni sezish” shakllanadi. Nutq o‘stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng ish rejasini yaratish, ya’ni, birinchidan yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o‘rgangan til vositalaridan foydalanib, o‘z fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi. Bola tilni nutqiy faoliyat jarayonida o‘zlashtiradi. Buning o‘zi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaga keltiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

a) “adabiy til me’yorlarini o‘zlashtirish”. Maktab bolalarni adabiy tilni sodda so‘zlashuv tilidan, dialekt va jarayondan farqlashga o‘rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so‘zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

b) “jamiyatimizning har bir a’zosi uchun zarur bo‘lgan muhim nutq malakalarini, ya’ni o‘qish va yozish malakalarini o‘zlashtirish”. Bu bilan bola yozma nutqning xususiyatlarini, uning og‘zaki – so‘zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

d) o‘quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish.

Bu vazifalarni bajarish uchun boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa o‘quvchilar nutqini o‘stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish juda muhimdir. O‘quvchilar nutqini o‘stirish boshqa o‘quv predmetlaridan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar bilan ham uzviy ravishda bog‘lanadi.

Bu zaruriyat bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonida o‘z ahamiyatini

yanada oshirib bormoqda. Shunday ekan, mantiqiy masalalarni o‘qitish bo‘yicha ilmiy asoslangan metodikani yaratish zamon talabi va ta’lim taraqqiyotining ajralmas qismidir.

Mantiqiy masalalarni o‘rgatish metodikasini ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish – ijtimoiy buyurtma, ta’lim siyosati talabi, va pedagogik zarurat sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bu yo‘nalish boshlang‘ich ta’limda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish, shaxsiy yondashuv asosida o‘quvchilarning aqliy salohiyatini ro‘yobga chiqarish hamda ta’limning sifat ko‘rsatkichlarini oshirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini shakllantirish ularning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarga to‘g‘ri yondashuvi va tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim omildir. 1-bobda olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mantiqiy masalalarni o‘rgatish jarayonini samarali tashkil etish uchun quyidagi tashkiliy-metodik asoslarni e’tiborga olish zarur:

Dars mazmuniga mos mantiqiy masalalarni tanlash o‘quvchilarning yoshi, aqliy rivojlanishi va bilim darajasiga muvofiq bo‘lishi kerak.

O‘yinli, interfaol va muammoli yondashuvlar mantiqiy masalalarni yanada qiziqarli va samarali o‘rganishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jumayev M. Boshlang‘ich ta’limda innovatsion o‘qitish metodlari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

2. To‘raqulova D. Noan’anaviy dars turlari va ularning ta’lim sifatiga ta’siri. // “Boshlang‘ich ta’lim va tarbiya” jurnali. — 2020. — №3. — B. 45–49.

3. Karimova M., O‘rinova N. Matematika o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019.

4. Abdullaeva Z. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish yo‘llari. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2022.

5. O‘razova G. Interfaol metodlar yordamida matematika darslarini samarali tashkil etish. // “Pedagogik innovatsiyalar” jurnali. — 2021. — №4. — B. 33–37.

6. Mirzayeva D. Matematika fanida o‘yin texnologiyalarining ahamiyati. // “Ta’lim texnologiyalari” jurnali. — 2022. — №2. — B. 21–26.

7. Hasanov A. Pedagogik tajriba-sinov ishlari metodologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2020.

8. Shirinova R. Boshlang‘ich ta’limda interfaol usullarni qo‘llashning nazariy asoslari. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.

9. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. — Moskva: Pedagogika, 1991.

AXBOROT JAMIYATIDA ONG MANIPULYATSIYASI VA UNDAN HIMOYA QILISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Qahramonova Xumora Qahramonovna,
Qarshi davlat texnika universiteti,
Axborot tizimlari va texnologiyalari kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada axborot jamiyati sharoitida ongni manipulyatsiya qilish usullari, evfemizmlar orqali yashirin ta'sir ko'rsatish mexanizmlari hamda yoshlarni manipulyativ ta'sirlardan himoya qilishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Rasmiylashtirish va modellashtirish tamoyillari axborotni tanqidiy tahlil qilish vositasi sifatida yoritilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida talabalar ongiga ijobiy yashirin ta'sir ko'rsatish orqali ularda sog'lom turmush tarzi, mas'uliyat, tanqidiy fikrlash va ijtimoiy faollikni shakllantirish usullari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar. axborot jamiyati, ong manipulyatsiyasi, evfemizm, modellashtirish, rasmiylashtirish, tanqidiy fikrlash, pedagogik texnologiya, yashirin ta'sir, axborot tahlili, mediasavodxonlik.

МАНИПУЛЯЦИЯ СОЗНАНИЕМ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ОТ НЕЁ

Кахрамонова Хумора Кахрамоновна,
Каршинский государственный технический университет,
Доцент кафедры информационных систем и технологий,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Аннотация. В данной статье проанализированы методы манипуляции сознанием в условиях информационного общества, механизмы скрытого воздействия посредством эвфемизмов, а также педагогические возможности защиты молодежи от манипулятивных воздействий. Принципы формализации и моделирования рассмотрены как средство критического анализа информации. Кроме того, изучены методы формирования у студентов здорового образа жизни, ответственности, критического мышления и социальной активности посредством скрытого позитивного педагогического воздействия в образовательном процессе.

Ключевые слова. информационное общество, манипуляция сознанием, эвфемизм, моделирование, формализация, критическое мышление, педагогическая технология, скрытое воздействие, анализ информации, медиаграмотность.

MANIPULATION OF CONSCIOUSNESS IN THE INFORMATION SOCIETY AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF PROTECTION AGAINST IT

Qahramonova Xumora Qahramonovna
Karshi State Technical University,
Associate Professor, Department of Information Systems and Technologies,
PhD in Pedagogical Sciences

Abstract. This article analyzes the methods of consciousness manipulation in the conditions of the information society, the mechanisms of hidden influence through euphemisms, and the pedagogical possibilities of protecting young people from manipulative influences. The principles

of formalization and modeling are considered as tools for critical analysis of information. In addition, the methods of developing a healthy lifestyle, responsibility, critical thinking, and social activity among students through positive hidden pedagogical influence in the educational process are examined.

Keywords: information society, consciousness manipulation, euphemism, modeling, formalization, critical thinking, pedagogical technology, hidden influence, information analysis, media literacy.

Kirish.

So‘nggi yillarda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida inson ongiga ta’sir ko‘rsatishning turli shakllari keng tarqalmoqda. Axborot jamiyatida ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalar insonning dunyoqarashi, fikrlashi va qadriyatlar tizimiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omilga aylandi. Shu sababli ong manipulyatsiyasi muammosi psixologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik va pedagogika sohalarida dolzarb tadqiqot yo‘nalishi sifatida qaralmoqda. Raqamli kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi manipulyativ texnologiyalarning yanada murakkablashishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt, algoritmik tavsiyalar tizimi hamda ijtimoiy tarmoqlarning foydalanuvchi xatti-harakatlarini kuzatish imkoniyatlari inson ongiga yashirin ta’sir ko‘rsatishning yangi shakllarini yuzaga keltirdi.

Bundan tashqari, zamonaviy mediada emotsional ta’sir kuchiga ega bo‘lgan materiallar keng qo‘llaniladi. Qo‘rqinch, xavotir, g‘azab yoki haddan tashqari hayrat uyg‘otuvchi sarlavhalar inson e’tiborini tez jalb qiladi. Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, inson emotsional holatda bo‘lganida axborotni chuqur tahlil qilishdan ko‘ra uni tezroq qabul qilishga moyil bo‘ladi. Shu sababli manipulyativ texnologiyalarda emotsional bosim vositalari samarali usul sifatida qo‘llaniladi.

Ayniqsa, yoshlar auditoriyasi manipulyativ axborot ta’siriga nisbatan sezgir hisoblanadi. Chunki yoshlar internet va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanadi hamda ularda hayotiy tajriba yetarli darajada shakllanmagan bo‘lishi mumkin. Shu sababli ta’lim tizimida mediasavodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Manipulyatsiyaning asosiy xususiyati uning yashirin xarakterga ega ekanligi hisoblanadi. YA’ni inson ma’lum axborot ta’siriga uchrayotganini anglamasligi mumkin. Bunday ta’sir ko‘pincha evfemizmlar, axborot modellari va til vositalari orqali amalga oshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy adabiyotlarda manipulyatsiya inson ongi va xulq-atvoriga yashirin ta’sir ko‘rsatish shakli sifatida talqin qilinadi. Manipulyativ ta’sirda asosiy maqsad insonni muayyan qaror qabul qilishga yoki muayyan munosabatni shakllantirishga yo‘naltirishdan iborat.

Tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, manipulyatsiya obyekti ta’sir jarayonini sezmasligi kerak. Shu bois manipulyativ texnologiyalarda til vositalari, emotsional ifodalar va evfemizmlardan keng foydalaniladi.

Evfemizm - bu voqelikning salbiy yoki noqulay jihatlarini yumshatib ifodalash maqsadida qo‘llaniladigan til birligi hisoblanadi. Masalan, «inqiroz» o‘rniga «beqarorlik holati», «urush» o‘rniga «tinchlikparvar operatsiya» kabi iboralarni ishlatish axborotning inson tomonidan qabul qilinishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Ommaviy axborot vositalarida qo‘llaniladigan bunday evfemistik birliklar voqelikning haqiqiy mazmunini yashirishga xizmat qilishi mumkin. Natijada inson axborotni tanqidiy tahlil qilmasdan qabul qiladi.

Axborot jamiyatida modellashtirish va rasmiylashtirish muhim ilmiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Rasmiylashtirishning asosiy tezisiga ko‘ra, obyektning nomi o‘zgarishi uning mohiyatini o‘zgartirmaydi. Biroq inson ongi ko‘pincha obyektning mazmuniga emas, balki uning qanday nomlanganiga e’tibor qaratadi.

Bu holat axborot manipulyatsiyasida keng qo‘llaniladi. Masalan, bir xil voqea turli ijtimoiy guruhlarga turlicha ifodalanishi mumkin. «Harbiy harakat», «maxsus operatsiya», «nizoni bartaraf etish» kabi atamalar voqelikni turlicha qabul qilishga olib keladi. Rasmiylashtirishning muhim natijalari quyidagilardan iborat: belgilar va belgi tizimlarining avtonomligi; bir obyektni turli talqin qilish imkoniyati; axborotni qayta modellashtirish imkoniyati; inson ongiga yashirin ta’sir ko‘rsatish imkoniyati.

Axborot modellari insonning voqelik haqidagi tasavvurini shakllantiradi. Shu sababli yoshlarda axborotni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Axborotlashgan jamiyat ulkan axborot oqimlari bilan xarakterlanadi. Internet tarmog‘i, ijtimoiy media va raqamli platformalar inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bunday muhitda inson har kuni minglab axborotlarga duch keladi.

Axborot oqimining ortishi insonning axborotni saralash va tahlil qilish qobiliyatiga katta talab qo‘yadi. Ayrim hollarda axborot orqali inson ongiga yashirin ta’sir ko‘rsatish holatlari kuzatiladi. Masalan, ommaviy axborot vositalari muayyan voqealarni turlicha yoritishi mumkin. Bir axborot manbasida muayyan voqea fojia sifatida talqin qilinsa, boshqa manbada u oddiy jarayon sifatida ko‘rsatilishi mumkin. Bu esa axborotni tanqidiy tahlil qilish va mediasavodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishni talab qiladi.

Yashirin ta’sir har doim ham salbiy maqsadga xizmat qilmaydi. Pedagogik faoliyatda ham ayrim hollarda yashirin ta’sir usullaridan ijobiy maqsadlarda foydalanish mumkin. Globallashuv jarayonida axborot xavfsizligi masalasi davlat va jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi destruktiv axborotlar oqimi kuchayib borayotgan bir sharoitda ularni turli manipulyativ ta’sirlardan himoya qilish muhim vazifaga aylanmoqda.

Yoshlarni axborot tahdidlaridan himoya qilishda oila, ta’lim muassasalari va jamiyatning hamkorligi katta ahamiyat kasb etadi. Ota-onalar farzandlarining internetdan foydalanish madaniyatiga e’tibor qaratishi, pedagoglar esa ta’lim jarayonida mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida urg‘u berishlari lozim.

Pedagogik ta’sirning samaradorligi ko‘p jihatdan uning tabiiyligi va psixologik qabul qilinishiga bog‘liq. Agar ta’lim jarayonida talabalar o‘zlariga ta’sir o‘tkazilayotganini sezmasalar, tarbiyaviy ta’sir samaraliroq bo‘lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan quyidagi usullar muhim ahamiyat kasb etadi:

kompyuter axborot modellarida ijtimoiy ahamiyatli mazmundan foydalanish;

sport va sog‘lom turmush tarziga oid topshiriqlarni tanlash;

talabalarning ijtimoiy mas’uliyatini oshiruvchi vazifalarni qo‘llash;

zararli odatlarga qarshi salbiy munosabatni shakllantiruvchi ma’lumotlar bilan ishlash.

Talabalarga turli ijtimoiy guruhlar nuqtai nazaridan axborot modellarini tahlil qilish vazifasini berish ularda mas’uliyat, mustaqillik va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Shuningdek, grafik muharrirlar va elektron jadvallar bilan ishlash jarayonida real hayotga oid ma’lumotlardan foydalanish ta’limning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Axborot manipulyatsiyasining samaradorligi ko‘p jihatdan inson psixologiyasining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Inson ongiga ta’sir ko‘rsatishda emotsional holat, stereotiplar, ijtimoiy fikr va psixologik moyilliklar muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, zamonaviy axborot makonida tezkor va uzluksiz axborot oqimi insonning analitik fikrlash faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlarda aniqlanishicha, insonlar ko‘pincha o‘z qarashlariga mos keladigan axborotlarni tezroq qabul qiladilar. Bu hodisa «kognitiv og‘ish» deb ataladi. Manipulyativ

texnologiyalar aynan shu psixologik xususiyatdan faol foydalanadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchiga uning qiziqishlariga mos axborotlarni tavsiya qilish orqali ma’lum dunyoqarash shakllantiriladi. Shuningdek, manipulyatsiyada «ommaviy fikr effekti» ham muhim rol o‘ynaydi.

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri talabalarni axborot bilan ishlash madaniyatiga o‘rgatishdan iboratdir. Axborot xavfsizligi kompetensiyasi quyidagi ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi: ishonchli va ishonchsiz axborotni farqlash; soxta axborotlarni aniqlash; manipulyativ kontentni tahlil qilish; internet xavfsizligi qoidalariga rioya qilish; shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish; axborot manbalarining haqqoniyligini tekshirish.

Mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishda interfaol pedagogik texnologiyalar alohida ahamiyatga ega. Jumladan, keys-stadi, debat, media-tahlil, loyiha asosida o‘qitish hamda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish metodlari talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi axborot manipulyatsiyasining yangi bosqichini yuzaga keltirdi. Hozirgi kunda neyrotarmoqlar yordamida real tasvir va ovozlarga juda o‘xshash «deyepfake» materiallar yaratish imkoniyati mavjud. Bunday texnologiyalar orqali noto‘g‘ri axborotlarni haqqoniy ko‘rsatish xavfi ortmoqda. Shu sababli zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini shakllantirish muhim vazifaga aylanmoqda.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki tanqidiy fikrlashga ega shaxs axborotni tahlil qilish, asosli xulosa chiqarish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Pedagogik amaliyotda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi:

«Aqliy hujum» metodi;
SWOT-tahlil;
«Insert» texnologiyasi;
klaster metodi;
bahs-munozara;
media-tahlil;
refleksiya usullari.

Mazkur metodlar talabalarni faol fikrlashga, muammoga turli nuqtai nazardan yondashishga hamda axborotni chuqur tahlil qilishga o‘rgatadi. Ayniqsa, media-tahlil metodidan foydalanish bugungi axborotlashgan jamiyatda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar.

Axborot jamiyati sharoitida ong manipulyatsiyasi dolzarb ijtimoiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Manipulyativ ta’sir ko‘pincha til vositalari, evfemizmlar va axborot modellari orqali amalga oshiriladi. Rasmiylashtirish va modellashtirish tamoyillari axborotni tanqidiy tahlil qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yoshlarni manipulyativ ta’sirlardan himoya qilish uchun ularda tanqidiy fikrlash, mediasavodxonlik va axborot tahlili ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Shuningdek, ta’lim jarayonida ijobiy yashirin pedagogik ta’sir usullaridan foydalanish orqali talabalarda mas’uliyat, ijtimoiy faollik va sog‘lom turmush tarziga munosabatni shakllantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K Kakhramonova. Entertaining as a means of psychological and pedagogical impact in the process of formation of ict competencies // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 8 No. 5, 2020. ISSN 2056-5852.

2. Q Xumora. The role of information system manager in the strategy of imitation information models // International Conference on Problems of Improving Education and Science. 1 (02).

2022.

3. ХҚ Қаҳрамонова. Laws, principles, pedagogical conditions used in the educational process of modeling information based on imitation // Актуальные научные исследования в современном мире, 131-136.

4. Q Xumora. Characteristics of effectiveness of modeling information based on imitation in pedagogical activity // International Conference on Problems of Improving Education and Science. 1 (02). 2022.

TEXNIKA YO‘NALISHI TALABALARIDA INFORMATSION KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI VA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI

Qahramonova Xumora Qahramonovna,
Qarshi davlat texnika universiteti,
Axborot tizimlari va texnologiyalari kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnika yo‘nalishi talabalarida informatsion kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik, psixologik va texnologik asoslari va sun’iy intellekt texnologiyalari tahlil qilingan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi o‘rni, kompetentlik yondashuvining mazmuni, informatsion kompetensiyalar tarkibi hamda zamonaviy ta’limda imitatsion modellashtirish texnologiyalarining ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, axborotni izlash, qayta ishlash, saqlash va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishning metodik jihatlari yoritilgan.

Kalit so’zlar. kompetentlik, informatsion kompetentlik, AKT, pedagogik texnologiya, imitatsion modellashtirish, axborot texnologiyalari, kasbiy kompetensiya, ta’lim jarayoni, raqamli texnologiyalar, modellashtirish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ И ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Кахрамонова Хумора Кахрамоновна,
Каршинский государственный технический университет,
Доцент кафедры информационных систем и технологий,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Аннотация. В данной статье проанализированы педагогические, психологические и технологические основы развития информационной компетентности студентов технических направлений, а также технологии искусственного интеллекта. Научно обоснованы роль информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе, содержание компетентностного подхода, структура информационных компетенций и значение технологий имитационного моделирования в современном образовании. Также освещены методические аспекты формирования навыков поиска, обработки, хранения и эффективного использования информации.

Ключевые слова. компетентность, информационная компетентность, ИКТ, педагогическая технология, имитационное моделирование, информационные технологии, профессиональная компетенция, образовательный процесс, цифровые технологии, моделирование, искусственный интеллект.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING INFORMATION COMPETENCE OF TECHNICAL STUDENTS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Qahramonova Xumora Qahramonovna,
Karshi State Technical University,
Associate Professor, Department of Information Systems and Technologies,
PhD in Pedagogical Sciences

Abstract. This article analyzes the pedagogical, psychological, and technological foundations for developing information competence among technical students, as well as artificial intelligence technologies. The role of information and communication technologies in the educational process, the content of the competence-based approach, the structure of information competencies, and the significance of simulation modeling technologies in modern education are scientifically substantiated. In addition, methodological aspects of developing skills for searching, processing, storing, and effectively using information are highlighted.

Keywords: competence, information competence, ICT, pedagogical technology, simulation modeling, information technologies, professional competence, educational process, digital technologies, modeling, artificial intelligence.

Kirish.

Bugungi globallashuv va raqamlashtirish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyatning barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Xususan, oliy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo‘llash ta’lim sifatini oshirish, talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish hamda zamonaviy kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning muhim omiliga aylandi. Texnika yo‘nalishidagi mutaxassislarni tayyorlashda informatsion kompetentlikni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bugungi texnik mutaxassis nafaqat nazariy bilimga, balki axborotni izlash, tahlil qilish, qayta ishlash va amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi lozim.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Sun’iy intellekt (SI) - insonning fikrlash, o‘rganish, tahlil qilish va qaror qabul qilish kabi intellektual faoliyatlarini modellashtiruvchi texnologiyalar majmui hisoblanadi. Zamonaviy ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish talabalar bilimini individuallashtirish, ta’lim samaradorligini oshirish hamda informatsion kompetentlikni rivojlantirishning muhim vositasiga aylandi.

Texnika yo‘nalishi talabalarida informatsion kompetentlikni rivojlantirish jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bir qator pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Jumladan: o‘quv materiallarini avtomatik tahlil qilish; talabaning bilim darajasini diagnostika qilish; individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish; virtual yordamchilar orqali maslahat berish; ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash va katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Sun’iy intellekt asosidagi platformalar talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, ChatGPT, Gemini, Copilot kabi generativ sun’iy intellekt vositalari murakkab texnik masalalarni tushuntirish, dasturlash kodlarini yaratish, ilmiy manbalarni tahlil qilish va akademik yozuv ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida foydalanilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Generativ sun’iy intellekt - matn, rasm, audio, video va dastur kodlarini yaratishga qodir texnologiyalardir. Ushbu texnologiyalar texnika yo‘nalishi talabalarida quyidagi kompetensiyalarni rivojlantiradi:

kreativ fikrlash;
muammoli vaziyatlarni tahlil qilish;
algoritmik tafakkur;
mustaqil qaror qabul qilish;
raqamli savodxonlik;
innovatsion yondashuv.

Shuningdek, generativ SI vositalari talabalarga ilmiy maqola yozish, taqdimot tayyorlash, dasturlash masalalarini yechish va texnik modellar yaratishda yordam beradi. Bu esa o‘z navbatida informatsion kompetentlikning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Imitatsion modellashtirish texnologiyalarini sun’iy intellekt bilan integratsiya qilish murakkab texnik tizimlarni yanada aniq modellashtirish imkonini beradi. Sun’iy intellekt asosidagi modellar: ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish; texnik nosozliklarni oldindan aniqlash; energetika tizimlarini boshqarish; transport tizimlarini modellashtirish va robototexnika tizimlarini boshqarishda keng qo‘llaniladi.

Texnika yo‘nalishi talabalarini tayyorlashda SI asosidagi virtual laboratoriyalar va raqamli simulyatorlardan foydalanish amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Kompetentlik tushunchasi pedagogikaga psixologik tadqiqotlar orqali kirib kelgan bo‘lib, u mutaxassisning turli vaziyatlarda samarali faoliyat yurita olishini anglatadi. Kompetentlik faqatgina bilimlar yig‘indisi emas, balki olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llay olish, mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni hal etish qobiliyatidir.

Kasbiy kompetentlik quyidagi asosiy turlarga ajratiladi: ijtimoiy kompetentlik - insonning jamoa bilan ishlash, muloqotga kirishish va ijtimoiy munosabatlarni to‘g‘ri tashkil etish qobiliyatini ifodalaydi; maxsus kompetentlik - kasbiy faoliyatni tashkil etish, vazifalarni samarali hal etish va natijalarni baholashni o‘z ichiga oladi; shaxsiy kompetentlik - shaxsning o‘z ustida ishlashi va kasbiy rivojlanishga intilishi bilan bog‘liq; texnologik kompetentlik - zamonaviy texnika va texnologiyalarni bilish hamda ulardan samarali foydalanish ko‘nikmalarini qamrab oladi; ekstremal kompetentlik - favqulodda vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini tashkil etadi.

AKT kompetentligi zamonaviy ta’lim tizimining asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Bu kompetensiya talabaning axborotni izlash, tahlil qilish, yaratish, qayta ishlash va uzatishda zamonaviy texnologiyalardan foydalana olish qobiliyatini anglatadi. AKT kompetentligi quyidagi ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi: kompyuter savodxonligi; internetdan samarali foydalanish; elektron ta’lim resurslari bilan ishlash; multimedia vositalarini yaratish; elektron pochta va onlayn platformalar bilan ishlash; axborot xavfsizligini ta’minlash.

Informatsion kompetentlik bir nechta tarkibiy qismlardan iborat: talaba kerakli ma’lumotni internet va boshqa manbalardan tez va samarali izlay olishi lozim; matnli, grafik va statistik ma’lumotlarni qayta ishlash - matn muharrirlarida ishlash, jadvallar yaratish, grafik va diagrammalar tuzish, prezentatsiyalar tayyorlash; elektron pochta, videokonferensiya, bulutli texnologiyalar orqali ma’lumot almashish; axborotni viruslardan himoya qilish, maxfiylikni saqlash va internetdan xavfsiz foydalanish.

Axborot texnologiyalari tarixiy jihatdan bir necha bosqichlarda rivojlangan: yozuvning paydo bo‘lishi; kitob bosish texnologiyasining yaratilishi; elektr energiyasi va aloqa vositalarining rivojlanishi; kompyuter texnologiyalarining paydo bo‘lishi; raqamli va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi. Har bir bosqich insoniyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Internet bugungi kunda eng katta axborot manbai hisoblanadi. Talabalar internet orqali

ilmiy maqolalar, elektron kutubxonalar, video darslar va ta’lim platformalaridan foydalanish imkoniyatiga ega. Ma’lumotlarni tahlil qilish zamonaviy axborot texnologiyalarining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Tahlil turlari: statistik, diagnostik, bashoratli, matn tahlili va tavsiyaviy tahlildir. Mazkur tahlillar boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

Axborotlarni saqlash zamonaviy texnologiyalarning ajralmas qismi hisoblanadi. Ma’lumotlarni saqlash HDD disklar, SSD disklar, flesh-xotira, optik disklar va bulutli texnologiyalar orqali amalga oshiriladi. Bulutli texnologiyalar ma’lumotlarni masofadan turib saqlash va boshqarish imkonini beradi.

Imitatsion modellashtirish murakkab tizimlarni o‘rganishning samarali usullaridan biridir. U real jarayonlarni virtual muhitda modellashtirish orqali talabalarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Imitatsion modellashtirish quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: matematik model yaratish; algoritm ishlab chiqish; dastur yaratish; kompyuter tajribalarini o‘tkazish; natijalarni tahlil qilish.

Informatsion kompetentlikni shakllantirishda quyidagi metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi: loyiha metodi; muammoli ta’lim; interaktiv metodlar; masofaviy ta’lim texnologiyalari; virtual laboratoriyalar; elektron ta’lim platformalari. Shuningdek, Moodle, Google Classroom, Zoom, Microsoft Teams kabi platformalar ta’lim samaradorligini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilib aytganda, texnika yo‘nalishi talabalarida informatsion kompetentlikni rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonlari talabalarning kasbiy tayyorgarligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va zamonaviy mehnat bozoriga mos mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Informatsion kompetentlikni rivojlantirishda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, imitatsion modellashtirishni joriy etish hamda innovatsion pedagogik metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qahramonova X. Formation of students ict competencies using electronic educational resources // The Way of Science International scientific journal. № 2 (72). 2020. P. 60-63.

2. Qahramonova X. Axborot modellashtirishda imitatsion rollardan didaktik vosita sifatida foydalanish // Ta’lim, fan va innovatsiya. - Toshkent, 2019. - №4. - B. 108-112.

3. Qahramonova X. Imitatsion rolga asoslangan axborot modellashtirishning pedagogik aspektlari // Qardu xabarlari. - Qarshi, 2020. - №1(47). - B. 161-164.

4. Qahramonova X. Axborot modellashtirishda ongni manipulyatsiya qilish // Mug’allim həm үzliksiz bilimlendirio’. - Nökis, 2021. - №2. - B. 59-63.

5. Qahramonova X. Ta’lim jarayonida talabalarni o’qitishda imitatsiyalardan foydalanish // Mug’allim həm үzliksiz bilimlendirio’. - Nökis, 2021. - №4-1. - B. 42-45.

6. Qahramonova X. Formation of information competence in students in higher education // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. - Khorezm, 2021. - №10-2. - B. 21-25.

UDK: 796.07

JISMONIY TARBIYA VA SPORT FAOLIYATI MUTAXASSISLARINI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA PEDAGOGIK IMPROVIZATSIYANING O‘RNI

Raxmatov Otabek Urinbosarovich,
Navoiy davlat universiteti
Sport faoliyati turlari kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).
https://orsid.org/ 0000-0003-1288-3042

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida pedagogik improvizatsiyaning o‘rni, uning samaradorligi va amaliyotda qo‘llash usullari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, improvizatsiyaning o‘qitish jarayonidagi innovatsion yondashuv sifatida ta’limga qo‘shadigan hissasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: improvizatsiya, pedagogik improvizatsiya, spontan, yondashuv, sport faoliyati, texnologiya, strategiya, kombinatsiyalar, dribbling, professional, kompetensiya.

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ИМПРОВИЗАЦИИ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ И СПОРТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рахматов Отабек Уринбосарович,
Доцент кафедры видов спортивной деятельности
Навоийского государственного университета,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Аннотация. В данной статье анализируется роль педагогической импровизации в процессе подготовки специалистов в области физического воспитания и спорта к профессиональной деятельности, её эффективность и методы практического применения. Кроме того, освещается вклад импровизации в образовательный процесс как инновационного подхода к обучению.

Ключевые слова: импровизация, педагогическая импровизация, спонтанность, подход, спортивная деятельность, технология, стратегия, комбинации, дриблинг, профессионализм, компетенция.

THE ROLE OF PEDAGOGICAL IMPROVISATION IN PREPARING SPECIALISTS IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Rakhmatov Otabek Urinbosarovich,
Associate Professor, Department of Sports Activities
Navoi State University
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Annotation. This article analyzes the role of pedagogical improvisation in the process of preparing specialists in physical education and sports for professional activity, its effectiveness, and methods of practical application. In addition, the contribution of improvisation as an innovative approach in the teaching process to education is highlighted.

Keywords: improvisation, pedagogical improvisation, spontaneous, approach, sports activity, technology, strategy, combinations, dribbling, professional, competence.

Kirish. (Introduction). Zamonaviy ta’lim jarayonida jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini kasbiy tayyorlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki jismoniy tarbiya o‘qituvchilari va murabbiylar nafaqat sport texnikalari va metodikalarini o‘rgatishlari, balki o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularga innovatsion va ijodiy yondashishlari zarur. Bu jarayonda pedagogik improvizatsiya muhim o‘rin tutadi.

Pedagogik improvizatsiya o‘qituvchining oldindan rejalashtirilmagan, ammo dars jarayonida vujudga keladigan turli vaziyatlarga tezkor va samarali javob qaytarish qobiliyatini anglatadi. Xususan, jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida improvizatsiya o‘qituvchining o‘quvchilarning ehtiyojlari, qiziqishlari va jismoniy imkoniyatlariga moslashgan holda dars jarayonini tashkil etishiga imkon yaratadi. Bu esa ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning sportga bo‘lgan qiziqishini mustahkamlash hamda ularning tezkor qaror qabul qilish va moslashuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislari ta’lim, sport va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish jarayonida muhim rol o‘ynaydi.

Ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- o‘quvchilarga, sportchilarga va aholiga jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha ta’lim berish.
- sport mashg‘ulotlarini tashkil etish va o‘tkazish.
- sportchilarning jismoniy holatini baholash va ularning sport natijalarini yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar berish.
- sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va jismoniy tarbiyaning ahamiyatini targ‘ib qilish.
- sport sohasida innovatsion texnologiyalar va ilg‘or metodlarni joriy etish.

Mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

Nazariy bilimlar – pedagogika, psixologiya, anatomiya, fiziologiya, sport nazariyasi va metodikasi bo‘yicha bilim olish.

Amaliy mashg‘ulotlar – turli sport turlari bo‘yicha mashg‘ulotlarni o‘tkazish tajribasiga ega bo‘lish.

Pedagogik mahorat – dars jarayonini to‘g‘ri tashkil qilish, sportchilar bilan samarali muloqot qilish.

Innovatsion yondashuvlar – zamonaviy texnologiyalar, multimediya vositalari va raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayonida qo‘llash.

Kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun mutaxassislar quyidagi muhim fazilatlarga ega bo‘lishlari kerak:

Pedagogik improvizatsiya qobiliyati – turli vaziyatlarda o‘quvchilar bilan samarali ishlash va o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish;

Liderlik va tashkiliy qobiliyat – jamoa bilan ishlash, sport tadbirlarini tashkil etish;

Ijodiy yondashuv – yangi o‘quv va mashg‘ulot metodlarini ishlab chiqish va qo‘llash;

Jismoniy va psixologik tayyorgarlik – sportchilarni ruhiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash va ularga motivatsiya berish;

Kelajakda jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini tayyorlash yo‘nalishlarini quyidagilarda ko‘rish mumkin:

Raqamli texnologiyalarni ta’limga integratsiya qilish – onlayn treninglar, video tahlillar va interaktiv darsliklardan foydalanish;

Fan va sport integratsiyasi – sog‘liqni saqlash, biologiya, psixologiya va pedagogika fanlari bilan hamkorlikda innovatsion metodlarni rivojlantirish;

Xalqaro tajriba almashinuvi – sport metodikalarini o‘rganish va jahon sport tizimiga moslashish;

Individuallashtirilgan yondashuv – har bir o‘quvchi yoki sportchi uchun moslashtirilgan ta’lim

va mashg‘ulot dasturlarini ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning metodologik asosi sifatida pedagogika, psixologiya va sport ta’limi sohalaridagi zamonaviy ilmiy yondashuvlar qabul qilinadi. Tadqiqotda quyidagi metodologik tamoyillarga asoslaniladi:

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv – O‘quvchilarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va jismoniy imkoniyatlarini hisobga olib, ta’lim jarayonini tashkil etish.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv – O‘quvchilarning faolligini oshirish, ularni mustaqil fikrlash va tezkor qaror qabul qilishga o‘rgatish.

Innovatsion pedagogika – Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish.

Empirik va nazariy tadqiqot usullari – Tadqiqot davomida amaliy kuzatuv, intervyu, eksperiment va statistik tahlil kabi usullardan foydalaniladi.

Metodologik asoslar pedagogik improvizatsiyaning samaradorligini aniqlash, uning ta’lim jarayoniga ta’sirini baholash hamda jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini kasbiy tayyorlashda qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganishga xizmat qiladi.

Improvizatsiya – bu oldindan tayyorlanmagan, spontan va erkin ijod qilish jarayoni. U musiqa, teatr, sport, ta’lim va kundalik hayotda qo‘llaniladi.

Spontan – bu oldindan rejalashtirilmagan, tabiiy va o‘z-o‘zidan sodir bo‘ladigan holat yoki harakat. Spontanlik odamning his-tuyg‘ulariga, vaziyatga yoki ilhomga qarab tabiiy ravishda reaksiya berishidir.

Masalan:

San’atda – musiqa yoki teatrda aktyorlar yoki musiqachilar oldindan rejalashtirmagan holda ijro etishi.

Sportda – o‘yinchilar to‘satdan qaror qabul qilib, taktikani o‘zgartirishi.

Hayotda – rejalashtirilmagan safarga chiqish yoki do‘stlar bilan tasodifan uchrashish.

Sportda spontanlik – bu sportchining oldindan rejalashtirilmagan, tezkor va instinktiv qaror qabul qilishi hamda harakatni bajarishi. Bu holat asosan dinamik o‘yinlarda va raqibning harakatlariga moslashish zarur bo‘lgan sharoitlarda uchraydi.

Sportda spontanlikning ahamiyati.

Tezkor qaror qabul qilish – raqibning harakatlarini oldindan ko‘ra olish va shunga qarab darhol javob berish.

Moslashuvchanlik – o‘yin sharoitlari kutilmaganda o‘zgarib ketganda ham samarali harakat qilish.

Ijodkorlik va noodatiy yechimlar – kutilmagan kombinatsiyalar, dribling yoki pas berish usullarini ishlatish.

Psixologik ustunlik – spontan harakatlar raqibni chalg‘itishi va uning rejasini buzishi mumkin.

Spontanlik ko‘proq namoyon bo‘ladigan sport turlari.

Futbol – kutilmaganda dribling yoki zarba berish.

Basketbol – to‘pni tezda uzatish yoki to‘satdan uch ochkolik tashlash.

Boks va MMA – raqibning hujumiga javoban yangi strategiyani ishlab chiqish.

Tennis – oldindan rejalashtirilmagan zarbalar yoki bexosdan to‘pni burchakka yo‘naltirish.

Spontanlik sportchilar uchun juda muhim bo‘lib, ularni faqat mashg‘ulotlar emas, balki o‘yin tajribasi ham rivojlantiradi.

Pedagogik improvizatsiya – bu o‘qituvchining dars jarayonida kutilmagan vaziyatlarga mos ravishda tezkor qaror qabul qilishi, o‘quvchilarning ehtiyojlariga mos ravishda metodlarni o‘zgartira olishi va ijodiy yondashuvi hisoblanadi. Bu tushuncha zamonaviy ta’lim tizimida juda muhim bo‘lib, o‘qituvchining moslashuvchanlik, kreativlik va didaktik mahoratini oshirishga

xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

“Yoshlarda kasblar olamiga doir bilim, ko„nikma va malakalarni tarkib toptirish, bu maqsadda ota-onalar va atrof-muhit, ijtimoiy institutlar hamkorligini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir. Oliy ta‟lim muassasasi rahbariyati amaliyotchi psixologlar mas‟ulligida ta‟lim oluvchilar ongli kasb tanlashiga erishish uchun individual va guruhiy maslahatlarni ko„proq tashkil qilishi lozim. Buning uchun oliy ta‟lim muassasalarida ta‟lim oluvchilarda kasbiy tasavvurni shakllantirishda o„qitiladigan fanlar doirasida amaliy malaka va ko„nikmalarni rivojlantirishga alohida e‟tibor qaratish lozim.” [1;17-b.]

Keltirilgan fikr yoshlarning ongli kasb tanlashida ta’lim jarayoni, ijtimoiy muhit va amaliy faoliyatning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash muhimligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ham dolzarb ahamiyatga ega. Xususan, pedagogik improvizatsiya bo‘lajak mutaxassislarning amaliy ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish, real pedagogik vaziyatlarga moslashuvchan yondashish hamda kasbiy faoliyatni ijodiy tashkil etish imkonini beradi. Natijada, pedagogik improvizatsiya orqali talabalar o‘z kasbiy tasavvurlarini boyitadi, o‘quv-mashg‘ulot jarayonida mustaqil qaror qabul qilish, innovatsion yondashuvlarni qo‘llash va samarali pedagogik faoliyatni amalga oshirish kompetensiyalarini shakllantiradi. Bu esa jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining kasbiy tayyorgarligi hamda kelgusidagi faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

“Kreativ tafakkur tushunchasi falsafiy yondashuvda ijtimoiy fazilat sifatida shaxsning insoniy qiymatini belgilovchi omillardan biridir. U shaxsning mustaqilligiga ishora qiluvchi sifat va miqdor mujassamligini ifodalaydi. Kreativ tafakkur muayyan bilimlar asosida amalga oshadigan jarayon tarzida qabul qilinadi va unda insonning shaxsiy xususiyatlari, qobiliyati, fikrlash tarzi, nostandart yechimlarga kelishi, ijodkorligi, yangi g‘oyalarni yarata olish xislati, intuitsiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik nuqtayi nazardan kreativ tafakkur tushunchasi insonning o‘z ichki salohiyatini zarur vaziyatlarda namoyon qila olish, yangilik kiritish, o‘zgartirish, yaratishga doir qobiliyatlari darajasining barqarorligini bildiruvchi xislati sifatida tushuniladi. Shuningdek, kreativ tafakkurni inson intellekt darajasi, shaxsiy sifatlarining natijasi bo‘lib, ijodiy masalalarni hal qilishda aqliy imkoniyatlarini faollashtirish, o‘ziga xosliklarini namoyon qilish asosida ijodkorligining yuzaga chiqishini ifodalaydi. Kreativ tafakkur pedagogikada umumiy holatda ijodkorlik qobiliyatini ifodalaydi. O‘quv topshiriqlarining ijodkorlikni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan holda tuzilishi tafakkurning mustaqilligini shakllantirish, intellektning topqirligi, yangi g‘oyalar, harakatlarni rivojlantirishga turtki beradi, degan fikrga kelish mumkin” [2; 11-b.]

Keltirilgan fikrda kreativ tafakkur shaxsning intellektual va ijodiy salohiyatini namoyon etuvchi muhim sifat sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuv jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida pedagogik improvizatsiyaning ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi. Chunki pedagogik improvizatsiya jarayonida mutaxassisning kreativ tafakkuri muhim o‘rin tutib, o‘quv-mashg‘ulot faoliyatida yuzaga keladigan turli pedagogik vaziyatlarga mos ravishda tezkor va samarali yechimlar ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bois, bo‘lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarida kreativ tafakkurni rivojlantirish pedagogik improvizatsiyaning samarali qo‘llanishiga zamin yaratadi hamda ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, ijodiy yondashuvini rivojlantirish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

“So‘nggi paytlarda pedagogika fani va xususan, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar, jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini kompetensiyaga asoslangan ta’lim profili doirasida “karyera kulminatsiyasi” tushunchalari kasbiy taraqqiyot atamasi bilan to‘ldirildi, unga ko‘ra ijtimoiy buyurtma va ta’lim maqsadlari kasbiy yutuqlari malakasiga asoslangan holda shakllantiriladi, ta’limning butun mazmuni esa, talabalar egallashi zarur bo‘lgan ma’lum pedagog mutaxassis kompetensiyalari talablari ro‘yxatini shakllantirishga qaratilgan bo‘lishi kerak”. [3; 8-b.]

Ushbu yondashuvda mutaxassislarning kasbiy taraqqiyoti va “karyera kulminatsiyasi” tushunchalari ularning egallagan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin etiladi. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda pedagogik improvizatsiya muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Pedagogik improvizatsiya ta’lim jarayonida yuzaga keladigan turli pedagogik vaziyatlarni samarali hal etish, mashg‘ulotlarni ijodiy va moslashuvchan tarzda tashkil etish hamda talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada, bu jarayon bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini oshirish, ularning pedagogik mahoratini rivojlantirish va ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlashga yordam beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida pedagogik improvizatsiyaning qo‘llanilishi ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishi aniqlangan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘quv jarayonida pedagogik improvizatsiya uslublari faol jismoniy mashg‘ulotlar, kombinatsion o‘yinlar va strategik vazifalarni yechishda o‘quvchilarning ijodiy va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Eksperimental sinovlarda pedagogik improvizatsiya metodikasi qo‘llangan guruhlar o‘quvchilari, an’anaviy metodlar asosida tayyorlangan guruhlarga nisbatan, quyidagi ko‘rsatkichlarda yuqori natijalarni namoyon etdi: texnika va taktika kombinatsiyalarini amaliy qo‘llashdagi aniqlik, dribbling va to‘pni boshqarish bo‘yicha refleks tezligi, shuningdek, jismoniy va kognitiv vazifalarni bir vaqtda bajarish qobiliyati. Bu natijalar pedagogik improvizatsiya jarayonida spontan va moslashuvchan yondashuvlarning muhimligini, shuningdek, o‘quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tahlil shuni ko‘rsatdiki, pedagogik improvizatsiya o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi interaktiv aloqani kuchaytiradi, individual xususiyatlarni hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Bu esa nafaqat jismoniy ko‘nikmalarni, balki strategik fikrlash, tezkor qaror qabul qilish, muammolarni hal etish va guruh ichida samarali hamkorlik qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, pedagogik improvizatsiyaning integratsiyasi jismoniy tarbiya va sport sohasida kasbiy tayyorgarlikning zamonaviy talablariga mos keladi va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda muhim vosita sifatida foydalanilishi mumkin. Bu yondashuv o‘quvchilarda o‘quv jarayoniga qiziqishni oshiradi, motivatsiyani mustahkamlaydi va kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni individual va guruh darajasida optimallashtiradi. Shu tariqa, pedagogik improvizatsiya nafaqat nazariy bilimni mustahkamlash, balki amaliy kompetensiyalarni rivojlantirishda ham samarali mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik improvizatsiyaning asosiy xususiyatlari:

1. Moslashuvchanlik – dars rejasi va mavzusiga mos ravishda yangi metodlarni qo‘llash.
2. Ijodkorlik – ta’lim jarayonida yangi yondashuvlar ishlab chiqish va ularni qo‘llash.
3. Interaktivlik – o‘quvchilar bilan jonli muloqot qilish, ularning ishtirokini rag‘batlantirish.
4. Tezkorlik – kutilmagan pedagogik vaziyatlarga tez va samarali javob qaytarish.
5. Motivatsiya – o‘quvchilarning qiziqishini oshirish va darsga jalb qilish.

Pedagogik improvizatsiya turlari:

- Verbal improvizatsiya – so‘z orqali ifodalangan ijodiy yondashuv. Masalan, qiziqarli hikoyalar yoki o‘yin elementlari yordamida darsni tushuntirish.
- Didaktik improvizatsiya – dars jarayonida yangi metod va usullarni qo‘llash.
- Rol o‘yinlari – o‘quvchilarga turli vaziyatlarda rol berish orqali darsni interaktiv qilish.
- Texnologik improvizatsiya – zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda darsni o‘zgartirish va boyitish.

Pedagogik improvizatsiyaning jismoniy tarbiya va sport sohasidagi o‘rni:

Moslashuvchan dars olib borish – Mashg‘ulotlar jarayonida kutilmagan holatlar yuzaga kelishi mumkin (ob-havo sharoiti, sportchilar ruhiy va jismoniy holati, texnik qiyinchiliklar). Improvizatsiya qilish qobiliyati murabbiy va o‘qituvchilarga bunday vaziyatlarga moslashishga yordam beradi.

Turli yoshdagi va tayyorgarlik darajasidagi o‘quvchilarga yondashish – Jismoniy tarbiya darslarida va sport mashg‘ulotlarida har bir o‘quvchi yoki sportchining qobiliyatini inobatga olgan holda mos metodlarni tanlash zarur.

Ijodkorlik va innovatsion yondashuv – Pedagogik improvizatsiya jismoniy mashqlar, o‘yin uslublari va metodlarini takomillashtirish hamda sportchilarning qiziqishini oshirish imkonini beradi.

Muloqot va motivatsiya – O‘qituvchi yoki murabbiyning improvizatsiya qobiliyati o‘quvchilarning ishtirokini faollashtirish, ularning sportga bo‘lgan ishtiyoqini oshirish va ruhiy holatini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Tezkor qaror qabul qilish – Sport musobaqalari yoki jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida pedagog yoki murabbiy tezkor strategik qarorlarni qabul qilishi zarur. Bu pedagogik improvizatsiya bilan chambarchas bog‘liq.

Pedagogik improvizatsiyaning asosiy usullari :

O‘yinli usullar – Dars jarayonida harakatli o‘yinlardan foydalangan holda o‘quvchilarning faolligini oshirish.

Muqobil mashg‘ulot turlari – Agar sport zali yoki jihozlar mavjud bo‘lmasa, alternativ jismoniy faollik usullarini qo‘llash.

Emotsional motivatsiya – Sportchilarning jismoniy va ruhiy tayyorgarligini oshirish uchun rag‘batlantiruvchi so‘zlar va metodlardan foydalanish.

Texnologik improvizatsiya – Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida video tahlil, virtual murabbiylik va raqamli texnologiyalardan foydalanish.

Texnologik improvizatsiya – bu ta’lim va sport jarayonlarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanib, samaradorlikni oshirish va o‘quvchilarning ishtirokini faollashtirishga qaratilgan ijodiy yondashuvdir. Bu yondashuv o‘qituvchilarga va murabbiylarga pedagogik jarayonda moslashuvchan bo‘lish, yangi usullarni sinab ko‘rish va o‘quvchilarni zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘qitish imkonini beradi.

Texnologik improvizatsiyaning asosiy yo‘nalishlari:

1. Raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalardan foydalanish

Interaktiv doskalar va VAR texnologiyalari – jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarini vizual va jonli tarzda tushuntirish.

Mobil ilovalar va virtual murabbiylar – mashg‘ulot natijalarini real vaqtda tahlil qilish va individual yondashuvni shakllantirish.

Sport trenajyorlarida sun’iy intellektdan foydalanish – mashg‘ulot jarayonlarini optimallashtirish va sportchilarni o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashishiga o‘rgatish.

2. Video va tahlil texnologiyalari

Harakat tahlili dasturlari (Motion Analysis) – sportchilarning texnikasini chuqur o‘rganish va xatolarni tahlil qilish.

Darslarni va mashg‘ulotlarni yozib olish va tahlil qilish – o‘quvchilarga o‘z xatolarini tushunish va o‘z ustida ishlash imkoniyatini yaratish.

Onlayn treninglar va vebinarlar – masofaviy ta’lim orqali bilim va ko‘nikmalarni oshirish.

3. Sun’iy intellekt va data-tahlil imkoniyatlari:

Sportchilar va o‘quvchilarning rivojlanishini kuzatish – Jismoniy mashg‘ulotlar jarayonini kuzatib boruvchi sun’iy intellekt algoritmlari.

Personalizatsiyalangan o‘quv rejalarini yaratish – Texnologiyalar yordamida har bir o‘quvchiga mos mashg‘ulot tizimini ishlab chiqish.

Texnologik improvizatsiyaning afzalliklari:

- o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi;
- sportchilarning individual rivojlanishiga moslashtirilgan treninglar yaratadi;
- murabbiy va o‘qituvchilarga innovatsion usullarni tatbiq etish imkoniyatini beradi;
- jismoniy tarbiya va sport sohasida raqamli tahlilni rivojlantiradi.

Texnologik improvizatsiya sport va ta’lim sohalarida pedagog va murabbiylarga tezkor moslashish, zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘quv jarayonini takomillashtirish va yangi innovatsion metodlarni sinab ko‘rish imkonini beradi. Bu esa o‘quvchilarning faolligini oshirib, samarador natijalarga erishishga yordam beradi.

Sport mashg‘ulotlarida pedagogik improvizatsiyaning asosiy jihatlari:

1. Moslashuvchan mashg‘ulot metodikasini yaratish - mashg‘ulot oldindan rejalashtirilgan bo‘lsa-da, sportchilar holati, ob-havo yoki boshqa tashqi omillarga mos ravishda unga o‘zgartirish kiritish talab etiladi.

Masalan, agar ochiq havodagi mashg‘ulot kutilmagan yomg‘ir yoki jazirama issiqlik sababli bekor qilinsa, uni zalda muqobil jismoniy faoliyat bilan almashtirish.

2. Sportchilarni ruhiy va jismoniy tayyorlash - murabbiylar o‘yin oldidan sportchilarni rag‘batlantirish uchun motivatsion nutq yoki qiziqarli hikoyalar orqali ularni ruhiy jihatdan tayyorlashi mumkin.

Agar jamoaning kayfiyati past bo‘lsa, musobaqadan oldin motivatsion musiqalar yoki vizual texnikalar qo‘llash orqali sportchilarning ishtiyoqini oshirish mumkin.

3. Innovatsion va interaktiv usullardan foydalanish – Gamifikatsiya- mashg‘ulotlarni yanada qiziqarli qilish uchun o‘yin elementlarini qo‘shish (masalan, musobaqa ruhidagi mashqlar, ball tizimi bilan baholash).

4. Sport mashg‘ulotlarida ijodiy yondashuv - o‘yin shaklidagi mashg‘ulotlar - agar an’anaviy mashg‘ulot sportchilarga zerikarli tuyulsa, ularni harakatli o‘yinlar yordamida qiziqtirish mumkin.

4. Alternativ jismoniy yuklamalar - agar jismoniy yuklama haddan tashqari og‘ir bo‘lsa, uni yengilroq va samarali harakatlar bilan almashtirish. Masalan, og‘ir yugurish o‘rniga intervallik mashqlarni qo‘llash.

6. Tezkor qaror qabul qilish va sport taktikalarini o‘zgartirish - sport o‘yinlari jarayonida murabbiylar jamoaning o‘yin uslubini o‘zgarib borayotgan sharoitga mos ravishda improvizatsiya qilishi kerak. Masalan, basketbol yoki futbol o‘yinida raqib jamoaning strategiyasi kutilmaganda o‘zgarsa, murabbiy darhol yangi taktik reja ishlab chiqishi zarur.

Pedagogik improvizatsiyaning sport mashg‘ulotlariga ta’siri:

- sport mashg‘ulotlarining qiziqarli va samarali bo‘lishini ta’minlaydi
- sportchilarning stress va kutilmagan holatlarga moslashish qobiliyatini oshiradi

- murabbiy va sportchilar o‘rtasidagi kommunikatsiyani mustahkamlaydi
- sportchilarning o‘z harakatlarini mustaqil ravishda nazorat qilish va yaxshilashiga yordam beradi

Pedagogik improvizatsiya sport mashg‘ulotlarining ajralmas qismi bo‘lib, murabbiylarning turli holatlarga moslashib, samarali yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu usul sportchilarning jismoniy tayyorgarligi bilan birga, ularga ijodiy fikrlash, muvozanat saqlash va tezkor qaror qabul qilish ko‘nikmalarini ham shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, jismoniy tarbiya va sport faoliyati mutaxassislarini kasbiy tayyorlash jarayonida pedagogik improvizatsiya muhim rol o‘ynaydi. U nafaqat o‘qituvchilarning metodik mahoratini oshiradi, balki ta’lim jarayonini yanada interaktiv va samarali qilishga yordam beradi. Pedagogik improvizatsiya sport mashg‘ulotlarini qiziqarli, samarali va moslashuvchan qilishga yordam beradigan ijodiy yondashuvdir. Murabbiy yoki jismoniy tarbiya o‘qituvchisi mashg‘ulot jarayonida sportchilarning holati, tashqi omillar va mavjud sharoitlarga qarab, mashg‘ulot usullarini o‘zgartira olishi, yangi strategiyalar ishlab chiqishi va motivatsiyani oshiruvchi usullardan foydalana olishi kerak.

Pedagogik improvizatsiyaning jismoniy tarbiya darslarida qo‘llanilishi o‘quvchilarning harakat faolligini oshirish, sportga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish hamda tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Shuningdek, bu yondashuv o‘qituvchilarga dars jarayonida yuzaga keladigan turli pedagogik vaziyatlarga moslashish va innovatsion metodlarni samarali qo‘llash imkonini yaratadi.

Shu boisdan, kelgusida pedagogik improvizatsiyani yanada rivojlantirish, uning ta’lim jarayonidagi o‘rnini chuqurroq o‘rganish hamda amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish zarur:

- jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini pedagogik improvizatsiyaga tayyorlash bo‘yicha maxsus kurslar tashkil etish;
- sport ta’limi dasturlariga improvizatsiya elementlarini joriy etish va o‘qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;
- innovatsion texnologiyalar va interaktiv usullarni dars jarayonida faol qo‘llash orqali o‘quvchilarning sportga bo‘lgan qiziqishini oshirish;
- improvizatsiyaning samaradorligini oshirish uchun o‘qituvchilarning malakasini oshirish bo‘yicha seminarlar va treninglar tashkil etish;
- pedagogik improvizatsiyaning samaradorligini baholash uchun amaliy tadqiqotlar olib borish va ularning natijalarini sport ta’limiga tatbiq etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Qurbonova B.Q. Hamkorlik pedagogikasi asosida talabalarni ijtimoiylashtirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent - 2023. – 67 b.

2. Sulaymanova D.N. Loyihaga asoslangan o‘qitish vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantirish. Faksafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand - 2023. 54-b.

3. Xolboyeva G.X. Jismoniy tarbiya mutaxassislarini kasbiy-karyera faoliyatiga tayyorlash tizimini modernizatsiyalash. Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Chirchiq - 2025. – 82 b.

MILLIY MADANIY MEROSNI RAQAMLASHTIRISH ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING ETNO-ESTETIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Sultonova Gulasal Shodmonovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqola globallashuv va raqamli transformatsiya davrida milliy madaniy merosni raqamlashtirish orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning etno-estetik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy-amaliy asoslarini tadqiq etadi.

Kalit so‘zlar: etno-estetik kompetensiya, milliy madaniy meros, raqamlashtirish, xalq pedagogikasi, raqamli ta‘lim muhiti, bo‘lajak o‘qituvchi, milliy qadriyatlar, madaniy identifikatsiya, pedagogik texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv.

Аннотация: Настоящая научная статья исследует теоретические и практические основы развития этно-эстетической компетентности будущих учителей посредством цифровизации национального культурного наследия в эпоху глобализации и цифровой трансформации.

Ключевые слова: этно-эстетическая компетентность, национальное культурное наследие, цифровизация, народная педагогика, цифровая образовательная среда, будущий учитель, национальные ценности, культурная идентификация, педагогические технологии, компетентностный подход.

Abstract: This scholarly article investigates the theoretical and practical foundations of developing ethno-aesthetic competence among future teachers through the digitization of national cultural heritage in the context of globalization and digital transformation.

Keywords: ethno-aesthetic competence, national cultural heritage, digitization, folk pedagogy, digital learning environment, future teacher, national values, cultural identification, pedagogical technologies, competence-based approach.

KIRISH

Bugungi kunda jahon taraqqiyotida ikkita ulkan kuch — globallashuv va raqamli inqilob — bir-biri bilan kesishib, sivilizatsiyaning barcha qatlamlarini, jumladan ta‘lim tizimini ham tubdan o‘zgartirib yubormoqda. Ayni shu o‘zgarishlar girdobida millatning madaniy xotirasi, urf-odatlari va estetik qadriyatlari saqlanib qolishi yoki unutilib ketishi masalasi dolzarb pedagogik muammoga aylanib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak o‘qituvchilarni faqat bilim va ko‘nikmalar egalari sifatida emas, balki milliy madaniyatning jonli tashuvchilari va kelajak avlodga uni yetkazuvchi mas‘ul shaxslar sifatida tarbiyalash pedagog ta‘limining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lmog‘i lozim.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta‘lim islohotlari mazkur muammoning muhamliqdan chiqarilishiga zamin hozirladi. Xususan, Prezidentning «Ta‘lim-tarbiya sohasini tubdan takomillashtirish» yuzasidagi PF-4947-sonli farmoni (2017) va «Yangi O‘zbekiston» strategiyasini amalga oshirishga qaratilgan PF-5075 (2021) farmoni pedagog kadrlar tayyorlashda milliy madaniyat va qadriyatlarni tizimli integratsiya qilish zarurligini huquqiy asosda mustahkamladi. O‘RQ-637-sonli «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonun esa ta‘lim mazmunida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘un birligi ta‘minlanishi lozimligini qonuniy majburiyat sifatida belgilab berdi.

Etno-estetik kompetensiya tushunchasi pedagogika fanida nisbatan yangi, ammo amaliy

jihatdan nihoyatda muhim kategoriya sifatida e‘tirof etilmoqda. Bu kompetensiya shunchaki «milliy san‘atni bilish»dan iborat emas — u millatning estetik mezonlarini his qila olish, ularni zamonaviy kontekstda talqin qilish va ta‘lim jarayoniga organik ravishda kiritish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Buyuk mutafakkir Abu Nasr al-Forobiy ham o‘z asarlarida san‘at va go‘zallikni idrok etish qobiliyatini insonni komillikka yetaklovchi asosiy kuch sifatida ta‘riflagan edi. Ismoil Gaspralidan ilhom olgan Abdulla Avloniy esa «Turkiy Guliston yohud axloq» asarida estetik tarbiyani milliy burch deb baholagan.

Raqamli texnologiyalar ushbu muqaddas vazifani amalga oshirishning eng samarali zamonaviy vositasiga aylandi. Virtual muzeylar, elektron folklor arxivlari, 3D-rekonstruksiyalar va interaktiv multimedia resurslari orqali yosh avlod o‘zining madaniy ildizlariga, ota-bobolar merosiga yangi ko‘z bilan nazar solish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Ammo bu imkoniyat o‘z-o‘zicha samarali natijalarga olib kelmaydi: uni pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etadigan, yo‘naltiradigan va mazmun bilan to‘ldiradigan o‘qituvchi kerak. Aynan mana shu zaruriyat tadqiqotimizning asosiy ilmiy muammosini shakllantiradi.

Tadqiqotning maqsadi — milliy madaniy merosni raqamlashtirish asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning etno-estetik kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy modelini ishlab chiqish va pedagogik sharoitlarini asoslash.

Tadqiqot ob‘yekti — bo‘lajak o‘qituvchilarning kasb-pedagogik tayyorgarligi jarayoni; predmeti — raqamli ta‘lim muhitida etno-estetik kompetensiyani rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari.

ADABIYOTLAR TAHLILI:

Etno-estetik kompetensiya va madaniy meros pedagogikasi bo‘yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish ushbu sohadagi tadqiqotlar ikki katta oqimda rivojlanayotganini ko‘rsatadi: xalqaro ilmiy maktablarning nazariy yutuqlari va O‘zbekiston pedagogika fanining milliy izlanishlari.

Xalqaro ilmiy kontekstda UNESCO-ning «Madaniy xilma-xillikni muhofaza qilish to‘g‘risida»gi 2005-yilgi Konvensiyasi madaniy merosni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilishni global pedagogik ustuvorlik deb e‘lon qilgan. Ushbu hujjat raqamli davrdagi ta‘lim tizimlarida mahalliy madaniy an‘analar saqlanishi va ulardan foydalanilishi zarurligini aniq belgilab beradi (UNESCO, 2005). Lev Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi (1978) esa etno-estetik kompetensiya shakllanishining psixologik mexanizmini tushuntirishda fundamental ahamiyat kasb etadi: uning «yaqin rivojlanish zonasi» tushunchasi millatning madaniy tajribasi orqali shaxsning estetik potensiali qanday ochilishini asoslaydi. Howard Gardnerning ko‘p intellektlar nazariyasi (1983) kontekstida esa musiqiy-ritmik va ko‘rgazmali-fazoviy intellekt turlari aynan etno-estetik ta‘lim orqali rivojlantirilishi mumkinligi isbot topmoqda.

John Dewey (1934) san‘at va estetik tajribani insonning demokratik hayotga tayyorlanishining ajralmas qismi deb hisoblagan. Uning «Art as Experience» asarida yoritilgan estetik tajriba nazariyasi bugungi kunda etno-estetik ta‘limni loyihalashtirishda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Albert Banduraning ijtimoiy kognitiv ta‘lim nazariyasi (1977) esa madaniy qadriyatlarning o‘qituvchi shaxsi orqali o‘quvchilarga uzatilish mexanizmini — ya‘ni kuzatish, taqlid va mustahkamlash jarayonlarini — nazariy jihatdan asoslaydi. Jerome Brunerning (1966) spiral o‘quv dasturi tushunchasi bo‘lajak o‘qituvchilarda milliy madaniyat bilimlarini qatlamlab, tobora chuqurlashib boruvchi tarzda shakllantirish imkoniyatini ko‘rsatadi.

Raqamli ta‘lim va madaniy meros munosabatlari bo‘yicha George Siemens (2005) tomonidan taklif etilgan konnektivizm nazariyasi alohida e‘tiborga loyiqdir: bu nazariya raqamli tarmoqlar va ma‘lumotlar oqimlari orqali madaniy bilimlar qanday uzatilishi va boyib borishini tushuntiradi. Marc Prensky (2001) tahlillarida esa «raqamli mahalliy»lar avlodiga milliy madaniy merosni

yetkazishda raqamli vositalarning pedagogik salohiyati muhokama qilinadi.

O‘zbekiston ilmiy maktabida A. Erkayev (2018) milliy ma‘naviyat va madaniyatning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyatini atroflicha asoslab, milliy o‘zlikni anglash jarayonida madaniy merosning shaxs rivojlanishiga ta‘sirini isbotlagan. Olim milliy merosni bilish bilan uni qadrlash va uni hayotda qo‘llash o‘rtasidagi muvofiqlikni ta‘minlash pedagogikaning asosiy vazifasi ekanligini ta‘kidlaydi. M. Quronov (2020) milliy qadriyatlar va xalq pedagogikasi vositalarining yoshlar ma‘naviy kamolotidagi roli haqida qimmatli kuzatishlarni ilmiy muomalaga kiritgan. Tadqiqotchi ko‘rsatishicha, milliy qadriyatlarning zamonaviy ta‘lim texnologiyalari bilan uyg‘unlashuvi an‘anaviy tarbiyaviy samaradorlikni sifat jihatdan oshiradi.

Sh. Mardonov (2021) pedagogik ta‘limni modernizatsiyalash masalalarini tahlil qilar ekan, raqamli texnologiyalar bo‘lajak pedagoglarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni birga shakllantirishning samarali vositasiga aylanib borayotganini ko‘rsatadi. N. Egamberdiyeva (2019) ma‘naviy-axloqiy tarbiyaning pedagogik asoslarini chuqur o‘rganib, milliy meros elementlaridan tizimli foydalanish talabalarning madaniy kompetentligini aniq o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarda oshirishini eksperimental jihatdan asoslagan. B. Xodjayev (2017) kompetensiyaviy yondashuv asosida ta‘lim sifatini oshirish masalasini ko‘rib chiqar ekan, bo‘lajak o‘qituvchilarda professional kompetensiyalar tizimiga madaniy-estetik komponentni organik tarzda kiritish zarurligini ilmiy nuqtai nazardan isbotlaydi.

R. Ishmuxamedov (2020) innovatsion pedagogik texnologiyalar bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlari bilanoq raqamli ta‘lim vositalarining shaxs rivojlanishidagi o‘rnini va ularning milliy madaniy mazmun bilan boyitilishi zaruratini ishonchli dalillar bilan ko‘rsatgan. O. Musurmonova (2019) oila ma‘naviyati va milliy tarbiya munosabatlarini o‘rganib, xalq pedagogikasining zamonaviy ta‘lim sharoitlarida ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmasligini ta‘kidlaydi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili quyidagi muhim xulosaga olib keladi: etno-estetik kompetensiyaning nazariy asoslariga oid yetarli darajada ishlanmalar mavjud bo‘lsa-da, milliy madaniy merosni aynan raqamlashtirish asosida ushbu kompetensiyani rivojlantirishning yaxlit pedagogik modeli va diagnostika vositalari haligacha ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida amalga oshirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Etno-estetik kompetensiyaning nazariy modeli

Olib borilgan tadqiqot asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning etno-estetik kompetensiyasi to‘rt o‘zaro bog‘liq komponentdan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida tavsiflanadi. Ushbu komponentlarning har biri raqamli ta‘lim muhitida alohida va birgalikda rivojlantirilishi nazarda tutilgan:

Komponent	Mazmuni	Raqamli vositalar
Kognitiv	Milliy madaniyat, san‘at tarixi, xalq pedagogikasi nazariyasi haqidagi bilimlar tizimi	Elektron ensiklopediyalar, virtual muzeylar, raqamli kutubxonalar
Qadriyatli (aksiologik)	Milliy merosga hurmat, madaniy xilma-xillikni qadrlash, estetik munosabat	Multimedia hikoyalar, virtual sayohatlar, 360° ekskursiyalar
Faoliyatli (operatsional)	Milliy qadriyatlarni pedagogik faoliyatda qo‘llash, dars loyihalash, integratsiya ko‘nikmalari	Raqamli loyiha usuli, interaktiv kontent yaratish, LMS platformalari
Refleksiv	O‘z madaniy identifikatsiyasini anglash, pedagogik tajribani baholash, o‘z-o‘zini rivojlantirish	E-portfolio, raqamli kundaliklar, blog-refeksiya platformalari

1-jadval. Etno-estetik kompetensiyaning tarkibiy komponentlari va ularni rivojlantirishning raqamli vositalari

1-jadval. Etno-estetik kompetensiyaning tarkibiy komponentlari va ularni rivojlantirishning raqamli vositalari

Milliy madaniy merosni raqamlashtirish: pedagogik imkoniyatlar

Milliy madaniy merosni raqamlashtirish jarayoni nafaqat arxivlash va saqlash maqsadiga xizmat qiladi, balki u zamonaviy ta‘limda ishlatilishi mumkin bo‘lgan keng imkoniyatlar arsenalini yaratadi. Ushbu imkoniyatlarni pedagogik jihatan beshta yo‘nalishga ajratish mumkin:

Birinchi yo‘nalish — xalq og‘zaki ijodini digitalizatsiya qilish. Ertaklar, maqollar, laparlar, terma qo‘shiqlar va dostonlarning elektron bazalarini yaratish nafaqat ularni asrash, balki bo‘lajak o‘qituvchilarga dars jarayonida ulardan qulay va samarali foydalanish imkonini beradi. Masalan, Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasining raqamli manbalar portali va Madaniy meros agentligining elektron arxivi buning yaqqol namunasidir. Vygotskiy (1978) ta‘kidlaganidek, til va badiiy ijod millatning kognitiv xaritasini aks ettiradi; bu xaritadan foydalanish o‘quvchilarning intellektual rivojlanishini jadallashtirishning eng tabiiy yo‘lidir.

Ikkinchi yo‘nalish — milliy amaliy san‘at namunalarining virtual kataloglari. Kashtachilik, kulolchilik, naqqoshlik, zardo‘zlik, gilamdo‘zlik va boshqa hunarmandchilik turlarining yuksak sifatli raqamli tasvirlari, ularning tarix va texnikasi haqidagi ma‘lumotlar bilan birga virtual kataloglarga joylashtirilishi estetik idrokni rivojlantirishda muhim omilga aylanadi. Gardner (1983) ko‘p intellektlar nazariyasiga ko‘ra, vizual-fazoviy intellektni rivojlantirish ko‘rgazmali materiallar bilan faol ishlash orqali amalga oshiriladi; aynan virtual kataloglar shu imkoniyatni

beradi.

Uchinchi yo‘nalish — tarixiy obidalar va madaniy markazlarning virtual ekskursiyalari. Registon majmuasi, Shahrisabz, Xiva, Buxoro inshootlari bo‘yicha 3D-tur va 360-daraja panoramali ekskursiyalar bo‘lajak o‘qituvchilarga o‘z o‘quvchilariga merosni makon va zamong‘aybligini engib yetkazish imkonini beradi. Dewey (1934) ta‘kidlaganidek, to‘g‘ridan to‘g‘ri tajriba bilan birlashtiriladigan estetik tajriba eng chuqur va bardoshli bilimni hosil qiladi; virtual ekskursiyalar esa ana shu ta‘sirga yaqin sharoit yaratadi.

To‘rtinchi yo‘nalish — milliy qadriyatlar va marosimlarni aks ettiruvchi multimedia resurslar. Navro‘z, Hosil bayrami, to‘y va motam marosimlari, milliy kiyimlar va ularning ramziy ma‘nolarini tushuntiruvchi interaktiv multimedia materiallari bo‘lajak o‘qituvchilarga madaniy qadriyatlarni didaktik jihatdan mazmunli tarzda o‘quvchilarga yetkazish ko‘nikmasini shakllantiradi. Banduraning (1977) kuzatish va modeling nazariyasi asosida aytish mumkinki, raqamli multimedia orqali namoyish etilgan madaniy xatti-harakat namunalari kuzatuvchilarda unga taqlid qilish va o‘zlashtirish tendensiyasini yuzaga keltiradi.

Beshinchi yo‘nalish — raqamli muzeylar va E-kutubxonalar bilan integratsiya. O‘zbekiston davlat san‘at muzeyining elektron resurslari, Temuriylar tarixi davlat muzeyining raqamli ko‘rgazmalari va Islom Karimov nomidagi fondning elektron materiallaridan ta‘lim jarayonida maqsadli foydalanish imkoniyatlari bugungi kunda yanada kengayib bormoqda. Siemens (2005) konnektivizm nazariyasiga ko‘ra, bu kabi raqamli tarmoqlarga ega bo‘lish bilimlarni o‘zlashtirishning samaradorligini eksponent ravishda oshiradi.

Pedagogik sharoitlar va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning etno-estetik kompetensiyasini raqamli ta‘lim muhitida samarali rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik sharoitlarni ta‘minlash zarur ekanligi aniqlandi:

– O‘quv dasturlarida milliy madaniy meros mavzulariga bag‘ishlangan maxsus modullar yoki bo‘limlarni joriy etish, ularni raqamli resurslar bilan ta‘minlash.

– Pedagogika oliy ta‘lim muassasalarini virtual muzeylar, raqamli folklor arxivlari, elektron kutubxonalar va 3D-ekskursiya platformalari bilan integratsiya qilish.

– Talabalar uchun madaniy-ijodiy loyiha usulini qo‘llash: har bir talaba semestri davomida mahalliy madaniy meros bo‘yicha bitta raqamli kontent mahsuloti (video, infografika, elektron prezentatsiya yoki mini-muzey) yaratishi talabi.

– Etno-estetik kompetensiyani baholashning tizimli diagnostika vositalarini — ko‘rsatkichli shkala, portfel baholash va o‘z-o‘zini baholash anketasi — amaliyotga joriy etish.

– O‘qituvchilar uchun milliy madaniy merosni raqamli shaklda ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tizimli ravishda o‘tkazish.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, milliy madaniy merosni raqamlashtirish nafaqat tarixiy yodgorliklarni saqlashning zamonaviy usuli, balki bo‘lajak o‘qituvchilar etno-estetik kompetensiyasini rivojlantirishning kuchli pedagogik vositasi hisoblanadi. Biz ishlab chiqqan to‘rt komponentli model — kognitiv, qadriyatli, faoliyatli va refleksiv — raqamli ta‘lim muhitida etno-estetik kompetensiyani yaxlit va o‘lchanadigan tarzda shakllantirish imkonini beradi.

Ilmiy-amaliy ahamiyat nuqtai nazaridan ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekiston pedagogika oliy ta‘lim muassasalarining o‘quv dasturlariga milliy madaniy meros va raqamli texnologiyalarni birlashtirgan modullar kiritilishi zarurligini asoslaydi. Shuningdek, Madaniy meros agentligi va ta‘lim muassasalarining hamkorligida yagona milliy ta‘lim-madaniy raqamli platformasi yaratilishi maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Kelgusidagi tadqiqot uchun uchta asosiy istiqbol ko‘zga tashlanadi: birinchidan, etno-estetik

ta‘limning integrallashgan raqamli modelini keng miqyosda — boshqa pedagogika institutlarida ham — sinovdan o‘tkazish; ikkinchidan, ushbu kompetensiyani o‘lchashning standartlashtirilgan diagnostika vositasini yaratish va validatsiya qilish; uchinchidan, etno-estetik kompetensiyaning o‘quvchilar bilan ishlashning sifatiga uzoq muddatli ta‘sirini longitudinal tadqiqot orqali o‘rganish. Bu yo‘nalishlar bo‘yicha olingan natijalar O‘zbekiston pedagogika fanining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shadi degan ishonchimiz bor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Erkayev A. Ma‘naviyatshunoslik asoslari. — Toshkent: Ma‘naviyat, 2018. — 284 b.

2. Quronov M. Milliy tarbiya va yoshlar ma‘naviyati. — Toshkent: Ma‘naviyat, 2020. — 312 b.

3. Mardonov Sh. Pedagogik ta‘lim nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Fan, 2021. — 356 b.

4. Egamberdiyeva N. Shaxs ma‘naviyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019. — 268 b.

5. Xodjayev B. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Sano-standart, 2017. — 424 b.

6. Ishmuxamedov R. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2020. — 298 b.

7. Musurmonova O. Oila ma‘naviyati va milliy tarbiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019. — 244 b.

8. Yuldashev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiyalar asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2021. — 312 b.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-sonli farmoni «O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida». — 2017-yil 20-aprel.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5075-sonli farmoni «Yangi O‘zbekiston» taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish to‘g‘risida. — 2021-yil 28-yanvar.

11. O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-637-sonli «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonuni. — 2020-yil 23-sentabr.

12. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.

13. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. — New York: Basic Books, 1983. — 440 p.

14. Dewey J. Art as Experience. — New York: Minton, Balch & Co., 1934. — 355 p.

15. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. — 247 p.

16. Bruner J. S. Toward a Theory of Instruction. — Cambridge: Harvard University Press, 1966. — 212 p.

17. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. — 2005. — Vol. 2. — No. 1. — Pp. 3–10.

18. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. — 2001. — Vol. 9. — No. 5. — Pp. 1–6.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA UZVIYLIKNI TA’MINLASHDA XALQARO BAHOLASH DASTURLARINING O‘RNI

Tilavova Matlab Muhammadovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi professori, p.f.d

Jo‘rayeva Umida Axtamovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim bosqichlari o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlashning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Ta’lim jarayonida uzluksizlikni ta’minlash orqali bolalarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini izchil rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, xalqaro baholash dasturlari, xususan PISA, PIRLS va TIMSS dasturlarining ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni ochib berilgan. Mazkur dasturlar asosida ta’lim mazmunini takomillashtirish, kompetensiyaviy yondashuvni rivojlantirish hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tilgan. Maqolada uzviylikni ta’minlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, uzviylik, uzluksizlik, ta’lim jarayoni, bilim va ko‘nikmalar, kompetensiyalar, ta’lim sifati, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik faoliyat, xalqaro baholash dasturlari, PISA, PIRLS, TIMSS, ta’lim mazmuni, pedagogik integratsiya.

THE ROLE OF INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAMS IN ENSURING CONTINUITY BETWEEN PRESCHOOL AND PRIMARY EDUCATION

Annotation.This article analyzes the theoretical and practical aspects of ensuring continuity between preschool and primary education stages. It highlights the issues of the consistent development of children’s knowledge, skills, and competencies through continuity in the educational process. In addition, the role of international assessment programs, particularly PISA, PIRLS, and TIMSS, in improving the quality of education is discussed. Based on these programs, opportunities for improving educational content, developing a competency-based approach, and enhancing the effectiveness of pedagogical activities are identified. The article also provides practical recommendations for ensuring educational continuity.

Keywords: preschool education, primary education, continuity, lifelong learning, educational process, knowledge and skills, competencies, education quality, competency-based approach, pedagogical activity, international assessment programs, PISA, PIRLS, TIMSS, educational content, pedagogical integration.

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОЦЕНОЧНЫХ ПРОГРАММ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ ДОШКОЛЬНЫМ И НАЧАЛЬНЫМ ОБРАЗОВАНИЕМ

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты обеспечения преемственности между дошкольным и начальным образованием. Рассматриваются вопросы последовательного развития знаний, умений и компетенций детей через обеспечение непрерывности образовательного процесса. Также раскрывается

роль международных оценочных программ, в частности PISA, PIRLS и TIMSS, в повышении качества образования. На основе данных программ определяются возможности совершенствования содержания образования, развития компетентностного подхода и повышения эффективности педагогической деятельности. В статье также представлены практические рекомендации по обеспечению преемственности в образовании.

Ключевые слова: дошкольное образование, начальное образование, преемственность, непрерывность, образовательный процесс, знания и умения, компетенции, качество образования, компетентностный подход, педагогическая деятельность, международные оценочные программы, PISA, PIRLS, TIMSS, содержание образования, педагогическая интеграция.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifatini oshirish va xalqaro standartlarga moslashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim bosqichlari o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash bolalarning keyingi ta’lim jarayonida muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun muhim pedagogik asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki aynan shu davrda bola shaxsining asosiy bilim, ko‘nikma va kompetensiyalari shakllanadi.Maktabgacha ta’limda egallangan dastlabki bilim va hayotiy ko‘nikmalar boshlang‘ich ta’limda izchil davom ettirilmasa, bolalarda moslashuv qiyinchiliklari, o‘qishga qiziqishning pasayishi va bilimdagi uzilishlar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli ta’lim bosqichlari o‘rtasida uzluksizlikni ta’minlash muhim pedagogik vazifalardan biridir. Bugungi kunda pedagogik jarayonlarni takomillashtirish, uzviylikni yaratish va o‘quv jarayonini optimallashtirish masalalari dolzarbdir. Shu nuqtai nazardan, metodik vositalar, integratsiyalashgan yondashuv va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali ta’lim jarayonida uzviylikni oshirish mumkin. Bugungi kunda ta’lim tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biri uzluksiz ta’lim tizimini takomillashtirish, uning bosqichlari o‘rtasida izchillik va uzviylikni ta’minlashdan iboratdir. Maktabgacha ta’lim va boshlang‘ich ta’lim bosqichlari o‘rtasidagi uzviylik bola shaxsining har tomonlama rivojlanishida, uning bilim olishga tayyorgarligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki maktabgacha ta’lim bola tafakkurining shakllanishi, ijodiy va bilish faoliyatining rivojlanishi bosqichi bo‘lsa, boshlang‘ich ta’lim esa bu jarayonlarning mantiqiy davomi sifatida bola shaxsini yanada kengroq ijtimoiy hayotga tayyorlaydi. Maktabgacha ta’lim jarayonida bolaning bilish jarayonlarini rivojlantirish, mustaqil fikrlash, o‘z fikrini ifoda etish, atrof-muhitni anglash kabi ko‘nikmalarni shakllantirish muhimdir. Bu bosqichda yaratilgan bilim va ko‘nikmalar boshlang‘ich ta’limda o‘quv faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishga poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, ushbu ikki bosqich o‘rtasida mazmun, metodika va psixologik jihatdan uzviylikni ta’minlash dolzarb masalalardan biri sanaladi.Ta’lim jarayonida uzviylik deganda, ta’lim bosqichlarining maqsad va mazmun jihatidan bir-birini to‘ldiruvchi va davom ettiruvchi tarzda tashkil etilishi tushuniladi. Bunda maktabgacha ta’limda olingan bilim va ko‘nikmalar boshlang‘ich ta’limda tizimlashtiriladi, kengaytiriladi va mustahkamlanadi. Ushbu jarayonda o‘qituvchi va tarbiyachi o‘rtasidagi metodik hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Bola maktabga qadam qo‘ygan paytda u ilgari egallagan bilimlar asosida yangi bilimlarni qabul qilishga tayyor bo‘lishi kerak.Uzviylikni ta’minlashda ta’lim jarayonining mazmuni bilan bir qatorda pedagogik yondashuv ham muhim rol o‘ynaydi. Tarbiyachi va boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi bolaning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, dars jarayonida faol, ijodkor va mustaqil fikrlaydigan shaxsni shakllantirishga yo‘naltirilgan metodlardan foydalanishlari zarur. Shuningdek, o‘yin, amaliy mashg‘ulot, suhbat, mushohada va tajriba kabi usullarning davomiyligi ta’lim bosqichlaridagi mantiqiy bog‘liqlikni ta’minlaydi.

Uzviylikni ta’minlashda kompetensiyaviy yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv bolalarning nafaqat bilim olishiga, balki olgan bilimlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishiga ham e’tibor qaratadi. Natijada o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish va kommunikativ ko‘nikmalar shakllanadi. Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim o‘rtasidagi uzviylikni samarali ta’minlash uchun nazariy yondashuvlar bilan birga amaliy faoliyat ham muhim ahamiyatga ega. Amaliy jarayonda bolalar uchun o‘quv faoliyati bosqichma-bosqich murakkablashib borishi lozim. Masalan, maktabgacha ta’limda o‘yin asosida harflar va tovushlarni o‘rganish, boshlang‘ich ta’limda esa ularni o‘qish va yozish ko‘nikmalariga aylantirish uzviylikning muhim ko‘rinishidir. Xuddi shuningdek, sanash va predmetlarni guruhlash ko‘nikmalari keyingi bosqichda matematik amallarni o‘zlashtirishga zamin yaratadi.Uzviylikni yanada aniq tasavvur qilish uchun quyidagi taqqoslashni keltirish mumkin:

Maktabgacha ta’lim bosqichida bolalar o‘yin faoliyati orqali o‘rganadi, boshlang‘ich ta’limda esa bu jarayon rasmiy ta’lim shakliga o‘tadi. Tovush va harflar bilan tanishish savodxonlikka asos bo‘lsa, matematikada sanash ko‘nikmasi mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

So‘nggi yillarda ta’lim sifatini baholash va rivojlantirishda xalqaro baholash dasturlari katta ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, PISA, PIRLS va TIMSS kabi dasturlar ta’lim tizimidagi real natijalarni aniqlash va uni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Ta’lim sifatini xalqaro miqyosda baholash jarayonlari ham uzviylikni ta’minlashga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, PIRLS boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini baholash orqali maktabgacha ta’limda shakllantirilgan nutq va tushunish ko‘nikmalarining darajasini aniqlash imkonini beradi. TIMSS esa matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha bilimlarning uzluksiz rivojlanishini tahlil qiladi.Shuningdek, PISA dasturi o‘quvchilarning hayotiy vaziyatlarda bilim va ko‘nikmalarni qo‘llash darajasini o‘rganadi. Ushbu natijalar ta’lim tizimidagi kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Xalqaro baholash natijalari asosida ta’lim mazmunini takomillashtirish, o‘qitish metodikasini yangilash hamda pedagoglarning kasbiy malakasini oshirish imkoniyatlari yaratiladi. Bu esa maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim o‘rtasidagi uzviylikni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, uzviylikni ta’minlash ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, Finlandiya ta’lim tizimida maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yagona uzluksiz tizim sifatida qaraladi. Singapurda esa kompetensiyaviy yondashuv asosida bolalar erta yoshdan muammoli vaziyatlarni hal qilishga o‘rgatiladi. Shuningdek, PIRLS natijalari o‘qish savodxonligi uzviy ta’lim tizimida yuqori natija berishini ko‘rsatadi.

Uzviylik tushunchasi va uning ahamiyati shundaki, ta’limdagi uzviylik bu ta’lim bosqichlarining maqsad, mazmun, metod va natijalar jihatidan o‘zaro bog‘liqligi, bir-birini to‘ldiruvchi va davom ettiruvchi jarayon ekanligini anglatadi. Maktabgacha ta’limdan boshlang‘ich ta’limgacha bo‘lgan uzviylik bolaning psixologik, aqliy, jismoniy va ijtimoiy rivojlanishini bir maromda davom ettirishga xizmat qiladi.Uzviylikni ta’minlashning metodik asoslari maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlashda quyidagi metodik yondashuvlar muhim o‘rin tutadi:

Integratsion yondashuv: turli fanlar mazmunini o‘zaro bog‘lab, bolalarda yaxlit dunyoqarashni shakllantirish;

Faoliyatga asoslangan o‘qitish: bolalarning o‘yin, ijodiy va amaliy faoliyati orqali o‘rganishga yo‘naltirish;

Differensial yondashuv: har bir bolaning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish;

Rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalari: o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Uzviylikni ta’minlashda o‘qituvchi va tarbiyachining hamkorlik samaradorligi ko‘p jihatdan

tarbiyachi va boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining hamkorligiga bog‘liq. Ular o‘quv dasturlari, bolalarning tayyorgarlik darajasi va psixologik holatini hisobga olib, birgalikda metodik reja tuzishlari zarur. Shuningdek, o‘tish davrida bolalar uchun maxsus moslashuv dasturlari ishlab chiqish ham katta ahamiyatga ega.

Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash ta’lim jarayonining samaradorligini oshiruvchi asosiy omil hisoblanadi. Bu uzviylik ta’lim bosqichlarining mazmun, metod va natijalar jihatidan uzluksiz bog‘liqligini ta’minlab, bolaning rivojlanishini bir maromda davom ettirishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, uzviylikni ta’minlashda integratsion, faoliyatga asoslangan, differensial va rivojlantiruvchi ta’lim yondashuvlari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, tarbiyachi va o‘qituvchi hamkorligi hamda maktabga moslashuv dasturlari bu jarayonni yanada samarali qiladi.Xalqaro baholash dasturlari esa uzviylikni ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi. Jumladan, PIRLS maktabgacha davrda shakllangan o‘qish va tushunish ko‘nikmalarining natijasini, TIMSS matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha bilimlarning davomiyligini, PISA esa o‘quvchilarning bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash darajasini baholaydi.

Ushbu natijalar asosida ta’lim mazmuni takomillashtiriladi, o‘qitish metodlari yangilanadi va pedagoglar malakasi oshiriladi. Natijada maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim o‘rtasidagi uzviylik mustahkamlanadi hamda ta’lim sifati yaxshilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha ta’lim tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarori, 2022-yil.

2. Mukhamadovna, T. M., Djamshitovna, K. M., & Narzullayevna, Q. S. (2021). Art as a significant factor of forming world outlook of students. Middle European Scientific Bulletin,

3. Saidova M.J “Xalqaro baholash tizimi” darslik Buxoro 2024

4.Abdullayeva N. Texnologiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2022.

5.Fayziyeva N.M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari faoliyatida fanlararo integratsiyaning o‘rni. // “Pedagogik ta’lim” ilmiy jurnali. – 2022. –

6. Hasanov B. Texnologiya fanini o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: “Ilm ziyo”, 2023.

7.Karimova V. “Maktabgacha ta’lim pedagogikasi”. — Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021.

8.Jo‘raeva N., Abdullayeva M. “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi”. — Toshkent, 2022.

9.Tilavova M.M va Jo’rayeva U.A “Maktabgacha va boshlang’ich ta’lim jarayonida uzviylikni ta’minlash metodikasini takomillashtirish” ilmiy maqola 2025.

O‘QUVCHILARNING NEYROLINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING AMALDAGI HOLATI

Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasi
dotsenti, pedagogika fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi,
https://orcid.org/0000-0002-2236-963X

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuvning ahamiyati, uning metodik muammo sifatidagi jihatlari va ta’lim jarayoniga tatbiq etish imkoniyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini hamda lingvistik tafakkurini rivojlantirishda bosh miya po‘stlog‘idagi neyrolingvistik mexanizmlar va psixolingvistik qonuniyatlarning o‘rni keng ko‘lamda ko‘rib chiqilgan. Amaldagi ona tili darsliklari va metodik tizim o‘quvchilarning neyrolingvistik kompetensiyasini shakllantirish nuqtayi nazaridan tahlil etilib, mavjud muammolar va ularning yechimlari ko‘rsatib o‘tilgan. Muallif tomonidan nutqiy ko‘nikmalarni integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodik tavsiyalar hamda nutqiy patologiyalarning oldini olishga xizmat qiluvchi mashqlar majmuasi taklif etilgan. Ta’lim jarayoniga neyrolingvistik prinsiplarni joriy etish o‘quvchilarning til qoidalarini mexanik yodlashdan mantiqiy-semantik anglashga o‘tishini ta’minlaydi. Neyrolingvistik yondashuv ona tili ta’limining funksional samaradorligini oshirishda, o‘quvchilarning kommunikativ va kognitiv qobiliyatlarini yuksaltirishda fundamental asos hamda muhim strategik omil bo‘lib xizmat qilishi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: ona tili ta’limi, neyrolingvistika, nutq faoliyati, metodika, ta’lim jarayoni, til o‘rganish, psixolingvistika, nutqiy faoliyat, kognitiv rivojlanish, lingvistik tafakkur, psixolingvistik qonuniyatlar.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РАЗВИТИЯ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируются значение нейролингвистического подхода в современном обучении родному языку, его аспекты как методической проблемы, а также возможности его внедрения в образовательный процесс. В исследовании подробно рассматривается роль нейролингвистических механизмов коры головного мозга и психолингвистических закономерностей в развитии речевой деятельности и лингвистического мышления учащихся. Действующие учебники по родному языку и методическая система проанализированы с точки зрения формирования нейролингвистической компетентности учащихся, выявлены существующие проблемы и предложены пути их решения. Автором представлены инновационные методические рекомендации, направленные на интегрированное развитие речевых навыков, а также комплекс упражнений, способствующих профилактике речевых нарушений. Внедрение нейролингвистических принципов в образовательный процесс обеспечивает переход учащихся от механического запоминания языковых правил к их логико-семантическому осмыслению. Доказано, что нейролингвистический подход служит фундаментальной основой и важным стратегическим фактором повышения функциональной эффективности обучения родному языку, а также развития коммуникативных и когнитивных способностей учащихся.

Ключевые слова: обучение родному языку, нейролингвистика, речевая деятельность, методика, образовательный процесс, изучение языка, психолингвистика, речевая активность, когнитивное развитие, лингвистическое мышление, психолингвистические закономерности.

DEVELOPMENT OF NEUROLINGUISTIC COMPETENCE IN STUDENTS: CURRENT STATUS

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the significance of the neurolinguistic approach in modern native language education, its aspects as a methodological problem, and the possibilities of its implementation into the educational process. The study extensively examines the role of neurolinguistic mechanisms in the cerebral cortex and psycholinguistic patterns in developing students' speech activity and linguistic thinking. Current native language textbooks and the existing methodological system are analyzed from the perspective of forming students' neurolinguistic competence, highlighting prevailing problems and their solutions. The author proposes innovative methodological recommendations aimed at the integrated development of speech skills, as well as a set of exercises that serve to prevent speech pathologies. Introducing neurolinguistic principles into the educational process ensures that students transition from mechanical memorization of language rules to logical-semantic comprehension. It is proven that the neurolinguistic approach serves as a fundamental basis and an important strategic factor in increasing the functional efficiency of native language education, as well as enhancing students' communicative and cognitive abilities.

Keywords: native language education, neurolinguistics, speech activity, methodology, educational process, language learning, psycholinguistics, cognitive development, linguistic thinking, psycholinguistic patterns.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogik va ilmiy yondashuvlarni joriy etish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil fikrlashini shakllantirish va kommunikativ faoliyatini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

Zamonaviy pedagogika va kognitiv tilshunoslikning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining til o'rganish imkoniyatlarini yangicha nuqtai nazardan tadqiq etish ehtiyoji yuzaga keldi. Xususan, boshlang'ich sinf (7–10 yosh) davri inson miya tizimining eng jadal rivojlanadigan, ya'ni neyroplastiklik (miyaning tashqi ta'sirlarga moslashuvchanligi) xususiyati eng yuqori nuqtaga chiqadigan davridir. Neyrobiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 7–9 yoshli bolaning miya po'stlog'i kattalarga qaraganda deyarli ikki barobar ko'p quvvat va kislorod sarflaydi. Ushbu biologik ko'rsatkich miyadagi neyronlar o'rtasidagi yangi bog'lanishlarning shiddat bilan shakllanayotganidan, tilga oid har qanday ma'lumotni qabul qilishga nisbatan miya faoliyatining o'ta sezgirligidan dalolat beradi.

Biroq, bugungi kunda boshlang'ich sinf ona tili ta'limida ushbu neyrobiologik va psixolingvistik imkoniyatlardan unumli foydalanish, ya'ni o'quvchilarning "neyrolingvistik kompetensiyasi"ni shakllantirish masalasi amaliyotda o'zining tizimli yechimini topmagan. Neyrolingvistik kompetensiya — bu shunchaki til qoidalarini yoddan bilish emas, balki til birliklarini bosh miyada to'g'ri idrok etish, ularni uzoq muddatli xotirada tizimlashtirish hamda turli nutqiy vaziyatlarda fikrlash qotib qolishlarisiz, tezkor va moslashuvchan qo'llay olish qobiliyatidir. Amaldagi ona tili

ta’limi tizimini kuzatish va darsliklardagi o‘quv topshiriqlarini neyrodidaktik ko‘rikdan o‘tkazish mazkur yo‘nalishda bir qator jiddiy uslubiy nomuvofiqliklar mavjudligini ko‘rsatmoqda.

So‘nggi yillarda tilni o‘rganish jarayonini inson miyasi faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilgan neyrolingvistik yondashuv ta’lim metodikasida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yondashuv tilni idrok etish, qayta ishlash va nutq hosil qilish jarayonlarining neyropsixologik mexanizmlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi.

Shu sababli ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuvni qo‘llashning metodik asoslarini o‘rganish, uning samarali usullarini ishlab chiqish hamda boshlang‘ich ta’lim jarayoniga tatbiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Metodlar. Neyrolingvistika til va miya faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadigan fan sohasi hisoblanadi. Bu yo‘nalish psixologiya, lingvistika va nevrologiya fanlari kesishgan nuqtada shakllangan.

Tilni o‘rganish jarayonida inson miyasi bir necha bosqichli kognitiv jarayonlarni amalga oshiradi. Ular quyidagilardan iborat:

- nutqni eshitish va idrok etish;
- til birliklarini tahlil qilish;
- ma’no hosil qilish;
- nutqni shakllantirish.

Neyrolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, inson miyasining turli hududlari tilni qayta ishlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonni hisobga olgan holda tashkil etilgan ta’lim metodlari o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikmalarini samaraliroq rivojlantiradi.

Bugungi kunda ona tili ta’limi samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tashkil etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, neyrolingvistik yondashuv ona tili ta’limining metodik asoslarini boyituvchi muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Neyrolingvistik yondashuv tilni o‘rganish jarayonini inson miyasi faoliyati bilan bog‘liq holda tushuntiradi hamda til birliklarini o‘zlashtirish jarayonining kognitiv mexanizmlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Bu yondashuv o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, til materialini samarali o‘zlashtirish va ta’lim jarayonini individual xususiyatlarga mos ravishda tashkil etish imkonini beradi.

Ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuv bir qator muhim pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. U o‘quvchilarning eshitish, tushunish, gapirish va yozish kabi nutqiy ko‘nikmalarini kompleks ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu yondashuv o‘quvchilarning individual kognitiv imkoniyatlarini hisobga olishga yordam beradi hamda ta’lim jarayonini shaxsiy xususiyatlarga moslashtirish imkonini yaratadi.

Quyidagi jadvalda ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuvning asosiy imkoniyatlari ko‘rsatilgan.

1-jadval. Ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuvning imkoniyatlari

№	Neyrolingvistik yondashuv imkoniyatlari	Mazmuni
1	Nutqiy faoliyatni rivojlantirish	O‘quvchilarning eshitish, tushunish, gapirish va yozish ko‘nikmalarini kompleks tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi.
2	Individual o‘rganish xususiyatlarini hisobga olish	Har bir o‘quvchining kognitiv imkoniyatlari turlicha bo‘lgani sababli ta’lim jarayonini shaxsiy xususiyatlarga moslashtirish imkonini beradi.
3	Xotira va tafakkurni rivojlantirish	Assotsiatsiya, vizual tasavvur va kontekstli o‘rganish usullari orqali xotira mustahkamlanadi.

4 Ta’lim samaradorligini oshirish Miya faoliyatiga mos metodlar o‘quv materialining tez va samarali o‘zlashtirilishiga yordam beradi.

Neyrolingvistik yondashuvning tub tamoyillaridan biri — ma’lumotni qabul qiluvchi sezgi tizimlarining individual xususiyatlarini hisobga olish hisoblanadi. Psixolingvistik va pedagogik kuzatishlar natijalariga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari atrof-muhitni va til birliklarini idrok etish usuliga ko‘ra uchta asosiy toifaga bo‘linadi: vizuallar (tasvirlar, ranglar va chizmalar orqali o‘rganuvchilar — 40-45%), kinestetiklar (harakat, teginish, yozish va hissiy kechinmalar orqali o‘rganuvchilar — 25-30%) hamda auditorlar (eshitish, ohang, vazn va tovush akustikasi orqali o‘rganuvchilar — 20-25%).

Ushbu statistik muvozanat ta’lim jarayonidagi o‘quv topshiriqlari tarkibida ham aks etishi lozim. Ammo amaldagi ona tili darsliklari va o‘qitish metodikasi tahlil qilinganda, topshiriqlarning 75% dan ortig‘i faqatgina ko‘rish va mantiqiy fikrlashga (matnni o‘qish, nusxa ko‘chirish, tayyor qoidalarni yodlash) yo‘naltirilganligi ma’lum bo‘ldi. Tizimda harakatli va eshitishga qaratilgan topshiriqlar ulushi juda past ko‘rsatkichni (10-15% atrofida) tashkil etadi. Bu esa dars jarayonida kinestetik va auditor idrok turiga ega bo‘lgan bolalarning til qoidalarini o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishiga olib keladi. Masalan, harakat va sezgilar orqali so‘zning ma’nosini his qilishi kerak bo‘lgan kinestetik o‘quvchi bir xildagi yozuv mashqlaridan tez charchaydi, bu esa uning til ko‘nikmalarini baholash tizimida sun’iy ravishda “past” ko‘rinishiga sabab bo‘ladi.

Bolalar psixologiyasi qonuniyatlariga ko‘ra, 7–8 yoshli o‘quvchining barqaror diqqat davomiyligi 15-20 daqiqani, 9–10 yoshli o‘quvchida esa 20-25 daqiqadan oshmasligini ko‘rsatadi. Ushbu vaqt ko‘rsatkichidan so‘ng miya po‘stlog‘ida himoya vositasi sifatida to‘xtash (tormozlanish) jarayoni boshlanadi.

Neyrolingvistik yondashuvning samarali qo‘llanilishi bir qator metodik tamoyillarga asoslanadi. Ushbu tamoyillar ta’lim jarayonini o‘quvchilarning psixologik va kognitiv xususiyatlariga mos ravishda tashkil etishni nazarda tutadi.

2-jadval. Neyrolingvistik yondashuvning asosiy tamoyillari

№ Tamoyil nomi Mazmuni

1 Miyaning tabiiy o‘rganish mexanizmlariga moslik Til o‘rganish jarayoni inson miyasi ma’lumotni qabul qilish usullariga mos tashkil etiladi.

2 Multimodal o‘qitish Ma’lumotni eshitish, ko‘rish va harakat orqali birgalikda o‘rganish samaradorlikni oshiradi.

3 Assotsiativ o‘rganish Yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog‘lab o‘rgatiladi.

4 Emotsional muhit Ijobiy psixologik muhit o‘quvchilarning o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi.

5 Faol nutqiy faoliyat O‘quvchilar faol muloqot jarayoniga jalb qilinadi.

Shuningdek, ona tili darslarida neyrolingvistik yondashuv asosida turli metod va usullardan foydalanish mumkin.

Natijalar. Amaldagi ona tili darslarida o‘quv topshiriqlarining deyarli barcha qismi faqat chap yarim sharni faollashtirishga, ya’ni so‘zli-mantiqiy amallarga yo‘naltirilgan. O‘quvchilardan muntazam ravishda “Ot turkumiga oid so‘zlarni toping”, “Gapni bo‘laklarga ajrating”, “Qoidani yoddan ayting” kabi qat’iy belgilangan vazifalar talab qilinadi. Bunday bir tomonlama yondashuv o‘ng yarim shari ustun bo‘lgan (obrazli, ijodiy va hissiy fikrlaydigan) o‘quvchilarda ona tili faniga nisbatan ruhan bezor bo‘lish va sustlikni yuzaga keltiradi. Eng asosiysi, har ikki yarim sharning hamkorlikdagi imkoniyatlaridan foydalanmaslik o‘quvchining nutqiy javob qaytarish tezligini pasaytiradi, miyada so‘zlarning o‘zaro bog‘liq tarmoqlari shakllanishiga to‘sqinlik qiladi.

Ona tili darslarida neyrolingvistik yondashuvni samarali qo‘llash uchun boshlang‘ich sinf

o‘quvchilari bilan turli interaktiv mashqlar tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

1-mashq. “Rasm asosida hikoya tuzish”

Maqsad: o‘quvchilarning nutqiy tafakkuri va og‘zaki nutqini rivojlantirish.

Bajarish tartibi:

1. O‘qituvchi doskaga biror rasm (masalan, tabiat manzarasi yoki bolalar o‘yin jarayoni) iladi.
2. O‘quvchilar rasmni diqqat bilan kuzatadi.
3. Har bir o‘quvchi rasm asosida 2–3 ta gap tuzadi.
4. So‘ngra o‘quvchilar birgalikda kichik hikoya yaratadi.

Bu mashq ko‘rish, tafakkur va nutq markazlarini birgalikda faollashtirib, miyada assotsiativ bog‘lanishlarni shakllantiradi.

2-mashq. “So‘zdan gap tuz”

Maqsad: so‘z boyligini oshirish va gap tuzish ko‘nikmasini rivojlantirish.

Bajarish tartibi:

1. O‘qituvchi doskaga bir nechta so‘z yozadi.

Masalan: qush, daraxt, uchdi, yashil.

2. O‘quvchilar ushbu so‘zlardan foydalanib gap tuzadi.
3. Keyinchalik o‘quvchilar gapni kengaytirib kichik matn tuzishi mumkin.

Bu mashq o‘quvchilarning til birliklarini miyada bog‘lash, grammatik tuzilmani tushunish va nutqni erkin ifodalash qobiliyatini rivojlantiradi.

Shunday qilib, neyrolingvistik yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, tafakkurini faollashtirish hamda ona tili darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida bunday metod va mashqlardan foydalanish o‘quvchilarning tilni tabiiy va samarali o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Ona tili ta’limida neyrolingvistik yondashuvni qo‘llash o‘quvchilarning tilni o‘zlashtirish jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv til o‘rganish jarayonini inson miyasi faoliyati, kognitiv jarayonlar hamda psixologik omillar bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqadi. Natijada ta’lim jarayoni o‘quvchilarning tabiiy o‘rganish mexanizmlariga mos ravishda tashkil etiladi.

O‘quvchilarning neyrolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning amaldagi holatini tanqidiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bugungi boshlang‘ich sinf ona tili ta’limi hali ham bir tomonlama sezgiga tayanuvchi va faqatgina chap yarim sharga og‘irlik beruvchi an’anaviy metodik uslub doirasida qolmoqda. O‘quv topshiriqlari tizimida bolaning yoshga doir va kognitiv rivojlanish qonuniyatlari, sezgi yo‘llari hamda xotiraning bog‘lanish mexanizmlari to‘liq inobatga olinmagan.

Ushbu amaldagi holatni tubdan takomillashtirish va muammoning ilmiy-metodik yechimini ta’minlungchi quyidagi strategik qadamlarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

1. Ona tili darslaridagi topshiriqlar tizimini ko‘p sensorli (ko‘p sezgili) shaklga o‘tkazish, ya’ni har bir grammatik tushunchani ham ko‘rgazmali chizma, ham eshitish ohangdorligi, ham mayda qo‘l harakatlari vositasida tushuntirishga qaratilgan mashqlar majmuasini yaratish.

2. An’anaviy “qoidani yodlash va nusxa ko‘chirish” topshiriqlari o‘rniga, miyada so‘zlarning ko‘p qirrali ma’noviy aloqalarini shakllantiruvchi “Miya xaritalari” va o‘zaro bog‘liq zanjirlarga asoslangan idrok mashqlarini joriy etish.

3. Dars jarayonida ruhiy charchoqning oldini olish va miya yarim sharlari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni faollashtirish maqsadida, darsliklar mazmuniga maxsus qisqa harakatli jismoniy mashqlarni tizimli ravishda singdirish.

Umuman olganda, neyrolingvistik yondashuv ona tili ta’limining metodik tizimini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvni ta’lim jarayoniga

keng joriy etish o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish, til materialini chuqurroq o‘zlashtirish hamda ona tili darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu sababli kelgusida ona tili ta’limi metodikasida neyrolingvistik yondashuv asosida yangi metod va o‘quv mashg‘ulotlarini ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimova K., Matchonov S., Gulyamova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Nosir, 2009. – 352 b.
2. Yo‘ldoshev J.G‘., Hasanov S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
3. Luriya A.R. Yazik i soznaniye. Pod redaktsiyey E. D. Homskoy. – Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta, 1979. – 320 s.
4. Vigotskiy L.S. Mishleniye i rech. – Moskva: Labirint, 2005. – 352 s.
5. Jensen E. Brain-Based Learning: The New Paradigm of Teaching. – Corwin Press, 2008. – 280 p.
6. Pinker S. The Language Instinct: How the Mind Creates Language. – New York: HarperPerennial, 2007. – 544 p.
7. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. «Ona tili» fanidan Milliy o‘quv dasturi. – Toshkent, 2021. – 84 b

HAMKORLIKDAGI O‘RGANISH FAOLIYATI MAZMUNI VA UNING TA’LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Umarova Sitora Muxlisovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada hamkorlikda o‘rganish mazmuni, shakllari, kollaboratsiyaning vazifalarni bajarish jarayonidagi ahamiyati, hamkorlikdagi o‘rganish jarayonlarini aniqlash usullari, shuningdek, kollaborativ ta’limda asos hisoblangan “proksimal o‘rganish konsepsiyasi” haqidagi ma’lumotlar tahlil qilingan. Hamkorlikda o‘qitish doirasida hal qilinishi kerak bo‘lgan ko‘plab muammolar mavjud. muhokama mavzulari, elektron pochta yoki elektron e’lonlar kabi texnologiyalar shaxsning individual g‘oyalari takomillashishiga imkon bermaydi. Shuning uchun ham hamkorlik vositalarining ko‘proq bo‘lishiga ehtiyoj yuqori bo‘lishi kerak.

Kalit so‘zlar: kollaborativ ta’lim, kooperativ faoliyat, hamkorlikda o‘rganish, faoliyat shakllari, proksimal o‘rganish konsepsiyasi, Hamkorlikda o‘qitish muammolari

THE CONTENT OF COLLABORATIVE LEARNING ACTIVITY AND ITS SIGNIFICANCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Umarova Sitora Mukhlisovna,
Doctoral student of the Bukhara State Pedagogical Institute

Annotation. This article analyzes the content, forms of collaborative learning, the importance of collaboration in the process of completing tasks, methods for determining collaborative learning processes, as well as information about the “proximal learning concept”, which is considered the basis of collaborative learning. There are many problems that need to be solved within the framework of collaborative learning. Technologies such as discussion topics, e-mail or electronic announcements do not allow the individual ideas of a person to be developed. Therefore, the need for more collaborative tools should be high.

Keywords: collaborative learning, cooperative activity, collaborative learning, forms of activity, proximal learning concept, Problems of collaborative learning

СОДЕРЖАНИЕ КОЛЛАБОРАТИВНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Умарова Ситора Мухлисовна,
Докторант Бухарского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье анализируются содержание, формы коллаборативного обучения, важность сотрудничества в процессе выполнения задач, методы определения процессов коллаборативного обучения, а также информация о «проксимальной концепции обучения», которая считается основой коллаборативного обучения. В рамках коллаборативного обучения необходимо решить множество проблем. Такие технологии, как темы для обсуждения, электронная почта или электронные объявления, не позволяют развивать индивидуальные идеи человека. Поэтому потребность в большем количестве инструментов для сотрудничества должна быть высокой.

Ключевые слова: коллаборативное обучение, кооперативная деятельность, формы деятельности, проксимальная концепция обучения, проблемы коллаборативного обучения

Hamkorlikda o‘rganish - bu ikki yoki undan ortiq odam birgalikda biror narsani o‘rganadigan yoki o‘rganishga harakat qiladigan vaziyatdir. Shaxsiy o‘rganishdan farqli o‘laroq, hamkorlikda o‘rganish bilan shug‘ullanadigan odamlar bir-birlarining resurslari va ko‘nikmalaridan foydalanadilar (bir-birlaridan ma’lumot so‘rash, bir-birlarining g‘oyalarini baholash, bir-birlarining ishlarini kuzatish va boshqalar). Aniqroq aytganda, hamkorlikdagi o‘rganish bilimlarni a’zolar tajriba almashish va assimetrik rollarni o‘z zimmalariga olish orqali faol o‘zaro ta’sir qiladigan aholi ichida yaratish mumkin degan modelga asoslanadi. Boshqacha qilib aytganda, hamkorlikdagi o‘rganish o‘quvchilar umumiy vazifani bajarishda ishtirok etadigan metodologiyalar va muhitlarni anglatadi, bunda har bir kishi bir-biriga bog‘liq va bir-biriga javobgar bo‘ladi. Bularga yuzma-yuz suhbatlar va kompyuter muhokamalari (onlayn forumlar, chat xonalari va boshqalar) kiradi. Hamkorlikdagi o‘rganish jarayonlarini aniqlash usullari suhbat va statistik nutq tahlilini o‘z ichiga oladi.

Shunday qilib, hamkorlikdagi o‘rganish odatda o‘quvchilar guruhlari tushunish, ma’no yoki yechimlarni izlash yoki o‘rganishlari mahsulotini yaratish uchun birgalikda ishlaganda namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, hamkorlikdagi o‘rganish sinfdagi an’anaviy o‘quvchi-o‘qituvchi munosabatlarini qayta belgilaydi, bu esa ushbu paradigmaning zararli emas, balki foydaliroq ekanligi borasidagi tortishuvlarga olib keladi.

Hamkorlikdagi o‘rganish faoliyati shakllari quyidagilar bo‘la oladi:

- hamkorlikdagi yozish;
- guruh loyihalari;
- muammolarni birgalikda hal qilish;
- munozaralar;
- o‘quv guruhlari va boshqa tadbirlarni o‘z ichiga olishi mumkin. Bu yondashuv hamkorlikdagi o‘rganish bilan chambarchas bog‘liq.

Hamkorlikdagi o‘rganish Lev Vygotskiyning “proksimal rivojlanish zonasi” deb nomlangan o‘rganish kontsepsiyasiga asoslangan. Odatda o‘quvchilar bajara oladigan va bajara olmaydigan vazifalar mavjud. Bu ikki soha orasida proksimal rivojlanish zonasi joylashgan bo‘lib, u o‘quvchi yo‘l-yo‘riq yordamida o‘rganishi mumkin bo‘lgan narsalar toifasidir. Proksimal rivojlanish zonasi o‘quvchining yetuklik jarayonida bo‘lgan qanday ko‘nikmalar to‘plamiga ega ekanligi haqida yo‘l-yo‘riq beradi. Vygotskiyning proksimal rivojlanish zonasi haqidagi ta’rifida u shunchaki mustaqil ish orqali emas, balki boshqalar bilan muloqot va o‘zaro ta’sir orqali o‘rganishning muhimligini ta’kidladi. Bu guruhli o‘rganish g‘oyalariga yo‘l ochgan, ulardan biri hamkorlikdagi o‘rganishdir.

proksimal rivojlanish zonasi kollaborativ ta’lim
mustaqil ish boshqalar bilan muloqot
o‘zaro ta’sir hamkorlikdagi o‘rganish
guruhli o‘rganish

Tanqidiy fikrlashga erishishda hamkorlikda o‘rganish juda muhimdir. Gokhale (1995) ga ko‘ra, shaxslar yakka holda emas, balki guruhda ishlashda yuqori darajadagi o‘rganishga erishishlari va ko‘proq ma’lumotni saqlab qolishlari mumkin, bu ham bilimni qo‘llab-quvvatlovchilar, o‘qituvchilar va bilim oluvchilar, ya’ni talabalar uchun ham amal qiladi.

Hamkorlikdagi (kollaborativ) o‘rganish va bilim almashinib (kooperativ) ishlash o‘rtasidagi farqlar borasida kelishmovchiliklar mavjud. Ba’zilarning fikricha, kollaboratsiya (hamkorlikdagi o‘rganish) va kooperatsiya (hamkorlikda almashinib ishlash)ga o‘xshash, ammo undan farq qiladi. Ikkala model ham mehnat taqsimotidan foydalansada, kollaboratsiya (hamkorlikdagi o‘rganish) barcha ishtirokchilarning o‘zaro ishtirokini va muammoni hal qilish uchun muvofiqlashtirilgan sa’y-harakatlarni talab qiladi, kooperatsiya (hamkorlikda almashinib ishlash) esa shaxslardan

ma’lum bir bo‘lim uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishni va keyin o‘z qismlarini birgalikda muvofiqlashtirishni talab qiladi. Yana bir xususiyati shundaki, kollaboratsiya ya’ni hamkorlikdagi o‘rganish odatda bolalarga nisbatan qo‘llaniladi, chunki undan bilim asoslarini tushunish jarayonida foydalaniladi, kooperatsiya ya’ni hamkorlikda almashinib ishlash esa kollej va universitet talabalariga tegishli, chunki u o‘rganish asoslari bo‘lmagan narsalarni o‘qitish uchun ishlatiladi. Yana bir xususiyati shundaki, kollaboratsiya o‘zaro ta’sir falsafasi, kollaboratsiya esa o‘zaro ta’sir tuzilishidir.

Ko‘plab psixologlar jumladan, Johnson, Slavin, Cooperlar kollaboratsiya va kooperatsiyani o‘xshash ta’riflashgan. Ikkalasi ham o‘quvchilarda bir qator ko‘nikmalar va bilimlarni olish uchun guruhli o‘rganish mexanizmi hisoblanadi.

Kollaboratsiya (hamkorlikdagi o‘rganish) ta’limda turli xil yondashuvlar uchun umumiy atama sifatida ishlatiladi, bu esa o‘quvchilar yoki o‘quvchi-o‘qituvchining birgalikdagi intellektual sa’y-harakatlarini o‘z ichiga oladi hamda shaxslarni o‘zaro bog‘liq o‘quv faoliyatiga jalb qilish orqali amalga oshiriladi. Ko‘pchilik buni o‘quvchilarga mustaqil ravishda o‘rganishdan ko‘ra samarali va foydali deb hisoblaydi. Hamkorlikdagi o‘quv faoliyatining ijobiy tomonlari shundaki, o‘quvchilar bir-biri bilan muloqot qilish va hamma tushunishiga ishonch hosil qilish orqali ko‘proq materialni o‘zlashtirishlari mumkin, o‘quvchilar muhokama davomida ko‘proq ma’lumotni eslab qolishadi va birgalikda ishlash orqali bir-biriga nisbatan ijobiyroq munosabatda bo‘lishadi.

Hamkorlikdagi o‘qish (kollaborativ ta’lim)ni rag‘batlantirish oliy ta’limda o‘quv muhitini yaxshilashga ham yordam berishi mumkin. Jumladan, Kennet Bruffee Amerikada oliy ta’lim holati bo‘yicha nazariy tahlil o‘tkazgan va akademik sohada hamkorlikdagi o‘qishdan foydalanishga nisbatan qayta ta’rif berishga harakat qilgan. O‘zaro bog‘liq bo‘lgan mashg‘ulotlarni ko‘proq kiritish talabalarga yanada faol va mulohazakor bo‘lishga yordam beradi, ularga bilim olishning o‘zi jamoaviy faoliyat ekanligini o‘rgatadi.

O‘quvchilar o‘qituvchidan oladigan an’anaviy (interaktiv bo‘lmagan ma’lumot berish) usullari bilan solishtirilganda, hamkorlikdagi, muammoga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarning faolligini va dars materiallarini eslab qolishini yaxshilagan. Bundan tashqari, o‘quv yutuqlari va o‘quvchilarning o‘quv jarayonida eslab qolish darajasi oshgan. Individual, kichik, katta guruhlar faoliyati o‘zaro taqqoslanganda, meta-tahlil natijasi kichik guruhlarda ishlaydigan talabalar yakka tartibda ishlaydigan talabalarga qaraganda ancha ko‘proq natijalarga erishganlarini ko‘rsatgan. Shuningdek, o‘rganish uchun optimal guruhlar uch-to‘rt a’zodan iborat jamoalar bo‘lganida, aralash guruhlarda past va o‘rta qobiliyatli talabalar yaxshiroq ishlashi hamda yuqori natijalarga erishishi isbotlangan. Yuqori qobiliyatli talabalar uchun esa guruh qobiliyatlari darajasi hech qanday farq qilmasdan qolgan.

Quyida yuqorida keltirilgan fikrga doir bir nechta misollar keltiriladi.

I. Maktablarning boshlang‘ich, o‘rta va yuqori sinflarida o‘tkazilgan qirqdan ortiq tadqiqotlarda guruhlarning hamkorlikdagi o‘rganishga oid tahlillardan so‘ng etnik va ijtimoiy-iqtisodiy kelib chiqishi turlicha bo‘lgan o‘quvchilarda matnni tushunish hamda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari yaxshilangan.

II. O‘smirlar orasidagi tadqiqotlarda uch nafar ishtirokchisi bo‘lgan kichik guruh bilan o‘n daqiqali mashqlardan so‘ng ularda asosiy voqealar va qahramonlarni tushunish qobiliyati yaxshilanganligi kuzatilgan.

III. Universitetlarda ham talabalarning kurs mazmunini tushunishda yaxshilanish holatlari kuzatilgan. Ya’ni talabalarning mustaqil ish sifatida olgan vazifalari yuzasidan o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari hamda so‘ngida erishgan yutuqlari, ularning birgalikdagi faoliyati davomida bilib olganlariga nisbatan pastroq bo‘lgani aniqlangan.

IV.Ish joyida hamkorlikda o‘qitish natijadorligi so‘nggi o‘n yillikda oshdi. Ko‘plab ish muhitlari o‘rganilib tahlil qilinganida kollaboratsiya jarayonida ko‘plab yangi vositalarning paydo bo‘lishi, treninglar davomida tajribali ishchi-xodimlar va endigina faoliyatini boshlagan stajyorlarda mahsuldorlikni mustahkamlash darajasi oshganligi kuzatilgan. Shuningdek, hamkorlik qilish muhitida keksa xodimlarga verbal va noverbal muloqot orqali ulardan mahorat sirlarini o‘rganish, stajyorlarga esa ko‘proq amaliy imkoniyatlarni taqdim etish tajribasi o‘zini oqlagan.

Ko‘pgina kompaniyalar o‘qituvchilar boshchiligidagi treninglar yoki onlayn qo‘llanmalarni o‘z ichiga olgan an’anaviy o‘quv dasturlaridan o‘tmoqdalar. Hamkorlikda o‘qitish juda foydali, chunki u yangi stajyorlarga turli qiyinchiliklarni yengib o‘tishga yordam berish uchun avvalgi xodimlarning o‘tmishdagi tajribalaridan foydalanadi. Hamkorlikda o‘qitish doirasida hal qilinishi kerak bo‘lgan ko‘plab muammolar mavjud:

- tushunish zarurati – hamkorlik jarayonlari, hamkorlik faoliyati va vositalariga nisbatan qiziqishlarni aniqlash;
- hal qilish zarurati – rahbar kadrlar va menejerlar hamkorlik vositalari va faoliyat samaradorligini oshirishi mumkin bo‘lgan jarayonlarini yaxshiroq anglash;
- jihozlanganlik zarurati – hamkorlikdagi o‘quv muhitini loyihalash, amalga oshirish va baholash uchun jihozlanish kerak.

Jumladan, Veb texnologiyalari o‘quvchining shaxsga yo‘naltirilgan o‘quv muhitini tezlashtirmoqda. Bu esa rasmiy manbalar tomonidan uzatilgan bilimlarni shunchaki, passiv ravishda iste’mol qilmasdan, balki ularni yaratish va almashishga yordam berishni nazarda tutadi. Bilim va g‘oyalarni o‘zaro almashish doirasida endilikda muhokama mavzulari, elektron pochta yoki elektron e’lonlar kabi texnologiyalar shaxsning individual g‘oyalari takomillashishiga imkon bermaydi. Shuning uchun ham hamkorlik vositalarining ko‘proq bo‘lishiga ehtiyoj yuqori bo‘lishi kerak.

2014 yilda sotsiologlar Lee va Bonk tomonidan o‘tkazilgan hamkorlikdagi o‘rganishga oid tadqiqotga ko‘ra, ish joyida hamkorlikdagi o‘rganish bilan bog‘liq ko‘plab muammolar hali ham mavjud. Natijalar shuni ko‘rsatganki, ish joylarida hamkorlikda o‘rganish, aniqlash, muhokama qilish juda zarur. Tadqiqot natijasiga ko‘ra, ish joyida hamkorlikda o‘rganishdan foydalanish samarali bo‘lishi uchun kelajakda quyidagilar bajarilishi kerak degan xulosaga kelishgan.

Tadqiqotning maqsadi va mazmuni Mavjud muammolar va hal qilinishi kerak bo‘lgan jihatlar

Maqsad korporativ xodimlar ya’ni ta’lim jarayonida hamkorlikda faoliyat yurituvchi kasb egalari – o‘quv menejerlari va o‘qituvchilarni hamda ular hamkorlik uchun foydalanadigan vositalarni o‘rganish edi. Tadqiqotchilar hamkorlikdagi o‘rganishning muhim jihatlarini aniqlashlari uchun onlayn so‘rovnoma olishib, 30 nafar korporativ xodim ishtirokida ochiq muhokama forumi o‘tkazishgan.

Geografik masofa va vaqt zonalari farqlarining mavjudligi

Madaniy xilma-xillik hamda madaniy me’yorlardan xabardor bo‘lish

Virtual jamoalarda a’zolarning yakkalanishi

Hamkorlik vositalarini qo‘llashda avlodlar orasidagi tafovutlar va yosh farqlari

O‘quvchilarni texnologik jihatdan qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi

O‘quvchilarning hamkorlik jarayonlarining samaralari va strategiyalari haqida xabardor emasligi

O‘quvchilarning hamkorlik vositalari haqida texnologik ko‘nikmalari va bilimlarining yo‘qligi

Odamlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonlarini hisobga olishning muhimligi

Hamkorlikdagi faoliyat natijasida olingan yangi bilimlarni yaratish

Texnologiya hamkorlikdagi o‘rganishda muhim omilga aylandi. So‘nggi 25-30 yil ichida

Internet foydalanuvchilar uchun umumiy muloqot maydonini yaratdi, virtual muhit odamlarga uzoq masofalardan turib muloqot qilish imkonini berdi. Demak, hamkorlikda o‘rganish, hamkorlikda faoliyat yuritish negizini online yoki offline muloqotlar tashkil qilar ekan. Muloqot kollaborativ va koorporativ faoliyatni amalga oshirishning eng muhim shakli hisoblanadi. Kollaborativ ta’limning nazariy asoslari ham birgalikda faoliyat, o‘zaro muloqot va ijodiy hamkorlik tamoyillaridan yuzaga kelgan.

Kollaborativ muhitni mustahkamlash uchun raqamli platformalardan foydalanish haqidagi mulohazalarga xulosa o‘rnida bugungi shiddatli texnogen davr muhim xulosalarga kelishni taqozo etmoqda: xorijiy tajribada tahlil qilinganidek, endi biz o‘quvchilarni imtihonlarga emas, hayotga tayyorlashimiz zarur (bunda kollaboratsiya va koorporativ faoliyatga tayanilishni nazarda tutadi) hamda yangi bilimlarni biz ulardan oson, qulay o‘rganamiz va bundan uyalmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dillenbourg, P. (1999). Collaborative Learning: Cognitive and Computational Approaches. Advances in Learning and Instruction Series. New York, NY: Elsevier Science, Inc.

2. Chiu, M. M. (2000). Group problem solving processes: Social interactions and individual actions Archived 2017-09-22 at the Wayback Machine. for the Theory of Social Behavior, 30, 1, 27-50.600-631.

3. Chiu, M. M. (2008).Flowing toward correct contributions during groups’ mathematics problem solving Archived 2017-03-29 at the Wayback Machine: A statistical discourse analysis. Journal of the Learning Sciences, 17 (3), 415 - 463.

4. Mitnik, R.; Recabarren, M.; Nussbaum, M.; Soto, A. (2009). «Collaborative Robotic Instruction: A Graph Teaching Experience». Computers & Education. 53 (2): 330–342. doi:10.1016/j.compedu.2009.02.010.

5. Chiu, M. M. (2008). «Effects of argumentation on group micro-creativity» (PDF). Contemporary Educational Psychology. 33 (3): 383–402. doi:10.1016/j.cedpsych.2008.05.001. Archived from the original (PDF) on June 21, 2010.

6. Chen, G.; Chiu, M. M. (2008). «Online discussion processes». Computers and Education. 50 (3): 678–692. doi:10.1016/j.compedu.2006.07.007. S2CID 6525313.

7. Chiu, M. M.; Khoo, L. (2005). «A new method for analyzing sequential processes: Dynamic multi-level analysis» (PDF). Small Group Research. 36 (5): 600631. CiteSeerX 10.1.1.476.6858. doi:10.1177/1046496405279309. S2CID 15400141. Archived from the original (PDF) on 2017-09-22. Retrieved 2011-04-27.

8. Chiu, M. M. (2004). Adapting teacher interventions to student needs during cooperative learning Archived 2017-09-22 at the Wayback Machine. American Educational Research Journal, 41, 365-399.

UDK: 796.07

SUN’IY INTELLEKT VA AVTOMATLASHTIRILGAN RAQAMLI TIZIMLAR ASOSIDA SPORT TO‘GARAKLARI MASHG‘ULOTLARINING SAMARADORLIGI HAMDA KONTINUITETINI TA’MINLASH

Xamroyev Samijon Salimovich
Navoiy davlat universiteti
“Sport faoliyati turlari” kafedrasi dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD.
https://orsid.org/ 0000-0002-6477-2216

Annotatsiya. Ushbu maqolada sport to‘garaklari mashg‘ulotlari samaradorligi va kontinuitetini ta’minlashda sun’iy intellekt hamda avtomatlashtirilgan raqamli tizimlardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan.

Tadqiqotda sport to‘garaklari faoliyatini rejalashtirish, tashkil etish, monitoring qilish va baholash jarayonlariga zamonaviy raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali mashg‘ulotlar sifatini oshirish, ishtirokchilarning jismoniy faolligi va motivatsiyasini kuchaytirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi tizimlar yordamida sportchilarning individual ko‘rsatkichlarini qayta ishlash, jismoniy tayyorgarlik darajasini kuzatish, mashg‘ulot natijalarini prognozlash hamda shaxsiylashtirilgan mashg‘ulot dasturlarini ishlab chiqish masalalari ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, avtomatlashtirilgan raqamli tizimlar, sport to‘garaklari, mashg‘ulotlar samaradorligi, kontinuitet, raqamli texnologiyalar, monitoring, prognozlash, individuallashtirish, innovatsion yondashuv.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ И КОНТИНУИТЕТА ЗАНЯТИЙ СПОРТИВНЫХ КРУЖКОВ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ЦИФРОВЫХ СИСТЕМ

Хамроев Самижон Салимович
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам,
Доцент кафедры видов спортивной деятельности,
Навоийского государственного университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы использования искусственного интеллекта и автоматизированных цифровых систем для обеспечения эффективности и континуитета тренировок в спортивных кружках.

В исследовании анализируются возможности повышения качества тренировочного процесса, а также усиления физической активности и мотивации участников за счёт интеграции современных цифровых технологий в процессы планирования, организации, мониторинга и оценки деятельности спортивных кружков.

Также научно обоснованы вопросы обработки индивидуальных показателей спортсменов с использованием систем на основе искусственного интеллекта, мониторинга уровня физической подготовленности, прогнозирования результатов тренировок, а также разработки персонализированных тренировочных программ.

Ключевые слова: artificial intelligence, automated digital systems, sports clubs, training effectiveness, continuity, digital technologies, monitoring, forecasting, individualization, innovative approach.

ENSURING THE EFFICIENCY AND CONTINUITY OF SPORTS CLUB TRAINING THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND AUTOMATED DIGITAL SYSTEMS

Khamroev Samijon Salimovich
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Department of Types of Sports Activity,
Navoi State University

Abstract. This article highlights the theoretical and practical foundations of using artificial intelligence and automated digital systems to ensure the effectiveness and continuity of sports club training sessions.

The study analyzes the possibilities of improving training quality and enhancing participants’ physical activity and motivation through the integration of modern digital technologies into the processes of planning, organizing, monitoring, and evaluating sports club activities.

It also provides a scientific justification for issues such as processing athletes’ individual performance indicators using AI-based systems, monitoring physical fitness levels, forecasting training results, and developing personalized training programs.

Keywords: artificial intelligence, automated systems, intelligent technologies, sports club, continuity, efficiency, digital education, motivation.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda dunyo miqyosida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli ijtimoiy islohotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri inson salomatligini mustahkamlash, aholining turli qatlamlarida sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish hamda yosh avlodning jismoniy va ma’naviy jihatdan barkamol rivojlanishini ta’minlashdan iboratdir. Ushbu jarayonda jismoniy tarbiya va sport sohasini modernizatsiya qilish, xususan, sport to‘garaklari mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashda sun’iy intellekt hamda avtomatlashtirilgan raqamli tizimlarni joriy etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur texnologiyalar mashg‘ulot jarayonlarini optimallashtirish, sportchilarni individual yondashuv asosida tayyorlash hamda monitoring va tahlil jarayonlarini raqamlashtirish imkonini beradi.

Sport sohasida raqamli texnologiyalarni keng qo‘llash nafaqat jismoniy va ma’naviy jihatdan sog‘lom avlodni shakllantirishga xizmat qiladi, balki yoshlarni zararli axborot oqimlari hamda salbiy g‘oyalarning ta’siridan himoya qilish, ularning shaxsiy qobiliyat va iste’dodlarini erta aniqlash va izchil rivojlantirish imkonini ham yaratadi. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlarida sun’iy intellektga asoslangan intellektual tahlil tizimlaridan foydalanish sportchi faoliyatini doimiy monitoring qilish, mashg‘ulot jarayonlarini optimallashtirish hamda natijadorlikni prognozlash kabi muhim vazifalarni samarali amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida mashg‘ulotlarning samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Ayniqsa, sport to‘garaklari faoliyati doirasida talabalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish hamda mashg‘ulotlar uzluksizligi (kontinuiteti)ni ta’minlashda avtomatlashtirilgan o‘quv-boshqaruv tizimlari va raqamli platformalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv sport mashg‘ulotlari jarayonining samaradorligini oshirish, individual yondashuvni kuchaytirish hamda sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida talabalarning jismoniy tayyorgarligi va jismoniy madaniyatini rivojlantirishda yangi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi.

Sun’iy intellekt (SI) — bu inson aql-idroki va kognitiv faoliyatini taqlid qiluvchi, mustaqil ravishda o‘rganish, tahlil qilish, xulosa chiqarish hamda qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan kompyuter tizimlari va dasturiy majmualar yig‘indisidir. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlash kontekstida sun’iy intellekt sportchi faoliyatini tahlil qilish, yuklamalarni optimallashtirish hamda individual yondashuvni shakllantirishda muhim texnologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Boshqacha qilib aytganda, sun’iy intellekt mashinalarga inson tafakkuriga xos bo‘lgan idrok etish, tushunish, o‘rganish, muammolarni hal etish va muloqot qilish kabi funksiyalarni

bajarish imkonini beruvchi ilg‘or texnologiyalar tizimidir. Sport mashg‘ulotlari jarayonida ushbu texnologiyalar o‘quv-trening jarayonini raqamlashtirish va boshqarishni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellektning asosiy yo‘nalishlari sport ta’limi va mashg‘ulot jarayonlarida ham keng qo‘llanilishi bilan ajralib turadi:

Mashinali o‘rganish (machine learning) – sportchilarning jismoniy ko‘rsatkichlari va mashg‘ulot natijalari asosida algoritmlarni takomillashtirish va prognozlashni amalga oshiradi;

Sun’iy neyron tarmoqlar – sportchi yuklamasi, texnik-taktik harakatlarini tahlil qilish va model qurishda inson miyasi faoliyatini modellashtiradi;

Kompyuter ko‘rish (computer vision) – mashg‘ulot jarayonidagi video va tasvirlarni tahlil qilish orqali texnik xatolarni aniqlaydi;

Tovushni va nutqni tanish (speech recognition) – murabbiy ko‘rsatmalarini avtomatik qayta ishlash va interaktiv tizimlarni yaratishga xizmat qiladi;

Kontinuitet — bu jarayon yoki faoliyatning uzluksiz, izchil va doimiy ravishda davom etishini ifodalovchi tushuncha bo‘lib, u ta’lim va sport amaliyotida mashg‘ulotlarning muntazam tashkil etilishi hamda bosqichma-bosqich rivojlanib borishini anglatadi.

Sport to‘garaklari mashg‘ulotlari kontekstida kontinuitet — bu sportchi yoki talabaning mashg‘ulotlarda uzluksiz ishtirok etishi, yuklamalarning tizimli ravishda oshirib borilishi va natijalarni doimiy monitoring qilish orqali barqaror rivojlanishni ta’minlash jarayonidir.

Boshqacha aytganda, kontinuitet mashg‘ulot jarayonining uzilib qolmasligi, o‘quv-trening faoliyatining rejalashtirilgan ketma-ketlikda davom etishi hamda erishilgan natijalarning saqlanib qolishi va takomillashib borishini bildiradi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) – sport jarayoniga oid ma’lumotlar bilan inson tili orqali samarali muloqot va tahlilni ta’minlaydi.

Pedagogika va sport sohasida sun’iy intellekt ta’lim jarayonlarini avtomatlashtirish, o‘quvchi va sportchilar faoliyatini tizimli tahlil qilish, individual yondashuvni ta’minlash hamda sport mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Sport to‘garaklari amaliyotida ushbu texnologiyalar murabbiylar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, mashg‘ulot yuklamalarini optimallashtirish va natijalarni prognoz qilish imkonini beradi.

Avtomatlashtirilgan tizimlar — bu insonning bevosita yoki minimal aralashuvi asosida ma’lum bir jarayon, operatsiya yoki boshqaruv faoliyatini avtomatik tarzda amalga oshiruvchi texnik, dasturiy va axborot vositalarining yaxlit majmuasidir. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlari jarayonida bunday tizimlar monitoring, hisobga olish va boshqaruv jarayonlarini raqamlashtirish orqali samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Boshqacha qilib aytganda, avtomatlashtirilgan tizimlar — bu dasturiy algoritmlar, sensor qurilmalar, axborot texnologiyalari va boshqaruv mexanizmlarining o‘zaro integratsiyalashgan tizimi bo‘lib, u inson mehnatini yengillashtiradi, jarayonlarning aniqligi va tezkorligini oshiradi hamda xatoliklar ehtimolini sezilarli darajada kamaytiradi.

Ularning asosiy turlari sport va ta’lim jarayonlarini raqamlashtirish hamda samaradorligini oshirish nuqtayi nazaridan quyidagicha tasniflanadi:

Avtomatik boshqaruv tizimlari – ishlab chiqarish, transport va energetika kabi sohalar bilan bir qatorda, sport infratuzilmasida ham mashg‘ulot jarayonlarini boshqarish, yuklamalarni tartibga solish va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi;

Axborot boshqaruv tizimlari – ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish orqali sportchilar faoliyatini monitoring qilish, natijalarni baholash hamda qaror qabul qilish jarayonlarini qo‘llab-quvvatlaydi;

O‘quv jarayonini avtomatlashtirish tizimlari – ta’lim va sport mashg‘ulotlarida testlarni avtomatik baholash, o‘quvchi va sportchilar faoliyatini doimiy monitoring qilish hamda natijalarni

tahlil etishni raqamli asosda amalga oshiradi.

Sport va ta’lim sohasida avtomatlashtirilgan tizimlardan keng foydalanish mashg‘ulot jarayonlarini optimallashtirish, sportchilarning natijalarini real vaqt rejimida tahlil qilish hamda jismoniy yuklama va tiklanish ko‘rsatkichlarini aniq nazorat qilish imkonini beradi. Bu esa sport to‘garaklari mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Intellektual texnologiyalar esa inson tafakkuriga xos bo‘lgan o‘ylash, tahlil qilish, xulosa chiqarish, o‘rganish va qaror qabul qilish jarayonlarini kompyuter va raqamli tizimlar yordamida amalga oshirishga yo‘naltirilgan ilg‘or texnologiyalar majmuasini ifodalaydi. Ular sport ta’limi jarayonida individual yondashuvni kuchaytirish va boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Boshqacha aytganda, intellektual texnologiyalar — bu sun’iy intellekt, mashinali o‘rganish, katta ma’lumotlar (Big Data), robototexnika, neyron tarmoqlar hamda ekspert tizimlari kabi zamonaviy ilmiy-texnik yondashuvlarni o‘zaro integratsiyalashgan holda birlashtirgan raqamli tizimlar majmuasidir. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlari kontekstida ushbu texnologiyalar sportchi faoliyatini chuqur tahlil qilish, individual yuklamalarni moslashtirish va natijadorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ularning asosiy vazifasi — katta hajmdagi axborotni tahlil qilish, mustaqil qarorlar qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash, prognoz modellarini yaratish hamda sport va ta’lim jarayonlarini kompleks optimallashtirishdan iboratdir.

Ta’lim va sport sohasida intellektual texnologiyalar quyidagi muhim vazifalarni bajaradi:

- talabalarning individual qobiliyatlari, ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasini aniqlash;
- sport mashg‘ulotlari va o‘quv jarayonlarining samaradorligini oshirish;
- o‘qituvchi va murabbiylar faoliyatini raqamli tahlil asosida qo‘llab-quvvatlash;
- avtomatlashtirilgan o‘quv tizimlari orqali ta’lim jarayonida interaktivlikni kuchaytirish hamda uzluksizlikni (kontinuitetni) ta’minlash.

Ya’ni, intellektual texnologiyalar inson aql-idroki va kognitiv jarayonlarini texnik hamda raqamli vositalarga integratsiya qilish orqali innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy etishni ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlarida bunday texnologiyalar individual yuklamalarni belgilash, sportchi faoliyatini tahlil qilish va mashg‘ulot samaradorligini oshirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Individuallashtirish jarayonlari — bu ta’lim yoki tarbiya jarayonini har bir shaxsning individual xususiyatlari, qobiliyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari hamda rivojlanish sur’atlarini inobatga olgan holda tashkil etishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar tizimidir. Sport to‘garaklari amaliyotida bu yondashuv har bir sportchining jismoniy va psixologik imkoniyatlarini hisobga olish orqali mashg‘ulotlarni optimallashtirishga xizmat qiladi.

Boshqacha qilib aytganda, individuallashtirish — “har bir shaxs o‘ziga xos” tamoyiliga asoslangan holda, o‘quvchi yoki talabaning shaxsiy imkoniyatlarini to‘liq ochib berishga qaratilgan pedagogik konsepsiyadir. Ushbu yondashuv sport va ta’lim jarayonlarida natijadorlikni oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Uning asosiy maqsadi — ta’lim jarayonida shaxsning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash, o‘z-o‘zini anglashini kuchaytirish hamda mustaqil o‘qish va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

Individuallashtirish jarayonining asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

- bilim olish sur’atini shaxsning imkoniyatlariga moslashtirish;
- o‘qitish usullari va vositalarini talabaning qobiliyatiga qarab tanlash;
- mustaqil o‘rganish, tahlil qilish va qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish;
- motivatsiyani oshirish hamda o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish.

Sport va ta’lim sohasida individuallashtirish jarayonlari har bir ishtirokchining jismoniy imkoniyatlari, psixologik holati va tayyorgarlik darajasiga moslashtirilgan mashg‘ulot tizimini

yaratish orqali uzluksiz rivojlanish va samaradorlikni (kontinuitetni) ta’minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi kunda dunyo miqyosida sog‘lomlashtiruvchi ta’lim texnologiyalarini modernizatsiya qilish, sun’iy intellekt asosidagi avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida talabalarning valeologik madaniyatini rivojlantirish hamda darsdan tashqari mashg‘ulotlarda sport o‘yinlari orqali jismoniy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish bo‘yicha izchil ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Xususan, talaba-yoshlarda jismoniy tarbiya va sportga qiziqishni shakllantirish jarayonida uzviylik va uzluksizlikni ta’minlashda intellektual texnologiyalar va raqamli platformalardan foydalanishning ahamiyati ortib bormoqda. Sun’iy intellekt vositalari sport to‘garaklari faoliyatini tahlil qilish, mashg‘ulotlarni individuallashtirish, natijalarni monitoring qilish hamda pedagogik qarorlarni tezkor va aniq qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari asosida sport to‘garaklarini tashkil etishning klasterli va genderli modellarini takomillashtirish, pedagogik jarayonda madaniyatshunoslik va kompetensiyaviy yondashuvlarni uyg‘unlashtirish orqali talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirishning didaktik tizimini yaratish dolzarb masalalardan biridir.

Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarini samarali tashkil etishda sportchilar to‘g‘risidagi doimiy va tahliliy axborot bazasiga ega bo‘lish muhim ahamiyatga ega. Sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari yordamida o‘quvchilar yoki sportchilarning individual jismoniy ko‘rsatkichlari, rivojlanish dinamikasi hamda psixofiziologik holati to‘liq qayd etilib, murabbiy va pedagoglar faoliyatini ilmiy asosda boshqarish imkoniyati yaratiladi. Bunday yondashuv sport mashg‘ulotlarining samaradorligini oshiradi, jarayonning uzluksizligini ta’minlaydi hamda har bir talabaning individual rivojlanish strategiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bunday ma’lumotlarni tahlil qilish va qayta ishlash, o‘z navbatida, trenirovka mashg‘ulotlarining asosiy va hal qiluvchi yo‘nalishlarini hamda kerakli samarali vositalarini tanlash, tayyorgarlik ishlarini sifatli rejalashtirish, dasturlash va samarali amalga oshirish imkoniyatini beradi.[1, 4]

Sport bilan shug‘ullanganda salomatlikni mustahkamlash, jismonan rivojlanish, yanada kuchli, tezkor, chaqqon, chidamli bo‘lish mumkin. Sport kun tartibiga rioya qilishga o‘rgatadi, organizmni chiniqtiradi, lekin u yana sportchining axloqiy-irodaviy fazilatlari rivojlanishiga, psixologik tayyorgarligiga ham ta’sir ko‘rsatadi. [2, 19]

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat tizimini tubdan takomillashtirish, sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish, talaba-yoshlarda jismoniy tarbiya va sportga qiziqishni oshirishning ijtimoiy-pedagogik tizimini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu esa, talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari, sport to‘garaklari orqali talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish omillari, mezonlari va ko‘rsatkichlarini aniqlashtirish, pedagogik modelini takomillashtirishni taqozo etadi.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya darslari, mashg‘ulotlari, sport maktablari va to‘garaklari faoliyatini tubdan yangilash, o‘quv jarayoniga samarali pedagogik texnologiyalarni joriy etish, pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan islohotlar bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari faoliyati mazmuni va diapozonini oshirishga xizmat qilmoqda.[3, 272]

Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy hodisa sifatida o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu asosan jamiyatda inson jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qila olishligi va ayni paytda uning ma’naviy kamolotiga ham kuchli ta’sir ko‘rsata olishligidadir. [4, 15]

O‘zbekiston Respublikasining 2015 yil 4 sentyabrdagi O‘RQ-394-son “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida” Qonuni, O‘zbeksiton Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-

4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”, 2018 yil 5 martdagi PF-5368-son “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020 yil 30 oktyabrdagi PF-6099-son “Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020 yil 24 yanvardagi PF-5924-son “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” farmonlari, 2017 yil 3 iyundagi PQ-3031-son “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora tadbirlari to‘g‘risida”, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 29 yanvardagi 65-son “O‘zbekistonda sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish va aholini jismoniy tarbiya va ommaviy sportga jalb etish to‘g‘risida”, 2019 yil 13 fevraldagi 118-son “2019-2023 yillar davrida O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” qarorlarida, “O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni 2025 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi”da hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.[5, 4]

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng mamlakatimizda demokratik huquqiy davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etish, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish, aholining sog‘lig‘ini mustahkamlash hamda sog‘lom turmush tarzini keng joriy etishga qaratilgan keng ko‘lamli va izchil islohotlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar jarayonida ijtimoiy sohalar bilan bir qatorda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, uni zamonaviy innovatsion va raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilandi.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning asosiy mazmun-mohiyati aholi, xususan yosh avlodning jismoniy va ma’naviy sog‘lomligini ta’minlash, ularning intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda ta’lim-tarbiya jarayonlarini sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida modernizatsiya qilish g‘oyasi bilan uzviy bog‘liqdir. Shu nuqtayi nazardan, sport to‘garaklari mashg‘ulotlarida sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan raqamli tizimlardan samarali foydalanish mashg‘ulotlarning uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlash, ularning samaradorligini oshirish hamda sportchi faoliyatini ilmiy asosda boshqarishning muhim omiliga aylanib bormoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan raqamli tizimlar asosida tashkil etiladigan sport to‘garaklari orqali talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik tizimni takomillashtirishdan iboratdir. Ushbu maqsad sport mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashda innovatsion yondashuvlarni joriy etish zaruriyatidan kelib chiqadi.

Mazkur maqsadni amalga oshirish doirasida quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik, psixologik va texnologik xususiyatlarini aniqlash;
- sun’iy intellekt asosida sport mashg‘ulotlarini avtomatlashtirish imkoniyatlarini tahlil qilish hamda ularning jismoniy rivojlanish jarayoniga ta’sirini o‘rganish;
- raqamli texnologiyalarni integratsiyalashgan holda sport to‘garaklarining innovatsion interaktiv modelini ishlab chiqish;
- mashg‘ulotlar samaradorligini baholashda intellektual tahlil tizimlari asosida kompetensiyaviy yondashuvni shakllantirish va amaliyotga tatbiq etish.

Tadqiqotda ilgari surilgan ilmiy g‘oyalar sport ta’limining zamonaviy bosqichida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, sport to‘garaklari mashg‘ulotlarining samaradorligi hamda uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashga xizmat qiladi. Jumladan:

- talabalarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish jarayonida ergonopedagogik yondashuv sun’iy intellektga asoslangan monitoring va tahlil tizimlari bilan boyitilib, shaxsning o‘z-o‘zini rivojlantirishini qo‘llab-quvvatlovchi hamda motivatsiyani oshiruvchi mexanizmlar sifatida

namoyon bo‘ladi;

- intellektual tahlilga asoslangan mashg‘ulot jarayonlari sportchi faoliyatini individuallashtirish, ularning jismoniy va ma’naviy salohiyatini uyg‘un rivojlantirish hamda yuklamalarni ilmiy asosda moslashtirish imkonini beradi;

- ishlab chiqilayotgan avtomatlashtirilgan boshqaruv modeli nazariy-metodik bilimlar, sport-sog‘lomlashtiruvchi mashg‘ulotlar hamda raqamli tahlil tizimlari integratsiyasi asosida mashg‘ulot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi;

- jismoniy tayyorgarlikni baholash jarayonida antropometrik va funksional test natijalarini sun’iy intellekt tizimlari orqali qayta ishlash hamda avtomatik monitoring qilish sportchilar rivojlanishini uzluksiz nazorat qilish imkonini beradi.

Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish inson organizmining funksional holatini chuqur tahlil qilish, yurak-qon tomir, nafas olish hamda mushak tizimlari faoliyatini real vaqt rejimida monitoring etish orqali sog‘lomlashtirish jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlarida bunday raqamli yondashuv yuklamalarni ilmiy asosda boshqarish va mashg‘ulotlar samaradorligi hamda uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashga xizmat qiladi.

Natijada talabalarda organizmning umumiy bardoshliligi oshadi, jismoniy tayyorgarlik darajasi barqarorlashadi hamda iroda, mehnatsevarlik, jasorat kabi muhim ma’naviy-axloqiy sifatlar mustahkamlanadi. Bu esa o‘z navbatida ularning shaxsiy rivojlanishi va kelajakdagi kasbiy kamolotiga mustahkam zamin yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 5-martdagi PF-5368-son Farmoni ijrosini ta’minlash hamda talaba yoshlar va talabalarning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanishi tizimini takomillashtirish, iste’dodli yoshlarni saralab olish va sport turlari bo‘yicha milliy terma jamoalar zaxirasini shakllantirish, shuningdek, sportchilarni tibbiy ta’minlash ishlarini tashkil etish, sport klublarini samarali tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaroriga muvofiq qo‘yidagi vazifalar belgilangan:

talabalar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish hamda jismoniy tarbiya va sportni keng targ‘ib qilish, ularning muntazam ravishda jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanishlari uchun shart-sharoitlar yaratish;

talabalar o‘rtasida sport turlari bo‘yicha jamoalar tashkil etish, ular o‘rtasida turli sport musobaqalari va ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlarini, xususan, “talabalar ligasi” tashkil etish orqali iste’dodli yosh sportchilarni aniqlash;

oliy ta’lim muassasalarida - iste’dodli yoshlarni saralab olish (seleksiya) va sport turlari bo‘yicha milliy terma jamoalar hamda respublika oliy sport mahorati maktablari sport zaxirasini shakllantirish, shuningdek, sport musobaqalarida ishtirok etish uchun sport turlari bo‘yicha haftasiga kamida 6 soatdan sport to‘garaklari mashg‘ulotlarini tashkil etish hamda jismoniy tarbiya va sport to‘garaklarini o‘tkazish uchun malakali trenerlar va mutaxassislarni jalb etish, shuningdek, ilg‘or tajribani joriy qilish ko‘zda tutilgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, talabalarning sportga bo‘lgan munosabati va qiziqishini tizimli o‘rganish sport to‘garaklari mashg‘ulotlarini yanada samarali tashkil etish, jismoniy mashqlarni uzluksiz va maqsadli bajarishga yo‘naltirish hamda salomatlikka nisbatan ongli munosabatni shakllantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonda sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan raqamli tizimlardan foydalanish orqali talabalarning sportga bo‘lgan ehtiyojlari va qiziqishlarini aniqlash, ularni individual yondashuv asosida sport faoliyatiga kengroq jalb etish imkoniyati yaratiladi.

Sportga bo‘lgan qiziqish va ehtiyojlarni tahlil qilish asosida talabalarni turli sport turlari bo‘yicha birlashtirish, ularning musobaqalarda faol ishtirokini rag‘batlantirish hamda natijadorlikni monitoring qilish mumkin bo‘ladi. Bu esa nafaqat talabalarning sog‘lig‘ini mustahkamlashga,

balki ularning ijtimoiy faolligini oshirish va jismoniy rivojlanishini kompleks ta’minlashga xizmat qiladi, shu bilan birga sport mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlashga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mamlakatimizda jismoniy madaniyat va sport to‘garaklarini rivojlantirish imkoniyatlarini jahon tajribalariga tayangan holda tashkil etish jamiyat taraqqiyoti uchun mustahkam ilmiy-amaliy poydevor yaratadi. Sport to‘garaklari orqali talabalarda jismoniy madaniyatni rivojlantirish har bir ta’lim muassasasining ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan bo‘lib, bu jarayon sport mashg‘ulotlarining samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlash bilan bevosita bog‘liqdir.

Jismoniy madaniyat inson salomatligini mustahkamlash, jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish hamda sportdagi yutuqlarni oshirishga yo‘naltirilgan jamiyat madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu soha har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish, jismoniy va ma’naviy sog‘lom hayot tarzini qaror toptirishning muhim asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda jahon miqyosida jismoniy tarbiya va sportga qaratilayotgan yuqori e’tibor ularni har bir mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylantirmoqda. Bunday yondashuv sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash bilan birga, jamiyatning barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan raqamli texnologiyalarni joriy etish sport ta’limi va jismoniy tarbiya sohasida yangi innovatsion bosqichni boshlab bermoqda. Sport to‘garaklari mashg‘ulotlarini tashkil etishda ushbu texnologiyalardan foydalanish mashg‘ulotlarning samaradorligini oshirish, uzluksizligini ta’minlash hamda individual yondashuv tamoyillarini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bois, sport pedagogikasida raqamli vositalar va intellektual tizimlardan foydalanish nafaqat talabalarning jismoniy rivojlanishiga, balki murabbiylar faoliyatining sifat ko‘rsatkichlarini oshirishga ham bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, ilmiy-tadqiqot yo‘nalishida sun’iy intellekt texnologiyalarining sport pedagogikasidagi o‘rni va imkoniyatlarini chuqur o‘rganish, xorijiy tajribalarni tizimli tahlil qilish hamda “raqamli pedagogika”, “aqlli ta’lim tizimi” va “avtomatlashtirilgan monitoring” kabi tushunchalarni sport to‘garaklari mashg‘ulotlari kontekstida ilmiy asosda izohlash muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot ob’ekti sifatida sport to‘garaklari mashg‘ulotlari jarayoni, predmeti sifatida esa sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan raqamli tizimlardan foydalanish orqali mashg‘ulotlarning samaradorligi va uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlash mexanizmlari belgilanadi. Shu asosda sport mashg‘ulotlarida individual yondashuvni ta’minlovchi empirik tadqiqotlarni amalga oshirish zarur.

Ikkinchidan, amaliy jihatdan sport mashg‘ulotlarida avtomatlashtirilgan nazorat va boshqaruv tizimlarini joriy etish muhimdir. Har bir talaba yoki sportchi uchun individual raqamli profil shakllantirilib, mashg‘ulot natijalari sun’iy intellekt algoritmlari asosida avtomatik tahlil qilinishi hamda murabbiyga tavsiyalar ko‘rinishida taqdim etilishi mashg‘ulot samaradorligini oshiradi. Shuningdek, “CoachAI”, “SmartWorkout” kabi raqamli platformalar orqali individual yuklama rejalarini ishlab chiqish, mashg‘ulot jadvalini avtomatik yangilab borish hamda gibrid (oflayn va onlayn) sport to‘garaklarini tashkil etish imkoniyati yaratiladi.

Uchinchidan, metodik-pedagogik jihatdan sun’iy intellekt asosida teskari aloqa tizimini shakllantirish, ya’ni talabalar mashqlarini avtomatik tahlil qilish va xatolarni aniqlash imkonini beruvchi video-analitika dasturlaridan foydalanish samarali natija beradi. Bunday yondashuv murabbiylarga o‘quvchilar faoliyatini aniq baholash va individual tavsiyalar ishlab chiqish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, gamifikatsiya elementlari (reyting tizimi, ball to‘plash, raqamli sertifikatlar) orqali talabalarni rag‘batlantirish va ularning mashg‘ulotlarga bo‘lgan motivatsiyasini oshirish mumkin.

To‘rtinchidan, sun’iy intellekt asosida sport mashg‘ulotlarining uzluksizligini (kontinuitetini) ta’minlash uchun doimiy monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish zarur. Talabalarning jismoniy holati, sog‘lig‘i va mashg‘ulotlardagi ishtiroki to‘g‘risidagi ma’lumotlar muntazam ravishda tahlil qilinib,

real vaqt rejimida yangilanib borilishi lozim. Bu esa mashg‘ulotlar samaradorligi bo‘yicha tezkor axborot olish va rejalashtirish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi.

Beshinchidan, sport pedagoglari va murabbiylarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Sun’iy intellekt tizimlari bilan samarali ishlash va ularni ta’lim hamda mashg‘ulot jarayoniga integratsiya qilish bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish sport to‘garaklari faoliyati sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xullas, sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish asosida sport to‘garaklari mashg‘ulotlarini tashkil etish ta’lim jarayonini yangi innovatsion bosqichga olib chiqadi. Bu yondashuv o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlaydi, mashg‘ulotlarning uzluksizligini ta’minlaydi hamda talabalarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bois sport ta’limi tizimiga raqamli texnologiyalarni chuqur integratsiya qilish kelajakda sog‘lom, bilimli va raqamli tafakkurga ega yosh avlodni tarbiyalashda muhim strategik omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati

1. Musayev B.B. Sport metrologiyasi. O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti. -Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2015 yil. - 200 bet.

2. Olimov M.S. Sport pedagogik mahoratini oshirish. O‘quv qo‘llanma. -T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017 y. 232 bet.

3. Raxmatov O.U. Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida milliy sport turlari asosida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning dolzarb masalalari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari №3(3) 2023. SCIENCEPROBLEMS.UZ

4. Sultonova N.Ya. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. O‘quv qo‘llanma. Buxoro. Durdona nashriyoti. 2023. - 196 bet

5. Xamroyev S.S. “Sport to‘garaklari orqali o‘quvchilarning jismoniy madaniyatini rivojlantirish”. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Samarqand-2022 y.

JADIDLARNING IJODIY MEROSI ORQALI YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHGA YORDAM BERADIGAN DIDAKTIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARNI AMALGA OSHIRISH

Karimova Gavxar Qudratilla qizi,
Profi university “Yoshlar masalalari va ma’naviy-marifiy ishlar” bo‘yicha prorektor, PhD, dotsent

ANNOTATSIYa. Mazkur maqolada jadidlarning boy ijodiy merosi orqali yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiluvchi didaktik-pedagogik shart-sharoitlar tadqiq etilgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon kabi ma’rifatparvarlarning asarlarida aks etgan milliy uyg‘onish, vatanga muhabbat va ma’naviy kamolot g‘oyalari tahlil qilingan. Maqolada ta’lim-tarbiya jarayonida jadid merosidan foydalanishning nazariy asoslari, mazmuniy, metodik va institutsional shart-sharoitlari ochib berilgan, shuningdek oila, maktab va jamiyat hamkorligining bu boradagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqot natijalari yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim amaliyotini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, ijodiy meros, vatanparvarlik tarbiyasi, didaktik-pedagogik shart-sharoit, milliy uyg‘onish, ma’naviy tarbiya, yoshlar tarbiyasi, milliy qadriyatlar, ma’rifatparvarlik.

ABSTRACT. This article examines the didactic-pedagogical conditions that foster patriotic upbringing among youth through the rich creative heritage of the Jadids. It analyzes the ideas of national awakening, love for the homeland, and spiritual maturity reflected in the works of enlighteners such as Mahmudkhoja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, and Abdulhamid Cholpon. The article reveals the theoretical foundations as well as the substantive, methodological, and institutional conditions for applying Jadid heritage in the educational process, and highlights the role of cooperation among family, school, and society in this regard. The research findings have practical significance for improving educational practice aimed at shaping patriotic feelings among young people.

Key words: Jadidism, creative heritage, patriotic education, didactic-pedagogical conditions, national awakening, spiritual education, youth upbringing, national values, enlightenment.

KIRISh. Bugungi globallashuv davrida yosh avlodni milliy g‘urur, vatanga muhabbat va ma’naviy yetuklik ruhida tarbiyalash masalasi dolzarbligini yo‘qotmagan pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Mustaqil O‘zbekiston ta’lim tizimida milliy qadriyatlar va tarixiy merosni yoshlar tarbiyasiga singdirish davlat siyosati darajasida ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu borada XIX asr oxiri — XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakati namoyandalarining ijodiy merosi alohida ahamiyat kasb etadi.

Jadidchilik — Turkistonda milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik va ijtimoiy-siyosiy islohotlar g‘oyasini olib chiqqan harakat bo‘lib, uning namoyandalari — Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy va boshqalar milliy ta’lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish va milliy matbuotga asos solish orqali xalq ma’naviyatini yuksaltirishga xizmat qildilar. Ularning adabiy, publitsistik va pedagogik merosi bugungi kunda ham yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun boy metodik va ma’naviy resurs hisoblanadi.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, jadidlar merosidan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish ko‘pincha tarixiy-ma’rifiy ma’lumot berish doirasida cheklanib qolmoqda, uning tarbiyaviy-didaktik imkoniyati tizimli ravishda ochib berilmagan. Shu bois mazkur tadqiqotning

maqsadi — jadidlarning ijodiy merosi orqali yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiluvchi didaktik-pedagogik shart-sharoitlarni ilmiy jihatdan asoslash va amaliyotga tatbiq etish yo‘llarini belgilashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: 1) jadidchilik harakati namoyandalari ijodida vatanparvarlik g‘oyasining ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilish; 2) vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni va tuzilishini aniqlashtirish; 3) jadid merosi asosida tarbiya jarayonini tashkil etishning didaktik-pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqish; 4) olingan natijalarni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar tayyorlash.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

— nazariy tahlil metodi — jadidchilik harakati namoyandalarining adabiy-publitsistik merosi, shuningdek mavzuga oid pedagogik, tarixiy va metodik adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish;

— qiyosiy-tarixiy metod — jadid davridagi ta’lim-tarbiya g‘oyalari bilan zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasi konsepsiyasini qiyosiy o‘rganish;

— mazmunan tahlil qilish (kontent-tahlil) metodi — jadid adiblari asarlaridagi vatanparvarlik motivlarini mazmuniy jihatdan tizimlashtirish;

— pedagogik kuzatish va umumlashtirish metodi — ta’lim muassasalarida jadid merosi asosida olib boriladigan tarbiyaviy ishlar tajribasini o‘rganish;

— modellashtirish metodi — didaktik-pedagogik shart-sharoitlarning tuzilmaviy modelini ishlab chiqish.

Tadqiqot manbalari sifatida Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon, Qodiriy kabi jadid namoyandalarining asarlari, O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlari (jumladan, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi), shuningdek jadidchilik va vatanparvarlik tarbiyasi mavzusidagi zamonaviy ilmiy-pedagogik adabiyotlar va dissertatsiya ishlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Jadid merosida vatanparvarlik g‘oyasining ifodalanishi. Jadidchilik harakati namoyandalarining ijodiy merosi tahlili shuni ko‘rsatdiki, ularning asarlarida vatanparvarlik g‘oyasi markaziy motivlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Jadid adiblari o‘z ijodida millat taqdiri, yurt ravnaqi va xalq ma’rifati masalalarini bevosita bog‘lab tasvirlaganlar. Jumladan, Abdurauf Fitratning she’riy asarlarida millatparvarlik va vatanparvarlik pozitsiyasi qat’iy ifodalangan bo‘lib, u Behbudiy xotirasiga bag‘ishlangan asarlari orqali jadid yetakchilarining fidokorligini kelajak avlodga namuna qilib ko‘rsatgan.

Behbudiy, Avloniy, Munavvar qori kabi ma’rifatparvarlar nafaqat adabiy ijod, balki amaliy faoliyat — yangi usul maktablari ochish, milliy matbuotga asos solish, teatr san’atini rivojlantirish orqali ham vatanparvarlik g‘oyasini amalga oshirishga intilganlar. Ularning bu faoliyati murakkab tarixiy sharoitda amalga oshirilgani sababli fidoyilik va jasorat namunasi sifatida baholanishi lozim.

2. Vatanparvarlik tarbiyasining mazmuniy tarkibi

Tadqiqot davomida vatanparvarlik tarbiyasining mazmuniy tarkibi quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga olganligi aniqlandi:

1. milliy o‘zlikni anglash va o‘z vatani uchun iftixor tuyg‘usining shakllantirilishi;
2. boy milliy madaniy-tarixiy an’analarga va xalqning intellektual merosiga hurmat;
3. ota-bobolar nomiga dog‘ tushirmaslik, ularning muborak an’analarini davom ettirish;
4. vatan tarixi va ma’naviyatini bilib olishga qiziqish, uni avaylab-asrash;
5. insonparvarlik, muruvvat, millatlararo do‘stlik va qahramonlik tuyg‘ulari.

Bu komponentlar jadid adiblari asarlarida turli badiiy-publitsistik shakllarda — she’r, maqola, drama, darslik matnlari orqali ifodalangan bo‘lib, ularni zamonaviy ta’lim mazmuniga singdirish

muhim metodik ahamiyatga ega.

3. Didaktik-pedagogik shart-sharoitlar tuzilmasi

Tadqiqot natijasida jadidlarning ijodiy merosi orqali yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashni ta’minlaydigan didaktik-pedagogik shart-sharoitlarning quyidagi tuzilmasi ishlab chiqildi:

a) Mazmuniy shart-sharoit

Jadid adiblari (Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon, Qodiriy va boshqalar) asarlaridan namunalarni o‘quv dasturlari, darslik va qo‘shimcha qo‘llanmalar mazmuniga izchil tarzda integratsiya qilish, shuningdek ularning hayoti va faoliyati haqidagi ma’lumotlarni tarixiy-ma’naviy kontekstda taqdim etish.

b) Metodik shart-sharoit

Ta’lim jarayonida interfaol, loyihaviy va muammoli o‘qitish texnologiyalarini qo‘llash, jadid merosi asosida adabiy-tarixiy munozaralar, ijodiy loyihalar, sahna asarlari va tanlovlar tashkil etish orqali o‘quvchilarning motivatsiyasini va ijodiy faolligini oshirish.

v) Tashkiliy-institutsional shart-sharoit

Maktab, oila, mahalla va davlat muassasalari (muzeylar, kutubxonalar, madaniyat markazlari) o‘rtasida hamkorlikni ta’minlash. Xususan, tarixiy maskanlarda tashkil etilayotgan Jadidlar merosi davlat muzeyi va shu kabi madaniy-ma’rifiy ob’ektlardan ta’lim jarayonida foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.

g) Me’yoriy-huquqiy shart-sharoit

Ta’lim mazmunini belgilashda Milliy dastur ko‘rsatmalariga, davlat ta’lim standartlariga hamda umumdidaktik prinsiplarga (ilmiylik, izchillik, ko‘rgazmalilik, onglilik va faollik) muvofiqlikni ta’minlash.

d) Motivatsion-baholovchi shart-sharoit

O‘quvchilarda milliy iftixor va o‘z tarixiga nisbatan qiziqish uyg‘otish, shuningdek vatanparvarlik sifatlarining shakllanish darajasini aniqlash uchun aniq pedagogik mezonlar va baholash vositalarini ishlab chiqish.

MUHOKAMA. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, jadidlarning ijodiy merosi yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda nafaqat tarixiy-ma’rifiy, balki amaliy-didaktik ahamiyatga ham ega. Biroq bu merosdan foydalanish samaradorligi ko‘p jihatdan uni ta’lim jarayoniga qanday integratsiya qilinishi, qaysi metodik vositalar orqali o‘quvchilarga yetkazilishiga bog‘liq. Tadqiqot davomida aniqlandiki, faqat tarixiy ma’lumot berish bilan cheklangan yondashuv o‘quvchilarda chuqur emotsional-qadriy munosabat shakllantira olmaydi — buning uchun interfaol va ijodiy metodlardan foydalanish zarur.

Shuningdek, tadqiqot natijalari mavjud ilmiy adabiyotlardagi qarashlarni tasdiqlaydi: ta’lim va tarbiya birligi prinsipi asosida har qaysi fan darsida (til, adabiyot, tarix) tarbiyaviy imkoniyatlardan foydalanish maktab va o‘qituvchi obro‘sini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bu borada oila va mahallaning tarbiyaviy rolini maktab tarbiyasi bilan uyg‘unlashtirish masalasi alohida ahamiyatga ega, chunki tarbiya faqat ta’lim muassasasi doirasida cheklanib qolmaydi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, ishlab chiqilgan didaktik-pedagogik shart-sharoitlar tuzilmasi umumta’lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar ta’limi muassasalarida o‘quv-metodik materiallarni tayyorlashda, shuningdek maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarni rejalashtirishda amaliy qo‘llanma sifatida xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, aniqlangan shart-sharoitlar jadidchilik mavzusidagi boshqa ilmiy tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida shuni ta’kidlash lozim: mazkur ishda asosan nazariy tahlil

metodlaridan foydalanilgan, ishlab chiqilgan shart-sharoitlarning amaliy samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali statistik jihatdan tasdiqlash kelgusi tadqiqotlarning vazifasi sifatida belgilanadi.

XULOSA (CONCLUSION)

O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

6. Jadidchilik harakati namoyandalarining ijodiy merosi vatanparvarlik g‘oyasini o‘zida chuqur mujassamlashtirgan boy ma’naviy-pedagogik manba hisoblanadi va uni zamonaviy ta’lim tizimida samarali qo‘llash mumkin.

7. Vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni milliy o‘zlikni anglash, tarixiy merosga hurmat, vatanga muhabbat kabi bir qancha o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat tuzilmani tashkil etadi.

8. Jadid merosi asosida vatanparvarlik tarbiyasini amalga oshirish mazmuniy, metodik, tashkiliy-institutsional, me’yoriy-huquqiy va motivatsion-baholovchi shart-sharoitlarning uyg‘un qo‘llanilishini talab etadi.

9. Ta’lim va tarbiya birligi prinsipi, shuningdek oila-maktab-jamiyat hamkorligi jadid merosi orqali vatanparvarlik tarbiyasini samarali tashkil etishning muhim omili hisoblanadi.

10. Kelgusi tadqiqotlarda ishlab chiqilgan shart-sharoitlarning amaliy samaradorligini tajriba-sinov ishlari asosida tasdiqlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g‘risida»gi Qonuni. — Toshkent, 1997.

2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma’naviyat, 1999.

4. Fitrat A. Tanlangan asarlar. I-III jildlar. — Toshkent: Ma’naviyat, 2000–2003.

5. Jadid ma’rifatparvarlik harakatining g‘oyaviy asoslari: ilmiy-tarixiy to‘plam. — Toshkent: Fanlar akademiyasi nashriyoti.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim-tarbiya sohasida alohida o‘rnak ko‘rsatgan xodimlarni rag‘batlantirish to‘g‘risidagi Farmoni. — Toshkent, 2023.

7. Toshkent davlat pedagogika universiteti. Axloqiy tarbiya masalalari bo‘yicha ilmiy to‘plam.

8. 13.00.01 — Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua. — Samarqand davlat universiteti.

9. XIX asrning boshlarida Turkistonda jadidchilik harakatining etnopedagogik ahamiyati // CyberLeninka ilmiy maqolalar bazasi.

10. Buxoro davlat universiteti. Ta’lim nazariyasi va amaliyoti asoslari (didaktika): o‘quv qo‘llanma.

PEDAGOGIK DIAGNOSTIKA KOMPETENTLIGINI BAHOLASHNING KRITERIYAL-DARAJALI TIZIMI

Teshaboyev Akramjon Yuldashevich
Andijon Davlat Chet Tillari Instituti Roman-german, slavyan tillari fakulteti, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada bo’lajak o’qituvchilarning pedagogik diagnostika kompetentligini baholashning kriteriyal-darajali tizimini ishlab chiqishning ilmiy-uslubiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda diagnostika kompetentligining tarkibiy komponentlari, ularni baholash mezonlari va darajalari hamda baholashning yaxlit (integral) tizimini loyihalashning pedagogik shart-sharoitlari asoslab beriladi. Olib borilgan eksperimental ishlar natijalari taklif etilgan kriteriyal-darajali tizimning samaradorligini tasdiqlaydi: tajriba guruhida yuqori darajadagi ko’rsatkichlar 19,7% dan 53,4% ga ko’tarildi, past darajadagilar esa 46,2% dan 14,8% gacha kamaydi. Maqola oliy pedagogik ta’lim tizimida bo’lajak o’qituvchilar diagnostika kompetentligini baholashni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so’zlar: pedagogik diagnostika, diagnostika kompetentligi, kriteriyal-darajali tizim, baholash mezonlari, bo’lajak o’qituvchilar, integral baholash, oliy pedagogik ta’lim.

KIRISH. Zamonaviy ta’lim tizimida o’qituvchining o’quv jarayonini ob’ektiv va tizimli baholay olish qobiliyati uning kasbiy mahoratini belgilovchi muhim ko’rsatkichlardan biriga aylanmoqda. Ta’lim natijalarini sifatli boshqarish, o’quvchilarning individual o’rganish ehtiyojlarini aniqlash hamda pedagogik ta’sirni o’z vaqtida tuzatish o’qituvchidan diagnostik fikrlash va aniq baholash vositalarini egallashni talab etadi. Biroq an’anaviy o’qituvchi tayyorlash amaliyotida diagnostika kompetentligi ko’pincha alohida, yaxlit shakllantiriladigan kasbiy sifat sifatida emas, balki umumiy pedagogik tayyorgarlikning ikkilamchi natijasi sifatida qaraladi [1]. Aynan shu sababli bo’lajak o’qituvchilarning diagnostika kompetentligini ob’ektiv o’lchash va baholash masalasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [2].

Bugungi pedagog nafaqat bilim uzatuvchi, balki o’quvchilarning o’rganish jarayonini muntazam kuzatadigan, ularning bilim darajasi va qiyinchiliklarini aniqlay oladigan hamda olingan ma’lumotlar asosida o’z faoliyatini tuzata biladigan diagnost-amaliyotchi sifatida talab etilmoqda [3]. Bunday talablar milliy ta’lim siyosatida ham, xalqaro miqyosdagi strategik hujjatlarda ham o’z aksini topgan bo’lib, ularda o’qituvchining baholash va diagnostika madaniyati ta’lim sifatini ta’minlovchi markaziy omil sifatida ta’kidlanadi [10].

Pedagogik diagnostika o’quv-tarbiya jarayonining holatini aniqlash, tahlil qilish va bashoratlash orqali ta’lim natijalarini boshqarishga qaratilgan tizimli faoliyatdir [4]. Diagnostika kompetentligi esa o’qituvchining ana shu faoliyatni nazariy bilim, amaliy ko’nikma va shaxsiy-motivatsion tayyorgarlik birligida amalga oshira olish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishning birinchi sharti uni ishonchli o’lchash va baholay olishdir, chunki aniq baholash mezonlari va darajalari mavjud bo’lmagan holatda kompetentlikning shakllanish dinamikasini kuzatish va boshqarish mumkin emas [5]. Shu sababli baholashning kriteriyal-darajali tizimi diagnostika kompetentligini rivojlantirishning metodik o’zagini tashkil etadi [6].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatadiki, pedagogik diagnostikaning umumiy masalalari ko’pgina tadqiqotchilar diqqatini jalb etgan bo’lsa-da [5], bo’lajak o’qituvchilarning diagnostika kompetentligini yaxlit-nazariy bilim, amaliy ko’nikma va shaxsiy-motivatsion komponentlarni yagona tizimga birlashtirgan holda-baholash mexanizmi sifatida tizimli ishlab chiqish

yetarlicha amalga oshirilmagan [7]. Mavjud yondashuvlarda ko'pincha kompetentlikning ayrim ko'rinishlariga yoki yakuniy natijalarga e'tibor qaratilib, uning komponentlarini bosqichma-bosqich va o'zaro bog'liqlikda baholash masalasi e'tibordan chetda qoladi [8].

Xalqaro tajribada o'qituvchilarning baholash va diagnostika kompetentligini o'lchashda turli yondashuvlar-kriteriyal baholash, rubrikalar tizimi, kompetensiyaviy modellar hamda portfolio asosidagi baholash keng qo'llaniladi [9]. Bu usullarning har biri o'ziga xos afzalliklarga ega bo'lsa-da, ular ko'pincha bir-biridan ajralgan holda qo'llaniladi. Kriteriyal-darajali baholash tizimini milliy ta'lim sharoitiga moslashtirish va uni bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayoniga organik ravishda integratsiya qilish masalasi alohida ilmiy izlanishni talab etadi. Bunda mezonlarni aniqlash, darajalarni izchil belgilash va integral baholashni ta'minlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida bayon etilgan tahlil quyidagi tadqiqot muammosini shakllantirishga imkon berdi: bo'lajak o'qituvchilarning diagnostika kompetentligini barcha tarkibiy komponentlarini yaxlit va o'zaro bog'liqlikda baholashni ta'minlaydigan kriteriyal-darajali tizim yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur tadqiqotning maqsadi-pedagogik diagnostika kompetentligini baholashning kriteriyal-darajali tizimini ishlab chiqish hamda uning samarali joriy etilishini eksperimental yo'l bilan asoslashdan iborat [10].

TADQIQOT MATERIALLARI VA USULLARI. Tadqiqot bazasi va ishtirokchilar. Tadqiqot oliy pedagogik ta'lim muassasalari bazasida bir necha o'quv yili davomida bosqichma-bosqich olib borildi. Tadqiqot bazasi sifatida pedagogik yo'nalishlarda tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilar tanlandi, bu esa olingan natijalarning amaliy ahamiyati va keng ko'lamda qo'llanilishi imkoniyatini ta'minladi. Eksperimentda jami 280 nafar talaba ishtirok etdi, ular tajriba guruhi (140 nafar) va nazorat guruhi (140 nafar) ga taqsimlandi. Ishtirokchilar tarkibi yo'nalish, kurs va dastlabki o'zlashtirish ko'rsatkichlari bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgan talabalardan shakllantirildi, bu esa eksperiment natijalarining tashqi omillar ta'siridan xoli bo'lishiga xizmat qildi.

Guruhlar dastlabki tayyorgarlik darajasi bo'yicha bir xil (gomogen) bo'lishini ta'minlash maqsadida ishtirokchilar tasodifiy tanlash usuli asosida ajratildi. Eksperimentdan oldin har ikkala guruhda diagnostika kompetentligining boshlang'ich darajasi yagona diagnostik vositalar majmuasi yordamida o'lchandi. Olingan dastlabki ma'lumotlarni statistik tahlil qilish natijasida tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida diagnostika kompetentligining shakllanganlik darajasi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq yo'qligi tasdiqlandi. Bu holat ikkala guruhning eksperiment boshida teng sharoitda ekanligini ko'rsatdi va shakllantiruvchi bosqich yakunida kuzatilgan o'zgarishlarni aynan taklif etilgan tizim ta'siri bilan bog'lash, ya'ni keyingi natijalarni ishonchli qiyoslash uchun mustahkam asos yaratdi [1].

Nazariy usullar. Nazariy usullar sirasiga ilmiy-pedagogik va psixologik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va tizimlashtirish, tizimli-strukturaviy yondashuv hamda modellashtirish kiritildi [3]. Bu usullar pedagogik diagnostika kompetentligining mohiyatini ochib berish, uning komponentli tuzilishini aniqlash, mavjud nazariy yondashuvlarni qiyoslash va baholashning kriteriyal-darajali tizimini loyihalashtirishga xizmat qildi. Adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish usuli yordamida «pedagogik diagnostika» va «diagnostika kompetentligi» tushunchalarining mazmun-mohiyati aniqlandi, ularning ilmiy-nazariy asoslari hamda muammoning o'rganilganlik darajasi belgilandi [3]. Qiyosiy tahlil usuli o'qituvchilarning baholash kompetentligini o'lchashga oid xorijiy va mahalliy yondashuvlarni o'zaro solishtirish, ularning afzalliklari va cheklovlarini ochib berish hamda milliy ta'lim sharoitiga moslashtirish imkoniyatlarini asoslash uchun qo'llanildi [5]. Tizimli-strukturaviy yondashuv diagnostika kompetentligini yagona, o'zaro bog'liq komponentlardan tashkil topgan yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish imkonini berdi. Xususan, modellashtirish usuli yordamida kriteriyal-darajali tizim

orqali diagnostika kompetentligini baholashning yaxlit tuzilmasi-maqsadli, mazmunli, mezoniy, tashxisiy va natijaviy bloklar birligi sifatida ishlab chiqildi [5].

Empirik usullar. Empirik usullar tarkibiga pedagogik kuzatish, so’rovnoma, anketa, test topshiriqlari, suhbat, mahsulotlar (talabalar tomonidan bajarilgan diagnostik vazifalar va tahliliy hisobotlar) tahlili hamda pedagogik eksperiment kiritildi [4]. Pedagogik eksperiment tadqiqotning asosiy empirik usuli bo’lib xizmat qildi va u uch bosqichda amalga oshirildi:

– aniqlovchi bosqich-har ikkala guruhda diagnostika kompetentligining boshlang’ich darajasini o’lchash va dastlabki holatni qayd etish;

– shakllantiruvchi bosqich-tajriba guruhida kriteriyal-darajali baholash tizimini to’liq tarkibda (mezonlarni aniqlash, darajalarni belgilash, diagnostik vositalardan foydalanish, integral baholash va qaytar aloqa) amaliyotga joriy etish, nazorat guruhida esa an’anaviy baholash formatini davom ettirish;

– yakunlovchi bosqich-har ikkala guruhda diagnostika kompetentligining yakuniy darajasini o’lchash va natijalarni qiyosiy tahlil qilish.

Baholash mezonlari va darajalari. Diagnostika kompetentligining shakllanish darajasi uchta o’zaro bog’liq mezon asosida baholandi. Motivatsion mezon talabaning diagnostika faoliyatiga qiziqishi, o’quvchilarni ob’ektiv baholashga bo’lgan ehtiyoji hamda o’z baholash amaliyotini takomillashtirishga ichki intilishini aks ettirdi. Kognitiv mezon pedagogik diagnostika nazariyasi, baholash mezonlari va darajalarini ishlab chiqish prinsiplari, diagnostik vositalarni tanlash va qo’llash bo’yicha bilimlar tizimini qamrab oldi. Faoliyatli mezon diagnostik vazifalarni loyihalash, o’quvchilarning o’rganish natijalarini o’lchash, olingan ma’lumotlarni tahlil qilish va ular asosida pedagogik qarorlar qabul qilish ko’nikmalarini o’z ichiga oldi. Har bir mezon uch darajada-yuqori, o’rta va past darajalarda ifodalandi. Yuqori daraja diagnostika faoliyatiga barqaror qiziqish, chuqur va tizimli nazariy bilim hamda diagnostik vositalarni mustaqil, ijodiy qo’llash qobiliyati bilan tavsiflanadi. O’rta daraja vaziyatga bog’liq qiziqish, asosiy bilimlarga ega bo’lish, biroq diagnostik vazifalarni loyihalash va natijalarni tahlil qilishda muayyan qiyinchilik sezilishi bilan ajralib turadi. Past daraja qiziqishning sustligi, bilimlarning yuzaki bo’lishi hamda diagnostik tahlilda jiddiy qiyinchiliklar mavjudligi bilan izohlanadi.

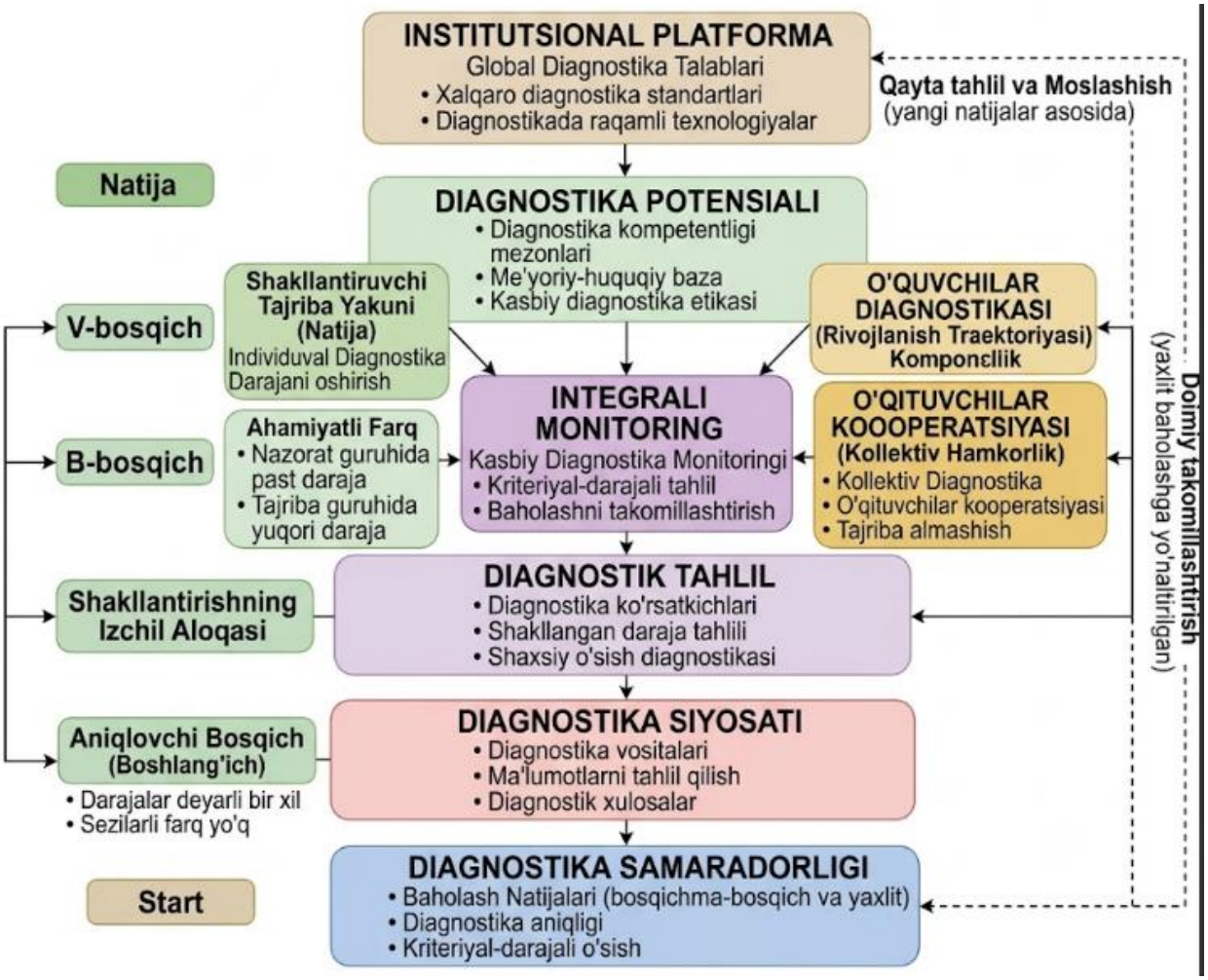
Mezonlarning umumiy ko’rsatkichini hisoblashda har uch mezon bo’yicha olingan natijalar yagona tizimga keltirilib, diagnostika kompetentligining yaxlit (integral) darajasi aniqlandi. Bu yondashuv kompetentlikni ayrim ko’rsatkichlar yig’indisi sifatida emas, balki o’zaro bog’liq komponentlarning yaxlit birligi sifatida baholash imkonini berdi.

Statistik tahlil. Olingan natijalarni qayta ishlashda matematik-statistik usullardan foydalanildi [6]. Markaziy tendensiya ko’rsatkichlari (o’rtacha arifmetik qiymat) va taqsimot foizlari hisoblandi. Tajriba va nazorat guruhlari o’rtasidagi farqlarning statistik ishonchliligini aniqlashda Pirsonning xi-kvadrat (χ^2) mezoni qo’llanildi. Ishonchlilik darajasi $p<0,05$ qiymatda belgilandi, ya’ni empirik xi-kvadrat qiymati kritik qiymatdan yuqori bo’lganida farqlar statistik jihatdan ahamiyatli deb hisoblandi. Bu yondashuv taklif etilgan tizimning samaradorligini ob’ektiv va miqdoriy jihatdan baholash imkonini berdi [9].

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari diagnostika kompetentligining uchta o’zaro bog’liq tarkibiy komponentdan iborat ekanligini ko’rsatdi: motivatsion-qadriyatli, kognitiv-mazmunli va faoliyatli-amaliy komponentlar [2]. Ushbu komponentlar yagona tizim sifatida ishlaganida diagnostika kompetentligi to’liq shakllanadi. Taklif etilgan kriteriyal-darajali tizim bir necha o’zaro bog’langan blokni qamrab oldi: maqsadli blok (kutilayotgan natijalarni belgilash), mazmunli blok (nazariy va amaliy bilimlar tizimi), mezoniy blok (baholash mezonlari va darajalari), tashxisiy blok (rivojlanish darajasini o’lchash) hamda natijaviy blok (erishilgan natijalarni qayd etish) [5].

Tizimning umumiy tuzilishi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Diagnostika kompetentligini baholashning kriteriyal-darajali tizimi

Mazkur bloklar o’rtasidagi izchil aloqa diagnostika kompetentligini bosqichma-bosqich va yaxlit baholashni ta’minladi [7]. Aniqlovchi bosqichda har ikkala guruhda diagnostika kompetentligining shakllanish darajasi deyarli bir xil bo’lib, sezilarli farq kuzatilmadi. Shakllantiruvchi eksperiment yakunida esa guruhlar o’rtasida ahamiyatli farqlar yuzaga keldi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

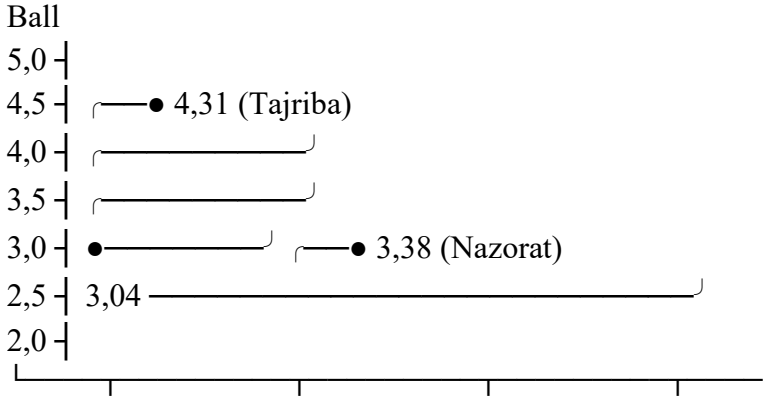
1-jadval. Diagnostika kompetentligining shakllanish darajasi (%)

Daraja	Tajriba guruhi (boshlang'ich)	Tajriba guruhi (yakuniy)	Nazorat guruhi (boshlang'ich)	Nazorat guruhi (yakuniy)
Yuqori	19,7	53,4	20,1	27,9
O'rta	34,1	31,8	33,6	36,4
Past	46,2	14,8	46,3	35,7

Jadval ma’lumotlaridan ko’rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajadagi ko’rsatkich 19,7% dan 53,4% ga, ya’ni 33,7% ga oshdi, past daraja esa 46,2% dan 14,8% gacha kamaydi [8]. Nazorat guruhida o’zgarishlar ancha kam - yuqori daraja faqat 7,8% ga oshdi. Mezonlar bo’yicha

o’rtacha ko’rsatkichning dinamikasi 2-rasmda aks ettirilgan.

2-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarida o'rtacha ko'rsatkichlar dinamikasi (5 balli tizimda)

Statistik tahlil natijasida hisoblangan empirik xi-kvadrat qiymati (χ^2emp) kritik qiymatdan (χ^2krit) yuqori bo’lib chiqdi, bu guruhlar o’rtasidagi farqning tasodifiy emas, balki taklif etilgan tizimning qo’llanilishi natijasi ekanligini ishonchli darajada tasdiqladi [10].

MUHOKAMA. Tadqiqot natijalari kriteriyal-darajali baholash tizimini diagnostika kompetentligini yaxlit shakllantirishda an’anaviy baholash modellariga nisbatan ancha samarali ekanligini ko’rsatdi [2]. Bu xulosa o’qituvchining baholash madaniyatini aniq mezonlar va izchil darajalar asosida shakllantirish haqidagi nazariy qarashlarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Olingan natijalarni mavjud ilmiy yondashuvlar bilan qiyoslash shuni ko’rsatadiki, kriteriyal-darajalitizimdiagnostikakompetentliginingbarchakomponentlarinibirvaqtdavao’zarobog’liqlikda baholash imkonini beradi [5]. Tajriba guruhidagi 33,7% lik ijobiy o’sish bu yondashuvning amaliy ahamiyatini dalillaydi. Bu esa bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik sifatini oshiradi [6]. Tizimning samaradorligi uning moslashuvchanligi bilan ham bog’liq: u turli ta’lim sharoitlariga moslashtirilishi va o’qituvchi tayyorlash dasturlariga integratsiya qilinishi mumkin [8]. Shu bilan birga, tizimni amaliyotga joriy etishda pedagogik shart-sharoitlarni-uslubiy ta’minot, diagnostik vositalar bazasi, professor-o’qituvchilarning tayyorgarligi va qaytar aloqa madaniyatini-hisobga olish zarurligi aniqlandi [7].

XULOSA. Olib borilgan tadqiqot pedagogik diagnostika kompetentligini baholashning kriteriyal-darajali tizimini nazariy hamda eksperimental jihatdan asoslab berdi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi: Birinchidan, diagnostika kompetentligi motivatsion-qadriyatli, kognitiv-mazmunli va faoliyatli-amaliy komponentlarning yaxlit birligi sifatida namoyon bo’ladi. Ushbu komponentlar o’zaro chambarchas bog’liq bo’lib, ulardan birortasining yetarlicha rivojlanmaganligi kompetentlikning umumiy darajasiga salbiy ta’sir ko’rsatadi. Shu sababli diagnostika kompetentligini baholash mazkur komponentlarning uyg’un va o’zaro bog’liq holatini hisobga olishni taqozo etadi [3]. Ikkinchidan, kriteriyal-darajali tizim diagnostika kompetentligini bosqichma-bosqich va tizimli baholashni ta’minlaydigan o’zaro bog’liq bloklar majmuasi asosida amalga oshiriladi. Tizimning yaxlitligi mezonlarni aniqlash, darajalarni izchil belgilash va integral baholashni uzluksiz, yagona jarayon sifatida birlashtirishi, qaytar aloqani esa uning harakatlantiruvchi mexanizmi sifatida nazarda tutishida namoyon bo’ladi [5]. Uchinchidan, eksperimental ishlar natijalari taklif etilgan tizimning samaradorligini ishonchli tarzda tasdiqladi:

tajriba guruhida diagnostika kompetentligining yuqori darajadagi ko'rsatkichi 33,7% ga oshdi, past darajadagi ko'rsatkich esa sezilarli kamaydi, nazorat guruhida esa o'zgarishlar ahamiyatsiz bo'ldi. Statistik tahlil bu farqlarning tasodifiy emasligini tasdiqladi, bu tizimni oliy pedagogik ta'lim amaliyotiga joriy etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi [10].

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, ishlab chiqilgan kriteriyal-darajali tizim va uning metodik ta'minoti bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayoniga bevosita joriy etilishi, o'quv dasturlari va metodik majmualarni takomillashtirishda foydalanilishi mumkin. Shu bilan birga, tadqiqot doirasida barcha masalalar to'liq yoritildi deb bo'lmaydi: baholash tizimini raqamli diagnostik platformalar yordamida avtomatlashtirish, shuningdek uni inklyuziv ta'lim sharoitiga moslashtirish kelgusi ilmiy izlanishlarning istiqbolli yo'nalishlari bo'lib qolmoqda. Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning diagnostika kompetentligini baholash va rivojlantirishga qaratilgan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ingenkamp, K. (1991). Pedagogicheskaya diagnostika. Moskva: Pedagogika.
2. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 5(1), 7–74. https://doi.org/10.1080/0969595980050102
3. Stiggins, R. J. (2002). Assessment crisis: The absence of assessment for learning. Phi Delta Kappan, 83(10), 758–765. https://doi.org/10.1177/003172170208301010
4. Helmke, A. (2009). Unterrichtsqualität und Lehrerprofessionalität: Diagnose, Evaluation und Verbesserung des Unterrichts. Seelze: Klett-Kallmeyer.
5. Brookhart, S. M. (2011). Educational assessment knowledge and skills for teachers. Educational Measurement: Issues and Practice, 30(1), 3–12. https://doi.org/10.1111/j.1745-3992.2010.00195.x
6. DeLuca, C., LaPointe-McEwan, D., & Luhanga, U. (2016). Teacher assessment literacy: A review of international standards and measures. Educational Assessment, Evaluation and Accountability, 28(3), 251–272. https://doi.org/10.1007/s11092-015-9233-6
7. Popham, W. J. (2009). Assessment literacy for teachers: Faddish or fundamental? Theory Into Practice, 48(1), 4–11. https://doi.org/10.1080/00405840802577536
8. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. Review of Educational Research, 77(1), 81–112. https://doi.org/10.3102/003465430298487
9. Xu, Y., & Brown, G. T. L. (2016). Teacher assessment literacy in practice: A reconceptualization. Teaching and Teacher Education, 58, 149–162. https://doi.org/10.1016/j.tate.2016.05.010
10. Bennett, R. E. (2011). Formative assessment: A critical review. Assessment in Education: Principles, Policy & Practice, 18(1), 5–25. https://doi.org/10.1080/0969594X.2010.513678

FORMING CRITICAL THINKING SKILLS AMONG LINGUISTICS STUDENTS THROUGH THE ANALYSIS OF MEDIA TEXTS IN ENGLISH

Atamurodova Sitora Jalilovna,
Bukhara state university, Bukhara, Uzbekistan

This article proposes a theoretically grounded methodological model for forming critical thinking skills among linguistics students through the systematic analysis of English-language media texts. The author argues that news articles, opinion pieces, advertisements, and social media publications provide authentic linguistic and ideological material for developing analytical, evaluative, and inferential reasoning. Drawing on the Paul–Elder framework, critical media literacy, and critical discourse analysis, the study designs a four-phase model — contextualisation, linguistic-rhetorical decoding, evaluation of reasoning, and reflective response — supported by the SEE-I metacognitive protocol. The article articulates an empirical validation strategy with hypotheses, sampling plan, assessment instruments, and analytic procedures for subsequent classroom testing.

Keywords: critical thinking, media texts, English language, linguistics students, Paul–Elder framework, media literacy, analytical reading, higher education, foreign language teaching methodology.

TILSHUNOSLIK YO‘NALISHI TALABALARIDA INGLIZ TILIDAGI MEDIA MATNLARNI TAHLIL QILISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Maqolada tilshunoslik yo‘nalishi talabalarida ingliz tilidagi media matnlarni tahlil qilish orqali tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha nazariy asoslangan uslubiy model taklif etilgan. Muallif yangiliklar maqolalari, analitik sharhlar, reklama matnlari va ijtimoiy tarmoqlardagi nashrlar talabalarda tahliliy, baholash hamda xulosa chiqarish faoliyatini rivojlantirish uchun autentik lingvistik va g‘oyaviy material taqdim etishini asoslab beradi. Paul–Elder kontseptsiyasi, tanqidiy media savodxonlik va tanqidiy diskurs tahliliga tayanib, to‘rt bosqichli model ishlab chiqilgan: kontekstualizatsiya, til-ritorik dekodlash, mulohazalarni baholash va reflektiv javob; modelga SEE-I metakognitiv protokoli integratsiyalashtirilgan. Modelni keyinchalik amaliy sinovdan o‘tkazish uchun gipotezalar, namuna olish rejasi, baholash asboblari va tahlil tartibi belgilab berilgan.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, media matnlar, ingliz tili, tilshunoslik talabalari, Paul–Elder modeli, media savodxonlik, tahliliy o‘qish, oliy ta’lim, chet tili o‘qitish metodikasi.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ-ЛИНГВИСТОВ ПОСРЕДСТВОМ АНАЛИЗА МЕДИАТЕКСТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье предложена теоретически обоснованная методическая модель формирования навыков критического мышления у студентов-лингвистов посредством систематического анализа медиатекстов на английском языке. Автор обосновывает положение о том, что новостные материалы, аналитические статьи, реклама и публикации социальных сетей предоставляют аутентичный языковой и идейный материал для развития у студентов аналитических, оценочных и инференциальных умений. На основе концепции Пола–Элдер, критической медиаграмотности и критического дискурс-анализа разработана

четырёхэтапная модель: контекстуализация, языко-риторическое декодирование, оценка рассуждений и рефлексивный ответ, интегрированная с метакогнитивным протоколом SEE-I. Сформулированы гипотезы, план выборки, инструментарий и критерии оценивания для последующей эмпирической валидации модели.

Ключевые слова: критическое мышление, медиатексты, английский язык, студенты-лингвисты, модель Пола–Элдер, медиаграмотность, аналитическое чтение, высшее образование, методика преподавания иностранных языков.

Introduction. Critical thinking has emerged as one of the most prominent educational priorities of the twenty-first century, and nowhere is its cultivation more pertinent than in linguistic education. The contemporary information environment — with algorithmic personalisation of news and rhetorical sophistication of advertising and political communication — requires readers who can question, evaluate, and interpret rather than merely decode. For students of English philology, the bulk of professionally relevant input is encountered in English in genres combining linguistic and ideological complexity. In Uzbekistan, the New Uzbekistan Development Strategy for 2022–2026 [1] highlights independent thinking and analytical autonomy among university students; yet domestic foreign language instruction continues to prioritise grammatical accuracy over higher-order operations, and the methodology for using English-language media texts to develop language and critical thinking jointly remains insufficiently elaborated. The aim of this article is to substantiate a four-phase model for forming critical thinking skills in linguistics students through guided analysis of media texts in English, and to outline a strategy for its empirical validation. The central hypothesis advanced for future testing is that systematic integration of media text analysis into advanced English instruction, organised through the proposed model, will produce gains in operationally defined critical thinking indicators exceeding those of conventional comprehension-based instruction.

Literature review. Three intersecting bodies of literature underpin the model. R. Paul and L. Elder define critical thinking as the disciplined art of analysing and evaluating thinking [2]; their model (Figure 1) identifies eight elements of reasoning and ten intellectual standards translatable into analytical and evaluative questions. R.H. Ennis [3] adds the dual character of skills and dispositions; P.A. Facione's Delphi Report [4] consolidates expert consensus on six cognitive operations (interpretation, analysis, evaluation, inference, explanation, self-regulation); D.F. Halpern [5] grounds critical thinking in cognitive psychology and underscores transferability across domains. L.W. Anderson and D.R. Krathwohl [12] situate these operations in a taxonomy from lower- to higher-order processes (analyse, evaluate, create); S. Brookfield [13] reframes the enterprise as disciplined assumption-hunting; M. Davies and R. Barnett [14] synthesise contemporary perspectives on critical thinking in higher education.

Eight elements of reasoning

Purpose Question at issue Information Inferences

Concepts Assumptions Implications Point of view

Ten intellectual standards (applied to each element)

Clarity Accuracy Precision Relevance Depth

Breadth Logic Significance Fairness Sufficiency

Pedagogical operation: ask of each element whether it meets each standard (e.g., Is the information accurate? Are the inferences logical? Is the point of view fair?)

Eight elements of reasoning

Purpose	**Question at issue**	**Information**	**Inferences**
Concepts	**Assumptions**	**Implications**	**Point of view**

Ten intellectual standards (applied to each element)

Clarity	Accuracy	Precision	Relevance	Depth
Breadth	Logic	Significance	Fairness	Sufficiency

Pedagogical operation: ask of each element whether it meets each standard (e.g., Is the information accurate? Are the inferences logical? Is the point of view fair?)

Figure 1.

The Paul–Elder framework: eight elements of reasoning and ten intellectual standards

The intersection of critical thinking with media analysis is articulated by R. Hobbs [6], D. Buckingham [7], and D. Kellner and J. Share [8], who regard the media text not as transparent content but as a rhetorical artefact requiring interpretive labour — a position whose linguistic counterpart is N. Fairclough's critical discourse analysis [15], for whom language is social practice and texts reproduce social relations of power. In foreign language pedagogy, C. Wallace's notion of critical reading as reading against the text [9] is the principal reference; the CEFR Companion Volume [10] reinforces this through descriptors on mediation, opinion identification, and register; and C. Lankshear and M. Knobel [11] situate it within new literacies. Taken together, these literatures furnish the theoretical foundations of the methodology proposed below — with Anderson–Krathwohl [12], Brookfield [13], and M. Lipman [16] orienting the design toward higher-order cognitive processes pursued in a discursively rich classroom.

Methods. This study is a conceptual and methodological investigation; its research operation is the integrative synthesis of theoretical resources into a classroom-implementable instructional model. It proceeded through three stages: (1) integrative review of scholarship on critical thinking [2–5], critical media literacy [6, 7, 8, 15], and critical reading in foreign language education [9, 10, 11]; (2) identification of the operational gap — the absence of a unified protocol integrating critical thinking theory with the features of media discourse; (3) synthesis of the four-phase model by mapping Paul–Elder elements onto a curricular sequence consistent with critical discourse analysis [15] and the SEE-I protocol [2], with the validation framework designed in parallel. The methodological logic follows conceptual research in educational pedagogy [14], in which the "results" are the outputs of theoretical synthesis: the model, its implementation structure, the hypotheses for testing, and the assessment instruments.

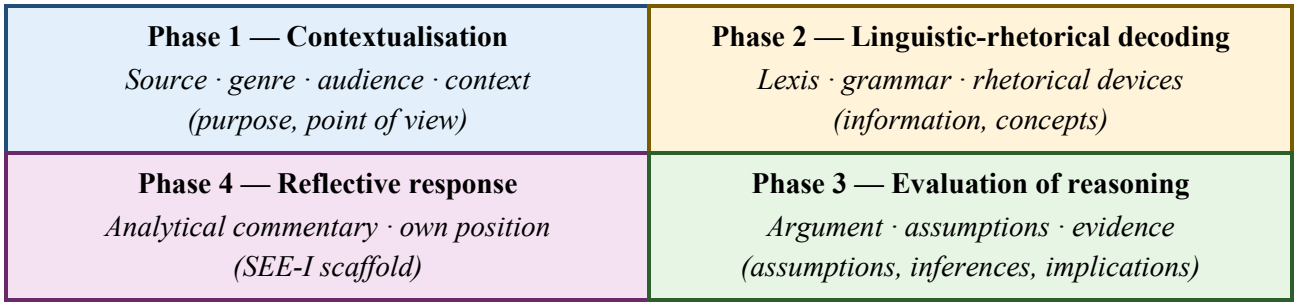
Results. The conceptual and methodological investigation produced two interrelated outputs: a four-phase model for the guided analysis of English-language media texts (Figure 2), and a four-element framework for the model's empirical validation comprising hypotheses (Table 1), an assessment rubric (Table 2), a sampling plan, and an analytic procedure. Both outputs are presented below.

Phase 1 — Contextualisation

Source · genre · audience · context

(purpose, point of view) Phase 2 — Linguistic-rhetorical decoding

Lexis · grammar · rhetorical devices
(information, concepts)
Phase 4 — Reflective response
Analytical commentary · own position
(SEE-I scaffold)Phase 3 — Evaluation of reasoning
Argument · assumptions · evidence
(assumptions, inferences, implications)
Cyclical flow: Phase 1 → Phase 2 → Phase 3 → Phase 4 → Phase 1. Theoretical basis: Paul–Elder framework · SEE-I metacognitive protocol

Cyclical flow: Phase 1 → Phase 2 → Phase 3 → Phase 4 → Phase 1.

Theoretical basis: Paul–Elder framework · SEE-I metacognitive protocol

Figure 2.

Four-phase methodological model of guided media text analysis

Each of the four phases (Figure 2) operationalises Paul–Elder elements in a distinct dimension: Phase 1 (Contextualisation) addresses purpose and point of view through source, genre, and audience; Phase 2 (Linguistic-rhetorical decoding) addresses information and concepts through lexical choices, grammatical features, and rhetorical devices, drawing on critical discourse analysis [15] and Wallace's reading against the text [9]; Phase 3 (Evaluation of reasoning) addresses assumptions, inferences, and implications by reconstructing argumentative structure — Brookfield's [13] assumption-hunting; and Phase 4 (Reflective response) produces an analytical commentary articulating the student's own position. The SEE-I protocol (State, Elaborate, Exemplify, Illustrate) [2] provides metacognitive scaffolding throughout.

The intervention is conceived to span fourteen academic weeks in four stages — orientation (weeks 1–2), guided application to news and feature texts (weeks 3–6), independent application to opinion editorials, advertising, and social media (weeks 7–11), and integrative project work (weeks 12–14) — combining whole-class modelling, small-group analysis, and individual written response, with authentic texts selected on six criteria (linguistic accessibility at CEFR B2–C1, generic diversity, thematic relevance, analytical productivity, perspective balance, authentic provenance). The empirical validation is conceived as a quasi-experimental mixed-methods study with second- and third-year Bachelor's students of "Philology and Teaching Languages (English)", with experimental (EG) and control (CG) groups equated on baseline English proficiency (CEFR B2). The EG would follow the four-phase model, the CG a conventional comprehension-based programme over the same period. The validation framework comprises four hypotheses (Table 1), a scoring rubric (Table 2), a sampling plan, and an analytic procedure.

Table 1.

Hypotheses advanced for empirical validation of the proposed model

ID	Hypothesis
H1	Students receiving instruction based on the four-phase model will demonstrate higher post-test scores in operationally defined critical thinking indicators than students in a comparable control group following conventional comprehension-based instruction.
H2	The largest measurable gains will be registered in the indicators that conventional instruction tends to underdevelop — namely, recognition of assumptions and evaluation of evidence — reflecting the explicit treatment of these operations in Phases 2 and 3 of the model.
H3	The analytical disposition cultivated through guided media text analysis will be detectable in students' unsolicited engagement with texts encountered outside the intervention — that is, will exhibit signs of transfer beyond the immediate instructional setting.
H4	Gains in operational indicators will be accompanied by a qualitative shift in students' analytical mode — from content-summary to argument-reconstruction, presupposition identification, and independent position-taking — observable in their written commentaries.

dePre-test and post-test instruments share an identical structure, differing only in stimulus texts. Each test requires students to analyse a previously unseen 350-word media text by completing five tasks corresponding to the operational indicators. Tasks are scored on a 0–100 scale by two independent raters using the four-point rubric in Table 2, with inter-rater agreement reported via Cohen's kappa ($\kappa \geq 0.70$ acceptable [4]); stimulus texts are matched on length, CEFR level, topic familiarity, and structural complexity.

Table 2.

Proposed scoring rubric for the pre-test and post-test instruments

Indicator	0–25 Beginning	26–50 Developing	51–75 Proficient	76–100 Advanced
Identification of purpose	Cannot identify	Surface purpose only	Explicit + implicit	Layered + tensions
Recognition of assumptions	Treats text as transparent	Some explicit only	Explicit + some implicit	All + assesses warrant
Evaluation of evidence	Accepts at face value	Notes but unassessed	Assesses quality + sufficiency	Type, quality, sufficiency, credibility
Quality of inferences	Cannot reconstruct	Explicit only	Explicit + some implicit	All + logical strength
Independent position	Reproduces source	With marginal qualification	With explicit justification	Reasoned + alternatives

Qualitative data — classroom observation notes, coded written commentaries, and semi-

structured interviews — supplement the rubric measurements, with descriptive statistics and t-tests applied to the quantitative data and deductive thematic analysis to the qualitative corpus. Sampling targets approximately sixty students per group; ethical procedures include informed consent, anonymisation, and the right of withdrawal. The patterns of band-level change predicted by Hypotheses H1–H4 are summarised in Table 3, with the largest shifts anticipated in recognition of assumptions and evaluation of evidence (per H2).

Table 3.

Anticipated outcomes by operational indicator (theoretical predictions, awaiting empirical test)

Operational indicator	Predicted EG band-level shift	Source hypothesis
Identification of purpose	Developing → Proficient–Advanced	H1
Recognition of assumptions	Beginning–Developing → Advanced	H1, H2 (largest gain)
Evaluation of evidence	Beginning–Developing → Advanced	H1, H2 (largest gain)
Quality of inferences	Developing → Proficient	H1
Independent position	Beginning → Proficient	H1, H4 (qualitative shift)

Discussion. By embedding the eight elements and ten intellectual standards of the Paul–Elder framework within the specific material of media discourse, the model takes the position — developed by Davies and Barnett [14] and supported by Ennis [3] — that critical thinking is best cultivated when general analytical principles are applied within substantive subject matter rather than taught as abstract logical skills detached from content. Each hypothesis (Table 1) reflects an established theoretical position: H1 from the consensus that explicit instruction outperforms incidental exposure [4, 14]; H2 from the observation that conventional comprehension exercises underdevelop assumption-recognition and evidence-evaluation [7, 8, 13]; H3 from Halpern's [5] insistence on transfer; H4 from the position that critical reading is the shift from content-summary to reasoned interrogation [9, 11, 15].

Pedagogically, media texts in English provide simultaneously authentic linguistic input at advanced proficiency levels [10], culturally embedded discourse, and rhetorically dense material for analytical training [6, 7, 15]. The model carries direct consequences for curriculum design and teacher education; within the Uzbek context, this orientation supports the broader objectives of the New Uzbekistan Development Strategy [1]. The model also organises the classroom as what M. Lipman [16] calls a community of inquiry, in which students reason collaboratively before producing individual responses. The principal limitation is that the proposed model awaits empirical validation: the hypotheses have yet to be tested under the conditions of the receiving system, and further research will need to address transferability to other foreign languages and text types.

Conclusion. This article has substantiated a theoretically grounded methodological approach to forming critical thinking skills in linguistics students through guided analysis of media texts in English. The proposed four-phase model operationalises the Paul–Elder framework for English-language linguistic education and integrates insights from critical media literacy, critical discourse analysis, and contemporary critical thinking research; alongside it, an empirical validation framework with hypotheses, scoring rubric, sampling plan, and analytic procedure has

been articulated. Four practical recommendations follow: media text analysis should be a regular component of advanced English courses; the analytical apparatus should be made explicit through metacognitive scaffolding such as SEE-I; assessment should privilege analytical and reflective tasks over comprehension-only formats; and teacher-education programmes should equip teachers with the instruments required to teach critical thinking through media texts. The next step is the empirical implementation of the validation framework outlined here.

References:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022—2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. — Toshkent, 2022.

2. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking Concepts and Tools. — 8th ed. — New York: Rowman & Littlefield, 2020. — 48 p.

3. Ennis R.H. Critical Thinking Across the Curriculum: A Vision // Topoi. — 2018. — Vol. 37, No. 1. — P. 165–184.

4. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. The Delphi Report. — Millbrae: California Academic Press, 1990. — 112 p.

5. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. — 5th ed. — New York: Psychology Press, 2014. — 656 p.

6. Hobbs R. Create to Learn: Introduction to Digital Literacy. — Hoboken: Wiley-Blackwell, 2017. — 248 p.

7. Buckingham D. The Media Education Manifesto. — Cambridge: Polity Press, 2019. — 140 p.

8. Kellner D., Share J. The Critical Media Literacy Guide: Engaging Media and Transforming Education. — Leiden: Brill Sense, 2019. — 156 p.

9. Wallace C. Critical Reading in Language Education. — Houndmills: Palgrave Macmillan, 2003. — 224 p.

10. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. — Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. — 278 p.

11. Lankshear C., Knobel M. New Literacies: Everyday Practices and Social Learning. — 3rd ed. — Maidenhead: Open University Press, 2011. — 296 p.

12. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (Eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. — New York: Longman, 2001. — 336 p.

13. Brookfield S.D. Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. — San Francisco: Jossey-Bass, 2012. — 304 p.

14. Davies M., Barnett R. (Eds.). The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education. — New York: Palgrave Macmillan, 2015. — 588 p.

15. Fairclough N. Language and Power. — 3rd ed. — London: Routledge, 2015. — 264 p.

16. Lipman M. Thinking in Education. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 304 p.

ELEKTROMAGNETIZM FANIDAN VIRTUAL LABORATORIYA ISHLARINI ISHLAB CHIQISH VA ULARNI TA'LIM JARAYONIDA QO'LLASH

Abbosova Nozima Baxtiyor qizi,
Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, Umumiy fizika kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola elektromagnetizmni o'qitishda virtual laboratoriyalarni qo'llashning pedagogik samaradorligini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda virtual laboratoriyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etishning metodik jihatlari va bu jarayonning talabalarning o'quv natijalariga ta'siri baholandi. Maqola, shuningdek, virtual laboratoriyalar yordamida murakkab fizika jarayonlarini qanday tushuntirish mumkinligini ko'rsatib beradi va bu usulning o'ziga xos afzalliklarini ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalari virtual laboratoriyalarni qo'llash orqali talabalarning bilim darajasini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatdi, biroq ularning real laboratoriyalardagi ko'nikmalarni shakllantirishga qodir emasligini ham ta'kidlaydi. Tadqiqotdan olingan metodik tavsiyalar o'qituvchilarga virtual va real laboratoriyalarni uyg'unlashtirishda yordam beradi.

Kalit so'zlar: elektromagnetizm, virtual laboratoriyalar, PhET, EveryCircuit, Crocodile Physics, pedagogik samaradorlik, o'qitish metodikasi, talaba natijalari.

ELECTROMAGNETISM VIRTUAL LABORATORY WORKS DEVELOPMENT AND THEIR APPLICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abbosova Nozima Baxtiyor qizi,
Z.M. Bobur Andijan State University, Department of General Physics, Lecturer

Annotation: This article is dedicated to studying the pedagogical effectiveness of using virtual laboratories in teaching electromagnetism. The research evaluates the methodological aspects of implementing virtual laboratories into the educational process and assesses their impact on students' learning outcomes. The article also demonstrates how complex physical processes can be explained using virtual laboratories and highlights the unique advantages of this approach. The research results show that the use of virtual laboratories can improve students' knowledge levels, but it also emphasizes that they are not capable of developing practical skills in real laboratory settings. The methodological recommendations derived from the research will assist teachers in integrating both virtual and real laboratories effectively.

Keywords: electromagnetism, virtual laboratories, PhET, EveryCircuit, Crocodile Physics, pedagogical effectiveness, teaching methodology, student outcomes.

РАЗРАБОТКА ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО ЭЛЕКТРОМАГНИТИЗМУ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аббасова Нозима,
Андижанский государственный университет имени З.М.Бобура,
Кафедра общей физики, преподаватель

Аннотация: Данная статья посвящена изучению педагогической эффективности применения виртуальных лабораторий при обучении электромагнетизму. В исследовании оценены методические аспекты внедрения виртуальных лабораторий в образовательный процесс и их влияние на результаты обучения студентов. В статье также показано, как

с помощью виртуальных лабораторий можно объяснить сложные физические процессы, и подчеркиваются уникальные преимущества этого подхода. Результаты исследования показали, что использование виртуальных лабораторий позволяет повысить уровень знаний студентов, однако также подчеркивается, что они не могут развить практические навыки работы в реальных лабораториях. Методические рекомендации, полученные в ходе исследования, помогут преподавателям эффективно интегрировать виртуальные и реальные лаборатории.

Ключевые слова: электромагнетизм, виртуальные лаборатории, PhET, EveryCircuit, Crocodile Physics, педагогическая эффективность, методика преподавания, результаты обучения студентов.

KIRISH. Elektromagnetizm fizika kursining eng muhim, ammo o‘qitish eng qiyin bo‘lgan bo‘limlaridan biri hisoblanadi. Bu mavzuning o‘rganilishida asosiy qiyinchiliklar, ko‘plab elektromagnit hodisalarni an’anaviy laboratoriya sharoitida o‘rganishning imkoni cheklanganligi bilan bog‘liqdir. Misol uchun, o‘zgaruvchan magnit maydonining shakllanishi yoki elektromagnit induksiyaning vaqtinchalik jarayonlarini real vaqt rejimida kuzatish uchun qimmatbaho asbob-uskunalar talab etiladi. Shu bilan birga, bunday jarayonlarni talabalarga tushuntirish va ularning ongida to‘g‘ri tasavvurlarni shakllantirish o‘qituvchi uchun katta pedagogik masala bo‘lib qoladi.

So‘nggi yillarda virtual laboratoriyalar bu muammoning yechimiga aylanmoqda [1]. PhET, Crocodile Physics, EveryCircuit kabi platformalar o‘qituvchiga murakkab tajribalarni auditoriyada bir necha daqiqada namoyish qilish imkonini beradi. Ushbu tadqiqotning maqsadi – elektromagnetizm bo‘yicha virtual laboratoriya ishlarini ishlab chiqish bosqichlarini tavsiflash, ularni o‘quv jarayoniga tatbiq etish metodikasini taklif qilish va samaradorligini baholashdir.

Tadqiqotning vazifalari:

1. Elektromagnetizm mavzulari uchun virtual laboratoriyalarni tanlash va moslashtirish.
2. Virtual laboratoriyalar bilan ishlash bo‘yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish.
3. Tajriba guruhlarida virtual laboratoriyalarni qo‘llash va natijalarni tahlil qilish.
4. Virtual va real laboratoriyalarning samaradorligini qiyosiy baholash.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Safarova N.N. [2] o‘zining tadqiqotida raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayonida qanday samarali qo‘llanilishi mumkinligini o‘rgangan. U virtual laboratoriyalar va interaktiv texnologiyalarning ta’lim samaradorligini oshirishda katta rol o‘ynashini ta’kidlagan. Muallif talabalarning ta’limga bo‘lgan qiziqishini oshirish, bilimlarni mustahkamlash va o‘quv jarayonini yanada interaktiv qilish imkoniyatlari haqida yozgan. Bu o‘rganish jarayonida talabalar nafaqat nazariy bilimlarni olishadi, balki amaliy tajriba ham orttiradilar. Virtual laboratoriyalar, jumladan, elektrofizika va elektromagnetizm sohasidagi jarayonlarni ko‘rish va tahlil qilish, talabalar uchun nafaqat ilmiy, balki psixologik jihatdan ham qulay muhit yaratadi.

Oqilov N.N. [3] raqamli pedagogika va uning ta’lim tizimidagi o‘rni haqida to‘liq tahlilni taklif qiladi. Uning fikricha, raqamli pedagogika nazariy va amaliy jihatdan to‘liq tizimga aylanishi uchun har bir o‘qituvchi raqamli vositalardan samarali foydalanish kerak. Raqamli texnologiyalar ta’limni soddalashtiradi, vaqtni tejash imkonini beradi va o‘qituvchilarni o‘quv jarayonini optimallashtirishga undaydi.

Babaraximova D. o‘zining ilmiy ishi [4] da raqamli texnologiyalarni ta’limda qo‘llash istiqbollari haqida so‘z yuritadi. U talabalarning intellektual rivojlanishini va ijtimoiy faolligini oshirishda virtual va interaktiv texnologiyalarning ahamiyatini ko‘rsatgan. Virtual laboratoriyalar yordamida murakkab ilmiy kontseptsiyalarni soddalashtirish va talabalarga ularni vizual tarzda ko‘rsatish orqali ularning o‘rganish faoliyatini yaxshilash mumkinligini ta’kidlaydi.

Anderson J. [5] raqamli texnologiyalar va o‘quvchilarning faolligi o‘rtasidagi bog‘lanishni

o‘rganib, o‘zining tadqiqotida virtual muhitda ta’limning talabalar uchun qanday motivatsiya yaratishini ko‘rsatadi. Muallifning ishlari raqamli texnologiyalarning talabalarning faolligini oshirishdagi muhim ahamiyatini ta’kidlaydi.

Smirnov A.V. o‘zining tadqiqotida [6], axborot texnologiyalarini fizikani o‘qitishda qanday samarali qo‘llash mumkinligini ko‘rsatadi. U raqamli vositalar yordamida fizika darslarini ko‘proq interaktiv va talabalarning faol ishtirokini talab qiladigan darajaga olib chiqish mumkinligini ta’kidlaydi.

Hargreaves C., Fullan M. [7] o‘zlarining ilmiy ishlarida raqamli texnologiyalarning o‘qituvchilarni rivojlantirish va ularning malakasini oshirishdagi ahamiyatini ko‘rsatgan. Ularning tadqiqotiga ko‘ra, raqamli texnologiyalarni qo‘llash nafaqat talabalar uchun, balki o‘qituvchilar uchun ham yangi imkoniyatlar yaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot 2025–2026 o‘quv yilida Andijon davlat universitetining fizika yo‘nalishida olib borildi. Tadqiqotda 60 nafar talaba ishtirok etdi. Ular ikki guruhga bo‘lindi: tajriba guruhi (30 talaba) va nazorat guruhi (30 talaba).

Qo‘llanilgan platformalar:

- PhET Interactive Simulations;
- EveryCircuit;
- Crocodile Physics;

Tajriba guruhi quyidagi 4 ta virtual laboratoriya ishini bajardi:

№	Laboratoriya nomi	Platforma	Davomiyligi
1	Elektromagnit induksiya	PhET	40 daqiqa
2	Kondensatorning zaryadlanishi va razryadlanishi	EveryCircuit	40 daqiqa
3	O‘zgaruvchan tok zanjirida rezonans	Crocodile Physics	40 daqiqa
4	Magnit maydonining tokli o‘tkazgichga ta’siri	PhET	40 daqiqa

Nazorat guruhi aynan shu mavzularni an’anaviy laboratoriya qurilmalari (real asboblar) yordamida o‘rgandi.

Baholash mezonlari:

- mavzu bo‘yicha 10 savoldan iborat test;
- berilgan elektromagnit sxemani tahlil qilish topshirig‘i;
- laboratoriya hisobotining sifati (analitik fikrlash).

Har bir talaba ikkala baholashdan o‘tdi. Natijalar SPSS dasturida statistik tahlil qilinadi.

NATIJALAR. Ushbu tadqiqot doirasida elektromagnetizm fani uchun virtual laboratoriya ishlab chiqildi [8,9]. Laboratoriya dasturiy ta’minot orqali talabalarni interaktiv tarzda o‘quv materiallari bilan tanishtirish, eksperimentlarni modellashtirish va natijalarni vizual tahlil qilish imkonini beradi.

Virtual laboratoriya quyidagi xususiyatlarga ega:

- talabalar turli eksperimentlarni bosqichma-bosqich bajaradi, parametrlarni o‘zgartirib natijalarni kuzatadi;
- real laboratoriya sharoitidagi o‘lchovlar va eksperiment jarayonlari dastur orqali simulyatsiya qilinadi;
- o‘quv motivatsiyasini oshirish: Vizualizatsiya va interaktiv elementlar orqali talabalar mavzuni mustahkam o‘zlashtiradi va real tajribalarga bo‘lgan qiziqishi ortadi;

- talabalar murakkab sxemalarni tahlil qilish va elektromagnit jarayonlarni kuzatish orqali amaliy ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Virtual laboratoriya ishlab chiqishda asosiy maqsad talabalarning bilimini oshirish, o‘quv jarayonini qulaylashtirish va xavfsiz eksperiment imkoniyatini yaratish bo‘ldi.

Mazkur tadqiqotda virtual laboratoriyadan foydalanishning ta’lim samaradorligiga ta’siri tajriba va nazorat guruhlari kesimida kompleks ravishda tahlil qilindi. Baholash jarayonida talabalar bilim darajasi test sinovlari orqali, amaliy ko‘nikmalari esa sxemalarni tahlil qilish topshiriqlari asosida aniqlangan. Shuningdek, tajriba guruhidagi talabalar orasida virtual laboratoriyadan foydalanish bo‘yicha so‘rovnoma o‘tkazildi.

1. Test natijalari (maksimal 10 ball):

2-jadval.

Guruh	O‘rtacha ball	Standart og‘ish	t-qiymat	p-qiymat
Tajriba guruhi	8,2	1,1	3,45	0,001
Nazorat guruhi	7,1	1,3		

Tajriba guruhi nazorat guruhidan o‘rtacha 1,1 ball yuqori natija ko‘rsatdi. Farq statistik ahamiyatli ($p < 0,05$).

2. Sxemani tahlil qilish topshirig‘i (maksimal 5 ball):

3-jadval.

Guruh	O‘rtacha ball	Standart og‘ish
Tajriba guruhi	4,0	0,7
Nazorat guruhi	3,1	1,0

Natijalarga ko‘ra (3-jadval), tajriba guruhining o‘rtacha bali 4,0 (SD = 0,7), nazorat guruhida esa 3,1 (SD = 1,0) ni tashkil etdi.

Olingan natijalar virtual laboratoriyadan foydalangan talabalar murakkab sxemalarni tahlil qilishda sezilarli darajada yuqori natija ko‘rsatganini bildiradi. Guruhlar o‘rtasidagi farq 0,9 ballni tashkil etdi.

3. Talabalar fikri – so‘rovnoma natijalari (tajriba guruhi, 30 kishi).

Tajriba guruhidagi talabalar orasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari virtual laboratoriyaning samaradorligini tasdiqladi (4-jadvalga q.).

4-jadval.

Bayonot	Rozi	Qisman rozi	Rozi emas
Virtual laboratoriya mavzuni tushunishimga yordam berdi	26 (87%)	3 (10%)	1 (3%)
Simulyatsiyalar bilan ishlash oson va qulay	24 (80%)	4 (13%)	2 (7%)
Virtual laboratoriya real tajribaga qiziqishimni oshirdi	22 (73%)	5 (17%)	3 (10%)
Virtual laboratoriyani real tajriba bilan birga qo‘llash kerak	28 (93%)	2 (7%)	0

Mazkur natijalar virtual laboratoriyaning nafaqat bilimni oshirish, balki o‘quv motivatsiyasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishini anglatadi.

4. Talabalarning ochiq javoblari asosida ayrim kamchiliklar ham qayd etildi:

- 5 nafar talaba (17%): “Real simni ushlab ulash ko‘nikmasi shakllanmadi”;
- 3 nafar (10%): “Ba’zi simulyatsiyalar juda sodda”
- 2 nafar (7%): “Eski kompyuterda sust ishladi”

Ushbu kamchiliklar virtual laboratoriyadan foydalanishda uni an’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlari bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA. Virtual laboratoriyalar bilan ishlagan talabalarning test va tahliliy topshiriqlardagi yuqori natijalari tasodifiy emas. Bu holat bir nechta omillar bilan izohlanadi va ular o‘zaro bog‘liq holda ishlaydi.

Avvalo, virtual muhit talaba uchun psixologik jihatdan xavfsiz makon yaratadi. An’anaviy laboratoriyada xatolik ko‘pincha vaqt yo‘qotish, jihozga zarar yetkazish yoki o‘qituvchi oldida noqulay vaziyatga tushish bilan bog‘lanadi. Virtual sharoitda esa bunday xavf yo‘q. Talaba bemalol tajriba qiladi, noto‘g‘ri yo‘lni tanlasa ham, uni tezda tuzatadi. Shu sababli u faolroq sinab ko‘radi va bu jarayon o‘rganishni jadallashtiradi.

Ikkinchi muhim jihat - vizuallik va interaktivlik. Fizik jarayonlar ko‘pincha abstrakt ko‘rinadi, ayniqsa elektromagnetizm kabi mavzularda. Simulyatsiya esa bu jarayonlarni ko‘rinadigan qiladi. Masalan, magnit maydon chiziqlarining o‘zgarishini rang va shakl orqali kuzatish talabaning tasavvurini boyitadi. Natijada u formulani yodlab olish bilan cheklanmaydi, balki uning ortidagi fizik mazmunni anglaydi.

Yana bir omil - vaqtning samarali ishlatilishi. Real laboratoriyada tayyorgarlikning o‘zi ancha vaqt oladi. Virtual muhitda esa talaba qisqa vaqt ichida bir nechta ssenariyni sinab ko‘rishi mumkin. Bu taqqoslash va xulosa chiqarish imkoniyatini kengaytiradi. Shunga qaramay, bu qulaylikning o‘z chegarasi bor.

Talabalarimizning bir qismi real laboratoriya ko‘nikmalari yetishmayotganini qayd etgani bejiz emas. Simulyatsiya nazariy tushunchani mustahkamlaydi, lekin qo‘l bilan ishlash tajribasini bera olmaydi. O‘tkazgichni ulash, kontaktni tekshirish yoki asbobni sozlash kabi amaliy jarayonlar faqat real muhitda shakllanadi. Mazkur omil virtual laboratoriyani to‘liq muqobil ish sifatida emas, balki qo‘shimcha vosita sifatida ko‘rish kerakligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, ayrim simulyatsiyalarning soddalashtirilgani ham muhim masala. Model aniqroq bo‘lishi uchun ko‘plab ikkilamchi effektlar chiqarib tashlanadi. Bu didaktik jihatdan qulay, lekin ba’zan talabaning real jarayon haqidagi tasavvurini toraytiradi. Shu sababli o‘qituvchi simulyatsiyaning chegaralarini alohida tushuntirishi kerak.

Oldingi tadqiqotlar bilan qiyoslaganda, Finkelstein va hammualliflar PhET simulyatsiyalarining an’anaviy laboratoriyalarga nisbatan ustunligini ko‘rsatgan. Ularning ma’lumotlariga ko‘ra, virtual laboratoriyadan foydalangan talabalar kontseptual tushunishda 20–25% yuqori natija qayd etgan. Bizning tadqiqotda esa bu ko‘rsatkich 15–20% oralig‘ida bo‘ldi. Kuzatilgan tafovutni mavzuning murakkablik darajasi yoki tadqiqotda ishtirok etgan talabalar tarkibidagi farqlar bilan izohlash mumkin.

Tajribaga tayangan holda bir nechta amaliy tavsiyalarni aytish mumkin. Virtual va real laboratoriyani qarama-qarshi qo‘yish to‘g‘ri emas, ularni uyg‘unlashtirish kerak. Darsni virtual muhitda boshlash tushunchani tezroq shakllantiradi, keyin real laboratoriya bu bilimni mustahkamlaydi. Bundan tashqari, virtual faoliyat aniq yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Talaba nimani kuzatishi va qanday xulosaga kelishi kerakligi oldindan belgilansa, natija ancha yuqori bo‘ladi. Qisqa yozma refleksiya esa o‘zlashtirishni chuqurlashtiradi. Talabalarning o‘zaro tushuntirishlari ham kutilganidan ko‘ra samaraliroq chiqadi, chunki ular bir-birining tilida gapiradi.

Kelgusida tadqiqotni kengaytirish uchun bir nechta yo‘nalish qiziqarli ko‘rinadi. Eng avvalo, bilimning saqlanish darajasini uzoq muddatda o‘rganish kerak. Bir martalik yuqori natija har doim ham barqaror bilimni anglatmaydi. Shuningdek, talabaning darajasiga moslashadigan adaptiv simulyatsiyalar katta imkoniyat ochadi. Nihoyat, virtual va real laboratoriya o‘rtasidagi optimal nisbatni aniqlash ham muhim masala bo‘lib qolmoqda. Bu nisbat ehtimol yagona bo‘lmaydi, fan, mavzu va auditoriyaga qarab o‘zgaradi.

XULOSA. Elektromagnetizmni o‘qitishda virtual laboratoriyalar an’anaviy laboratoriyalarga

nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Tadqiqot natijalari, virtual laboratoriyalardan foydalangan talabalar, test va tahliliy topshiriqlarda o‘rtacha 15–20% yuqori natijalar ko‘rsatganini ta’kidladi. Biroq, real laboratoriya ko‘nikmalarini shakllantirishda virtual laboratoriyalar to‘liq muqobil sifatida xizmat qila olmaydi. Shuning uchun eng maqbul yondashuv – virtual laboratoriyalarni an’anaviy laboratoriyalar bilan uyg‘un holda qo‘llashdir.

Bundan tashqari, virtual laboratoriyalarni faqatgina ko‘rsatuvchi vosita sifatida emas, balki talabalarni faol ravishda tajriba qilishga rag‘batlantiradigan interaktiv ta’lim vositasi sifatida ishlatish kerak. Talabalar o‘rtasida o‘zaro tushuntirish va ko‘nikmalarni mustahkamlash jarayoni nafaqat ma’lumotlarni saqlashni yaxshilaydi, balki o‘rganish jarayonini yanada samarali qiladi.

Kelgusida tadqiqotni kengaytirish va chuqurlashtirish uchun bir nechta yo‘nalishlar qiziqarli ko‘rinadi. Eng avvalo, bilimning uzoq muddatli saqlanish darajasini o‘rganish zarur. Virtual laboratoriyalar orqali olingan bilimlarning real dunyo vaziyatlariga qanchalik moslashishi va barqarorligi bo‘yicha yanada ko‘proq tadqiqotlar o‘tkazish muhimdir. Shuningdek, adaptiv va talabaning darajasiga moslashtirilgan simulyatsiyalarni yaratish, o‘qitishning samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Неборский Е.В. и др. Цифровой университет: психолого-педагогические условия обеспечения образовательного процесса // Проблемы современного образования. 2021. №5. С.80-90.

2. Safarova, N. N. Zamonavi F. Ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanish – imkoniyatlari va istiqbollari // Education and Innovative Research. 2023. No 12.

3. Oqilov N.N. Raqamli pedagogika: nazariy va amaliy asoslari. – Toshkent: O‘zMU, 2022. – 168 b.

4. Babaraximova D. Talim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish istiqbollari // O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2023. Vol. 2. No 18. 956–962 b.

5. Anderson J. Digital Technologies and Student Engagement: A Mixed-Methods Study // Journal of Higher Education Technology. 2018. Vol. 12. No 3. P. 45–62.

6. Смирнов А.В. Методика применение информационных технологий в обучение физике: учеб, пособие для студен. высш.пед.учеб.заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 20218. -212 с.

7. Hargreaves C.; Fullan M. Teacher Professional Development in the Digital Age: Challenges and Opportunities // Educational Technology & Society. 2020. Vol. 23. No 1. P. 112–129.

8. Трофименко В.Е. Microsoft Visual Studio. Учебный курс. – М.: Диалектика, 2021. – 320 с.

9. Dawson, M. Python® programming for the absolute beginner (3rd ed.). Boston, MA: Course Technology, Cengage Learning. 2010. – p. 524.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI TARBIYACHI-PEDAGOGLARIDA DEONTOLOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Davlatova Dildora Nuriddinovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarida deontologik kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini o’rganishga bag’ishlangan. Ushbu masalaning dolzarbligi respublikamizda maktabgacha ta’lim tizimini isloh qilish, ta’lim munosabatlarini insonparvarlashtirish va demokratlashtirish jarayonlari, shuningdek axloqiy, huquqiy normalar va qoidalar ustuvorligi g’oyasiga asoslangan zamonaviy pedagogik muhitni shakllantirish hamda tarbiyachi-pedagogning o’z faoliyati natijalari uchun kasbiy burch va mas’uliyatni chuqur anglashi zarurati bilan belgilanadi. Maqolada tarbiyachi-pedagoglar faoliyatida deontologik yo’nalishning tarixiy-pedagogik asoslari tahlil qilingan. Pedagogik deontologiya muammolariga va tarbiyaviy faoliyatning axloqiy-huquqiy jihatlarini asoslashga bag’ishlangan mahalliy va xorijiy mualliflarning ilmiy qarashlariga sharh berilgan. Tarbiyachi-pedagogning deontologik normalarga rioya qilishi uning kasbiy va ijtimoiy rivojlanishi muvaffaqiyatini belgilovchi, o’z faoliyatini, shuningdek tarbiyalanuvchilar va ularning ota-onalari bilan munosabatlarni samarali tashkil etishni ta’minlovchi muhim omil ekanligi asoslab berilgan. Tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy faoliyatini deontologik postulatlarga yo’naltiruvchi tamoyillar aniqlangan; tarbiyachining kasbiy funksionalligiga qo’yiladigan deontologik talablar belgilangan. «Tarbiyachi-pedagogning deontologik kompetensiyasi» tushunchasiga ta’rif berilgan. Ushbu hodisaning mazmunini tashkil etuvchi asosiy jihatlar — tartibga soluvchi, xulq-atvor va axloqiy-qadriyatli jihatlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida tarbiyachi-pedagoglarda deontologik kompetensiyani rivojlantirish respublikamiz ta’lim to’g’risidagi qonunchiligi, maktabgacha ta’lim muassasalari pedagoglari uchun belgilangan malaka talablari va kasbiy standartlar talablarini bajarishga yo’naltirilishi, bunda tarbiyachilarning bolalar, hamkasblar va ota-onalar bilan munosabatlarida axloqiy-qadriyatli imperativlarni saqlashga alohida e’tibor qaratilishi lozimligi xulosa qilingan.

Kalit so’zlar: axloq, huquq, kasbiy burch, mas’uliyat, axloqiy mas’uliyat, deontologiya, kompetensiya, deontologik kompetensiya, maktabgacha ta’lim, tarbiyachi-pedagog.

Аннотация. Статья посвящена изучению теоретико-методологических основ развития деонтологических компетенций у воспитателей-педагогов организатsiй дошкольного образования. Актуальность данной проблемы обусловлена процессами гуманизатsiи и демократизатsiи образовательных отношений в нашей республике, реформированием системы дошкольного образования, а также необходимостью глубокого осознания педагогом профессионального долга и ответственности за результаты своей деятельности. В статье проанализированы историко-педагогические основы деонтологической направленности в деятельности воспитателей-педагогов, обобщены научные взгляды отечественных и зарубежных авторов по проблемам педагогической деонтологии. Раскрыто понятие «деонтологическая компетенция воспитателя-педагога», определены принципы и требования, ориентирующие профессиональную деятельность педагога на деонтологические постулаты. Проанализированы основные аспекты данного феномена — нормативно-правовой, поведенческо-регулятивный и морально-нравственный. Сделан вывод о том, что развитие деонтологической компетенции воспитателей-педагогов

должно быть направлено на выполнение требований законодательства об образовании и профессиональных стандартов с особым вниманием к сохранению морально-нравственных императивов в отношениях с детьми, коллегами и родителями.

Ключевые слова: мораль, право, профессиональный долг, ответственность, нравственная ответственность, деонтология, компетенция, деонтологическая компетенция, дошкольное образование, воспитатель-педагог.

KIRISH. Respublikamiz ijtimoiy taraqqiyotining hozirgi bosqichi ta’lim tizimi, jumladan maktabgacha ta’lim sohasini jadal isloh qilish va modernizatsiya qilish jarayonlari bilan tavsiflanadi. Ushbu jarayonlar maktabgacha ta’lim tashkilotlariga bolaning shaxsini har tomonlama rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratuvchi, sifatli ta’lim-tarbiya xizmatini ta’minlovchi va ta’lim munosabatlari ishtirokchilarining manfaatlarini qondiruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida ustuvor o’rin beradi.

O’zbekiston Respublikasining «Ta’lim to’g’risida»gi Qonuni va «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to’g’risida»gi Qonuni ta’lim sohasidagi davlat siyosati va huquqiy tartibga solishning asosiy tamoyillari sifatida quyidagilarni belgilaydi: ta’limning insonparvarlik xususiyati, bolaning huquq va erkinliklariga rioya etilishini kafolatlash, o’zaro hurmat va milliy madaniyatni rivojlantirish, har bir shaxsning o’ziga xosligi va qadr-qimmatini tan olish, shuningdek axloqiy va huquqiy me’yorlar, qoidalarga rioya qilishga asoslangan ta’lim boshqaruvining demokratik xususiyati.

Aynan zamonaviy voqelik sharoitida axloqiy-axloqiy postulatlar tarbiyachi-pedagogik faoliyatning ustuvor yo’nalishi bo’lib, bu tarbiyachining pedagogik sa’y-harakatlarini bola shaxsini uyg’un va har tomonlama rivojlantirishga yo’naltirishga imkon beradi. Zamonaviy maktabgacha ta’lim modeli sharoitida tarbiyachi-pedagog shunchaki bilim va ko’nikma uzatuvchi emas, balki kasbiy faoliyatning professional va deontologik doirasida shakllangan rolga asoslangan xulq-atvorga tayanib, tarbiyaviy jarayonda bolalarning faoliyatini yo’naltiruvchi shaxsdir.

Shu munosabat bilan, deontologik normalar muayyan pedagogik vaziyatlarda tarbiyaviy ta’sirlarga ko’rsatma va cheklov vazifasini bajaradi, faoliyat natijalari uchun kasbiy burch va mas’uliyat nuqtai nazaridan kasbiy standart talablarining bajarilishini ta’minlaydi. Demak, mazkur tadqiqotning maqsadi — maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachi-pedagoglarida deontologik kompetensiyalarni rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, ushbu hodisaning mazmuni, tarkibiy jihatlari va uni rivojlantirish yo’nalishlarini ilmiy asoslash hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida mahalliy va xorijiy mualliflarning asarlarida tarbiyachi-pedagog shaxsiga qo’yiladigan talablar, uning kasbiy burchini bajarish bilan bog’liq masalalar o’rganilgan (Sokrat, Kvintilian, Y.A. Komenskiy, J. Lokk, J.-J. Russo, I.G. Pestalozzi, K.D. Ushinskiy, A.S. Makarenko, V.A. Suxomlinskiy va boshqalar), bu pedagogikada deontologik yo’nalish mazmunini tushunish va aniqlash uchun nazariy asos bo’lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, Sharq mutafakkirlari — Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi allomalarning ijtimoiy-pedagogik qarashlarida ham komil inson tarbiyasi, ustozning axloqiy mas’uliyati va kasbiy burchi masalalari chuqur yoritilgan, bu esa milliy pedagogik deontologiyaning ma’naviy-falsafiy ildizlarini tashkil etadi.

I.G. Pestalozzining fikriga ko’ra, tarbiyachining vazifasi jamiyat uchun foydali va barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirishdir. Shu bilan birga, muallif tarbiyachi avtoritarizm va haddan tashqari tartibga solishni bartaraf etishi orqali muassasada qulay muhit yaratishga bevosita bog’liq asosiy sub’ekt ekanligini ta’kidlagan. K.D. Ushinskiy tarbiyachining burchi haqida gapirar ekan, uning asosiy vazifasi bolaning shaxsiyatini barcha xilma-xilligida bilish va tushunish istagi bo’lishi kerakligini ta’kidladi, bu pedagogik ta’sir mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

A.S. Makarenkoning pozitsiyasiga ko'ra, tarbiyachi muayyan harakatlarni bajarayotganda, buni ongli ravishda, taktika, bolaga nisbatan talabchanlik va hurmat munosabati, o'zaro ishonch va mas'uliyat kabi fazilatlarga tayanib amalga oshirishi kerak.

«Deontologiya» atamasi birinchi marta D. Bentamning asarlarida qo'llanilgan bo'lib, u uni shaxsning ma'lum bir harakatni bajarishi orqali keltirishi kerak bo'lgan foyda nuqtai nazaridan ta'riflagan. «Pedagogik deontologiya» tushunchasini ishlab chiqishda bir qator mualliflar (G.M. Kertaeva, G.M. Kodjaspirova, K.M. Levitan) uni tarbiyachining xulq-atvori prizmasidan kasbiy burch talablariga muvofiq talqin qiladilar. Respublikamiz olimlari orasida M.N. Ochilov va N.M. Ochilova «O'qituvchi odobi» asarida pedagog axloqi va kasbiy odob masalalarini, B. Xodjayev va B. Jo'rayev esa pedagogik faoliyatga kirish kontekstida kasbiy deontologiya asoslarini tadqiq etgan. Kenjaboyev va Kenjaboyevaning tadqiqotlarida pedagogik deontologiya va kompetentlik yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqilgan bo'lib, pedagoglarning kasbiy axloq me'yorlariga rioya etishi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatishi isbotlangan, bunda nazariy bilim va amaliy mashg'ulotlar uyg'unligining ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, pedagogik deontologiya talablari tarbiyachining kasbiy ongini bola (ta'lim-tarbiya munosabatlaridagi boshqa ishtirokchilar) taqdiriga aralashishga, ishonch, hamdardlik va adolat tamoyillariga rioya qilishga yo'naltiradi. Ishonch tamoyili tarbiyachilarning bolalar bilan o'zaro qabul qilish, kiruvchi ma'lumotlar va muayyan vaziyatlarda xulq-atvor modellari asosida munosabatlarni o'rnatishga qaratilgan sa'y-harakatlarini boshqaradi. Hamdardlik (empatiya) tamoyili tarbiyachi va bola o'rtasida umumiy axloqiy asos, o'zaro tushunish va o'zaro ta'sirga asoslangan ma'naviy aloqani nazarda tutadi. Adolat tamoyili tarbiyachilardan bolalarni ularning haqiqiy yutuqlariga qarab baholashni talab qiladi, bu esa tarafkashlik va asossiz baholashni bartaraf etadi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli-faollik, kompetensiyaga asoslangan va aksiologik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va umumlashtirish, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni («Ta'lim to'g'risida»gi va «Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida»gi qonunlar, tarbiyachi-pedagoglar uchun malaka talablari va kasbiy standartlar) qiyosiy-tahliliy o'rganish, mavjud ilmiy qarashlarni sistemalashtirish va kontseptual modellashtirish.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tarbiyachi-pedagogning deontologik kompetensiyasi tushunchasi

Aniqlangan tamoyillarga asoslanib, tarbiyaviy faoliyatning deontologik jihati nuqtai nazaridan tarbiyachi-pedagog uchun ustuvor talablar quyidagilardan iborat: tarbiyachi shaxsining insonparvarlik yo'nalishi, uning doirasida pedagogik harakatlarni tushunish va ichkilashtirish, axloqiy ko'rsatmalarni mustahkamlash amalga oshiriladi; tarbiyachiga o'z faoliyatini amalga oshirishga imkon beradigan professional va shaxsiy deontologik fazilatlarning mavjudligi; tarbiyaviy faoliyatni amalga oshirish va kasbiy burchga muvofiq barqaror xulq-atvorni ta'minlash; tarbiyachining ta'limga, bu sohada o'ynaydigan roliga, o'ziga va bolalarga ta'lim-tarbiya makonining faol sub'ektlari sifatida munosabatining integratsiyasi sifatidagi deontologik pozitsiyasi, kasbiy faoliyatning axloqiy yo'nalishi va ijtimoiy ahamiyatga ega xulq-atvorda namoyon bo'ladigan kasbiy burchni anglash asosida.

Yuqoridagi talablar tarbiyachi-pedagogning rol o'ynash xatti-harakatlari uchun ko'rsatmalar bo'lib, uning ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatini, shaxsiy rivojlanish va o'sish traektoriyasining samaradorligini belgilaydi va tarbiyachining deontologik kompetentsiyasini tavsiflaydi. Deontologik kompetensiya kengroq tushuncha — kasbiy kompetensiya tarkibining muhim qismi bo'lib, u pedagogik adabiyotlarda (A.A. Derkach, A.K. Markova, N.A. Filatova va boshqalarning

asarlarida) ancha keng ilmiy-nazariy tushunchaga ega bo’lgan. N.A. Filatovaning fikricha, deontologik kompetensiya tarbiyachining professional xulq-atvor normalari va qoidalariga rioya qilish asosida kasbiy faoliyatga nazariy, amaliy va shaxsiy tayyorgarligidan iborat ajralmas subyektiv xususiyatni ifodalaydi.

Yuqoridagi qarashlarni umumlashtirib, biz «tarbiyachi-pedagogning deontologik kompetensiyasi» deganda — pedagogik faoliyatning huquqiy va axloqiy-axloqiy jihatlarini, ta’lim-tarbiya sohasida ongli kasbiy burchga asoslangan kasbiy xulq-atvor normalari va qoidalariga rioya qilishni ta’minlaydigan, bilim, ko’nikma, qobiliyat va shaxsiy-kasbiy fazilatlar tizimidan tashkil topgan integrativ shaxsiy shakllanishni tushunamiz. Bu hodisa tarbiyachining bolalar, ularning ota-onalari va hamkasblari bilan munosabatlarida axloqiy mas’uliyatni anglashi va amalda namoyon etishini nazarda tutadi.

Deontologik kompetensiyaning tarkibiy jihatlari

Deontologik kompetensiya mazmunini o’rganishda biz uning muammoli sohasida ushbu kontseptsiyaning keyingi tarkibiy tuzilishining mohiyatini tashkil etuvchi uchta ustuvor jihatni aniqlaymiz: normativ-huquqiy, xulq-atvor-tartibga soluvchi va axloqiy-qadriyatli jihatlar.

Normativ-huquqiy jihat. Zamonaviy davlat ta’lim siyosati ta’lim-tarbiya munosabatlarining barcha ishtirokchilarining manfaatlarini hisobga olgan holda ushbu munosabatlarni insonparvarlashtirish va demokratik xususiyatini ta’minlashga qaratilgan. Bu respublikamiz maktabgacha ta’lim tizimining faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy-huquqiy bazada aniq belgilangan bo’lib, bu tizimning barcha ishtirokchilari uchun majburiydir. Tegishli qonunchilik tarbiyachi-pedagoglarning ta’lim-tarbiya g’oyalarining asosiy tarafdorlari va ta’lim-tarbiya munosabatlarining boshqa ishtirokchilari oldida mas’ul bo’lgan vazifa va majburiyatlarini belgilaydi: huquqiy, axloqiy me’yorlarga rioya qilish, kasbiy odob-axloq talablariga amal qilish, bolalar va ularning ota-onalarining sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish. Tarbiyachi-pedagoglar uchun belgilangan malaka talablari va kasbiy standartlar tarbiyachilarning turli kasbiy funksiyalarni bajarishdagi faoliyatini tartibga soladi, bolalarning individual va madaniy farqlarini hisobga olish, ularning qadr-qimmatini e’tirof etish va qulay tarbiyaviy muhitni yaratish asosida faoliyatni tashkil etishni; huquqiy va axloqiy kasbiy normalarga rioya qilishni nazarda tutadi. Shubhasiz, ushbu hujjatlar tarbiyachi-pedagoglarni tayyorlash va kasbiy muvofiqlik uchun mezon bo’lib xizmat qiladi, ularning rivojlanish yo’nalishini, shu jumladan deontologik kompetensiyani rivojlantirishni boshqaradi.

Xulq-atvor-tartibga soluvchi jihat. Deontologik kompetensiyani o’rganishning ushbu jihati tarbiyachining salbiy atrof-muhit omillari ta’siriga chidamliligini ta’minlash va kasbiy faoliyatda psixologik va xulq-atvor barqarorligini saqlash g’oyasiga asoslanadi. Bu holda chidamlilikni tarbiyachining pedagogik vaziyatlarda xulq-atvorga faol javoblarni amalga oshirish qobiliyati tufayli ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatini ta’minlaydigan fazilatlar to’plami sifatida ko’rib chiqamiz. Shubhasiz, tarbiyaviy faoliyat an’anaviy, normativ xulq-atvor shakllarining o’zgarishiga olib kelishi mumkin bo’lgan qiyin, ko’pincha stressli vaziyatlar bilan to’la. Shu sababli tarbiyachilar mumkin bo’lgan stsenariylarni oldindan ko’ra bilishlari, o’zlarining va bolalar bilan munosabatlardagi xulq-atvor yo’llarini rejalashtirishlari va shaxsiy barqarorlikni saqlaydigan profilaktika choralarini ko’rishlari kerak. Bu holda tarbiyachi quyidagilarga ega bo’lishi lozim: ta’lim tizimida sodir bo’layotgan o’zgarishlarga javob berishga tayyorlik; tanlangan xulq-atvor yo’nalishi to’g’riligiga ishonch; xulq-atvorga javob berish variantlarini tanlashda mustaqillik; kasbiy faoliyatning huquqiy va axloqiy postulatlariga rioya qilish chegaralarida qolib, muammoga yo’naltirilgan yengish mexanizmlaridan foydalanish orqali o’z ruhiy holatini tartibga solish qobiliyati.

Axloqiy-qadriyatli jihat. Tarbiyaviy faoliyat sohasi noyob axloqiy makonni ifodalaydi, uning axloqiy asoslari tarbiyachi tomonidan tarbiyaviy sa'y-harakatlarni qo'llashning o'ziga xos xususiyatlarini hamda bolalar va ularning ota-onalari bilan o'zaro munosabatlarini maxsus tartibga soluvchi vazifani bajaradi. Shu munosabat bilan, tarbiyachi pedagogik tanlov jarayonida axloqiy fazilatlar va axloqiy mas'uliyatga ega bo'lishi lozim. Biz axloqiy mas'uliyatni tarbiyachining ijtimoiy va axloqiy talablarni, tarbiyaviy harakatlarning ijtimoiy zarurligini va ularning o'zi, bolalar va butun kasbiy soha uchun oqibatlarini anglashi sifatida ta'riflaymiz. Mas'uliyatsizlik tarbiyachining bolalar bilan munosabatlarida buzg'unchi xulq-atvorga, qarama-qarshiliklarni hal qila olmaslikka va tarbiyaviy maqsadlarga erisha olmaslikka olib kelishi mumkin, bu esa axloqiy mas'uliyatning kasbiy faoliyatdagi markaziy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Maktabgacha ta'lim sharoitida deontologik kompetensiyaning o'ziga xosligi

Maktabgacha ta'lim bosqichining o'ziga xos xususiyatlari — bolaning eng nozik va sezgir yoshda tarbiyachiga to'liq ishonib topshirilishi, bola shaxsining shakllanishidagi tarbiyachi ta'sirining yuqori darajasi, tarbiyachi va ota-onalar o'rtasidagi doimiy hamkorlik zarurati — deontologik kompetensiyaning ushbu sohada alohida ahamiyat kasb etishini belgilaydi. Maktabgacha yoshdagi bola o'zining huquq va manfaatlarini mustaqil himoya qila olmasligi sababli, tarbiyachining axloqiy mas'uliyati va kasbiy burchi maktabgacha ta'lim tizimida boshqa ta'lim bosqichlariga nisbatan yanada yuqori talablarni taqozo etadi. Shu bois tarbiyachi-pedagogning deontologik kompetensiyasini rivojlantirish nafaqat uning kasbiy mahoratini, balki bolalar salomatligi, xavfsizligi va ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlovchi muhim omil sifatida qaralishi lozim.

XULOSA

Yuqoridagilarni umumlashtirib, zamonaviy ijtimoiy-madaniy voqelik sharoitida deontologik kompetensiyaning rivojlanishi maktabgacha ta'lim tizimini va tarbiyachi-pedagoglarning kasbiy faoliyatini insonparvarlashtirish uchun muhim ijtimoiy va shaxsiy resurs bo'lib xizmat qilishini ta'kidlaymiz. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Tarbiyachi-pedagogning deontologik kompetensiyasi — pedagogik faoliyatning huquqiy va axloqiy-axloqiy jihatlarini, ongli kasbiy burchga asoslangan kasbiy xulq-atvor normalariga rioya qilishni ta'minlovchi integrativ shaxsiy shakllanish sifatida belgilanadi.
- Ushbu kompetensiyaning tarkibiy tuzilishi normativ-huquqiy, xulq-atvor-tartibga soluvchi va axloqiy-qadriyatli jihatlarning uzviy birligidan iborat bo'lib, ularning har biri o'ziga xos mazmun va vazifaga ega.
- Tarbiyachi-pedagoglarda deontologik kompetensiyani rivojlantirish respublikamiz ta'lim to'g'risidagi qonunchiligi, maktabgacha ta'lim muassasalari pedagoglari uchun belgilangan malaka talablari va kasbiy standartlar talablarini bajarishga yo'naltirilishi lozim.
- Maktabgacha ta'lim bosqichining o'ziga xosligi tarbiyachining bolalar, hamkasblar va ota-onalar bilan munosabatlarida axloqiy-qadriyatli imperativlarni saqlashga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Deontologik kompetensiyani tadqiq qilish uchun muammoli va tematik makon o'rganish uchun ochiq bo'lib, nazariy va amaliy jihatlarni yanada rivojlantirishni, ko'p qirrali tarbiyaviy muhitda rivojlanishning texnologik mexanizmlarini izlashni va malaka oshirish tizimida ushbu yo'nalishdagi jarayonlarni intensivlashtirishni talab qiladi. Kelgusi tadqiqotlar tarbiyachi-pedagoglarda deontologik kompetensiyani rivojlantirishning amaliy metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini eksperimental tekshirishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O’zbekiston Respublikasining «Ta’lim to’g’risida»gi Qonuni.
2. O’zbekiston Respublikasining «Maktabgacha ta’lim va tarbiya to’g’risida»gi Qonuni.
3. Ochilov M.N., Ochilova N.M. O’qituvchi odobi. – T.: O’qituvchi, 1997.
4. Xodjayev B., Jo’rayev B. Pedagogik faoliyatga kirish. – T.: Muharrir, 2020.
5. Kenjaboyev, Kenjaboyeva. Pedagogik deontologiya va kompetentlik. – 2022.
6. Filatova N.A. Deontologicheskaya kompetentnost pedagoga: sushchnost i struktura. – 2015.
7. Makarenko A.S. Pedagogicheskie sochineniya: v 8 t. T. 5. – M.: Pedagogika, 1985.
8. Pestalozzi I.G. Izbrannye pedagogicheskie sochineniya. – M., 1981.
9. Ushinskiy K.D. Sobranie sochineniy: v 11 t. T. 1. – M.-L., 1948.
10. Starov M.I. Otvetstvennost lichnosti kak deontologicheskaya kategoriya. – 2009.
11. Bentham J. Deontology or the Science of Morality. – London, 1834.
12. Bikova O.S., Kostomarova E.V. Deontologicheskaya kompetentsiya budushchego pedagoga. – 2018.
13. Jukovskiy V.P., Jukovskaya N.A. Razvitie deontologicheskoy kompetentnosti pedagoga // Pedagogika. Psixologiya. Sotsialnaya rabota. Yuvenologiya. Sotsiokinetika. №1, 2016. – S. 33–37.

RAQAMLI PLATFORMALAR VA OLIY TA'LIM MUASSASASASIDAGI GIBRID MODELLAR

Xalikov S.S.
"Axborot tizimlari va texnologiyalari" kafedrasi dotsenti,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'limdagi raqamli platformalar va gibrid modellar ta'lim sifati, talabalarning jalb etilishi hamda ta'lim jarayonining barqarorligiga ta'siri nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – raqamli ta'lim universitet kursining samaradorligini haqiqatan ham oshiradigan shart-sharoitlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqotda nazariy-tahlili 2020–2026-yillardagi ilmiy va rasmiy manbalarning strukturaviy sharhi amalga oshirildi. Sifatli tadqiqot uchun ilmiy tanlov blended-, hybrid- va HyFlex-modellar orqali ta'minlandi, bunda raqamli vositalar pedagogik jihatdan puxta o'ylangan kursga integratsiya qilingan. Raqamli ta'limning asosiy afzalliklari moslashuvchanlikning ortishi, materiallardan foydalanish imkoniyatining yaxshilanishi, raqamli savodxonlikning rivojlanishi, qayta aloqa sifatining oshishi hamda learning analytics texnologiyalaridan foydalanish imkoniyati bilan bog'liq. Barqaror cheklovlar esa raqamli tengsizlik, kurs tuzilishini sust bo'lganda ijtimoiy o'zaro ta'sir sifatining pasayishi, ayrim o'qituvchi va talabalarning raqamli muhitda faol ishlashga tayyor emasligi, shuningdek akademik halollik va ma'lumotlar maxfiyligi bilan bog'liq yangi xavflarda namoyon bo'ladi. Xulosa qilinishicha, oliy ta'limning muvaffaqiyatli raqamli transformatsiyasi ekotizimli yondashuvni talab qiladi: ishonchli infratuzilma, yechimlarning interoperabelligi, ishtirokchilarning raqamli kompetentligini oshirish, puxta o'ylangan baholash tizimi hamda ma'lumotlar va etika bo'yicha institutsional siyosat zarur hisoblanadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim; oliy ta'lim; blended learning; hybrid learning; HyFlex; LMS; raqamli savodxonlik; ta'lim platformalari; learning analytics; generativ sun'iy intellekt.

Kirish. Universitetlardagi raqamli ta'limni bugungi kunda alohida ilovalar yig'indisi sifatida emas, balki boshqariladigan ta'lim ekotizimi sifatida tushunish lozim. UNESCO, OECD va Yevropa komissiyasi ta'limning raqamli transformatsiyasini oddiy texnik jihozlarni modernizatsiya qilish emas, balki infratuzilma, platformalar, ma'lumotlar, pedagogika va boshqaruv mexanizmlarining uyg'unlashuvi sifatida talqin qiladi. Xuddi shu mantiq asosida DigCompEdu o'qituvchining raqamli kompetentligini professional model sifatida ko'radi, Yevropa Ittifoqi Kengashi esa muvaffaqiyatli raqamli ta'limni jihozlar, infratuzilma va xodimlarni tayyorlashga investitsiyalar bilan bog'laydi [1]–[5].

Mavzuning dolzarbligi oliy ta'lim tizimi boshqa ta'lim bosqichlariga nisbatan raqamli texnologiyalarni tezroq o'zlashtirayotgani bilan yanada kuchayadi. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda MOOCs platformalari 220 milliondan ortiq o'quvchini qamrab olgan bo'lib, raqamli platformalar endilikda nafaqat ta'lim olish imkoniyatiga, balki universitetlarning tashkiliy va tartibga soluvchi roliga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq raqamli takliflarning kengayishi tengsizlikni avtomatik ravishda bartaraf etmaydi: ITU ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda dunyo aholisining qariyb to'rtdan uch qismi internetdan foydalangan bo'lsa-da, 2,2 milliard kishi hanuz internetga ulanmagan bo'lib qolmoqda, bunda raqamli tafovut ayniqsa yuqori va past daromadli mamlakatlar o'rtasida yaqqol seziladi [1], [6].

Pandemiyadan keyin yaxshi loyihalashtirilgan onlayn ta'lim bilan emergency remote teaching tushunchalarini farqlash zarurligi ayon bo'ldi. C. Hodges va hammualliflarining ta'kidlashicha, kursni favqulodda tarzda onlayn shaklga o'tkazish to'laqonli online learning bilan teng emas;

demak, “majburiy onlayn”ning sust natijalari raqamli ta’limning o‘ziga qarshi avtomatik dalil bo‘la olmaydi [7].

2023–2026-yillardagi zamonaviy adabiyotlar blended learning, hybrid learning, HyFlex, raqamli savodxonlik, ta’lim oluvchilarning qoniqishi va learning outcomes bo‘yicha empirik tadqiqotlarning tez sur’atlarda o‘sib borayotganini ko‘rsatmoqda.

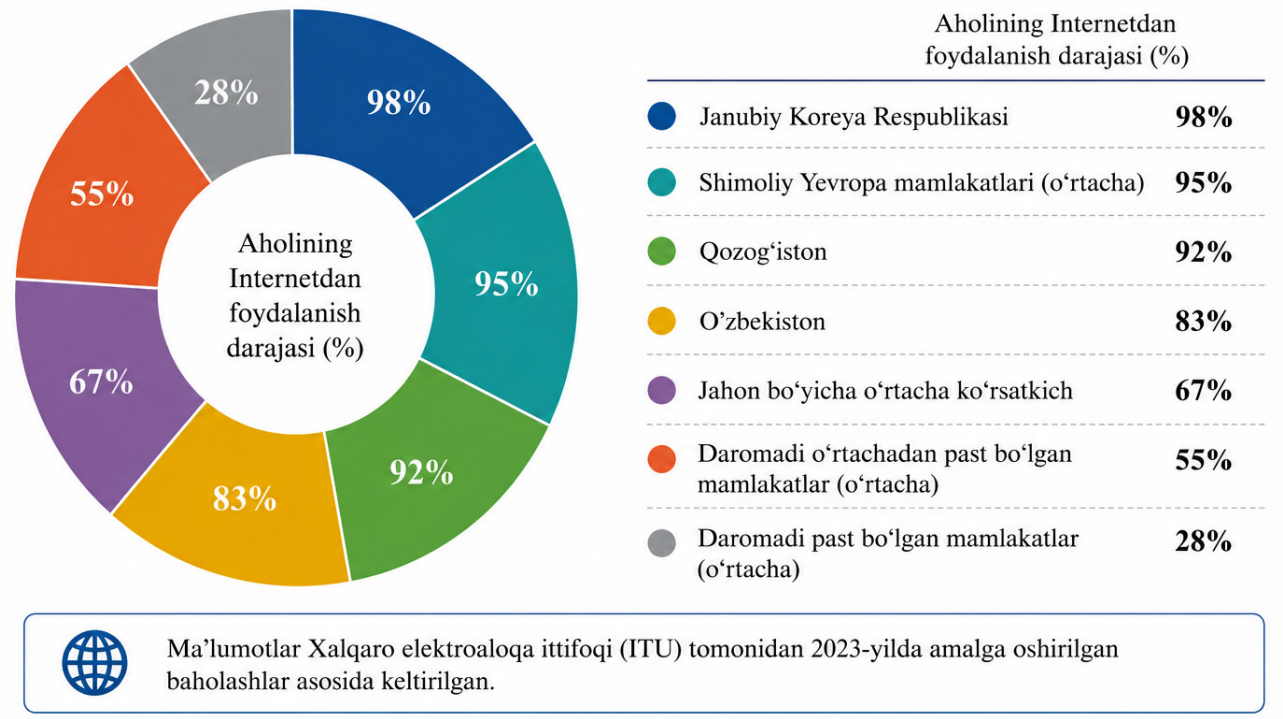
Shundan kelib chiqib, maqolaning maqsadi raqamli platformalar va gibrid modellar oliy ta’lim sifatini haqiqatan ham oshiradigan shart-sharoitlarni aniqlashdan iborat. Ishchi gipoteza quyidagicha shakllantiriladi: raqamlashtirishning ijobiy samarasi kursning qanchalik “raqamli” ekanligiga emas, balki foydalanish imkoniyati, pedagogika, raqamli kompetentlik va institutsional boshqaruvning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq.

Metodlar. Tadqiqot strukturaviy adabiyotlar sharhi sifatida hujjatlarni qiyosiy tahlil qilish va tematik tadqiqot elementlari asosida amalga oshirildi. Qidiruv diapazoni 2020–2026-yillarni qamrab oldi; qo‘shimcha ravishda DigCompEdu hamda online learning va emergency remote teaching o‘rtasidagi farqlar haqidagi oldingi konseptual manbalar ham birlamchi manbalar sifatida kiritildi. Sharhga original empirik maqolalar, metatahlillar, tizimli sharhlar, xalqaro hisobotlar, normativ-uslubiy hujjatlar va ta’lim platformalarining rasmiy sahifalari kiritildi. Ilmiy tanlov oliy ta’limga mosligi, joriy etish sharoitlari yoki ta’siri tavsiflanganligi hamda to‘liq matnli mavjudligi mezonlari asosida shakllantirildi. Platformalar jadvali uchun Moodle, Google Classroom, Microsoft Teams, Zoom va Canvas platformalarining rasmiy sahifalari alohida tahlil qilindi [1]–[7], [20]–[24].

Dastlabki qidiruv natijasida 61 ta tegishli manba aniqlandi. Takroriy va mavzuga mos kelmaydigan materiallar chiqarib tashlangach, 47 ta yozuv qoldi. To‘liq matnli baholashdan 31 ta material o‘tdi. Yakuniy tahliliy korpusga 22 ta asosiy manba kiritildi: 16 ta ilmiy nashr va 6 ta xalqaro/normativ hujjat. Bunday konfiguratsiya ta’lim siyosati, ta’limdan foydalanish imkoniyatlari va universitet ta’limining empirik ma’lumotlarini birlashtirish imkonini berdi.

Tahliliy bosqich uchun barcha ilmiy nashrlar yetti kategoriya bo‘yicha o‘rganildi: moslashuvchanlik va foydalanish imkoniyati; learning outcomes va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari; jalb etilish va qoniqish; raqamli savodxonlik; o‘zaro hamkorlik sifati; infratuzilmaviy to‘siqlar; ta’lim muhitini pedagogik va tashkiliy modernizatsiya qilish zarurati.

Natijalar. Sharhning birinchi natijasi shundan iboratki, raqamli ta’lim saqlanib qolayotgan infratuzilmaviy tengsizlik sharoitida rivojlanmoqda. Global raqamlashtirishning tez sur’atlarda o‘sishiga qaramay, internet va qurilmalardan foydalanish imkoniyati hududlar hamda mamlakatlar guruhlari o‘rtasida bir xil emasligicha qolmoqda. Oliy ta’lim uchun bu har qanday raqamli kurs turli internet tezligi, mobil kirish imkoniyati, oflayn ishlash imkoniyati va material formatlarining xilma-xilligini hisobga olgan holda loyihalashtirilishi kerakligini anglatadi [1], [6].

1-rasm. ITU ma’lumotlariga ko‘ra internetdan foydalanuvchi aholi ulushi: raqamli ta’limning infratuzilmaviy konteksti [26]

Ikkinchi natija o‘quv samaradorligiga taalluqlidir. Eng muhim umumlashtirish R.F. Schmid va hammualliflarining metatahlilida berilgan: online learning o‘rtacha hisobda classroom instructiondan kam emas, biroq blended/flipped-yondashuvlar statistik jihatdan faqat an’anaviy auditoriya formatidan ustunlik qiladi, bunda asosiy ta’sir texnologiyaning o‘zidan emas, balki pedagogik yondashuvdan kelib chiqadi. Ushbu xulosa A.B. Mohammed va hammualliflarining tadqiqoti bilan ham qo‘llab-quvvatlanadi, unda task-technology fit va talabalarning qoniqishi akademik natijadorlikni sezilarli darajada oshirgani, tizim sifati, axborot sifati va o‘zaro hamkorlik esa qoniqish hamda learning performance uchun prediktor bo‘lib xizmat qilgani ko‘rsatildi. Tibbiy ta’lim bo‘yicha qiyosiy tadqiqot ham muvaffaqiyatli dizayn sharoitida onlayn format talabalar qoniqishining ortishi va hatto yakuniy baholarning yuqoriroq bo‘lishi bilan kechishini ko‘rsatdi, biroq bunday natijalarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish va ularni barcha fanlarga avtomatik tarzda tatbiq etmaslik zarur [8]–[10].

Uchinchi natija o‘zaro hamkorlik sifati bilan bog‘liq. A. Bach va F. Thiel tadqiqoti shuni ko‘rsatdiki, raqamli muhit oddiy aloqa kanallarini taqdim etganda emas, balki metakognitiv tuzilmalarni qo‘llab-quvvatlaganda, avvalgi bilimlarni faollashtirganda, ijobiy guruh muhitini yaratganda va barcha guruh a’zolarining haqiqiy ishtirokini ta’minlaganda samarali bo‘ladi. Ularning modelida o‘zaro hamkorlik omillari self-reported learning gain dispersiyasining 40 foizini va hamkorlikdagi ishlardan qoniqish dispersiyasining 55 foizini izohlab berdi. Demak, raqamli universitet uchun oddiy platforma emas, balki ijtimoiy jihatdan tashkil etilgan o‘quv faoliyati muhiti sifatidagi platforma muhim hisoblanadi [11].

To‘rtinchi natija raqamli savodxonlik va kasbiy tayyorgarlikka taalluqlidir. S. Zakir va hammualliflarining tadqiqoti raqamli savodxonlik akademik natijadorlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki raqamli kompetentlik, self-efficacy va norasmiy raqamli ta’limdagi ishtirok orqali kuchaytirishini ko‘rsatdi. M. Lukashe va hammualliflari ushbu xulosani to‘ldirib, sinxron onlayn ta’lim haqiqatan ham raqamli savodxonlik va career readinessning ayrim elementlarini

kuchaytirishini, biroq bir vaqtning o‘zida spontan muloqot, amaliy kommunikatsiya va akademik hamjamiyat hissini susaytirishi mumkinligini ta’kidladi. Shunday qilib, kuchli raqamli muhit universitet ta’limining nafaqat texnik, balki ijtimoiy-kommunikativ jihatlarini ham rivojlantirishi lozim [13], [15].

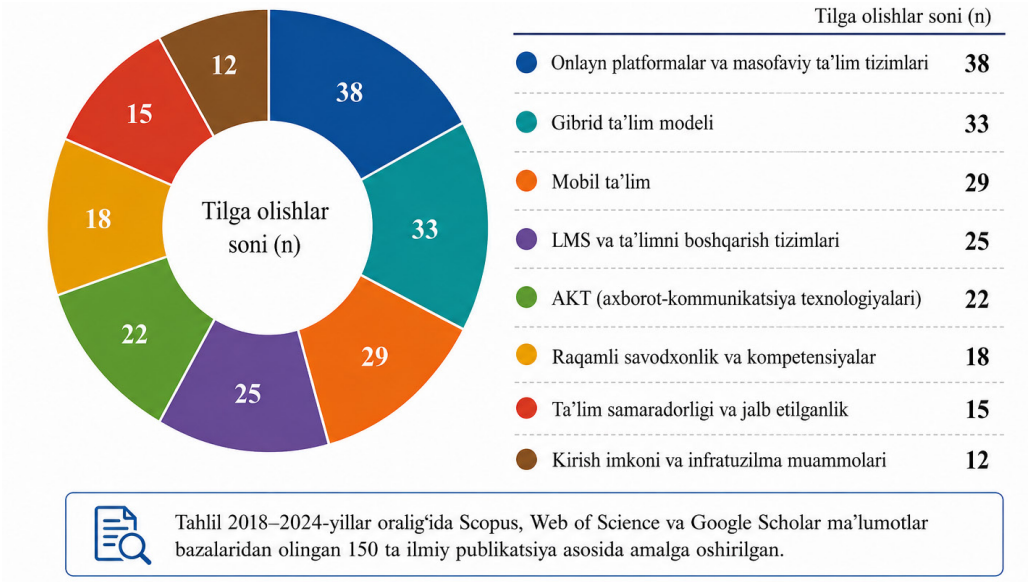
Beshinchi natija hybrid va HyFlex-modellariga tegishlidir. H. Yalan va D.E. Marcial hybrid learning sifati ma’muriyat, o‘qituvchilar va talabalar tomonidan turlicha qabul qilinishini hamda u yetakchilik, o‘qituvchilarning professional rivojlanishi, sifat jarayonlarining shaffofligi va qo‘llab-quvvatlash tizimlarining mavjudligiga bog‘liqligini aniqladilar. M.M. Mahmud va hammualliflarining tizimli sharhi esa HyFlex modeli talabalar uchun haqiqiy format tanlash imkoniyati yaratilganda hamda kurs barqaror qayta aloqa, koordinatsiya va baholash mexanizmlari bilan ta’minlanganda an’anaviy ta’lim darajasidagi jalb etilish va akademik natijalarni qo‘llab-quvvatlashi mumkinligini ko‘rsatdi [14], [16].

Oltinchi natija ilmiy tadqiqotlar muhiti bilan bog‘liq. A.R. Masalimova va hammualliflarining bibliometrik tahlili COVID-19 dan keyin BRICS mamlakatlari oliy ta’lim muassasalarida online learning bo‘yicha nashrlar soni ortganini va e’tibor E-learning, student experience, quality assurance hamda universitetlarning raqamli barqarorligi mavzulariga siljiganini qayd etdi. Rossiyalik va rus tilidagi tadqiqotlar ushbu kuzatuvni to‘ldirib, “raqamli universitet” nafaqat AKTni joriy etishni, balki tashkiliy strategiyani ham talab qilishini ta’kidlaydi. Ayrim kontekstlarda, jumladan O‘zbekistonda ham, texnik infratuzilmani yanada rivojlantirish, internet aloqasi sifatini yaxshilash va ixtisoslashgan onlayn kurslar sonini kengaytirish bilan bog‘liq masalalar saqlanib qolmoqda [17]–[19].

Ilmiy tanlovning umumlashtirilgan kontent-tahlili shuni ko‘rsatadiki, adabiyotlarda eng ko‘p uchraydigan mavzular moslashuvchanlik va foydalanish imkoniyati, jalb etilish va qoniqish, shuningdek pedagogik modernizatsiyaga bo‘lgan ehtiyoj hisoblanadi. Shuningdek, raqamli savodxonlik, o‘zaro hamkorlik sifati va infratuzilmaviy to‘siqlar masalalari ham tez-tez uchraydi. Bu esa raqamli ta’limni faqat test natijalari asosida baholab bo‘lmasligini tasdiqlaydi: u kursni tashkil etish, muhitda navigatsiya qilish, o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari va o‘quv hamjamiyati sifatiga ham ta’sir ko‘rsatadi [7]–[19].

Platformalarni jadval asosida taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, eng muhim farq brendlar o‘rtasida emas, balki vositaning universitetning raqamli muhitidagi arxitekturaviy roli bilan belgilanadi.

Platformalarning funksional profili LMS-yadro va kommunikatsion qatlam turli vazifalarni bajarishini tasdiqlaydi. Moodle va Canvas kursni boshqarish, progress va baholashga yo‘naltirilgan; Google Classroom soddalik va Workspace bilan integratsiyani ustuvor deb biladi; Microsoft Teams sinxron kommunikatsiya va virtual sinfni tashkil etishga e’tibor qaratadi; Zoom esa videomuloqot va yozuvlarni boshqarishga yo‘naltirilgan. Shu sababli platformani tanlash masalasi “eng yaxshi yagona platforma”ni tanlash emas, balki universitetning raqamli muhit arxitekturasini shakllantirish masalasi sifatida qaralishi lozim.

2-rasm. Tadqiq etilgan ilmiy tanlovda asosiy mavzularning uchrash chastotasi

1-jadval

Platforma	Asosiy funksiyalari	Afzalliklari	Cheklovlari
Moodle LMS	Kursni boshqarish, ro‘yxatdan o‘tkazish, [7], [10] learning plans, grading, mobil va oflayn foydalanish imkoniyati	Moslashuvchan LMS-logika, mobil foydalanish, oflayn ishlashni qo‘llab-quvvatlash	Institutsional sozlash va administratsiyani talab qiladi
Google Classroom	O‘quv faoliyatini yaratish, boshqarish va monitoring qilish; Workspace, grading, originality, analytics, security bilan integratsiya	O‘zlashtirishning soddaligi, tez ishga tushirish, Google ekotizimi bilan chuqur integratsiya	Kengaytirilgan funksiyalar va analitikaning bir qismi pullik versiyalar va add-onlarda mavjud
Microsoft Teams for Education	Videoaloqa, chat, assignments, class materials, notes	Kuchli kommunikatsion qatlam, o‘zaro hamkorlik uchun yagona muhit	Odatda LMS-logika va Microsoft 365 ekotizimi bilan to‘ldirilishini talab qiladi
Zoom for Education	Videouchrashuvlar, ma’ruzalarni yozib olish, videokutubxonani boshqarish, virtual konsultatsiyalar	Sinxron va gibrid o‘zaro hamkorlikning yuqori sifati	To‘liq LMS hisoblanmaydi va ko‘pincha boshqa kurs tizimi bilan birgalikda qo‘llaniladi
Canvas LMS	Markazlashtirilgan learning hub, online/hybrid/in-person delivery, analytics, mobile access	Masshtablanuvchanlik, rivojlangan analitika, workflows arxitekturasining moslashuvchanligi	Kengaytirilgan funksiyalar va AI-imkoniyatlar institutsional ulanish darajasiga bog‘liq

Muhokama. Olingan natijalar sintezi dastlabki gipotezani tasdiqlaydi: raqamli muhitda ta’lim sifatining oshishi platformaning o‘zi bilan emas, balki foydalanish imkoniyati, pedagogika, raqamli kompetentlik va boshqaruvning uyg‘unlashuvi bilan izohlanadi. Ushbu xulosa OECD va Yevropa Ittifoqi hujjatlaridagi mantiq bilan to‘liq mos keladi, ularda raqamli ta’lim infratuzilma, jarayonlar, kompetensiyalar va kontent sifatining bir vaqtning o‘zida rivojlanishini talab qiladigan whole-system transformation sifatida tavsiflanadi [2]–[5].

Mazmunan bu blended, hybrid va HyFlex-modellarining afzalliklari ta’lim funksiyalarini auditoriya va raqamli makon o‘rtasida qayta taqsimlashi bilan bog‘liqligini anglatadi. Texnologiya o‘zi yaxshiroq bajara oladigan vazifalarni o‘z zimmasiga oladi: materiallarga kirish, modullilik, kontentning takroriy qo‘llanilishi, analitika, asinxron kommunikatsiya va qisman avtomatlashtirish. O‘qituvchi va o‘quv guruhi esa almashtirish eng qiyin bo‘lgan jihatlarni сақлаб qoladi: intellektual vazifalarni qo‘yish, qo‘llab-quvvatlash, interpretatsiya, akademik munozara va professional fikrlashni rivojlantirish. Shu sababli kuchli raqamli kurs odatda “insonsiz” emas, aksincha, yanada tizimli va o‘qituvchining pedagogik roliga nisbatan yuqori talab qo‘yadigan kurs hisoblanadi [8], [11], [14], [16].

Platformalarni taqqoslash muhim tashkiliy xulosaga olib keladi: bitta oliy ta’lim muassasasi uchun ko‘pincha yagona tizim yetarli bo‘lmaydi. LMS kurs strukturasini, topshiriqlarni, baholar jurnalini va o‘zlashtirish trayektoriyasini ta’minlaydi. Kommunikatsion servis esa videoaloqa, konsultatsiyalar, guruh uchrashuvlari va gibrid mashg‘ulotlarni kuchaytiradi. Universitet faqat kommunikatsion platformadan foydalanganda, u kursning barqaror logikasisiz “raqamli auditoriya”ga ega bo‘lish xavfiga duch keladi; faqat LMSdan foydalanganda esa sinxron ishtirok va qo‘llab-quvvatlash sifatidan mahrum bo‘lishi mumkin. Shu sababli integratsiyalashgan platformaviy arxitektura ustuvor hisoblanadi [20]–[24].

Ushbu xulosa ayniqsa infratuzilmasi notekis rivojlangan va institutsional qayta qurish jarayoni davom etayotgan universitetlar uchun muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, raqamli ta’lim generativ sun’iy intellekt bilan bog‘liq yangi bosqichga kirib bormoqda. OECD ta’kidlashicha, GenAI faqat aniq pedagogik maqsadlar mavjud bo‘lgandagina ta’limni qo‘llab-quvvatlay oladi; aks holda u topshiriqlarni bajarishni yaxshilashi mumkin, biroq barqaror learning gainni kafolatlamaydi, shuningdek metakognitiv passivlik, akademik halollikning buzilishi va nazorat xatolari xavfini oshiradi. Bu maqolaning umumiy xulosasini yanada kuchaytiradi: texnologik murakkablashuv raqamli ta’limni tashkil etish, etika, shaffoflik va insoniy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyatini kamaytirmaydi, aksincha, ularni yanada muhim qiladi [25].

Tavsiyalar va xulosa. Oliy ta’lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalarni quyidagicha shakllantirish mumkin. Birinchidan, raqamli muhitni modulli tamoyil asosida loyihalash maqsadga muvofiq: kurs strukturasi, baholash va progressni kuzatish uchun asosiy LMS; sinxron kommunikatsiya uchun alohida qatlam; shuningdek analitika, qo‘llab-quvvatlash va akademik halollik servislarini joriy etish zarur. Yechimlarni tatbiq etishda nafaqat interfeys qulayligi, balki interoperabellik, mobil foydalanish imkoniyati, past internet tezligida ishlash, maxfiylik sozlamalarining shaffofligi va texnik qo‘llab-quvvatlash barqarorligi ham baholanishi kerak [2]–[6], [20]–[24].

Ikkinchidan, o‘qitish jarayonida kursning pedagogik takomillashtirilishi zarur. Samarali raqamli kurs kontentning modulliligi, sinxron va asinxron faoliyatlar muvozanati, tez-tez qayta aloqa, collaborative learning uchun maxsus ssenariylar hamda fikrlash faoliyatini tashqi tizimlarga oddiy ko‘chirib berish xavfini kamaytiruvchi topshiriqlarni nazarda tutadi. “Raqamlashtirilgan ma’ruza” shaklida qurilgan kurslar, odatda, yaxshi platformalar mavjud bo‘lsa ham sust natija beradi, puxta ishlab chiqilgan o‘zaro hamkorlik va baholash tuzilmasiga ega kurslar esa ko‘proq ijobiy samara ko‘rsatadi [7]–[16], [25].

Uchinchidan, universitetda talabalar raqamli savodxonligi va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini tizimli qo‘llab-quvvatlash zarur. Sharh shuni ko‘rsatadiki, akademik samaradorlik axborotni izlash va tekshirish, self-efficacy, vaqtni boshqarish, raqamli muloqotda ishtirok etish va akademik halollik qoidalarini tushunish ko‘nikmalari rivojlangan joylarda yuqoriroq bo‘ladi. Shunday ekan, raqamli transformatsiya nafaqat platformalarni, balki maxsus kirish modullari, konsultatsiyalar va raqamli qo‘llab-quvvatlash servislarini ham o‘z ichiga olishi kerak [4], [13], [15], [25].

Kelgusidagi tadqiqot istiqbollari uchta vazifa bilan bog‘liq: online, blended, hybrid va HyFlex-modellarini learning outcomesning yagona metrikalari asosida longitudinal taqqoslash; laboratoriya, klinik, muhandislik va gumanitar kurslar o‘rtasidagi farqlarni tahlil qilish; shuningdek LMS, learning analytics va generativ sun’iy intellekt kombinatsiyalarini samaradorlik, maxfiylik va talabalar akademik avtonomiyasiga ta’siri nuqtai nazaridan o‘rganish. Eng ochiq qolayotgan masala – AI-vositalarining kengayishini talabaning kognitiv mustaqilligi va o‘qituvchining pedagogik subyektligini сақлаб qolish bilan qanday uyg‘unlashtirishdir [10], [12], [16], [25].

Shunday qilib, oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim eng samarali tarzda boshqariladigan ekotizim sifatida rivojlanadi. Uning kuchli jihatlari texnologiya faol ta’limni qo‘llab-quvvatlagan va universitet foydalanish imkoniyati, kompetentlik, qo‘llab-quvvatlash hamda aniq qoidalarni ta’minlagan joylarda namoyon bo‘ladi. Raqamlashtirishning sust natijalari esa ko‘pincha “noto‘g‘ri platforma” bilan emas, balki texnologiya, pedagogika va tashkilot o‘rtasidagi nomuvofiqlik bilan bog‘liq bo‘ladi. Aynan shu sababli raqamli universitetlar strategiyasi vositani sotib olish emas, balki barqaror ta’lim muhitini loyihalashga qaratilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO Global Education Monitoring Report Team. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385723

2. OECD. OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/c74f03de-en

3. European Commission. Digital Education Action Plan 2021–2027. Brussels: European Commission, 2021. URL: https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/actions

4. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. DOI: 10.2760/159770

5. Council of the European Union. Education, Youth, Culture and Sport Council, 23–24 November 2023: Main results on digital skills and successful digital education and training. Brussels: Council of the European Union, 2023. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/eycs/2023/11/23-24/

6. International Telecommunication Union. Measuring Digital Development: Facts and Figures 2025. Geneva: ITU, 2025. URL: https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts/default.aspx

7. Hodges C., Moore S., Lockee B., Trust T., Bond A. The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. EDUCAUSE Review. 2020. URL: https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning

8. Schmid R.F., Borokhovski E., Bernard R.M., Pickup D.I., Abrami P.C. A meta-analysis of online learning, blended learning, the flipped classroom and classroom instruction for pre-service and in-service teachers. Computers and Education Open. 2023;5:100142. DOI: 10.1016/j.caeo.2023.100142

9. Mohammed A.B., Maqableh M., Qasim D., AlJawazneh F. Exploring the factors influencing academic learning performance using online learning systems. Heliyon. 2024;10(11):e32584. DOI: 10.1016/j.heliyon.2024.e32584

10. Alenezi S., Bahathig A., Soliman M., Alhassoun H., Alkadi N., Albarrak M. et al. Performance and satisfaction during the E-learning transition in the COVID-19 pandemic among psychiatry course

medical students. Heliyon. 2023;9(6):e16844. DOI: 10.1016/j.heliyon.2023.e16844

11. Bach A., Thiel F. Collaborative online learning in higher education—quality of digital interaction and associations with individual and group-related factors. Frontiers in Education. 2024;9:1356271. DOI: 10.3389/feduc.2024.1356271

12. Enyoojo S.F., Ijah C.E., Etukudo E.M., Usman I.M., Ezeonuogu C.S., Adaramati T. et al. Satisfaction and learning experience of students using online learning platforms for medical education. BMC Medical Education. 2024;24:1398. DOI: 10.1186/s12909-024-06411-0

13. Lukashe M., Chigbu B.I., Umejesi I. Synchronous online learning and career readiness in higher education: student perceptions, challenges, and solutions. Frontiers in Education. 2024;9:1449363. DOI: 10.3389/feduc.2024.1449363

14. Yalan H., Marcial D.E. Evaluating the quality of hybrid learning in higher education: stakeholder perspectives from a Chinese university. Frontiers in Education. 2025;10:1615020. DOI: 10.3389/feduc.2025.1615020

15. Zakir S., Hoque M.E., Susanto P., Nisaa V., Alam M.K., Khatimah H., Mulyani E. Digital literacy and academic performance: the mediating roles of digital informal learning, self-efficacy, and students’ digital competence. Frontiers in Education. 2025;10:1590274. DOI: 10.3389/feduc.2025.1590274

16. Mahmud M.M., Teh J.K.L., Azizan S.N. Hyflex learning and student engagement in higher education: a systematic literature review. Frontiers in Education. 2026;11:1773704. DOI: 10.3389/feduc.2026.1773704

17. Masalimova A.R., Orekhovskaya N.A., Pivovarov V.A., Borovikova Y.V., Zhirkova G.P., Chauzova V.A. Analyzing trends in online learning in higher education in the BRICS countries through bibliometric data. Frontiers in Education. 2024;9:1409013. DOI: 10.3389/feduc.2024.1409013

18. Мусина Л.М. Цифровая трансформация в образовании: влияние на образовательную среду. Экономика и управление: научно-практический журнал. 2024;1(175):143–150. DOI: 10.34773/EU.2024.1.26

19. Сахновская Е.Г., Чемезов С.А., Рахмонов А.А. Анализ проблем онлайн-обучения при преподавании гуманитарных дисциплин в медицинском вузе Узбекистана. Современные проблемы науки и образования. 2024;(2). DOI: 10.17513/spno.33314

20. Moodle Pty Ltd. Moodle LMS Features. 2026. URL: https://moodle.com/solutions/lms/features/ (дата обращения: 18.05.2026)

21. Google for Education. Google Classroom; Google Workspace for Education editions and Teaching and Learning add-on. 2026. URL: https://edu.google.com/workspace-for-education/products/classroom/ (дата обращения: 18.05.2026)

22. Microsoft. Microsoft Teams for Schools and Students. 2026. URL: https://www.microsoft.com/en-us/education/products/teams (дата обращения: 18.05.2026)

23. Zoom Communications, Inc. Unified communication platform for schools & universities. 2026. URL: https://www.zoom.com/en/products/collaboration-tools/solutions/education/ (дата обращения: 18.05.2026)

24. Instructure. Canvas LMS for Higher Education. 2026. URL: https://www.instructure.com/higher-education (дата обращения: 18.05.2026)

25. OECD. OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring Effective Uses of Generative AI in Education. Paris: OECD Publishing, 2026. DOI: 10.1787/062a7394-en

26. https://www.itu.int/itu-d/reports/statistics/2024/11/10/ff24-internet-use/

TEXNOLOGIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARGA QO'L MEHNATIGA O'RGATISH METODIKASI

Xaydarova Malika Djamshitovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsenti

Ergashova Gulizar Rafiqjon qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Keywords: Technology education, manual training methodology, primary education pedagogy, fine motor skills, cognitive development, project-based learning, spatial reasoning, didactic principles, creativity, practical skills.

Abstract: This article is aimed at researching the modern pedagogical, psychological, and methodological features of teaching manual skills to students in primary school technology classes. The purpose of the study is to develop effective approaches for the formation of labor skills within the primary education system and to scientifically substantiate the role of manual training in the intellectual, physical, and aesthetic development of students. The educational and upbringing process in primary school technology lessons, including the cognitive and practical activities of young schoolchildren, serves as the object of the study. As a result of the scientific analyses conducted, the positive impact of project-based learning, problem-solving situations, and specialized practical methods that develop fine motor skills on students' creativity, spatial reasoning, and social adaptation has been proven, and systematic scientific-practical recommendations for teachers have been developed.

Ключевые слова: Технологическое образование, методика ручного труда, педагогика начального образования, мелкая моторика, когнитивное развитие, проектное обучение, пространственное мышление, дидактические принципы, креативность, практические навыки.

Аннотация: Данная статья направлена на исследование современных педагогических, психологических и методических особенностей обучения учащихся ручному труду на уроках технологии в начальных классах. Цель исследования заключается в разработке эффективных подходов к формированию трудовых навыков в системе начального образования, а также в научном обосновании роли ручного труда в интеллектуальном, физическом и эстетическом развитии учащихся. Объектом исследования является учебно-воспитательный процесс на уроках технологии в начальных классах, включая учебно-познавательную и практическую деятельность младших школьников. В результате проведенных научных анализов доказано положительное влияние проектного обучения, проблемных ситуаций и специальных практических методов, развивающих мелкую моторику, на креативность, пространственное мышление и социальную адаптацию учащихся, а также разработаны системные научно-практические рекомендации для учителей.

Kalit so'zlar. Texnologiya ta'limi, qo'l mehnati metodikasi, boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, mayda motorika, kognitiv rivojlanish, loyihaviy ta'lim, fazoviy tafakkur, didaktik tamoyillar, ijodkorlik, amaliy ko'nikmalar.

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinf texnologiya darslarida o'quvchilarni qo'l

mehnatiga o’rgatishning zamonaviy pedagogik, psixologik va metodik xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan. Tadqiqotning maqsadi boshlang’ich ta’lim tizimida mehnat ko’nikmalarini shakllantirishning samarali yondashuvlarini ishlab chiqish hamda qo’l mehnatining o’quvchilar intellektual, jismoniy va estetik rivojlanishidagi o’rnini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida boshlang’ich sinf texnologiya darslaridagi ta’lim va tarbiya jarayoni, jumladan, kichik yoshdagi maktab o’quvchilarining o’quv-biluv va amaliy faoliyati olingan. Olib borilgan ilmiy tahlillar natijasida loyihaviy ta’lim, muammoli vaziyatlar va mayda motorikani rivojlantiruvchi maxsus amaliy metodlarning o’quvchilar ijodkorligi, fazoviy tafakkuri va ijtimoiy moslashuviga ijobiy ta’siri isbotlangan hamda o’qituvchilar uchun tizimli ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Zamonaviy ta’lim paradigmasi shaxsning nafaqat nazariy bilimlarni o’zlashtirishiga, balki olingan bilimlarni amaliyotda qo’llay olish malakasini shakllantirishga qaratilgan. Ushbu jarayonda boshlang’ich ta’lim poydevor vazifasini o’taydi. O’zbekiston Respublikasining ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida boshlang’ich sinflarda o’qitiladigan «Texnologiya» fani o’quvchilarni mehnatga tayyorlash, ularda dastlabki hayotiy-amaliy ko’nikmalarni hosil qilish va mustaqil fikrlaydigan ijodkor shaxsni tarbiyalashda muhim o’rin tutadi. Texnologiya darslarida qo’l mehnatiga o’rgatish shunchaki fizik harakatlar majmuasi emas, balki bolaning psixologik, intellektual va fiziologik rivojlanishini ta’minlovchi murakkab kognitiv jarayondir.

Texnogen sivilizatsiya va raqamli texnologiyalar asrida yosh avlodning virtual olamga ortiqcha bog’lanib qolishi ularning real hayotdagi amaliy va jismoniy malakalari susayishiga olib kelmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, qo’l mehnati orqali bolaning tafakkurini, estetik didini va qadriyatlar tizimini shakllantirish zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarini qo’l mehnatiga o’rgatishning nazariy asoslari va innovatsion metodikalari tizimli tahlil qilinadi.

MUAMMONING ILMIY-NAZARIY VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Qo’l mehnati va inson intellekti o’rtasidagi uzviy bog’liqlik qadimdan qator mutafakkirlar va olimlar tomonidan e’tirof etilgan. Fiziologiya va neyropsixologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, inson bosh miya po’stlog’idagi harakat markazlarining katta qismi bevosita qo’l barmoqlari harakatini boshqarishga xizmat qiladi. L.S. Vigotskiy va J. Piaje kabi yirik psixologlarning kognitiv rivojlanish nazariyalariga muvofiq, bolaning tafakkuri va nutqi uning amaliy-predmetli faoliyati negizida rivojlanadi. Ayniqsa, 6-10 yoshli bolalarda (boshlang’ich ta’lim davri) mayda motorikaning rivojlanishi bevosita mantiqiy xotira, diqqat konsentratsiyasi va nutq markazlarining faollashishiga kuchli turtki beradi.

Qo’l mehnati darslarida o’quvchilar turli materiallar (qog’oz, plastilin, mato, yog’och, tabiiy materiallar) bilan ishlash jarayonida materiallarning fizik-kimyoviy xususiyatlarini sensor idrok etadilar. Bu orqali ularning fazoviy tasavvuri, geometrik tushunchalari va vizual-motor muvofiqlashuvi takomillashadi. Shuningdek, qo’l mehnati iroda, sabr-toqat, boshlangan ishni oxiriga yetkazish kabi muhim shaxsiy sifatlarni shakllantirishning asosiy omilidir.

BOSHLANG’ICH SINFLARDA QO’L MEHNATIGA O’RGATISHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI

Ta’lim jarayonining samaradorligi uning didaktik tamoyillarga qanchalik mos tarzda tashkil etilganiga bog’liq. Texnologiya darslarida qo’l mehnatiga o’rgatish metodikasi quyidagi maxsus prinsiplarga asoslanishi ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir:

1. Yoshga xoslik va qulaylik tamoyili: O’quvchilarga taqdim etiladigan amaliy topshiriqlar ularning jismoniy imkoniyatlari va psixologik tayyorgarligiga mos bo’lishi shart. Boshlang’ich sinf o’quvchilarining barmoq mushaklari to’la shakllanmaganligi sababli, o’ta mayda va uzoq

vaqt talab qiladigan monoton ishlar ularning tez charchashiga olib keladi.

2. Tizimlilik va ketma-ketlik tamoyili: Mehnat malakalari oddiydan murakkabga qarab, bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Masalan, qog'oz bilan ishlashda avval qog'ozni to'g'ri chiziq bo'ylab yirtish, so'ngra qaychida qirqish, keyinroq esa murakkab hajmli shakllar (origami) yasash texnikalari o'rgatiladi.

3. Ko'rgazmalilik tamoyili: Kichik maktab yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-obrazli tafakkur yetakchi o'rinda bo'ladi. O'qituvchi tomonidan har bir amaliy harakatning namoyish etilishi, tayyor mahsulot namunalarining ko'rsatilishi, texnologik xaritalar va sxemalardan foydalanish darsning o'zlashtirish ko'rsatkichini keskin oshiradi.

4. Mehnat xavfsizligi tamoyili: Texnologiya darslarida turli o'tkir asboblar (qaychi, igna, bigiz) va kimyoviy vositalar (yelim, bo'yoq) ishlatiladi. O'quvchilarga ushbu vositalar bilan ishlash madaniyati va xavfsizlik texnikasi qoidalarini singdirish o'qituvchining birinchi galdagi vazifasidir.

ZAMONAVIY METODLAR VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

An'anaviy texnologiya darslari ko'pincha reproduktiv metodga (o'qituvchi ko'rsatib beradi, o'quvchi takrorlaydi) asoslangan. Biroq, zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchining ijodkorligini va tanqidiy fikrlashini rivojlantiruvchi innovatsion metodlarni qo'llash talab etiladi. Boshlang'ich sinflarda qo'l mehnatini o'qitishda quyidagi metodlar yuqori ilmiy-amaliy ahamiyatga ega:

Muammoli-izlanish metodi: Bu metodda o'qituvchi tayyor andazani bermasdan, o'quvchilar oldiga ma'lum bir muammoni qo'yadi. Masalan, «Qanday qilib yassi qog'ozdan hajmdor quticha yasash mumkin?». O'quvchilar o'zlarining ilgarigi bilimlari asosida farazlar ilgari suradilar, tajriba o'tkazadilar va yechim topadilar. Bu jarayon bolada mustaqil muhandislik tafakkurini rivojlantiradi.

Loyihaviy ta'lim texnologiyasi: Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun soddalashtirilgan loyihalar yaratish qo'l mehnati darslarining eng samarali shaklidir. Loyiha asosida o'qitish o'quvchidan g'oya yaratish, materiallarni rejalashtirish, eskiz chizish, amaliy amalga oshirish va yakuniy natijani taqdimot qilishni talab etadi. Guruhli loyihalar («Kuzgi o'rmon maketi», «Qushlar uchun in») o'quvchilarda jamoada ishlash, muloqot madaniyati va mas'uliyat hissini shakllantiradi.

O'yin texnologiyalari: Boshlang'ich ta'lim pedagogikasida o'yin hamon yetakchi faoliyat turlaridan biri bo'lib qolmoqda. Dars jarayoniga didaktik o'yinlarni («Sehrli ustaxona», «Yosh ixtirochilar», «Eng chiroyli applikatsiya») kiritish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini (motivatsiyasini) oshiradi va dars jarayonidagi emotsional zo'riqishni bartaraf etadi.

MATERIALLAR BILAN ISHLASH METODIKASINING O'ZIGA XOSLIKLARI

Boshlang'ich sinf texnologiya darslarida turli materiallar bilan ishlashning o'ziga xos ilmiy-metodik yondashuvlari mavjud:

Qog'oz va karton bilan ishlash: Bu eng keng tarqalgan va xavfsiz material bo'lib, fazoviy va geometrik tafakkurni o'stirishda tengsizdir. O'quvchilar qog'ozning tuzilishi, pishiqligi, yo'nalishi haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Origami va kvilling texnikalari barmoq uchidagi mayda kapillyarlar va asab tolalarini bevosita rag'batlantiradi, bu esa neyropsixologik nuqtai nazardan nutq apparatining yaxshilanishiga olib keladi.

Tabiiy va chiqindi materiallar bilan ishlash: Kuzgi barglar, g'o'za, daraxt po'stlog'i, yong'oq po'choqlari yoki turli xil plastik idishlardan buyumlar yasash o'quvchilarda ekologik madaniyatni tarbiyalaydi. Bu metodika orqali bolalar tabiatdagi estetik go'zallikni ilg'ashga, har qanday narsadan foydali buyum yaratish mumkinligiga ishonch hosil qiladilar. Bu ularning tejamkorlik va resurslarga oqilona munosabatini shakllantiradi.

Plastik materiallar (loy, plastilin) bilan ishlash: Haykaltaroshlikning dastlabki elementlari hisoblangan bu jarayon uch o’lchamli fazoviy tafakkurni rivojlantiradi. Loy yoki plastilinni ezish, cho’zish, dumaloqlash jarayonida bolaning barmoq va kaft mushaklari kuchayadi. Psixoterapevtik nuqtai nazardan, bunday materiallar bilan ishlash giperaktiv bolalarni tinchlantirish va ularning asab tizimini barqarorlashtirish xususiyatiga ega.

FANLARARO INTEGRATSIYA VA TIZIMLI YONDASHUV

Texnologiya darslarida qo’l mehnati metodikasini samarali amalga oshirish integrativ yondashuvni talab qiladi. Boshlang’ich sinflarda bu fanni boshqa o’quv fanlari bilan uzviy bog’liq holda o’qitish ilmiy-pedagogik zaruratdir.

Matematika bilan integratsiya o’quvchilardan chizg’ich yordamida o’lchash, simmetriya o’qlarini topish, geometrik figuralar bilan ishlash jarayonida yaqqol namoyon bo’ladi. O’quvchi yasayotgan buyumining o’lchamlarini hisoblashi va mutanosiblikni (proporsiya) saqlashi kerak.

Tasviriy san’at bilan aloqadorlik ranglar garmoniyasini tanlash, buyumning estetik dizaynini yaratish hamda kompozitsiya qoidalariga rioya etishda ko’rinadi. Bu o’quvchining vizual didi va san’atga bo’lgan muhabbatini oshiradi.

Tabiatshunoslik va o’qish (ona tili) fanlari bilan bog’liqlik esa materiallarning kelib chiqishi, xossalari haqida suhbatlashish, yasagan buyumi haqida hikoya tuzish va o’z ishini himoya qilish jarayonlarida nutq o’stirishga xizmat qiladi.

O’QITUVCHINING KASBIY KOMPETENSIYASI VA BAHOLASH TIZIMI

Boshlang’ich sinflarda qo’l mehnatiga o’rgatish jarayonining natijadorligi bevosita o’qituvchining metodik mahorati va kasbiy kompetensiyasiga bog’liq. O’qituvchi nafaqat hunar usullarini yaxshi bilishi, balki yosh psixologiyasi va fiziologiyasini chuqur tushunishi kerak. Dars jarayonida ijobiy ijtimoiy-psixologik iqlim yaratish, har bir o’quvchining individual sur’ati va qobiliyatini inobatga olish muhim ahamiyatga ega.

Baholash jarayonida faqatgina yakuniy mahsulotning sifatiga emas, balki o’quvchining ijodiy yondashuviga, jarayondagi ishtirokiga, harakatiga va muammoni hal etishdagi intilishiga e’tibor qaratilishi lozim. Qat’iy tanqid yoki o’quvchilarning ishlarini bir-biri bilan salbiy taqqoslash kichik yoshdagi bolalarning mehnatga bo’lgan qiziqishini butunlay so’ndirishi mumkin. Aksincha, formativ (rag’batlantiruvchi) baholash usullaridan foydalanish o’quvchining o’z-o’ziga bo’lgan ishonchini oshiradi.

Tadqiqotlar natijalari va ilmiy-metodik tahlillar shuni ko’rsatadiki, boshlang’ich sinf texnologiya darslarida o’quvchilarga qo’l mehnatini o’rgatish kompleks xarakterga ega bo’lgan muhim pedagogik jarayondir. Bu jarayon nafaqat amaliy ko’nikmalarni shakllantirish, balki bolaning intellektual salohiyati, mayda motorikasi, fazoviy tafakkuri va ijtimoiy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratadi.

Zamonaviy o’quvchilarni mehnatga o’rgatishda an’anaviy yondashuvlardan voz kechib, izlanishli, loyihaviy va integrativ metodlarga o’tish ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, jarayonning muvaffaqiyati darslarning qiziqarli o’yinlar, ijodiy topshiriqlar va sog’lom raqobat muhitida tashkil etilishiga uzviy bog’liq. Texnologiya darslarini nazariy jihatdan to’g’ri loyihalashtirish va amaliyotda yuqori pedagogik mahorat bilan qo’llash kelajakda mustaqil qaror qabul qila oladigan, ijodiy va amaliy salohiyati yuqori bo’lgan, raqobatbardosh kadrlar yetishib chiqishiga xizmat qiladi. Kelgusidagi ilmiy izlanishlar texnologiya darslarida raqamli texnologiyalar bilan qo’l mehnatini organik tarzda birlashtiruvchi, yosh xususiyatlariga moslashtirilgan yangi avlod o’quv-metodik majmualarini yaratishga yo’naltirilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. М.Тилавова, З.Рўзиева, М.Хайдарова, А.Бахронова “Технология и методика его преподования”: учебник. Sadriddin Salim Buxoriy “Durdona, 2021-332c.
3. Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Boshlang’ich sinflarda qo g‘ozdan amaliy ishlar. O‘quv-metodik qo‘llanma. T.:Navro‘z. 2013-yil.
4. Saidova M.J., Jo’rayeva D.R. “Texnologiya o’qitish metodikasi” o’quv qo’llanma 2024-yil.
5. Texnologiya. I sinf darslik. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. Toshkent-2021.
6. Texnologiya. II sinf darslik. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. Toshkent-2021.
7. Texnologiya. III sinf darslik. “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2018.
8. Texnologiya. IV sinf darslik. “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2020.

YOSHLAR SUBMADANIYATI: PEDAGOGIK YONDASHUV VA PROFILAKTIK IMKONIYATLAR

Xasanova Marxabo Turayevna
Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar submadaniyatining mazmuni, shakllanish omillari va uning jamiyatdagi o‘rni tahlil qilingan. Yoshlar submadaniyatining individual va ijtimoiy o‘zini anglash, tengdoshlar guruhiga mansublik hissi va muqobil hayotiy yo‘llarni izlash kabi ehtiyojlar asosida yuzaga kelishi, ular muayyan xulq-atvor, til, kiyinish uslubi va madaniy qadriyatlarga ega bo‘lib, katta avlod va rasmiy madaniyatga nisbatan alohida pozisiyani shakllantirishlari ochib berilgan. Shuningdek, maqolada yoshlarning ijtimoiylashuvidagi muammolarni bartaraf etish, ularni ijtimoiy muhitga uyg‘unlashtirish, deviant xulq-atvorning oldini olish maqsadida ta’lim muassasasi, oila va ijtimoiy institutlari o‘rtasida hamkorlikda ish olib borish zaruriyati ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: yoshlar submadaniyati, pedagogik yondashuv, ijtimoiylashuv, profilaktika, deviant xulq-atvor, ta’lim tizimi, ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar, submadaniyaviy identifikatsiya, yoshlar siyosati.

МОЛОДЕЖНАЯ СУБКУЛЬТУРА: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ВОЗМОЖНОСТИ ПРОФИЛАКТИКИ

Аннотация: В данной статье проанализированы содержание молодежной субкультуры, факторы её формирования и её роль в обществе. Раскрыто, что молодежная субкультура возникает на основе потребностей в индивидуальном и социальном самопознании, чувства принадлежности к группе сверстников и поиска альтернативных жизненных путей. Молодежные субкультуры обладают определённым поведением, языком, стилем одежды и культурными ценностями, формируя особую позицию по отношению к старшему поколению и официальной культуре. Также в статье научно обоснована необходимость сотрудничества между образовательными учреждениями, семьёй и социальными институтами с целью устранения проблем социализации молодежи, их гармоничной интеграции в социальную среду и предупреждения девиантного поведения.

Ключевые слова: молодежная субкультура, педагогический подход, социализация, профилактика, девиантное поведение, система образования, социальная среда, культурные ценности, субкультурная идентификация, молодежная политика.

YOUTH SUBCULTURE: PEDAGOGICAL APPROACH AND PREVENTION POSSIBILITIES

Abstract: This article analyzes the content, factors of formation and its role in society of youth subculture. It is revealed that youth subculture arises on the basis of such needs as individual and social self-awareness, a sense of belonging to a peer group and the search for alternative life paths, they have certain behavior, language, style of dress and cultural values, and form a special position in relation to the older generation and official culture. The article also scientifically substantiates the need for cooperation between educational institutions, families and social institutions in order to eliminate problems in the socialization of young people, integrate them into the social environment, and prevent deviant behavior.

Keywords: youth subculture, pedagogical approach, socialization, prevention, deviant behavior, education system, social environment, cultural values, subcultural identification, youth policy.

Bugungi global o‘zgarishlar davrida yoshlar hayotidagi madaniy-ma’rifiy axloqiy hamda ijtimoiy jarayonlar alohida e’tibor talab etadigan jarayondir. Yoshlar turli ijtimoiy guruhlar va madaniy g’oyalar ta’sirida shakllanayotgan submadaniyatlar orqali o‘zini anglashga, jamiyatdagi o‘rnini topishga va hayotiy qarashlarini shakllantirishga harakat qilmoqda. Bu submadaniyatlar ba’zan ijtimoiy normalarga mos kelsa-da, ko’p hollarda umum qabul qilingan qadriyatlar va tartiblar bilan ziddiyatga boradi. Shuning uchun ham yoshlar submadaniyatiga zamonaviy pedagogik yondashuv, uni tahlil qilish va uning salbiy ta’sirini baholash muhim ahamiyatga ega.

Yoshlar submadaniyati faqatgina tashqi ifoda yoki shovqinli namoyon bo‘lish shakli emas, balki yoshlarning ichki ehtiyojlari, o‘zini anglash va jamiyatdagi murakkab munosabatlarga javob shakli sifatida namoyon bo’ladi. Ushbu jarayonni pedagogik jihatdan to‘g‘ri anglash va unga mos ravishda profilaktika mexanizmlarini ishlab chiqish, ta’lim va tarbiya tizimida yoshlarni ijobiy yo‘nalishga yo‘naltirish imkonini beradi. Shu boisdan, yoshlar submadaniyayatini ilmiy-pedagogik jihatdan o‘rganish, uning nazariy va amaliy ahamiyatini belgilab olish jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim hisoblanadi.

Alohida turdagi submadaniyatlarning shakllanishiga oid nazariy bilim va asoslarni tartibga solish zarurati bilan bir qatorda, yoshlar submadaniyatlarining rivojlanish dinamikasi, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, kelib chiqish manbalari va yaqin kelajakda yosh avlodning hayot tarziga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan omillarni o‘rganish ehtiyoji ham yoshlar madaniyatini barcha ko‘rinishlari doirasida chuqur va kompleks tahlil etish talabini yuzaga chiqarmoqda. Psixologik, sosiomadaniy, etnik va iqtisodiy munosabatlarning faol ishtirokchisi sifatida yoshlar o‘z xatti-harakatida muayyan madaniy an’analar va qadriyatlarni namoyon etib, turli ijtimoiy va yosh toifalari, ta’lim tizimi hamda madaniy-dam olish muhiti bilan samarali o‘zaro aloqa o‘rnatadi.

Yangi avlod jamiyatning sosiomadaniy tiklanishi va taraqqiyotida hal qiluvchi o‘rin tutishi lozim. Yoshlar – jamiyatning yangilash salohiyati, intellektual va ma’naviy zahirasi sifatida qaralishi shart, chunki ular innovasion g‘oyalarni qabul qilish va zamonaviy hayot sharoitlariga tezda moslashish qobiliyatiga ega.

Ayni paytda, amaldagi iqtisodiy va ijtimoiy dasturlarda yosh avlodning o‘ziga xos ijtimoiy maqomi to‘liq hisobga olinmasa, yoshlar mavjud ijtimoiy munosabatlar va tuzilmalar tizimida cheklangan darajada ishtirok etishiga sabab bo‘ladi. Bu holat ularning jamiyat, davlat va oiladan asta-sekin ajralib borishiga, begonalashuviga, masofaning ortishiga sabab bo‘lmoqda.

Yoshlar nuqtai nazaridan, bunday muammolarni hal etishning eng muhim yo‘llaridan biri – o‘zligini turli yoshlar submadaniyatlari ichida namoyon etish, o‘zini topishdir. Sababi, submadaniyatlar doirasida hayot tarzi muayyan xronotopga, ya’ni o‘zgacha vaqt va makon tasavvuriga, qadriyatlar iyerarxiyasiga va individual uslubiy namoyonlikka asoslanadi. Biroq, bunday madaniy ifoda ko‘p hollarda jamiyatdagi mavjud ijtimoiy me’yorlar bilan ziddiyatga kiradi.

Shu sababdan jamiyatda yoshlarga nisbatan munosabat ham asta-sekin o‘zgarib bormoqda. Ayniqsa, yoshlar o‘rtasida kuzatiladigan og‘ma xulq-atvor muammolariga bag‘ishlangan maqola va tahliliy materiallar soni sezilarli darajada ortib bormoqda.

Katta va yosh avlod o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar tabiiy rivojlanish xususiyatiga ega bo‘lsa-da, biroq, bu holat jamiyat hayotida oddiy bir holatga aylanib bormoqda. Natijada, o‘z dunyoqarashi bilan yangiliklarga ochiq bo‘lgan va tez moslashuvchan yoshlar ko‘pincha bunday

ziddiyatli vaziyatlardan chiqish yo‘lini izlashga majbur bo‘ladi. Bu esa ularning o‘z salohiyatini turli yoshlar submadaniyatlari doirasida namoyon etishga olib keladi.

Submadaniyat kattalar va boshqa tengdoshlar tomonidan yuzaga keladigan ma’naviy bosimni kompensatsiya qiluvchi vazifani bajaradi. Submadaniyat muhiti esa yoshlar uchun ruhan yaqin va qulay bo‘lib, ahamiyatli shaxslar tomonidan yetarli darajada e’tibor va tushunish yetishmasligini samarali tarzda qoplaydi .

Amaliyotda esa ba’zan repressiv mexanizmlar, xususan ommaviy axborot vositalari orqali ishga tushirilishi kuzatiladi. Bunday yondashuv o‘smirni jamiyatdan chetlashtirib, uni turli deviant muhitga moyillashtirishi mumkin. Bunday muhit esa o‘z qadriyatlar tizimi va daromad manbai sifatida qaraladigan faoliyat turlarini taklif etgan holda, yoshlar uchun ijtimoiylashuvning muqobil agentlariga aylanadi. Natijada, yoshlar o‘z muammolarini hal etishga urinayotganda, deviant yoki delinkvent yo‘llarni tanlashi ehtimoli ortib boradi.

Bu holatda yoshlar uchun ijtimoiy ifodalanish va o‘zgarishlar qilish imkoniyatlari cheklanib, ularning ichki e’tirozlari va ehtiyojlari o‘zini xato yo‘lda ifoda etishga undaydi. Jamiyatning repressiv munosabatlari yoshlar uchun alternativ, ko‘pincha jinoyatga moyil bo‘lgan muammolarni hal qilish yo‘llarini taklif qiladi. Shuning uchun ham pedagogik yondashuv va profilaktika choralari muhim ahamiyatga ega bo‘lib, yoshlar submadaniyatlarini ijobiy yo‘nalishlarga olib borish, ularga yordam berish va jamiyatga moslashish uchun imkoniyatlar yaratish zarur bo‘ladi. Pedagogika va ijtimoiy tarbiya tizimi yoshlarning ichki qiyinchiliklarini tushunish va ularga muvofiq yo‘nalish berish orqali deviant quloqni kamaytirish va ijobiy rivojlanishini ta’minlashga yo‘naltirilishi kerak.

Pedagogika fani oldida esa muhim vazifa turibdi - avlodlar o‘rtasidagi uzilish jarayonini teran anglash, yoshlar submadaniyatlarining shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini ta’limning gumanistik paradigmasi doirasida tahlil qilish. Bu esa jamiyatdagi ta’lim va madaniy-bo‘sh vaqt muhitida yuzaga kelayotgan salbiy holatlarning oldini olish va ularni bartaraf etishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun muhim ahamiyatga ega .

Ayniqsa, hozirgi kunda yoshlar submadaniyatlarida kechayotgan jarayonlarni sinchkovlik bilan tahlil qilish talab etiladi. Chunki bu submadaniyatlar ideologiyasi yoshlarga nafaqat tengdoshlari orasida, balki katta avlod bilan munosabatlarda ham moslashuvdagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishga xizmat qiladigan mexanizmlarni shakllantiradi.

Yoshlar submadaniyatlari o‘z-o‘zini tashkil etuvchi, ichki mantiqiy qonuniyatlarga ega tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ular dinamik xususiyatga ega bo‘lib, har bir yangi davrda jamiyatda kechayotgan ichki va tashqi o‘zgarishlarga muvofiq ravishda reaksiya bildirish bilan bir qatorda, o‘z mavjudligi uchun zarur bo‘lgan yangi sharoitlarga moslashish qobiliyatini namoyon etadi .

Bu moslashuv jarayoni yoshlar submadaniyatlarining o‘z qadriyatlar tizimini, urf-odatlarini va simbolik ifodalarini yangilab borishini ta’minlaydi. Shu orqali ular nafaqat zamonaviy hayot ritmiga moslashadi, balki yoshlar ongidagi ijtimoiy va shaxsiy muammolarga ijodiy yondashuv bilan yechim topish imkoniyatini ham taqdim etadi. Bunday submadaniyatlar tengdoshlar orasida muloqot, birdamlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash muhitini shakllantirib, yoshlar uchun muqobil ijtimoiy makon vazifasini bajaradi.

So‘nggi o‘n yillikda, ayniqsa pedagogika sohasida, yoshlar submadaniyatlarini global ijtimoiy hodisa hamda milliy xususiyatlarga ega jarayon sifatida o‘rganish yuzasidan salmoqli ilmiy materiallar to‘plangan. Yuzlab ilmiy asarlar, maqolalar, elektron manbalar va amaliy ishlanmalar yaratilgan bo‘lib, ularda ilmiy jihatdan ahamiyatli va amaliy faoliyatda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan natijalar o‘z ifodasini topgan.

Bugungi kunda esa, mazkur ilmiy materiallarni tanqidiy pedagogik tahlil qilish, ularning «rasional yadrosi»ni aniqlash, yoshlar submadaniyatlarining faoliyat xususiyatlarini umumlashtirish va

tizimlashtirish vazifasi dolzarb hisoblanadi. Bu masala yechilmas ekan, yoshlar submadaniyatlari vakillarining deviant (yoki delinkvent) xatti-harakatlarini kamaytirishga qaratilgan profilaktik va tuzatuv choralarini samarali amalga oshirish mumkin bo‘lmaydi.

Shuning uchun, yoshlar submadaniyatlarining ishlash mexanizmlarini aniq tushunish, ularning ijtimoiy-kanalizatsiyalangan yondashuvlarini, qadriyatlar tizimini va ijtimoiy munosabatlarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bu ish nafaqat nazariy, balki amaliyotdagi pedagogik va ijtimoiy metodlarni ishlab chiqish uchun zarurdir. Agar yoshlar submadaniyatlari va ularning harakatlari to‘g‘ri tahlil qilinsa, pedagoglar va ijtimoiy ish xodimlari ularning ehtiyojlarini to‘g‘ri anglash, muammolarni samarali hal qilish va deviant xatti-harakatlarni kamaytirish uchun aniq va ustuvor choralarni belgilash imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Buning natijasida yoshlar ijtimoiy munosabatlarda barqarorlik va integratsiyaga erishishi mumkin, bu esa ularning rivojlanishida muhim omil bo‘ladi.

Yoshlar submadaniyatlarining yuzaga kelishi va rivojlanish mexanizmlarini anglash orqali, yosh avlodning yangi hayotiy sharoitlarda xavfsiz va uyg‘un rivojlanishiga zamin yaratadi.

Bu esa ta’lim muassasalari, oila va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni mustahkamlash, yoshlarning ijtimoiy-emosional ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ularga mos tarbiyaviy va ta’limiy strategiyalarni shakllantirish imkonini beradi. Shu orqali yoshlar faol va mas’uliyatli fuqaro sifatida voyaga yetishlari, o‘zining shaxsiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishlari hamda jamiyatda o‘z o‘rnini topishlari uchun qulay sharoit yaratiladi.

Yoshlar submadaniyati - bu na faqat moda yoki tashqi ko‘rinish, balki ichki hissiyotlar, ijtimoiy munosabatlar va hayotdagi yo‘nalishlarni izlashga javob sifatida paydo bo‘ladigan madaniy forma hisoblanadi. Ushbu jarayonni chuqur anglash orqali yoshlarga to‘g‘ri yo‘nalish berish va ijtimoiy adaptatsiyasini qo‘llab-quvvatlash mumkin.

Yoshlar submadaniyati zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va psixologik o‘zgarishlarning yorqin ifodasi bo‘lib, yosh avlodning ichki ehtiyojlari, o‘zini anglash, jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intilishi bilan uzviy bog‘liq. Ushbu submadaniyatlar faqat tashqi belgilar emas, balki muayyan qadriyatlar, hayotiy pozisiyalar va munosabatlarni o‘zida mujassam etgan mustaqil madaniy tizimlardir.

Pedagogik yondashuv va profilaktik imkoniyatlarni samarali yo‘lga qo‘yish orqali yoshlarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlash, ularni deviant xulq-atvordan asrash va ijobiy hayotiy maqsad sari yo‘naltirish mumkin. Bu esa ta’lim, tarbiya, oila va jamiyat hamkorligida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan dolzarb va ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Demak, xulosa qilganda, yoshlar submadaniyatini chuqur anglash va tahlil qilish - bu faqat ilmiy izlanish emas, balki amaliyotga yo‘naltirilgan muhim ijtimoiy vazifadir. Bu orqali yoshlarning ichki dunyosi, ehtiyojlari va orzu-istaklarini to‘g‘ri tushunish mumkin bo‘lib, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish, to‘g‘ri yo‘nalish berish va deviant xatti-harakatlarning oldini olishga xizmat qiladi. Shu tariqa, pedagogik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan profilaktik choralar yoshlarning uyg‘un va barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Социология молодежи. / В.И. Чупров, Ю.А. Зубок. Учеб. Пособие для вузов. – Изд: «Норма», 2011 г.

2. Н.Бушмарина. Молодежные субкультуры как предмет педагогического исследования. Автореферат диссертации диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Москва. 2008.

3. Н.Бушмарина. О методах психолого-педагогической и социальной помощи представителям молодежных субкультур //Актуальные проблемы психологического знания.

Выпуск № 1(6). М.: НОУ ВПО Московский психологосоциальный институт, 2008.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIGA MATEMATIKA DARSLARIDA NOSTANDART MASALALARNI YECHISH USULLARINI O‘RGATISH METODIKASI

Yuldashev Bahodir Narzullaevich,
Buxoro davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi katta o`qituvchisi.

Annotatsiya: ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining 3-sinf matematika darsligidagi berilgan ayrim nostandart masalalarning yechimlari va ularni yechish metodlari haqida ma’lumotlar keltirilgan. Masalalarni tushuntirishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olish kerakligi bildirilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, matematika darsliklari, nostandart va muammoli masalalar, matematik mulohaza.

Matematika fanini o‘qitishda, ayniqsa boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga matematik tafakkur va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda standart masalalar bilan bir qatorda nostandart masalalarni yechish usullarini o‘rgatish katta rol o‘ynaydi. Nostandart masalalar o‘quvchilarning kreativlik, mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday masalalar o‘quvchilarni aniq va mantiqiy fikrlashga, yangi yechim usullarini topishga undaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlari va bilim darajasini hisobga olgan holda, nostandart masalalarni yechish usullarini o‘rgatishda maxsus metodik yondashuvlar qo‘llanilishi lozim. Bu yondashuvlar orqali o‘quvchilar nafaqat matematik bilimlarni o‘zlashtiradi, balki ularning mantiqiy va algoritmik tafakkuri ham rivojlanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga matematika fanini o‘rgatishda standart masalalar bilan bir qatorda nostandart masalalarni yechish usullarini o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Nostandart masalalar bolalarning mantiqiy fikrlash, ijodkorlik va mustaqil hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga nostandart masalalarni yechish usullarini o‘rgatishning samarali metodlari va uslublari haqida to‘xtalib o‘tiladi.

Nostandart masalalar bu an’anaviy usullar bilan yechilmaydigan, o‘quvchilarning mantiqiy va ijodiy fikrlashini talab qiladigan masalalar hisoblanadi. Bunday masalalar ko‘pincha hayotiy vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, o‘quvchilarni yangi yechim usullarini topishga undaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun nostandart masalalar ularning matematik qiziqishlarini oshirish va ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish uchun juda muhimdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga nostandart masalalarni yechishni o‘rgatishda o‘quvchilarga masalalarni tahlil qilish, ma’lumotlarni saralash va ular asosida xulosalar chiqarishni o‘rgatish kerak. Misol tariqasida, turli xil mantiqiy savollar va topishmoqlar yordamida bolalarning fikrlash qobiliyatini oshirish mumkin. Nostandart masalalar ko‘pincha bir nechta yechimga ega bo‘ladi. O‘quvchilarni turli yechim usullarini topishga undash, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, o‘quvchilarga bir masalani turli yo‘llar bilan yechishni taklif qilish orqali ularning kreativligini oshirish mumkin. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun vizual materiallar (rasmlar, diagrammalar, jadvallar) yordamida masalalarni tushunish va ularni yechish jarayonini osonlashtirish mumkin. Vizual materiallar bolalarning diqqatini jamlash va ularga masalani yanada aniqroq tushunish imkoniyatini beradi. Matematik o‘yinlar, topishmoqlar, savol-javoblar orqali o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otish va ularga masalalarni yechishni o‘rgatish mumkin. O‘yinlar orqali o‘qitish bolalarning diqqatini jamlash va ularni darsga

qiziqtirishda samarali usul hisoblanadi. O‘qituvchi boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga nostandart masalalarni yechishda quyidagi usullar bilan yordam berishi mumkin:

Masalani bosqichma-bosqich tahlil qilish: O‘quvchilarga masalani kichik qismlarga ajratib, har bir qismini alohida tahlil qilishni o‘rgatish kerak. Bu usul masalani yechish jarayonini osonlashtiradi.

Xatolarni tushunish va ularni tuzatish: O‘quvchilar xato qilganda, ularni tanqid qilish o‘rniga, xatoning sababini tushunishga yordam berish kerak. Bu orqali o‘quvchilar o‘z xatolaridan saboq olishadi va kelajakda shunga o‘xshash xatolarga yo‘l qo‘ymaydilar.

Guruhli ishni tashkil etish: O‘quvchilarni kichik guruhlarga bo‘lish.

Frensis Bekonning fikricha “Matematika - barcha fanlar eshigi va kalitidir.”Darhaqiqat, matematikani sevuvchi va masalalarni mushohada qilib ishlovchi o‘quvchilar, qolgan barcha fanlarni ham qiynalmay o‘zlashtira oladilar. Bugungi kunda ushbu fanning darsliklari, xalqaro tadqiqotlarni baholash markazlarining tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi va muammoli masalalaridan na’munalari bilan kengaytirilmoqda. Bu nostandart masalalar darsligimizda shartli belgilar bilan ajratilgan bo‘lib, intelektual salohiyati yuqori bo‘lgan o‘quvchilarning e’tiborini tortsa, ayrim o‘quvchilarning matematika faniga bo‘lgan qiziqishini so‘ndirishi mumkin. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining darsligida bunday ko‘rinishdagi masalalar har mavzuda bittadan keltirilgan. Ko‘rinishdan sodda xolda berilgan ushbu masalalar, uzoq tafakkur qilishga chorlaydi va bu o‘quvchilarda bir o‘qiganda tushunishi qiyin bo‘lgani uchun ham, ayrim bolalarning shu belgini keyingi safar ko‘rganda noroziligi, yuz ifodasida seziladi. Bunday vaziyatlarda o‘qituvchi oldindan masalani tushuntirib berishning noodatiy usullarini o‘ylab topishi lozim. Quyida, 3-sinfning matematika darsligida keltirilgan ayrim nostandart masalalar yechimlari haqida gaplashamiz.

1-masala. Bir uyum pichanni ot bir oyda, echki ikki oyda, qo‘y uch oyda, quyon olti oyda yeydi. Barcha hayvonlar bu pichanni birgalikda qancha vaqtda yeydi?

Bu yerda pichanni x deb, tenglama qilib yechadigan bo‘lsak, kasrlardan foydalanishimizga, x ni qavsdan tashqariga chiqarishga to‘g‘ri keladi va masalaning javobi yarim oy(15 kun) bo‘ladi. Muammo shundaki, 3-sinf o‘quvchilari hali kasrlar va bunday murakkab usulni ishlash mavzusini o‘tmaganlar. Demak, masalani tushuntirishning sodda usulini ko‘rib chiqamiz. O‘qituvchi tushuntirishda 4 ta bir xil kattalikdagi olmani olib, masalaga ayrim o‘zgartirishlar kiritsa bo‘ladi. «Bu bitta olmani chigirtka 1 kunda, qora qo‘ng‘iz 2 kunda, xon qizi 3 kunda, chumoli 6 kunda yeydi. Ular hammasi bitta olmani qancha vaqtda yeydi?»

O‘qituvchi: «Mana olmalar, bu bitta olmani chigirtka 1 kunda yeydi, keyingi mana bu olmani qora qo‘ng‘iz 2 kunda yesa, bir kunda qancha yeydi?»-deb olmani ikkiga bo‘ladi. O‘quvchilar tushunadilarki, qora qo‘ng‘iz yarmini bir kunda yeydi. O‘qituvchi navbatdagi olmani 3 bo‘lakga bo‘lib, undan bittasini 1 kunda, to‘rtinchi olmani 6 bo‘lakga bo‘lib, chumoli 6 bo‘lakdan faqat bittasini 1 kunda tanavvul qilishini tasavvur qiladilar. Bitta butun olma chigirtkaga tegishli, bittadan ajratilgan bo‘laklar birlashtirilganda butun olmani hosil qiladi. Bundan tushunish mumkinki, 2 ta butun olmani hasharotlar 1 kunda yeydilar. Bitta olmani qancha vaqtda yeydi? Yarim kunda. Asl masalaga qaytganimizda vaqt oy hisobida berilgan. Demak, hamma hayvonlar pichanni yarim oyda ya’ni 15 kunda yegan.

2-masala. 129 ta toshdan iborat zanjir quyidagi qoida bo‘yicha terilgan: oq tosh, kulrang tosh, qora tosh. Oxiridan boshlab sanalganda, 18-tosh qanday bo‘ladi?

Yechish: 3 xil rangli tosh ketma-ketlikda terilgan. Shuning uchun 129 ni 3 ga bo‘lamiz. Agar qoldiq qolmasa, ketma-ketlik 3-rang qora tosh bilan, agar 1 qoldiq qolsa oq tosh bilan, agar 2 qoldiq qolsa, kulrang tosh bilan tugaydi. 129:3=43 qoldiq yo‘q. Oxiridan boshlab toshlar rangini tilaymiz. Qora, kulrang, oq. 18-o‘rindagi toshni topish uchun, 18 ni 3 ga bo‘lamiz javob 6, qoldiq

yo‘q. Shuning uchun 18-o‘rindagi tosh oq rang bilan tugaydi. O‘qituvchi davriylikni rangli qog‘ozlar yordamida tushuntirib beradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish lozimki, ushbu turdagi masalalar ko‘rgazmalilikka asoslanib tushuntirilsa, bolalarning tasavvur doirasi kengayadi, matematik mulohaza qilishga o‘rganadi va bu fanni barcha qiyinchiliklari bilan birga o‘rganishga moslashadi. Bu turdagi masalalarni matematika to‘garaklarida ko‘proq ishlatish maqsadga muvofiqdir. oshlang‘ich sinf o‘quvchilariga nostandart masalalarni yechish usullarini o‘rgatish ularning mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchi tomonidan qo‘llaniladigan samarali metodlar va uslublar orqali o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, masalalarni yechishda ijodiy yondashuvni qo‘llashga o‘rgatish mumkin. Nostandart masalalar bolalarning matematik qiziqishlarini oshirish va ularni kelajakda murakkab masalalarni yechishga tayyorlashda muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yunusova D. Matematikani o`qitishning zamonaviy texnologiyalari. Darslik. – T.: Fan va texnologiya, 2011.

2. Turdiev N.Sh., Asadov Yu.M., Akbarova S.N., Temirov D.Sh. Umumiy o`rta ta’lim tizimida o`quvchilarning kompetentsiyalarini shakllantirishga yo`naltirilgan ta’lim texnologiyalari, T.N.Qori Niyoziy nomidagi O`zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti, T.: 2015.

3. Ishmuhamedov R. O`quv jarayonida interfaol uslublar va pedagogik texnologiyalarni qo`llash uslubiyati. – T.: RBIMM, 2008.

4. Курбанова Ш. Н., Абдуллаева Ф., Очилова Г. О. Педагогическая технология–целостная система образовательного процесса //новые педагогические исследования: сборник статей IV. – 2021. – С. 20.

5. Хайдарова, М. Д. (2013). Роль интеграции в школьном образовании. Педагогика и современность, (4), 33-36.

6. Хайдарова, М. Д., Юлдашев, Б. Н., & Узбекистан, Б. (2019). Информационные технологии в трудовом обучении школьников. teacher Namangan region, Norin district school, 40, 542.

7. Хайдарова, М. Д. (2020). Способы реализации индивидуального подхода к начальному образованию. European research, 6, 64.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГА В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

Нурымбетова Эльмира Жумамуратовна,
доктор по психологическим наукам(DSc)
Нукусский государственный педагогический институт

Аннотация. В статье представлены результаты экспериментального исследования эффективности программы социально-психологического тренинга, направленной на совершенствование мировоззренческого, межличностного, интеллектуального и личностного компонентов профессионально-важных качеств будущих специалистов. Полученные результаты свидетельствуют о положительном влиянии тренинговой программы на развитие профессионально-важных качеств обучающихся и подтверждают целесообразность ее внедрения в систему профессиональной подготовки психологов.

Ключевые слова: профессионально-важные качества, будущий психолог, студент-психолог, профессиональная подготовка, социально-психологический тренинг, профессиональная компетентность, личностное развитие, высшее образование.

Abstract. The article presents the results of an experimental study on the effectiveness of a socio-psychological training program aimed at improving the worldview, interpersonal, intellectual, and personal components of professionally important qualities of future specialists. The obtained results indicate the positive impact of the training program on the development of students' professionally important qualities and confirm the feasibility of its implementation within the system of professional training for psychologists.

Key words: professionally important qualities, future psychologist, psychology student, professional training, socio-psychological training, professional competence, personal development, higher education.

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak mutaxassislarning dunyoqarash, shaxslararo munosabatlar, intellektual va shaxsiy komponentlarini takomillashtirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik trening dasturining samaradorligini aniqlash bo'yicha eksperimental tadqiqot natijalari taqdim etilgan. Olingan natijalar trening dasturining talabalarning kasbiy muhim sifatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini va uni bo'lajak psixologlarni kasbiy tayyorlash tizimiga joriy etish maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: kasbiy muhim sifatlar, bo'lajak psixolog, psixolog-talaba, kasbiy tayyorgarlik, ijtimoiy-psixologik trening, kasbiy kompetentlik, shaxsiy rivojlanish, oliy ta'lim.

Введение. В современном мире функционирующая система высшего образования призвана создавать необходимые условия для подготовки компетентных будущих психологов, ориентированных на постоянное профессиональное развитие, самосовершенствование, что обеспечит в дальнейшем высокий уровень конкурентоспособности, профессиональной мобильности, производительности и, как следствие, самореализацию. В связи с этим, перед образовательными учреждениями стоит сложная задача, подготовка профессиональных кадров, успешное решение которого зависит от различных факторов. Эффективность психолога определяется индивидуальными свойствами личности, профессиональными знаниями и специальными навыками. Каждый из этих факторов обеспечивает успешность профессиональной деятельности.

Ведущей целью современной подготовки психолога выступает формирование: профессионала нового типа, воспринимающего личность человека с учётом его индивидуально-психологических особенностей, мировозренческих позиций и внутренних психических резервов; специалиста направленного на творческий, диалогический, эмпатический подходы к человеку, по активизации внутренних резервов личности, гармонизации индивидуальных возможностей. Кроме того, целью подготовки психологов также выступает своевременное обеспечение различных учреждений высококвалифицированными, конкурентноспособными специалистами, способными действенно организовывать и проводить на практике психологическое просвещение, психодиагностику, психопрофилактику, психокоррекцию населения в различных условиях, участвовать в научно-исследовательской деятельности [1, 4,5].

Основная часть. В целях исследования эффективности подготовленной программы социально-психологического тренинга развития профессионально-важных качеств студента-психолога было организовано и проведено экспериментальное исследование, в котором приняло участие 97 студентов-психологов как женского (54,6 % - 53 чел.), так и мужского пола (45,4 % - 44 чел.), в возрасте от 19 до 24 лет (средний возраст 22,6 года) различных курсов обучения (средний курс обучения - 3) (рис. 4.1).

Результаты частотного анализа итогов комплексной психодиагностики структурных компонентов профессионально-важных качеств респондентов до тренинга (n=97)

Наименование структурных компонентов профессионально-важных качеств	Ниже среднего уровня развития		Средний уровень развития		Выше среднего уровня развития		Всего	
	кол	в %	кол	в %	кол	в %	кол	в %
Экспериментальная группа (n=44)								
Мировозренческий компонент	10	22,7	27	61,4	7	15,9	44	100
Межличностный компонент	9	20,5	30	68,2	5	11,4	44	100
Интеллектуальный компонент	5	11,4	33	75,0	6	13,6	44	100
Личностный компонент	7	15,9	29	65,9	8	18,2	44	100
Профессионально-важные качества в целом	8	18,2	30	68,2	6	13,6	44	100
Контрольная группа (n=53)								
Мировозренческий компонент	12	22,6	33	62,3	8	15,1	53	100
Межличностный компонент	11	20,8	36	67,9	6	11,3	53	100
Интеллектуальный компонент	6	11,3	40	75,5	7	13,2	53	100
Личностный компонент	8	15,1	35	66,0	10	18,9	53	100
Профессионально-важные качества в целом	9	17,0	36	67,9	8	15,1	53	100

Так, из приведённых данных в таблице 4.5 видно, что до проведения подготовленной тренинговой программы в аспекте мировозренческого структурного компонента превалирующее количество респондентов как экспериментальной группы (61,4 % - 27 чел.), так и контрольной группы (62,3 % - 33 чел.) являлись обладателями среднего уровня развития диагностируемого признака. В свою очередь на ниже среднем уровне развития мировозренческого компонента было выявлено в экспериментальной группе 22,7 % (10 чел.) респондентов, а в контрольной группе 22,6 % (12 чел.) респондентов. Соответственно обладатели выше среднего уровня развития рассматриваемого признака вступило в экспериментальной группе 15,9 % (7 чел.) студентов-психологов, а в контрольной группе 15,1 % (8 чел.) студентов-психологов.

В рамках межличностного структурного компонента, большинство обследованных респондентов выявлено на среднем уровне развития исследуемого признака, в частности экспериментальная группа - 68,2 % (30 чел.), контрольная группа - 67,9 % (36 чел.). Обладателей ниже среднего уровня развития межличностного структурного компонента составило в экспериментальной группе 20,5 % (9 чел.), в контрольной группе - 20,8 % (11 чел.). Соответственно, на выше среднем уровне было психодиагностировано в экспериментальной группе 11,4 % (5 чел.), а в контрольной - 11,3 % (6 чел.).

Относительно интеллектуального структурного компонента, большинство студентов-психологов, как и в предыдущих описанных случаях, вступили обладатели среднего уровня развития изучаемого признака: респонденты экспериментальной группы - 75 % (33 чел.); респонденты контрольной группы - 75,5 % (40 чел.). На выше среднем уровне развития интеллектуального компонента было выявлено в экспериментальной группе 13,6 % (6 чел.) респондентов, а в контрольной группе 13,2 % (7 чел.). Соответственно, остальное количество обследованных выступали обладателями ниже среднего уровня развития интеллектуального структурного компонента, в частности респонденты экспериментальной группы - 11,4 % (5 чел.), респонденты контрольной группы - 11,3 % (6 чел.).

Заключительный, личностный структурный компонент имел аналогичную природу количественного распределения обследуемых. Так, наибольшее количество было выявлено на среднем уровне развития изучаемого признака: экспериментальная группа - 65,9 % (29 чел.); контрольная группа - 66 % (35 чел.). На выше среднем уровне выявлено респондентов экспериментальной группы 18,2 % (8 чел.), респондентов контрольной группы - 18,9 % (10 чел.). На ниже среднем уровне выявлено в экспериментальной группе 15,9 % (7 чел.) респондентов, а в контрольной группе - 15,1 % (8 чел.) респондентов.

Относительно профессионально-важных качеств в целом распределение количества обследованных по уровням развития в среднем идентично с предыдущими признаками. Так, превалирующее количество студентов психологов как экспериментальной (68,2 % - 30 чел.), так и контрольной (67,9 % - 36 чел.) групп являются обладателями среднего уровня развития диагностируемого признака. На ниже среднем уровне развития профессионально-важных качеств выявлено в экспериментальной группе 18,2 % (8 чел.) респондентов, а в контрольной 17 % (9 чел.) респондентов. Соответственно, выше среднего уровня развития анализируемого признака диагностировано в экспериментальной группе у 13,6 5 (6 чел.) студентов-психологов, а в контрольной группе у 15,1 % (8 чел.) студентов-психологов.

Так, в результате тренинговой работы по подготовленной программе в экспериментальной группе количество студентов с выше средним уровнем развития мировозренческого структурного компонента увеличилось с 15,9 % (7 чел.) до 43,2 % (19 чел.). С среднем уровнем развития изучаемого признака незначительно снизилось с 61,4 % (27 чел.) до 50

% (22 чел.). Соответственно с ниже средним уровнем существенно снизилось с 22,7 % (10 чел.) до 6,8 % (3 чел.).

Результаты частотного анализа итогов комплексной психодиагностики структурных компонентов профессионально-важных качеств респондентов после проведения тренинга (n=97)

Наименование структурных компонентов ПВК	Ниже среднего уровня развития		Средний уровень развития		Выше среднего уровня развития		Всего	
	кол	в %	кол	в %	кол	в %	кол	в %
Экспериментальная группа (n=44)								
Мировозренческий компонент	3	6,8	22	50,0	19	43,2	44	100
Межличностный компонент	4	9,1	28	63,6	12	27,3	44	100
Интеллектуальный компонент	3	6,8	27	61,4	14	31,8	44	100
Личностный компонент	1	2,3	25	56,8	18	40,9	44	100
Профессионально-важные качества в целом	3	6,8	26	59,1	15	34,1	44	100
Контрольная группа (n=53)								
Мировозренческий компонент	10	18,9	34	64,2	9	17,0	53	100
Межличностный компонент	10	18,9	36	67,9	7	13,2	53	100
Интеллектуальный компонент	4	7,5	40	75,5	9	17,0	53	100
Личностный компонент	8	15,1	36	67,9	9	17,0	53	100
Профессионально-важные качества в целом	7	13,2	36	67,9	10	18,9	53	100

Выводы. По результатам проведённого экспериментального исследования, эффективным для совершенствования развития профессионально-важных качеств будущих психологов выступает тренинговая работа, которая реализуется по подготовленной Программе

социально-психологического тренинга развития профессионально-важных качеств студента-психолога.

Сравнительный анализ показал значительное увеличение числа студентов экспериментальной группы с высоким уровнем развития исследуемых качеств и одновременное снижение количества обучающихся с низким уровнем их сформированности. В контрольной группе существенных изменений не выявлено, что подтверждает влияние именно тренингового воздействия на полученные результаты.

В подготовленной разработке использовались различные техники. При этом, студентам-психологам относительно тяжело давались упражнения, требующие основательного самоанализа, самокритики, философских размышлений. Подготовленные тренинговые занятия оптимизируют развитие мировозренческого, межличностного, интеллектуального и личностного компонентов комплекса профессионально-важных качеств, о чем свидетельствуют результаты проведённого экспериментального исследования. При этом, как показывает практика, рекомендуется проведения подготовленного социально-психологического тренинга начиная с первого курса обучения преимущественно в начале учебного дня, что значительно облегчает и существенно повышает продуктивность тренинговой работы.

Тренинговая работа выступает как социально-психологический механизм развития компонентов ПВК у студентов-психологов и, как метод исследования, при котором обозначены ключевые точки для развития рефлексивного управления совершенствования ПВК обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жданова С.П. Проблема профессионально-важных качеств психолога. // Материалы Международной научно-практической конференции «Профессиональная деформация специалистов образовательного учреждения проблемы и пути их решения» - Благовещенск Изд-во БГПУ, 2004. - С. 44-47.

2. Нурымбетова Э.Ж. Профессионально-важные качества психолога-практика/ Сборник научных статей по материалам XIV Международной научнопрактической конференции (10 мая 2024 г., г. Уфа) / – Уфа: Изд. НИЦ Вестник науки, 2024. – 384 с.

3. Нурымбетова Э.Ж. Современное состояние развития профессионально-важных качеств студента-психолога// Педагогик махорат Бухара №6,2023. С-106-110 https://buxdu.uz/media/jurnallar/pedagogik_mahorat_6_2023.pdf

4. Раков В.В. Профессионально-психологический отбор будущих психологов. // Материалы V Всероссийского совещания начальников медицинских служб уголовно-исполнительной системы Министерства юстиции Российской Федерации с участием представителей международных неправительственных организаций. СПб., 15-17 декабря 2003. - С. 176-177.

5. Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-методическое пособие. - Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. - 23 с.

NOTO’LIQ OILALARDA QIZLARNING NIKOH VA OILA HAQIDAGI TASAVVURLARNI SHAKILLANTIRISHNING PEDGOGIK OMILLARI

Eshpulatova Muhayyo Mardon qizi
“Profi university” Pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan qizlarda nikoh va oila haqidagi tasavvurlarni shakllantirishning pedagogik omillari tadqiq etilgan. Noto‘liq oila muhitining qiz bolalar ongida oilaviy qadriyatlar, er-xotinlik munosabatlari va ota-onachilik vazifalari to‘g‘risidagi tasavvurlarga ta’siri tahlil qilingan. Maqolada noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarning oilaviy tasavvurlaridagi o‘ziga xos xususiyatlar, shuningdek ularda sog‘lom nikoh va oila konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik omillar ochib berilgan. Tadqiqot natijalari noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan qizlarga yo‘naltirilgan pedagogik-psixologik yordam tizimini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: noto‘liq oila, qizlar tarbiyasi, nikoh tasavvuri, oila haqidagi tasavvur, pedagogik omillar, oilaviy qadriyatlar, oila instituti, yoshlar tarbiyasi, psixologik-pedagogik yordam.

Abstract. This article examines the pedagogical factors involved in shaping perceptions of marriage and family among girls raised in single-parent families. It analyzes the influence of the single-parent family environment on girls’ understanding of family values, spousal relationships, and parental roles. The article reveals the distinctive features of family perceptions among girls raised in incomplete families, as well as the pedagogical factors that contribute to forming a healthy concept of marriage and family. The research findings have practical significance for improving the system of pedagogical and psychological support for girls growing up in single-parent families.

Key words: single-parent family, upbringing of girls, perception of marriage, perception of family, pedagogical factors, family values, the institution of family, youth upbringing, psychological-pedagogical support.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические факторы формирования представлений о браке и семье у девушек, воспитывающихся в неполных семьях. Проанализировано влияние среды неполной семьи на формирование у девочек представлений о семейных ценностях, супружеских отношениях и родительских обязанностях. В статье раскрыты особенности представлений о семье у девушек из неполных семей, а также педагогические факторы, способствующие формированию у них здоровой концепции брака и семьи. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования системы педагогической и психологической поддержки девушек, воспитывающихся в неполных семьях.

Ключевые слова: неполная семья, воспитание девушек, представление о браке, представление о семье, педагогические факторы, семейные ценности, институт семьи, воспитание молодёжи, психолого-педагогическая поддержка.

KIRISh. Oila — jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, uning mustahkamligi va sog‘lom muhiti yosh avlod tarbiyasining muvaffaqiyatini belgilaydigan muhim omillardan biridir. Oila jamiyatning eng muhim tarkibiy qismi sifatida uning ma’naviy-axloqiy muhiti farzandlar tarbiyasi, jamiyat taraqqiyoti va umumiy rivojlanishga katta ta’sir ko‘rsatadi. Biroq zamonaviy jamiyatda oilaviy

ajralishlar, ota yoki onaning vafoti, migratsiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy sabablar tufayli noto‘liq oilalar soni ortib bormoqda, bu esa bu oilalarda tarbiyalanayotgan bolalar, xususan qizlar tarbiyasiga alohida e’tibor qaratishni taqozo etadi.

Noto‘liq oilada tarbiya bir tomonlama olib borilishi, bola shaxsiy xususiyatlariga yetarlicha e’tibor berilmasligi, ota yoki onadan birining ta’sirining yo‘qligi bolada ota-onasiga nisbatan yotsirash hissini uyg‘otishi va uning rivojlanishiga xavf tug‘dirishi mumkin. Bu holat qizlar uchun alohida ahamiyatga ega, chunki qiz bola kelajakda o‘zi oila qurganida, er-xotinlik munosabatlari va ota-onalik vazifalarini amalga oshirishda aynan o‘z oilasida ko‘rgan namunaga tayanadi. Shu bois noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarda nikoh va oila haqida qanday tasavvur shakllanishi, bu tasavvurlarning qanday pedagogik omillar orqali sog‘lom yo‘nalishda shakllantirilishi masalasi dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, davlat siyosati darajasida oilani mustahkamlash, erta nikoh va oilaviy ajralishlarning oldini olish, jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shunga muvofiq, asrlar davomida shakllangan milliy qadriyatlar va an’analar asosida oilalarni mustahkamlash, muammoli oilalarga manzilli yordam ko‘rsatish zarurati ta’kidlangan. Biroq noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarning oila va nikoh haqidagi tasavvurlarini maqsadli pedagogik ta’sir orqali shakllantirish masalasi maxsus tadqiqot ob’ekti sifatida yetarli darajada o‘rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi — noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan qizlarda nikoh va oila haqidagi sog‘lom tasavvurlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik omillarni ilmiy jihatdan asoslash va ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: 1) noto‘liq oila tushunchasi va uning turlarini, shuningdek uning qiz bola tarbiyasiga ta’sir xususiyatlarini aniqlashtirish; 2) nikoh va oila haqidagi tasavvur tushunchasining mohiyatini va tuzilishini ochib berish; 3) noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarning oilaviy tasavvurlaridagi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlash; 4) bu tasavvurlarni sog‘lom yo‘nalishda shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik omillarni tizimlashtirish; 5) olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Mavzuning nazariy ahamiyati shundan iboratki, u oila pedagogikasi va yosh psixologiyasi sohalarining kesishgan nuqtasida turib, nikoh va oila haqidagi tasavvurlar shakllanishining yosh davr xususiyatlari, oilaviy tarbiya uslublari va ijtimoiy muhit bilan bog‘liqligini ochib beradi. Amaliy ahamiyati esa maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar, sinf rahbarlari va ota-onalarning noto‘liq oilada tarbiyalanayotgan qizlar bilan ishlash bo‘yicha aniq yo‘nalishlarga ega bo‘lishlarini ta’minlashdan iborat.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, noto‘liq oila muhitida tarbiyalanish o‘z-o‘zidan salbiy oqibatga olib keladigan holat sifatida qaralmasligi kerak. Ko‘p hollarda mavjud ota yoki onaning (yoxud boshqa qarindoshning) to‘g‘ri pedagogik yondashuvi, maktab va jamiyatning qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlashi orqali qizlarda oila va nikoh haqida to‘liq sog‘lom tasavvurlarni shakllantirish mumkin. Shu bois tadqiqotda muammoga yondashuv ijobiy, rivojlantiruvchi nuqtai nazardan amalga oshiriladi — maqsad noto‘liq oilani ayblash emas, balki unda tarbiyalanayotgan qizlarga samarali pedagogik ko‘mak ko‘rsatish yo‘llarini belgilashdir.

TADHIHOT METODOLOGIYaSI. Tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib, ishda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

— nazariy tahlil metodi — oila pedagogikasi, yosh psixologiyasi va oilaviy tarbiya masalalariga oid ilmiy adabiyotlar, dissertatsiya ishlari va me’yoriy-huquqiy hujjatlarni o‘rganish;

— qiyosiy tahlil metodi — to‘liq va noto‘liq oilalarda tarbiyalangan qizlarning oilaviy

tasavvurlarini qiyoslash;

— so‘rovnoma va anketa so‘rovi metodi — noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan qizlarning nikoh va oila haqidagi qarashlarini o‘rganish uchun mo‘ljallangan so‘rovnoma savollari tuzish;

— suhbat va kuzatish metodi — qizlar, ularning ota-onalari hamda maktab psixologlari bilan suhbatlar orqali qo‘shimcha ma’lumot to‘plash;

— pedagogik modellashtirish metodi — nikoh va oila haqidagi sog‘lom tasavvurlarni shakllantiruvchi pedagogik omillar tizimini modellashtirish;

— statistik tahlil metodi — to‘plangan ma’lumotlarni umumlashtirish va tizimlashtirish.

Tadqiqot manbalari sifatida oila psixologiyasi va pedagogikasi sohasidagi ilmiy maqolalar, noto‘liq oilada bola tarbiyasi muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlar, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining oilani qo‘llab-quvvatlash va xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlaridan foydalanildi. Tadqiqot doirasida shartli ravishda 2 guruh — to‘liq oilada va noto‘liq oilada tarbiyalangan akademik litsey va kasb-hunar ta’limi yoshidagi qizlar guruhi nazarda tutilgan bo‘lib, ularning oilaviy tasavvurlaridagi farqlar nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Tadqiqot jarayonida nikoh va oila haqidagi tasavvurlarni o‘rganish uchun uch bosqichli tahlil tizimi qo‘llanildi. Birinchi bosqichda mavjud ilmiy adabiyotlar asosida nazariy model tuzildi — bunda nikoh va oila haqidagi tasavvurning asosiy komponentlari va ularga ta’sir etuvchi omillar aniqlandi. Ikkinchi bosqichda noto‘liq oila sharoitida ushbu komponentlarning shakllanish xususiyatlari nazariy jihatdan modellashtirildi. Uchinchi bosqichda esa aniqlangan xususiyatlarga mos keladigan pedagogik omillar tizimi ishlab chiqildi va ularning amaliyotga tatbiq etish yo‘llari belgilandi.

Tadqiqotda metodologik yondashuv sifatida tizimli va yosh-psixologik yondashuvlar asos qilib olindi. Tizimli yondashuv nikoh va oila haqidagi tasavvurni alohida olingan hodisa sifatida emas, balki oila, maktab, jamiyat va davlat siyosati o‘zaro ta’sirida shakllanadigan murakkab tizim sifatida qarab chiqish imkonini berdi. Yosh-psixologik yondashuv esa qiz bolalarning turli yosh davrlarida (o‘smirlik, o‘spirinlik) oilaviy tasavvurlarning shakllanish xususiyatlarini hisobga olish zaruratini belgiladi.

TADQIQOT NATIJALARI. Noto‘liq oila tushunchasi va uning qiz bola tarbiyasiga ta’siri. Noto‘liq oila — ota-onaning birortasining vafoti, ajralish, uzoq muddatli migratsiya yoki boshqa sabablarga ko‘ra farzand faqat bir ota yoki ona tomonidan tarbiyalanayotgan oila turi sifatida ta’riflanadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, noto‘liq oilada tarbiya ko‘pincha bir tomonlama olib borilishi, bolaga yetarlicha e’tibor berilmasligi va ota-onadan birining ta’sirining yo‘qligi bolaning ruhiy rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bunday sharoit bolada ota yoki onasiga nisbatan yotsirash hissini uyg‘otishi, uning emotsional barqarorligiga xavf tug‘dirishi mumkin.

Qiz bolalar uchun bu holat alohida ahamiyatga ega, chunki qiz bola odatda o‘z tarbiyasida onaning bevosita ishtirokiga muhtoj bo‘ladi, ammo ota figurasining yo‘qligi yoki uning bola hayotidan chetlashishi qizda erkak obrazi, er-xotinlik munosabatlari va oilaviy mas’uliyat haqidagi tasavvurlarning buzilishiga olib kelishi mumkin. Sharq mutafakirlari ham shaxs tarbiyasi va kamolotida oilaning, oilaviy tarbiyaning rolini yuqori qo‘yishgan bo‘lib, faqat oilada rivojlanishi mumkin bo‘lgan xalollik, poklik, mardlik, mehribonlik kabi fazilatlarning shakllanishida ota-onaning teng ishtiroki muhim omil hisoblanadi.

Noto‘liq oilalarning turlari ham bu borada farqli ta’sir ko‘rsatadi. Ota yoki onaning vafoti oqibatida yuzaga kelgan noto‘liq oilada, odatda, bolada yo‘qotish bilan bog‘liq qayg‘u kechinmalari ustunlik qiladi, biroq oilada saqlanib qolgan ikkinchi ota-onaning munosabati ko‘pincha ijobiy yo‘nalishda bo‘ladi. Ajralish natijasida yuzaga kelgan noto‘liq oilada esa, aksincha, bolada ota-

onasi orasidagi munosabatning buzilishi guvohi bo‘lish oqibatida nikoh institutiga nisbatan ishonchsizlik yoki xavfsirash hissi kuchayishi mumkin. Shuning uchun pedagogik ishni tashkil etishda noto‘liq oilaning aynan qaysi turdan kelib chiqqanini hisobga olish muHim ahamiyatga ega.

2. Nikoh va oila haqidagi tasavvur tuzilishi

Tadqiqot davomida nikoh va oila haqidagi tasavvur tushunchasining tuzilmasi aniqlashtirildi. Bu tasavvur quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

1. kognitiv komponent — nikoh, oila, er-xotinlik munosabatlari va ota-onalik vazifalari haqidagi bilimlar;

2. emotsional-qadriy komponent — oilaga, nikoh institutiga nisbatan ijobiy yoki salbiy emotsional munosabat, oilaviy qadriyatlarga ishonch;

3. xulq-atvor komponenti — kelajakda oila qurishga tayyorlik, er-xotinlik va ota-onalik rollarini bajarishga yo‘nalganlik.

Noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarda mazkur komponentlarning shakllanishida o‘ziga xos xususiyatlar kuzatiladi: kognitiv komponentda oilaviy hayot haqidagi tasavvurlar to‘liq oilaga qaraganda ko‘proq nosimmetrik, ba’zan fragmentar tarzda shakllanishi mumkin; emotsional-qadriy komponentda nikoh institutiga nisbatan ishonchsizlik yoki, aksincha, ortiqcha ideallashtirilgan qarash kuzatilishi mumkin; xulq-atvor komponentida esa oilaviy mas’uliyatni qabul qilishda ikkilanish yoki buning aksicha, erta mustaqillikka intilish holatlari uchraydi.

Bundan tashqari, tadqiqot davomida aniqlandiki, noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarda oila va nikoh haqidagi tasavvurlar ikki qutbli yo‘nalishda shakllanishi mumkin. Birinchi yo‘nalishda qiz bola o‘z oilasidagi yetishmovchilikni kompensatsiya qilish istagidan kelib chiqqan holda, kelajakda «mukammal» oila qurishga kuchli intilish namoyon qiladi va bu ba’zan real hayotga mos kelmaydigan ideallashtirilgan tasavvurlarga olib keladi. Ikkinchi yo‘nalishda esa, aksincha, oilaviy munosabatlardagi salbiy tajriba ta’sirida nikoh va oilaviy hayotga nisbatan umumiy ishonchsizlik, hatto undan chetlashish tendensiyasi kuzatilishi mumkin. Har ikki holat ham maqsadli pedagogik aralashuvni talab etadi, chunki ularning har biri o‘z o‘rnida qizning kelajakdagi oilaviy hayotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

3. Nikoh va oila haqida sog‘lom tasavvurni shakllantiruvchi pedagogik omillar

Tadqiqot natijasida noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan qizlarda nikoh va oila haqidagi sog‘lom tasavvurlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik omillarning quyidagi tizimi ishlab chiqildi:

a) Oilaviy omillar

Ota yoki onaning (mavjud bo‘lgan ota-onaning) bolaga ijobiy oilaviy namuna ko‘rsatishi, oilada iliq psixologik muhitni saqlash, boshqa qarindoshlar (buvilar, amakilar, tog‘alar kabi) ishtirokida to‘laqonli oilaviy munosabatlar namunasini ta’minlashga harakat qilish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ota-onaning (yoki yagona tarbiyachining) oilaviy tarbiya bo‘yicha zarur psixologik-pedagogik bilimlarga ega bo‘lishi talab etiladi, chunki oiladagi muhit bolaga o‘chmas iz qoldiradi.

b) Maktab va ta’lim muhiti omillari

Maktabda oilaviy tarbiya, oilaviy qadriyatlar va sog‘lom turmush tarzi mavzularida maxsus tarbiyaviy soatlar, treninglar va suhbatlar tashkil etish, psixolog va ijtimoiy pedagoglar tomonidan noto‘liq oilada tarbiyalanayotgan qizlarga individual yondashuvni ta’minlash, shuningdek adabiyot va tarix darslari orqali oilaviy sadoqat va mas’uliyat haqidagi badiiy namunalarni tahlil qilish orqali sog‘lom tasavvurlarni shakllantirish mumkin.

v) Ijtimoiy-madaniy muhit omillari

Mahalla, jamoatchilik va nodavlat tashkilotlar tomonidan noto‘liq oilalarga manzilli yordam

ko‘rsatish, oilani mustahkamlash bo‘yicha targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib borish, ommaviy axborot vositalari orqali sog‘lom oilaviy munosabatlar namunalarini keng targ‘ib qilish muhim omillar sirasiga kiradi. Jamiyatda oilaviy munosabatlarda salbiy stereotiplarni o‘zgartirish bo‘yicha olib boriladigan ishlar ham bu borada muhim ahamiyatga ega.

g) Psixologik-pedagogik yordam omillari

Noto‘liq oilada tarbiyalanayotgan qizlar bilan maqsadli psixologik-pedagogik ishlarni tashkil etish, ularda erkak va ayol rollari, er-xotinlik munosabatlari haqidagi tasavvurlarni to‘g‘ri shakllantirishga yo‘naltirilgan individual va guruhiy mashg‘ulotlar olib borish, zarur hollarda oilaviy maslahat xizmatlaridan foydalanishni ta’minlash zarur.

d) Me’yoriy-institutsional omillar

Davlat tomonidan oilani qo‘llab-quvvatlash siyosati doirasida noto‘liq oilalarni ijtimoiy himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish, erta nikoh va oilaviy ajralishlarning oldini olish bo‘yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash, davlat organlari bilan fuqarolik jamiyati institutlari o‘rtasida samarali hamkorlikni ta’minlash muhim institutsional shart hisoblanadi.

4. Pedagogik omillarning o‘zaro bog‘liqligi va amalga oshirish bosqichlari

Yuqorida keltirilgan besh guruh pedagogik omil alohida-alohida emas, balki o‘zaro uzviy bog‘liqlikda amal qilgandagina yuqori samara berishi tadqiqot davomida aniqlandi. Masalan, oilaviy omillar orqali yaratilgan ijobiy asos maktab tomonidan ko‘rsatilayotgan tarbiyaviy-psixologik yordam bilan mustahkamlanmasa, yoki aksincha, maktabdagi ishlar oilada davom ettirilmasa, kutilgan natijaga erishish qiyinlashadi. Shu sababli amaliyotda bu omillarni bosqichma-bosqich va izchil tarzda qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Birinchi bosqichda diagnostika ishlari olib boriladi — maktab psixologi va ijtimoiy pedagog noto‘liq oilada tarbiyalanayotgan qizlarning oilaviy tasavvurlari darajasini, emotsional holatini aniqlaydi. Ikkinchi bosqichda individual va guruhiy tarbiyaviy-psixologik dasturlar ishlab chiqiladi, bunda qizning yoshi va shaxsiy xususiyatlari hisobga olinadi. Uchinchi bosqichda oila (mavjud ota-ona yoki tarbiyachi) bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yiladi, ularga zarur psixologik-pedagogik maslahatlar beriladi. To‘rtinchi, yakunlovchi bosqichda esa erishilgan natijalar monitoring qilinadi va zarur hollarda dastur tuzatiladi. Bunday izchil yondashuv pedagogik omillarning tizimli va uzluksiz ta’sirini ta’minlaydi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarning nikoh va oila haqidagi tasavvurlari bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bu xususiyatlar faqat salbiy tendensiya sifatida qaralmasligi lozim. To‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik ta’sir orqali noto‘liq oilada tarbiyalangan qizlarda ham oila va nikoh haqida sog‘lom, realistik tasavvurni shakllantirish mumkin. Buning uchun, avvalambor, mavjud ota-ona yoki tarbiyachining bolaga berayotgan namunasi, shuningdek maktab va jamiyat tomonidan ko‘rsatilayotgan qo‘shimcha tarbiyaviy-psixologik yordamning sifati hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari mavjud ilmiy adabiyotlardagi qarashlarni tasdiqlaydi: oiladagi muhitning tarkibiy elementlari — oila a’zolarining o‘zaro muomala madaniyati, ularning hayotdagi faolligi — bolaga o‘chmas ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, davlat siyosati darajasida belgilangan oilani mustahkamlash, erta nikoh va oilaviy ajralishlarning oldini olish bo‘yicha vazifalar noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan qizlar uchun alohida amaliy ahamiyatga ega, chunki aynan shu guruh qizlar kelajakda oilaviy barqarorlikni saqlash borasida qo‘shimcha e’tibor va qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, ishlab chiqilgan pedagogik omillar tizimi maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar, sinf rahbarlari va ota-onalar uchun noto‘liq oilada tarbiyalanayotgan qizlar bilan ishlash bo‘yicha amaliy yo‘nalishlarni belgilashda qo‘llanma sifatida xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, aniqlangan omillar oilaviy maslahat xizmatlari

va yoshlar bilan ishlash bo‘yicha davlat dasturlarini takomillashtirishda nazariy asos bo‘la oladi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida shuni ta’kidlash lozim: mazkur ishda asosan nazariy va metodologik tahlilga e’tibor qaratilgan, ishlab chiqilgan pedagogik omillarning amaliy samaradorligini aniq empirik tadqiqot (so‘rovnoma, test sinovlari) asosida statistik jihatdan tasdiqlash kelgusi tadqiqotlarning ustuvor vazifasi sifatida belgilanadi. Shuningdek, turli mintaqalar va ijtimoiy guruhlar bo‘yicha qiyosiy tadqiqotlar olib borish natijalarning umumlashgan xususiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mazkur tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan pedagogik omillar tizimini amalga oshirishda yagona, universal yondashuv mavjud emasligini alohida ta’kidlash zarur. Har bir noto‘liq oila o‘ziga xos ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik sharoitga ega bo‘lgani sababli, pedagog va psixologlar tomonidan individual yondashuvni ta’minlash, qizning yoshi, oilaning noto‘liq bo‘lish sababi (vafot, ajralish, migratsiya) va uning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ishni tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, maktab, oila va jamoatchilik o‘rtasidagi hamkorlikning uzluksizligi va izchilligi ta’minlanmasa, alohida tadbirlarning samaradorligi cheklangan bo‘lib qoladi.

XULOSA. O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

4. Noto‘liq oila muhiti qiz bolalarda nikoh va oila haqidagi tasavvurlarning shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, biroq bu ta’sir maqsadli pedagogik ish orqali ijobiy yo‘nalishga burib yuborilishi mumkin.

5. Nikoh va oila haqidagi tasavvur kognitiv, emotsional-qadriy va xulq-atvor komponentlaridan iborat tuzilmani tashkil etadi, noto‘liq oilada bu komponentlar o‘ziga xos tarzda shakllanadi.

6. Sog‘lom oilaviy tasavvurlarni shakllantirish oilaviy, maktab, ijtimoiy-madaniy, psixologik-pedagogik va me’yoriy-institutsional omillarning uyg‘un ta’sirini talab etadi.

7. Maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar va ota-onalarning hamkorlikdagi faoliyati noto‘liq oilada tarbiyalanayotgan qizlarga samarali pedagogik-psixologik yordam ko‘rsatishning asosiy sharti hisoblanadi.

8. Kelgusi tadqiqotlarda ishlab chiqilgan pedagogik omillar tizimining amaliy samaradorligini empirik tadqiqotlar asosida tasdiqlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYoTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasining oilani qo‘llab-quvvatlash va xotin-qizlar huquqlarini himoya qilishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlari.

2. Oilaviy munosabatlar hamda bolalar tarbiyasi sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta’minlash borasidagi vazifalar to‘g‘risidagi hujjat.

3. Noto‘liq oilada bola shaxsini shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik tizimi // Science and Education Scientific Journal.

4. Noto‘liq oilada voyaga yetayotgan bolalarning huquqiy, diniy hamda psixologik holati // ilmiy maqola, 2024.

5. Oila tarbiyasi psixologiyasining dolzarb masalalari // ilmiy maqola, 2022.

6. Oilalarda ma’naviy-axloqiy muhitni sog‘lomlashtirish va mustahkamlash bo‘yicha uslubiy ma’ruza.

7. Yoshlar o‘rtasida giyovandlikning oldini olishda oilaning o‘rni // ilmiy maqola.

8. Nikoh va nikohdan ajralish muammolariga oid ilmiy tadqiqot ishlari.

9. Oilada farzand tarbiyasida odob-axloq o‘rni // ilmiy-metodik maqola.

10. Qizlar tarbiyasidagi asosiy jihatlar bo‘yicha metodik ko‘rsatma.

O‘SMIRLIK DAVRIDA SHAXSIY SIFATLARNING SHAKLLANISHI VA ULARNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARGA BOG‘LIQLIGI

Odinayev Tolib Toyirovich
Buxoro innovatsion ta’lim va tibbiyot universiteti Umumta’lim fanlar kafedrasi v/b dotsenti

Anotatsiya: Ushbu maqolada o‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanish jarayoni keng ilmiy jihatdan yoritilgan bo‘lib, unda ijtimoiy-psixologik omillarning shaxs rivojlanishiga ta’siri chuqur tahlil qilinadi. O‘smirlik inson hayotidagi eng murakkab va o‘zgaruvchan davrlardan biri hisoblanib, aynan shu bosqichda shaxsning dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari, o‘z-o‘zini anglash darajasi hamda ijtimoiy munosabatlarga kirishish qobiliyati shakllanadi. Maqolada oila muhiti, ta’lim muassasasi, tengdoshlar guruhi hamda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar o‘smir shaxsining shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, o‘smir psixikasidagi emotsional beqarorlik, mustaqillikka intilish, o‘zini tasdiqlash ehtiyoji kabi psixologik xususiyatlarning shaxsiy sifatlar rivojlanishidagi o‘rni ilmiy asosda tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: O‘smirlik, shaxs, psixologiya, ijtimoiylashuv, oila, maktab, tengdoshlar, xarakter, emotsiya, tafakkur, muhit, rivojlanish, kommunikativ, ko‘nikma,ta’lim.

FORMATION OF PERSONAL QUALITIES IN ADOLESCENCE AND THEIR RELATIONSHIP TO SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS

Annotation: This article provides a comprehensive scientific overview of the formation of personal qualities during adolescence, providing a profound analysis of the influence of socio-psychological factors on personality development. Adolescence is considered one of the most complex and transformative periods in human life, as it is at this stage that an individual’s worldview, moral values, level of self-awareness, and ability to engage in social relationships are formed. The article examines the family environment, educational institution, peer group, and social relations in society as the primary factors influencing the formation of an adolescent’s personality. Additionally, the role of psychological characteristics such as emotional instability in the adolescent psyche, the desire for independence, and the need for self-affirmation in the development of personal qualities has been scientifically analyzed.

Keywords: Adolescence, personality, psychology, socialization, family, school, peers, character, emotions, thinking, environment, development, communicative, skills, education.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ В ПОДРОСТКОМ ПЕРИОДЕ И ИХ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

Аннотация: В данной статье с научной точки зрения широко освещен процесс формирования личностных качеств в подростковом возрасте, где проводится глубокий анализ влияния социально-психологических факторов на развитие личности. Подростковый возраст считается одним из самых сложных и изменчивых периодов в жизни человека, и именно на этом этапе формируются мировоззрение личности, моральные ценности, уровень самосознания и способность вступать в социальные отношения. В статье семейная среда, образовательное учреждение, группа сверстников и социальные отношения в обществе рассматриваются как основные факторы, влияющие на формирование личности подростка. Также на научной основе проанализирована роль таких психологических особенностей, как эмоциональная нестабильность, стремление к независимости, потребность в самоутверждении в психике подростка, в развитии личностных качеств.

Ключевые слова: Подростковый возраст, личность, психология, социализация, семья, школа, сверстники, характер, эмоции, мышление, среда, развитие, коммуникативность, навыки, образование.

Kirish. Yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash masalasi azaldan jamiyat taraqqiyotining asosiy mezoni hisoblangan. Har bir davrning o‘z tarbiyaviy muammolari mavjud bo‘lsa-da, zamonaviy davrga xos bo‘lgan eng dolzarb jihatlardan biri bu – yoshlar ongiga tolerantlikni, ya’ni bag‘rikenglikni singdirish zaruratidir. Globallashuv va axborot oqimlarining kuchayishi natijasida yoshlar turli millat, din, madaniyat va ijtimoiy qatlam vakillari bilan muntazam aloqada bo‘lib borishmoqda. Bunday sharoitda ularning boshqa insonlarga nisbatan hurmatli, murosali va ochiq munosabatda bo‘lishi nafaqat shaxsiy taraqqiyot, balki jamiyatda barqarorlik va totuvlikni saqlash uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o‘rinda insoniyatning tabiiy fikrlash jarayonlari, ya’ni hayotiy tajriba, emotsional sezgirlik, shaxslararo muloqot madaniyati orqali shakllanadigan qarashlar hal qiluvchi o‘rin tutadi. Bu fikrlash jarayonlari sun’iy intellektdan farqli o‘laroq, hissiy tushunish, empatiya va axloqiy qadriyatlarga tayanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davri – inson ruhiyati shakllanishining eng nozik va murakkab bosqichi bo‘lib, bu bosqichda inson o‘zining ijtimoiy “Men”ini izlaydi, o‘zini kashf etadi va o‘z g‘oyaviy-axloqiy pozitsiyasini shakllantira boshlaydi. Bu esa o‘z navbatida o‘smir shaxsining ruhiy muvozanatini, atrof-muhitga nisbatan munosabatini va tolerantlik darajasini belgilovchi muhim omilga aylanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Mamlakatimiz psixolog olimlaridan R.Abdurasulov, D.Arziqulov, I.Aliyev, Z.Boltayev, R.Gaynutdinov, Z.Gapparov, Z.Haqiqatbekov, A.Hayitov, J.Ishtayev, M.Mamatov, A.Mamadaliyev, Y.Masharipov, A.Nazarov, Z.Nazarova, J.Po‘latov, E.Sirliyev, Sh.Tadjibayev va boshqalarning ilmiy izlanishlarida o‘smrlarda, shaxsiy sifatlarning rivojlanishi, o‘smirlarning o‘zini o‘zi psixologik muhofaza qilishi hamda shaxsning motivatsion o‘zini o‘zi boshqarishi borasida tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Ushbu maqolada o‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi va ularning ijtimoiy-psixologik omillarga bog‘liqligini o‘rganishda nazariy va tahliliy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini psixologiya, pedagogika va ijtimoiy psixologiya sohalarida shakllangan ilmiy qarashlar tashkil etadi. Shaxs rivojlanishi jarayonini tushuntirishda ijtimoiylashuv nazariyalari, shaxsning shakllanish bosqichlari hamda ijtimoiy muhitning ta’sirini izohlovchi konseptual yondashuvlarga tayanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, umumlashtirish va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Mazkur metodlar o‘smir shaxsining rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish hamda mavjud ilmiy qarashlarni tizimlashtirish imkonini berdi. Shuningdek, oila muhiti, ta’lim jarayoni va tengdoshlar guruhining shaxs shakllanishidagi o‘rni alohida tahlil qilindi. Maqolada empirik kuzatuv elementlari ham qo‘llanilib, o‘smirlarning ijtimoiy xulq-atvori, muloqot ko‘nikmalari va emotsional holatidagi o‘zgarishlar umumiy tarzda o‘rganildi. Bu esa nazariy xulosalarni amaliy kuzatuvlar bilan mustahkamlashga xizmat qildi. Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi kompleks yondashuvga asoslangan bo‘lib, u o‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanish jarayonini ijtimoiy va psixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama.

O‘smirning fikrlash doirasini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institut bu – oiladir. Oila – shaxsiy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, hissiy munosabatlar va muloqot ko‘nikmalarining ilk maktabi hisoblanadi. Shuning uchun ham oilaviy muhitda mavjud bo‘lgan ijtimoiy-psixologik omillar, ota-

onaning munosabati, farzand bilan muloqot uslubi va uy sharoitida yuzaga keladigan ijtimoiy aloqalar o‘smirning tolerantlik fazilatlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu jarayonni faqat tashqi nazorat yoki qoidalarga asoslanib emas, balki insonning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga mos, ichki iymon va empatiya hissiyotlarini o‘stirish orqali amalga oshirish zarur. Tolerantlik — bu zamonaviy jamiyatda tinchlik, barqarorlik va o‘zaro hurmatni ta’minlaydigan muhim ijtimoiy-psixologik hodisadir. Uning mohiyatini tahlil qilgan holda, uni shunchaki sabr yoki chidam bilan bog‘lash yetarli emas. Aslida tolerantlik — bu insonning ongli ravishda boshqacha qarashlarga, turli millat, din, madaniyat va hayot tarziga ega bo‘lgan odamlarga nisbatan hurmat, bag‘rikenglik va muloqotga ochiqlik asosida munosabat bildira olish qobiliyatidir. Tolerantlik insonning ichki madaniyatiga, axloqiy ongiga, empatiya darajasiga, shuningdek, ijtimoiy tajribasi va tarbiyasiga chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab fazilatdir. Bu fazilat sun’iy tarzda shakllanmaydi, balki inson ongining tabiiy rivojlanishi, psixologik yetilish jarayonlari va kundalik ijtimoiy muloqotlar orqali asta-sekin qaror topadi. Psixologik adabiyotlarda (J. Rokeach, G. Allport, L.I. Bojovich) tolerantlik inson tafakkurining moslashuvchanlik darajasi, emotsional barqarorlik, boshqa shaxslarni tushunish va ularga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lish qobiliyati bilan belgilanadi. Bu jihatlar, ayniqsa, o‘smirlik davrida o‘zining eng faol bosqichiga kiradi. O‘smirlik – bu inson taraqqiyotining juda muhim bosqichi bo‘lib, bu davrda shaxsiy “Men” obrazining shakllanishi, mustaqil fikrlashning paydo bo‘lishi, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarga ongli munosabat bildirish ehtiyoji ortadi. Psixolog A.V. Petrovskiy ushbu davrni “ijtimoiylashuvning ikkinchi bosqichi” deb atagan bo‘lib, unda shaxs o‘zining ijtimoiy o‘rnini aniqlash, tengdoshlari bilan muloqot qilish, o‘ziga xoslikni izlash bilan band bo‘ladi. Bu jarayonlar o‘smirning o‘ziga va boshqalarga nisbatan munosabatini shakllantiradi. O‘smirlikdagi fikrlash, emotsional holatlar va munosabatlar juda dinamik bo‘lib, ko‘pincha barqaror emas. Shuning uchun bu yoshda shaxsda turli ijtimoiy munosabatlar va qarashlarga nisbatan murosasizlik, keskin baho berish, rad etish holatlari tez-tez uchraydi. Shu bois, bu davrda axloqiy tarbiya, tolerantlikka yo‘naltirilgan muloqot va emotsional qo‘llab-quvvatlash muhim o‘rin tutadi. O‘smirlarning psixologik xususiyatlaridan biri — mustaqil fikr bildirish istagi bilan birga, ijtimoiy tasdiqqa bo‘lgan ehtiyojning kuchli ekanligidir. Bu ehtiyoj ijobiy yo‘nalishda shakllantirilsa, o‘smirlar o‘z tengdoshlariga va kattalarga nisbatan ham hurmat bilan, murosali munosabatda bo‘la oladi.

O‘smirlar o‘zlarini katta insonlardek tutishga harakat qiladilar. Ular o‘zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma’lum darajada o‘rtoqlari va o‘qituvchilariga ko‘rsatishga harakat qiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo‘li bilan ham osongina ko‘rish mumkin. O‘smirlik davri «o‘tish davri», «krizis davr», «qiyin davr» kabi nomlarni oigan psixologik ko‘rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o‘smirlarning xatti harakatida muqobil, yangi sharoitlarda va tengqurlari orasida o‘z o‘rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi. O‘z davrida L.S.Vigotskiy bunday holatni «psixik rivojlanishdagi inqiroz» deb nomlagan. Kichik maktab davridan so‘ng bola alohida olingan shaxs sifatida o‘z-o‘ziga munosabatini shakllantirish jarayonida asosan ikki bosqichni boshidan kechiradi. Bu bosqichlar o‘smirlik yoshini ikki xil davrga — kichik o‘smirlik davri va katta o‘smirlik davrlariga to‘g‘ri keladi. Birinchi bosqichda o‘smir o‘zini «bola»lardan ajratib, endi o‘zini kattalar olamiga mansubligini ta’kidlamoqchidek bo‘ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish ularga taqlid qilishga urinish o‘smirlarning asosiy xususiyati hisoblanadi Ikkinchi bosqichda esa o‘smir endi o‘zining yosh bola emasligiga to`la ishonch hosil qiladi va o‘zligini aniq anglay boshlaydi, o‘z shaxsini ulug‘lab, o‘ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O`smirlarni o‘z shaxslari haqidagi fikrlar ko‘proq qiziqtiradi, ular o‘zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar. Bu davrga kelib organizmda gormonal o`zgarish yuzaga keladi va o`smirlarda ayniqsa o`g`il bolalarda tana va bo`y nomutanosib ravishda o`sadi natijada o`smirlar ozg`in va nimjon bo`lib ko`rinishadi. Bundan tashqari jinsiy gormonlar

ishlab chiqarish o`sishi natijasida yuz qismida husnbuzarlar toshib , qiz bolalarda ikkilamchi jinsiy bezlar rivojlanadi, o`gil bolalarda dastlabki mo`ylovlar chiqa boshlaydi. Ovoz yo`g`onlashadi. Bu kabi o`zgarishlar esa o`ziga nisbatan etiborli va talabchan o`smirlarda tashqi ko`rinishidan qoniqmaslik hislarini tug`diradi. Psixologiya taraqqiyotining biologik omillariga o`smirlar ongiga og`ir, ba'zan kuchi etmaydigan bo`lib tushadigan, ularni jiddiy psixik inqirozga va hayajonga soladigan, masalan: o`smirlar uchun xarakterli bo`lgan norozilik, qo`pollik, qaysarlik, o`z-o`zini analiz qilishga moyillik sub'ektiv olamga va shunga o`xshash hislatlarni keltiradigan jinsiy etilishga nixoyatda katta axamiyat beradilar. Jinsiy etilish munosabati bilan paydo bo`ladigan yangi sezgilar fikrlar,maylliklar,kechinmalar go‘yo o‘smirlar ongida xukmron bo`ladi.Ularning xulq-atvorini belgilaydi. Kuzatishlar shuni ko`rsatadiki jinsiy etilishning boshlanish davri o`g`il bolalarda 12-13 yoshda, qiz bolalarda 11-12 yoshda boshlanadi. Ko`pchilik o`g`il bolalar hozirgi vaqtda jinsiy etilish 15-16 yoshda,qiz bolalarda 13-14 yoshlarda kuzatiladi.

Bugungi axborot muhitida yoshlarning ongiga turli ekstremistik, radikal yoki murosasiz g‘oyalar tezda singib ketishi xavfi bor. Shu sababli o‘smirlarga ijtimoiy-psixologik barqarorlikni ta'minlaydigan, insoniylik va bag‘rikenglik qadriyatlarini singdiradigan sharoit yaratish zarur. Buning uchun ular muloqot madaniyati, ijtimoiy tenglik, inson huquqlariga hurmat, xilma-xillikni qadrlash va boshqalarning fikrini tinglay olish kabi asosiy mezonlarga tayangan holda tarbiyalanishi kerak. Tolerantlik shaxsiy fazilat sifatida o‘smirlik davrida barpo etiladi. Bu davrda insonning axloqiy qarashlari shakllanadi, shaxsiy prinsiplar yuzaga chiqadi va jamiyatga nisbatan ichki munosabatlar o‘rnatiladi. Bu jarayonda o‘smirlikka xos psixologik xususiyatlarni hisobga olgan holda, ijtimoiy muhitda va ayniqsa oilada samarali psixologik va pedagogik ta'sir ko‘rsatish tolerantlikni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, tolerantlik tushunchasini chuqur anglash va uni shakllantirish mexanizmlarini psixologik jihatdan asoslash o‘smirlar tarbiyasida ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lishi lozim. Oila – bu insonning ijtimoiylashuvi, axloqiy me'yorlarni o‘zlashtirishi, dunyoqarashi va shaxs sifatida shakllanishida birlamchi ijtimoiy muhit hisoblanadi. O‘z mohiyatiga ko‘ra, oila nafaqat farzandni boqib-ulg‘aytiradigan biologik tizim, balki jamiyatdagi eng muhim ijtimoiy institut sifatida insonning ma'naviy-axloqiy kamolotiga, shaxsiy fazilatlarining rivojiga bevosita ta'sir etadi. Ilmiy adabiyotlarda (N.Ya. Semago, V.S. Mukhina, L.I. Bojovich) ta'kidlanganidek, aynan oilada bola ilk bor insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni kuzatadi, muloqotga kirishadi, o‘z fikrini ifoda etishni va boshqalarning fikriga munosabat bildirishni o‘rganadi. Bu jarayonlar orqali u ijtimoiy rollarni egallaydi, o‘ziga xos "axloqiy xarita"ni shakllantiradi. Aynan mana shu jarayon tolerantlikka asos bo‘ladi – ya'ni boshqalarni tushunish, murosaga kelish, fikrlar xilma-xilligini qabul qilish kabi ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalarni shakllantiradi. Oilaning kommunikativ funksiyasi bolaning shaxslararo muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Farzand ota-ona, opa-uka, bobo-buvi bilan muloqotda bo‘lish jarayonida nutq madaniyati, emotsional ifoda, tinglash va fikr bildirish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu esa jamiyatda samarali muloqot yuritish, boshqalar bilan murosali aloqa o‘rnatish uchun asos bo‘ladi. Agar oiladagi kommunikativ muhit ijobiy bo‘lsa – ya'ni, farzand erkin fikr bildirishi, eshitilishi, hurmat qilinishi ta'minlansa – bola o‘zini qadrlangan deb his qiladi va boshqa shaxslarga nisbatan ham tolerant munosabatni shakllantira oladi. Aks holda, avtoritar uslub, zo‘ravonlik, psixologik bosim mavjud bo‘lgan oilalarda o‘sayotgan farzandlarda tajovuzkorlik, murosasizlik va boshqalarni rad etishga moyillik kuzatiladi.

O‘smirlik yoshi bu aynan o`smir o`g`il-qizlarning va ularning ota-onasi uchun jiddiy sinovli davrdir. Bu davrga kelib o‘smirlar ko‘pincha ota-onalari bilan, maktabdagi o`qituvchilari bilan janjallashishadi, ular kattalar tomonidan ko‘proq mustaqillikka va minimal nazoratga erishishga harakat qilishadi. Bu tabiiy holatdir, ammo bu davrda ota onalar o‘zlariga nisbatan hurmatsizlik

bilan shug‘ullanishlari kerak. Ya`ni bolani mustaqillikka itilishi bu normal holat ammo ota-ona baribir nazorat qilib borishi lozim. Undagi salbiy hatti-harkatlarni, o‘smirning xulq-atvori tobora muammoli bo‘lib qoladigan vaziyatlarda, qiyin vaziyatni qo‘ldan chiqmasdan oldin hal qilish muhimdir. Shunday qilib, o`smirlarga ta’lim-tarbiya berishning yangi to`g`ri usullari hamda vositalarni topishi uchun o`smirlik yoshining o`ziga xos hususiyatlarini jismoniy va psixologik taraqqiyotini yaxshi bilishimiz kerak. Ularni his-tuyg`ularini hurmat qilish, muloqotda to`la tengdoshlik kodeksiga asoslanishini hisobga olgan holda ular bilan do`stona munosabatda bo`lish va nazoratni ham unutib qo`ymaslik maqsadga muvofiqdir.

Xulosa.

O‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi murakkab, ko‘p bosqichli va dinamik jarayon bo‘lib, u biologik, psixologik hamda ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri asosida yuzaga keladi. Bu davrda shaxsning ichki dunyosi tez o‘zgaradi, o‘zini anglash darajasi oshadi hamda ijtimoiy munosabatlarga kirishish faollashadi. Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, oila muhiti o‘smir shaxsining asosiy qadriyatlari va axloqiy me’yorlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ota-ona munosabati, tarbiya uslubi va oiladagi psixologik iqlim o‘smirning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va emotsional barqarorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tengdoshlar guruhi esa o‘smir hayotida ijtimoiy identifikatsiya jarayonini kuchaytiradi, uning xulq-atvori va kommunikativ ko‘nikmalarining rivojlanishiga sezilarli ta’sir etadi. Shu bilan birga, ta’lim muassasasi ham o‘smir shaxsining intellektual va ijtimoiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Umuman olganda, o‘smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi ijtimoiy-psixologik muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ijobiy muhit shaxsning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli o‘smirlarni tarbiyalashda kompleks yondashuv, ya’ni oila, ta’lim tizimi va jamiyat hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu asosda aytish mumkinki, o‘smir shaxsining to‘g‘ri shakllanishi kelajakda jamiyat uchun yetuk, mas’uliyatli va ijtimoiy faol shaxslarni tarbiyalashning muhim omilidir.

ADABIYOTLAR:

1) Бахронов А.Ф. Индивидуальные психологические особенности борцов спортивных тренировках. //Вестник интегративной психологии. – Ярославль, 2024. № 34/1, – С. 56-59.

2) M.G.Davletshin, Sh. Do`stmuhammedova, M. Mavlonov, S.To`ychiyeva. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. O`quv metodik qo`llanma. T.:2004-y. 129-b.

a. Мазилов В.А. Методология психологии: учебное пособие. – Ярославль: ЯГПУ, 2007. – 344 с.

3) Nishanova, Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya Z.T. Nishanova va boshq. — Toshkent: « O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 600 b.

4) Sirliyev B. N., Beknazarov A. A., Arziqulov D. N. Psixologiya: Ma’ruzalar to‘plami. – T.: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2005. – 136 b.

5) G`oziyev E. Ontogenez psixologiyasi. T.: 2010 y. 298-b.

6) Zufarova, M.E. Umumiy psixologiya: o‘rta maxsus, litsey va kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘qituvchi va o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma/ M.E. Zufarova; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi markazi. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. – 304 b.

PEDAGOG FAOLIYATIDA EMOTSIONAL HOLATLARNING SHAKLLANISHI VA IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Odinayev Tolib Toyirovich
Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti Umumta'lim fanlar kafedrasi v/b dotsenti

Anotatsiya: Ushbu maqolada pedagog faoliyatida emotsional holatlarning shakllanishi hamda ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Pedagog kasbi doimiy muloqot, yuqori mas'uliyat va shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq bo'lgani uchun o'qituvchining emotsional holati uning kasbiy faoliyat samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada pedagog emotsional holatlariga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida ish muhiti, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlar, kasbiy yuklama, rahbariyat bilan aloqalar hamda jamoaviy psixologik muhit ko'rib chiqiladi. Shuningdek, emotsional barqarorlikni saqlash, stress holatlariga moslashish, empatiya va kommunikativ kompetensiya kabi jihatlarning ahamiyati yoritilgan. Mavzu doirasida pedagog shaxsining emotsional holati faqat individual xususiyatlar bilan emas, balki ijtimoiy muhit va kasbiy sharoitlar bilan ham chambarchas bog'liqligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: pedagog, emotsiya, stress, muloqot, muhit, psixologiya, barqarorlik, empatiya, faoliyat, ta'lim, kasbiy yuklama, shaxs.

FORMATION AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL STATES IN PEDAGOGICAL ACTIVITIES

Annotation: This article analyzes the formation of emotional states in a teacher's activity and their socio-psychological characteristics. Since the teaching profession is associated with constant communication, high responsibility, and interpersonal relationships, a teacher's emotional state significantly influences the effectiveness of their professional activity. The article examines the work environment, relationships with students, professional workload, relationships with management, and the collective psychological environment as the primary factors influencing a teacher's emotional state. It also highlights the importance of aspects such as maintaining emotional stability, adapting to stressful situations, empathy, and communicative competence. Within the framework of the topic, it is substantiated that the emotional state of a teacher's personality is closely linked not only to individual characteristics but also to the social environment and professional conditions.

Keywords: educator, emotion, stress, communication, environment, psychology, stability, empathy, activity, education, professional load, personality.

ФОРМИРОВАНИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

Аннотация: В данной статье анализируется формирование эмоциональных состояний в деятельности педагога, а также их социально-психологические особенности. Поскольку профессия педагога связана с постоянным общением, высокой ответственностью и межличностными отношениями, эмоциональное состояние учителя оказывает значительное влияние на эффективность его профессиональной деятельности. В статье рассматриваются рабочая среда, взаимоотношения с учащимися, профессиональная

нагрузка, связи с руководством и коллективная психологическая среда как основные факторы, влияющие на эмоциональное состояние педагога. Также освещается важность таких аспектов, как поддержание эмоциональной устойчивости, адаптация к стрессовым ситуациям, эмпатия и коммуникативная компетенция. В рамках темы обосновывается, что эмоциональное состояние личности педагога тесно связано не только с индивидуальными особенностями, но и с социальной средой и профессиональными условиями.

Ключевые слова: педагог, эмоции, стресс, общение, среда, психология, устойчивость, эмпатия, деятельность, образование, профессиональная нагрузка, личность.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimining samaradorligi nafaqat o‘quv dasturlari va metodik yondashuvlarga, balki pedagog shaxsining psixologik holati va emotsional barqarorligiga ham bevosita bog‘liqdir. Pedagog faoliyati murakkab kasbiy jarayon bo‘lib, u doimiy muloqot, yuqori mas’uliyat, tezkor qaror qabul qilish hamda shaxslararo munosabatlarni boshqarish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi. Shu sababli o‘qituvchining emotsional holati ta’lim sifati va tarbiya jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Pedagog emotsional holatlarining shakllanishi ijtimoiy-psixologik muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unga mehnat sharoiti, jamoa ichidagi munosabatlar, rahbariyat bilan aloqalar, o‘quvchilar va ularning ota-onalari bilan o‘zaro munosabatlar sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, pedagogning shaxsiy psixologik xususiyatlari, stressga chidamliligi, emotsional muvozanatni saqlash qobiliyati ham uning kasbiy faoliyatida muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim jarayonida pedagog doimiy ravishda turli psixologik vaziyatlarga duch keladi. Dars jarayonini boshqarish, intizomni saqlash, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish hamda ularning motivatsiyasini oshirish kabi vazifalar o‘qituvchidan yuqori darajadagi emotsional tayyorgarlikni talab etadi. Shu bois pedagog shaxsining emotsional holatini o‘rganish va uni ijobiy tomonga yo‘naltirish bugungi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Pedagog emotsional holatlarining shakllanish jarayoni nafaqat individual psixologik omillarga, balki ijtimoiy muhit va kasbiy faoliyat sharoitlariga ham bog‘liqdir. Ta’lim muassasasida yaratilgan psixologik muhit, jamoaviy qo‘llab-quvvatlash, mehnatga bo‘lgan munosabat va rag‘bat tizimi o‘qituvchining emotsional barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Aksincha, doimiy stress, ortiqcha ish yuklamasi va salbiy ijtimoiy muhit emotsional zo‘riqishning kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, pedagog emotsional holatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish, ularning shakllanish mexanizmlarini tahlil qilish hamda ijobiy psixologik muhitni yaratish dolzarb ahamiyatga ega. Bu esa nafaqat pedagogning shaxsiy kasbiy rivojlanishiga, balki butun ta’lim tizimi sifatining oshishiga ham xizmat qiladi. Mazkur mavzuni o‘rganish orqali pedagog faoliyatida emotsional holatlarning o‘rni, ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda ta’lim jarayoniga ta’sirini chuqurroq anglash mumkin bo‘ladi. Shu bilan birga, olingan xulosalar pedagoglarning kasbiy faoliyatini takomillashtirish va emotsional barqarorligini mustahkamlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Maqolaning metodologik va nazariy asoslarini faoliyat pinsiplari va tizimli yondashuvlar (S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.F.Lomov), psixologiya va fiziologiyada ishlab chiqilgan emotsiyalarning boshqaruvchi funksiyalari mohiyati bo‘yicha asosiy holatlar (A.N.Leontev, P.K.Anoxin, P.V.Simonov, V.K.Vilyunas, K.Ye.Izard, V.D.Nebilisin, B.I.Dodonov, G.X.Shingarov, G.M.Breslav), ta’lim jarayonini ilmiy tashkillashtirish prinsiplari (N.V.Kuzmina, V.A.Kruteskiy, A.K.Markova, L.M.Mitina, Ye.I.Rogov, A.Ya.Chebikin) tashkil etadi. Shuningdek, ishning mazmuni faol ijtimoiy-psixologik ta’limning asosiy tamoyillari va metodlari (L.A.Petrovskaya,

V.Yu.Bolshakov, Yu.N.Yemelyanov), birgalikdagi ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish tamoyillari (V.Ya.Lyaudis, V.V.Rubsov, S.M.Djakupov), Z.B.Madaliyevaning emotsional holatni boshqarish konsepsiyasiga asoslanadi.

Ushbu maqolada pedagog faoliyatida emotsional holatlarning shakllanishi va ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o‘rganishda kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini pedagogika, psixologiya va ijtimoiy psixologiya sohalarida ishlab chiqilgan nazariy qarashlar tashkil etadi. Pedagog shaxsining emotsional holatlarini tahlil qilishda kasbiy faoliyat psixologiyasi hamda shaxslararo munosabatlar nazariyasiga tayanildi. Maqolani tayyorlash jarayonida ilmiy adabiyotlarni o‘rganish, tahlil qilish va umumlashtirish metodlari qo‘llanildi. Ushbu metodlar pedagog emotsional holatlariga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning o‘zaro bog‘liqligini yoritish imkonini berdi. Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli orqali turli ilmiy qarashlar solishtirilib, umumiy xulosalar shakllantirildi. Bundan tashqari, kuzatuv metodi asosida pedagog faoliyatidagi emotsional holatlar, muloqot jarayonidagi xulq-atvor va stressli vaziyatlarga munosabatlar umumiy tarzda o‘rganildi. Bu yondashuv nazariy fikrlarni amaliy holatlar bilan bog‘lashga yordam berdi. Umuman olganda, tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar pedagog emotsional holatlarining shakllanish jarayonini ijtimoiy va psixologik jihatdan chuqur tahlil qilishga xizmat qildi.

Natijalar va muhokama.

Pedagogik vazifalarni hal etishda o‘qituvchining emotsional holatidan foydalanish g‘oyasi ta’lim va tarbiyada shaxsiy yondashuvni amalga oshirish shakllaridan biri hisoblanadi. Mashhur pedagogik psixologlarning keng mazmunli tadqiqotlari pedagogik mehnat fenomenologiyasiga bag‘ishlangan so‘nggi ishlari o‘qituvchilik kasbiy mehnatini o‘rganishning yangi istiqbollarini ochmoqda. Tadqiqotchilar pedagogik mehnatni “butun va rivojlanuvchi” psixik reallik sifatida o‘rgangan. Bilimlarni o‘qituvchidan o‘quvchiga o‘tkazish jarayoni kasbiy faoliyatda shaxsning perseptual jarayonlari muvofiqligi darajasi bilan belgilanadigan munosabatlarni o‘z ichiga oladi. Pedagogik faoliyat “rivojlanish ijtimoiy holati”ning ajralmas qismidir va L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi doirasiga mos keladi, uning fikricha, bilimlarni uzatish jarayonida doim ijtimoiy o‘zaro ta’sirdagi ishtirokchilarning shaxsiy xususiyatlari hisobga olinishi kerak. V.N.Myasishevning ta’kidlashicha, odamlarning o‘zaro munosabatlarida uchta komponent aniq ko‘rinadi: aks ettirish, munosabat va murojaat. Munosabatlarda o‘rganish muammosi birinchi o‘ringa chiqadi, lekin didaktik o‘zaro munosabatlarning o‘zi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olinmaydi. Bundan tashqari, o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlarida o‘quvchining o‘qituvchiga bo‘lgan emotsional javobi o‘rganiladi. Bola o‘qituvchi tomonidan o‘ziga xos ijtimoiy hodisa va o‘zining kechinmalari, muvaffaqiyatsizliklari va yutuqlari bilan dunyoga ochiq bo‘lgan psixologik haqiqat sifatida qaraladi. Bu jarayon ko‘p funksiyali bo‘lib, bir necha tarkibiy qismlar – aks ettirish, tushunish, baholash va o‘quvchiga konstruktiv munosabatni shakllantirishning adekvat ijtimoiy-psixologik me’yorlaridan iborat. U o‘qituvchining o‘z-o‘zini baholashi va o‘z-o‘zini anglashi darajasiga, shuningdek, shaxs sifatida o‘quvchiga murojaatni rivojlantirish yo‘llariga qarab o‘zgaruvchan bo‘lishi mumkin.

O‘qituvchining o‘quvchilar bilan aloqasi ko‘pincha S-O (subyekt-obyekt) munosabatlari asosiga quriladi. Agar o‘qituvchi o‘zini faoliyat subyekti deb hisoblasa, o‘quvchi uning uchun vazifalar bilan to‘ldirilishi lozim bo‘lgan obyektdir. Natijada ko‘plab salbiy emotsiyalar yuzaga keladi. Ushbu vaziyatni hal etish istiqbollari munosabatlarni S-S (subyekt-subyekt) darajasiga ko‘chirishda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar hamkorlik shaklida kechganda, o‘qituvchi o‘quvchini shaxs, o‘qituvchilik faoliyati subyekti sifatida qabul qiladi. Subyekt-subyekt munosabatlari o‘qituvchiga o‘quvchilarni emotsional doirasini ko‘rish imkonini beradi. Xulq-

atvor, bu o‘z-o‘zini yuqori baholashdan past darajaga va aksincha (o‘z-o‘zini baholashning tushib ketishi) keskin o‘tish shaklida namoyon bo‘lishi mumkin, bu esa o‘qituvchining boshqalarni salbiy qabul qilishi bilan kuzatiladi. Emotsional xatti harakatlar emotiv shokni keltirib chiqarishi mumkin.

O‘qituvchi bolalarga o‘zining jahli, alami, g‘azabini “sochadi”, shu bilan o‘quvchilarning javob reaksiyasini sun’iy ravishda qo‘zg‘atadi. Bu holda qayta aloqa mumkin emas. Bu esa o‘quvchilar o‘rtasida salbiy motivatsiyaning paydo bo‘lishiga, ularning o‘quv-bilish faoliyatining izdan chiqishiga olib keladi. Ta’lim jarayoni intellektual intensivlik va emotsional to‘yinganlik bilan farqlanadi. Unda o‘quvchilar (quvnoqlik, loqaydlik, hayajon, o‘yin-kulgi, qo‘rquv, g‘azab, qiziqish, zerikish, g‘am-tashvish, baxt va b.) hamda o‘qituvchilar (qiziqish, xafalik, hayajonlanish, jahl, bezovtalanish, sarosima va b.) boshdan kechiradigan turli psixik holatlar aniqlangan. Bundan tashqari, dars davomida psixik va jismoniy holatlar o‘zgaradi. Biroq o‘qituvchi qanchalik ranjigan va xafa bo‘lmasin, kasbiy burch ongli qaror qabul qilishga, har qanday vaziyatni qo‘lga olishga, g‘azab, tashvish va umidsizlikni bartaraf etishga majbur qiladi. A.B.Orlov emotsional portlashlari va qalb kuchini bekorga sarflash o‘qituvchilar salomatligida iz qoldirmasdan ketmaydi, uning organizmini “stressli toksinlar” bilan zaharlaydi, deb ta’kidlaydi. Pedagogik faoliyat yuksak aqliy va hissiy qaytishni talab qiladi10. Pedagogik faoliyat yuksak intellektual va emotsional qaytishni talab qiladi. O‘qituvchilarda o‘tkazilgan tadqiqotlardan ma’lum bo‘lishicha (86,2 %), ular o‘quvchilar bilan muloqot qilish holatlarida ko‘proq zo‘riqishga uchraydi. Va bu tushunarli. “Bizning ishimiz, – deb yozadi V.A.Suxomlinskiy, – yurak va asab ishi, bu katta ruhiy kuchlarning kunlik va soatlik sarflanishi”. O‘qituvchining faoliyati Ta’lim vazirligi, departament, maktab ma’muriyati, jamoatchilik tomonidan qat’iy belgilanadi va ko‘pincha qarama-qarshi talablarni (normativlar, rejalarni tuzish, turli xil faoliyat turlari uchun cheklangan vaqt, dasturni amalga oshirish, nazorat qilish) “belgilaydi”. Bu o‘qituvchining tashabbuskorligini cheklaydi, uni ijodiy faollikdan mahrum qiladi, fikrlash va tasavvurlashini murakkablashtiradi, ularni rigidlashtiradi. Bu holatda subyekt vazifani uddalamaydi, mas’uliyati yuqori bo‘lganda kerakli sur’atda to‘g‘ri qaror qabul qilishga ulgurmaydi. Ma’muriyat, ota-onalar, maktab o‘quvchilari tomonidan baholashning mos kelmasa, o‘qituvchi “o‘zini himoya qilib”, emotiv harakatlarga o‘tishi mumkin, ko‘plab o‘qituvchilarda, ayniqsa, yoshi katta o‘qituvchilarda nevrologik holat belgilariga olib keladigan odatiy frustratsion nizolar paydo bo‘ladi. O‘qituvchi faoliyatida psixik zo‘riqishning ta’siri hamda yuzaga kelishini o‘rgangan R.A.Makarevich, o‘qituvchi ish kunining katta qismi (66,2 %) keskin muhitda sodir bo‘lishini va o‘qituvchilar hamda o‘quvchilar o‘rtasidagi aloqa vaziyatlari keskinligini ta’kidlaydi: mashg‘ulotlarni uzaytiish, sinfdan tashqari o‘quv tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish, o‘tkazish va b. Respondentlarning aksariyati (ayniqsa, 20-30 yoshlilar) bu holatlarda ixtiyoriy harakatlar bilan bostirish qiyin bo‘lgan hayajonlanish, asabiylashish, sarosimalik, o‘zini yomon his qilish (og‘iz qurishi, yurak urishi va b.)ni; respondentlarning 50 %i faoliyat natijalarining yomonlashishini; 35 % – ishlash qobiliyatining yomonlashishini; 20 % – sezilmaydigan xatolarning paydo bo‘lishini ko‘rsatadi. Ba’zi o‘qituvchilarda mimikalarida sezilarli o‘zgarishlar kuzatiladi (ko‘zini tez-tez pirpiratish, qoshlarini ko‘tarish, lab harakatlari va h.), tana holati, yuz tonusi (dog‘li qizarish, oqarish), ko‘pchilik o‘qituvchilar (60 %) nutqida o‘zgarishlar bo‘ladi. Shuningdek, psixik jarayonlar ko‘rsatkichlari kamayishi ham kuzatiladi: xotira, diqqat, fikrlash. Zo‘riqishli muloqot vaziyatlarida bo‘lgandan keyin respondentlarning katta qismi (45 %) o‘zida horg‘inlik, tushkunlik, dam olish, uyquga ketishni his qilishadi. L.D.Kolesnikovning ma’lumotlariga ko‘ra, o‘qituvchi ishda mashg‘ul bo‘ladigan uch yuzdan ortiq faoliyat turi mavjud. Ulardan asosiy yettitasi: dars va fakultativ mashg‘ulotlarni o‘tkazish; qo‘shimcha darslar hamda konsultatsiyalar berish; mutaxassisligi bo‘yicha mashg‘ulotlarga va adabiyotlarni o‘qishga tayyorlash; daftarlarni va boshqa yozma ishlarni tekshirish; ota-onalar,

hamkasblari, ma’muriyat bilan ish uchrashuvlar; majlislar, pedagogik kengashlari, metodik yig‘ilishlar va ularga tayyorlanish; pedagogik hujjatlarni yuritish.

Xulosa.

Pedagog faoliyatida emotsional holatlar muhim kasbiy-psixologik omil bo‘lib, u o‘qituvchining ish samaradorligi, dars jarayonini boshqarish qobiliyati hamda o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Emotsional holatlarning shakllanishi nafaqat shaxsning individual psixologik xususiyatlariga, balki ijtimoiy muhit, mehnat sharoiti va kasbiy talablar darajasiga ham bog‘liqdir. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, pedagogning emotsional barqarorligi yuqori bo‘lsa, u stressli vaziyatlarni yengib o‘tishga, o‘quvchilarga ijobiy ta’sir ko‘rsatishga va ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga qodir bo‘ladi. Aksincha, doimiy psixologik bosim va salbiy muhit emotsional zo‘riqish, charchoq va kasbiy samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli ta’lim muassasalarida pedagoglar uchun qulay psixologik muhit yaratish, ularni ijtimoiy va kasbiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash hamda emotsional barqarorlikni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, pedagog emotsional holatlarining ijobiy shakllanishi ta’lim sifati va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1) Джемс У. Что такое эмоция? // Психология эмоций. Тексты / Под редакцией В.Вилюнаса, Ю.Гиппенрейтер, В.М.Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 83-92.

2) Ланге К. Об эмоциях. – М., 1884. – С. 16.

3) Мясищев В.Н. Психические состояния и отношения человека // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М.Бехтерева. – СПб., 1996. – № 1. – С. 32.

4) Макаревич Р.А. Влияние психической напряженности на процесс общения учителя с учащимися // Психология учителя: тезисы докладов к 7 съезду общества психологов СССР. МД988. – С. 66.

5) Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. – М., 1995. – С.77.

6) Психология эмоций. Тексты. 2-е изд. / Под ред. В.К.Вилюнас, Ю.Б.Гиппенрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 304 с.

7) Сухомлинский В.А. Сто советов учителю. – Киев, 1984. – С. 18.

